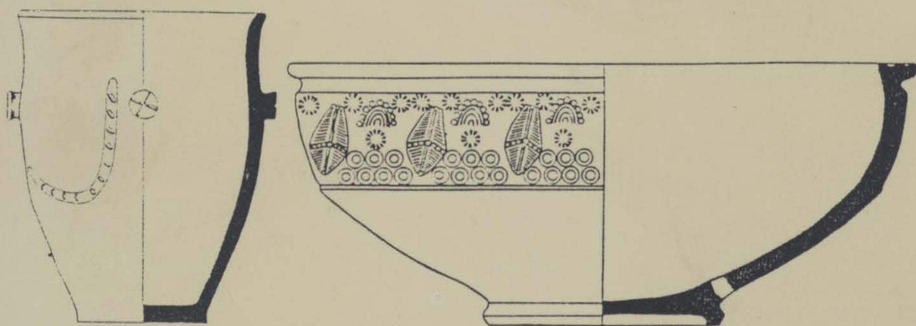
MINISTERUL ÎNVĂŢĂMÂNTULUI

INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XI

VJAČESLAV KOTIGOROŠKO
(Universitatea de Stat din Užgorod)

ŢINUTURILE TISEI SUPERIOARE ÎN VEACURILE III Î.E.N. - IV E.N.
(Perioadele La Tène şi romană)

Bucureşti
1995

ȚINUTURILE TISEI SUPERIOARE ÎN VEACURILE III Î.E.N. - IV E.N.
(Perioadele La Tène și romană)

Editat de: S.C. CARO TRADING '94 S.R.L.
Tipărit de: Tipografia TIMS
ISBN: 973-95349-19-8

MINISTERUL ÎNVĂȚĂMÂNTULUI

INSTITUTUL ROMÂN DE TRACOLOGIE
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA
XI

VJAČESLAV KOTIGOROŠKO
(Universitatea de Stat din Užgorod)

ȚINUTURILE TISEI SUPERIOARE ÎN VEACURILE III Î.E.N. - IV E.N.
(Perioadele La Tène și romană)

București
1995

CUPRINSUL

SOMMAIRE

CUVÂNT ÎNAINTE

Zona Transcarpatică a Ucrainei, partea de est a Slovaciei, sectoarele nordice ale regiunii Szabolcs-Szátmar din Ungaria și județele Maramureș și Satu Mare din România - toate cu o puternică viețuire tracă, mai apoi traco-dacă în conexiune cu impactul celtic și ulterior roman - sunt analizate, sub aspect arheologic, în volumul XI din seria Bibliotheca Thracologica.

Efortul îl datorăm d-lui Vjačeslav Kotigoroško de la Universitatea de Stat din Užgorod care și-a realizat opera în urma unor îndelungate investigații de teren în regiunea Tisei Superioare. A integrat aceste descoperiri în aria de răspândire a lumii traco-dace și le-a pus, prin volumul de față - al cărui manuscris din limba rusă a fost tradus de Eugen Comșa, stilizat de Florin Medeleț, iar rezumatul redat în limba franceză de Marius Alexianu - la îndemâna cercetării românești.

Prima parte a lucrării este dedicată culturii La Tène introdusă în mediul tracic de către celții infiltrați în zonă în două valuri la sfârșitul secolului IV / începutul secolului III î. Ch.

A doua parte, miezul lucrării, ne prezintă cultura dacică după înlăturarea supremației celtice, realizată la mijlocul secolului I î.Ch. de către regele Burebista. Descoperirile din davae-le de la Zemplin - de pe malul drept al Bodrogului și Malaja Kopanja - de pe malul drept al Tisei - constituie, alături de numeroase alte date, o bază documentară amplă, analizată în amănunțime de autor.

După moartea lui Burebista dacii pierd actualele ținuturi ale Slovaciei de sud-vest și, ceva mai târziu, regiunea dintre Tisa și Dunăre care a fost ocupată de sarmații-iazigi. Comunitățile dacice dislocate întăresc însă gruparea înrudită de pe Tisa Superioară.

Deși la granița celor două ere - păgână și creștină - s-au organizat provinciile romane Noricum și Pannonia, regiunea Tisei Superioare a rămas, în primul secol al erei creștine, în afara activității imperiului roman.

A treia mare secțiune a cărții se referă la perioada de după cucerirea Daciei până la invazia hunică. Un nou aflux de populație dacică s-a înregistrat în regiune după războaiele daco-romane. După un timp, mai ales după războaiele marcomanice, se constată o puternică intensificare a relațiilor comerciale între locuitorii aflați pe ambele părți ale limesului.

"Istoria de multe veacuri a tracilor nordici din partea de nord-est a arcului carpatic s-a încheiat la sfârșitul sec. IV d.Ch." este concluzia cărții scrisă de V. Kotigoroško care pune la dispoziția cercetării românești un inestimabil material documentar.

Intensitatea, durata și complexitatea colaborării dintre Institutul Român de Tracologie și Universitatea de Stat din Užgorod îndreptățesc speranța că acest prim mare produs științific nu va rămâne singular.

Petre ROMAN

ABREVIERI

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Krakow.
AAH	Acta Archaeologica Hungaricae, Budapest.
AÉ	Archaeologiai Értesitö, Budapest.
AK	Archäologisches Korrespondezblatt, Mainz.
AM	Arheologia Moldovei, Iaşi.
AMN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca.
AMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău.
AO	Archeologičeskie otkrytija, Moskva.
AR	Archeologické Rozhledy, Praha.
ASGE	Archeologičeskij Sbornik Gosudarstvennogo Ermitaža, Leningrad.
ASM	Archeologické Studijni Materiály, Praha.
AVANS	Archeologické vyskymy a nálezy na Slovensku, Nitra.
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, Mainz-Berlin.
CAH	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest.
FA	Folia Archaeologica, Budapest.
FZKM	Fondy Zakarpatskogo Kraevedčeskogo Mužeja, Užgorod.
HC	Historica Carpatica, Košice.
JRGZM	Jahrbuch des Römisch- Germanisches Zentralmuseums, Mainz.
KSIA Instituta	Kratkie Soobščenija o Dokladach i Polevych Issledovanijach. Archeologii AN SSSR, Moskva.
MB	Mannus Bibliothek, Leipzig.
MCA	Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti.
MCW	Materialy starozytne i wczesnosredniowieczne, Warzawa.
MDAPV	Materiali i Doslidžennia z Archeologii Prikarpatija i Volini, Kiev.
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum, Évkönyve Szeged.
MIA	Materialy i Issledovanija po Archeologii SSSR, Moskva, Leningrad.
NJAMÉ	A Nyiregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, Nyiregyháza.
NO	Nove Obzory, Prešov.
PA	Pamiátky Archeologické, Praha.
SlA	Slovenská Archeológia, Bratislava.
SA	Sovetskaja Archeologija, Moskva.
SAI	Svod Archeologičeskich Istočnikov, Moskva.
SCIVA	Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologice, Bucureşti.
SMSC	Satu Mare. Studii şi comunicări, Satu Mare.
SN	Slovenská Numizmatika, Bratislava.
SNMP	Sbornik Narodniho Musea v Praze, Praha.
SSNM	Sbornik Slovenskeho Narodneho Musea, Bratislava.
SympThrac	Symposia Thracologica, Institutul Român de Tracologie, Bucureşti.
Symposium ALZAG	Symposium Ausklang der La Tène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet, Bratislava.
ŠzAÚSAV	Studijne Zvesti Archeologickego Ustava Slovenskej Akademie Vied, Nitra.
VP	Východoslovenský Pravek, Košice.
Miturile 1980	Vezi infra, Mify narodov Mira ...
Producţia ceramică 1966	Vezi infra, Keramičeskaja proizvdstvo ...

BIBLIOGRAFIE*

ALEKSEEVA, E.M.
1971 Miniatjurnaja mozaika v stekljannych ukrašenijach I v. do n.e. - II v.n.e., SA, 4, p. 178-185.
1975 Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja, SAI, 1-12.
1978 Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja, SAI, G 1-12.
1982 Antičnye busy Severnogo Pričernomor'ja, SAI, G 1-12.
AMBROZ, A.K.
1966 Fibuly iuga evropejskoj časti SSSR, SAI, D 1-30.
ANUČIN, V.A.
1956 Geografija sovetskogo Zakarpat'ja, Moskva.
BAŽAN, I.A., GEJ, O.A.
1992 Otnositel'naja chronologija mogil'nikov černjachovskoj kul'tury, Problemy chronologii epochi latèna i rimskogo vremeni, Sankt Petersburg, p. 122-157.
BARAN, V.D.
1981 Černjachivs'ka kul'tura, Kiïv.
BARAN, V.D., VAKULENKO, L.V.
1990 Tipy žilichšč i chozjajstvennych postroek, Slavjane Jugo-Vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period, Kiev.
BARCEVA, T.B., VOZNESENSKAJA, G.A., CERNYCH, E.N.
1972 Metall černjachovskoj kul'tury, Moskva.
BERNJAKOVIČ, K.V.
1957 Drevneslavjanskie pamjatniki Zakarpatskoj oblasti (SSSR), SA, 2, p. 435-455.
BIDZILJA, V.I.
1964 Poselennja Galliš-Lovačka, Archeologija, 17, p. 92-143.
1971 Istorija Kul'turi Zakarpattja na rubeži našoi eri, Kiïv.
BIDZILJA, V.I., VOZNESENSKAJA, G.A., NEDOPAKO, D.P., PAN'KOV, S.V.
1983 Istorija černoj metallurgii i metalloobrabotki na territorii USSR (III v. do n.e. - III v.n.e.), Kiev.
BOBRINSKIJ, A.A.
1978 Gončarstvo Vostočnoj Evropy, Moskva.
BOBROVSKAJA, O.V.
1991 K voprosu o tipologii i chronologii černjachovskich "Vederkoobraznych" podvesok. Drevnie obščnosti zemledel'čev i skotovodov Severnogo Pričernomor'ja (V tys. do n.e. - V v.n.e.), Kişinev.
BRJUNO, L., BJUKZENŠLJUC, O.
1990 Novye issledovanija keltskoj civilizacii vo Francii, VDI, 3, p. 131-142.
VAKULENKO, L.V.
1977 Pamjatki pidgirja Ukraïns'kich Karpat peršoï polovini I tisjačolittja n.e., Kiïv.
VAKULENKO, L.V., JANUŠEVIČ, Z.V.
1974 Zemlerobstvo na Prikarpatti v peršij polovini I tisjačolittja n.e., Arheologija, 14, p. 31-41.

* Prima parte a listei cuprinde bibliografia în limbile rusă şi ucraineană, cu transliteraţia caracterelor chilirice în alfabetul internaţional.

VJAZMITINA, M.I.
1972 Zolotobalkovskij mogil'nik, Kiev.
HERODOT
1972 Istorija v devjati knigach, Leningrad.
GOROCHOVSKIJ, E.L.
1988 Chronologija černjachovskich mogil'nikov lesostepnoj Ukrainy, Trudy V Meždunarodnogo kongressa archeologov-slavistov, 4, Kiev.
GROZDOVA, I.N.
1977 Narod britanskich ostrovov, Kalendarnye obyčai i obriady v stranach zarubežnoj Evropy (konec XIX - načalo XX v.), Vesennie prazdniki, Moskva, p. 88-109.
GUDKOVA, A.V., FOKEEV, M.M.
1984 Zemledel'cy i kočevniki v nizov'jach Dunaja I-IV vv. n.e., Kiev.
ZLATKOVSKAJA, T.D.
1971 Vozniknovenie gosudarstva u frakijcev, Moskva.
IORDANES
1960 O proischoždenii i dejanijach getov, Moskva.
xxx
1966 Keramičeskoe proizvostvo i anticnyie stroitel'nye materialy, SAI, G 1-20 = Producția ceramică..., 1966.
KOZAK, D.N.
1984 Pševorska kul'tura u Verchn'omu Podnistrovi i Zachidnomu Pobužži, Kiïv.
1985 Pševorskaja kul'tura. Lipickaja kul'tura. Etnokul'turnaja karta territorii Ukrainskoj SSR v I tys.n.e., Kiev, 25-41.
KOLOSOVSKAJA, I.K.
1956 K istorii padenija rimskogo gospodstva v Dakii, VDI, 3, p. 63-84.
1973 Pannonija v I-III vekach, Moskva.
1988 Kelty, illirijcy, frakiicy na Dunae, Istorija Evropy, I, Moskva, p. 504-511.
KOTIGOROŠKO, V.G.
1979 Kurgan pervoj poloviny III v.n.e. u s. Bratovo, SA, 2, p. 153-163.
1980 Itogi izučenija mogil'nika Iza I v Zakarpat'e, SA, 1, p. 229-247.
1986 Voprosy proishoždenija i etnokul'turnoj prinadležnosti naselenija Verchnego Potis'ja rimskogo vremeni. Doistoričeskoe i ranneistoričeskoe zaselenie Vostočnoj Slovakii v otnošenii k smežnym oblastjam, Nitra, p. 227-238.
1987 Žertvennik III-IV vv.n.e. u s. Soloncy, SA, 2, p. 176-191.
1989 Gorodišča rubeža našej ery v Verchnem Potis'e, SIA, XXXVII-I, p. 21-67.
1991 Rannežeieznyj period. Latenskaja kul'tura. Kul'tura rimskogo vremeni, Drevnjaja istorija Verchnego Potis'ja, L'vov, p. 112-178.
1991a Problemi etnokul'turnych procesiv v Karpato-Dunays'komu basejni I st. do n.e. - III st. n.e., Archeologija, 4, 1991, p. 10-16.
1993 Rimskie importy i vydelenie ekonomičeskich rajanov v Verchnem Potis'e, VDI, 3, 1993, p. 121-126.
KRUGLIKOVA, I.T.
1956 Dakija v period rimskoj okkupacii, Moskva.
KRASNOV, JU.A.
1971 Rannee zemledelie i životnovodstvo v lesnoj polose Vostočnoj Evropy, Moskva.

KROPOTKIN, V.V.
1961 Klady rimskich monet na territorii SSSR, SAI, G 4-4.
1967 Ekonomičeskie svjazi Vostočnoj Evropy v I tysjačeletii n.e., Moskva.
1970 Rimskie importnye izdelija v Vostočnoj Evrope (II v. do n.e. - V v.n.e.), SAI, D 1-27.
1974 Pševorskoe pogrebenie I v.n.e. iz s. Zvenigorod (L'vovskaja oblast'), KSIA, 140, p. 51-56.
KUDRIAVCEV, O.V.
1950 Vtorženie kostobokov, VDI, 3, p. 57-69.
1957 Kostoboki, ich nasselenie i etničeskaja prinadležnost', Issledovanija po istorii Balkano-Dunajskich oblastej v period Rimskoi imperii i stat'i po obščim problemam drevnej istorii, Moskva.
LAZORENKO, V.A.
1979 Po vulkaničeskim Karpatam, Užgorod.
LISOVIJ, I.A.
1988 Antičnyj svit u terminach, imenach i nazvach, L'vov.
LIPS, JU.
1954 Proishoždenie veščej, Moskva.
MAGOMEDOV, B.V.
1979 Kaborga IV (raskopki 1973-1974 gg.), Mogil'niki černjachovskoj kul'tury, Moskva, p. 24-62.
1987 Černjachovskie plemena Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja, Kiev.
1990 Proizvodstvennyj i bytovoj inventar', predmety ubora, oružie, Slaviane Jugo-Vostočnoj Evropy v predgosudarstvennyj period, Kiev, p. 160-171.
MARCELLINUS AMMIANUS
1906 Istorija, Kiev.
MELJUKOVA, A.I.
1979 Skifija i frakijskij mir, Moskva.
MINOSJAN,V.S.
1978 Klassifikacija ručnogo žernovogo postava, SA, 3, p. 101-112.
1978a Klassifikacija serpov Vostočnoj Evropy železnogo veka i rannego srednevekov'ja, ASGE, 19, p. 74-85.
xxx
1980 MIFY NARODOV MIRA, t. I, Moskva (=Miturile..., 1980).
MONGAJT, A.A.
1974 Arheologija Zapadnoj Evropy, II, Moskva.
MOROZOVSKAJA, T.V.
1985 Bronzovye piramidal'nye kolokol'čiki rimskogo vremeni v archeologičeskich pamjatnikach Severnogo Pričernomor'ja, Pamjatniki drevnej istorii Severo-Zapadnogo Pričernomor'ja, Kiev, p. 70-78.
NEBIERIDZE, G.O.
1984 Pro poširennja rimskich monet u Schidnij Evropy, Archeologija, 48, p. 12-17.
NIKITINA, G.F.
1974 Pogrebal'nyj obrjad kul'tur polej pogrebenij Srednej Evropy v I tysjačeletii n.e., Pogrebal'nyj obrjad plemen Severnoj i Srednej Evropy v I tysjačeletii do n.e. - I tysjačeletii n.e., Moskva, p. 5-132.

NICULIŢĂ, I.T.
1977 Gety IV-III vv. do n.e. v Dnestrovsko-Karpatskich zemljach, Kişinev.
1987 Severnye frakijcy v VI-I vv. do n.e., Kişinev.
PENJAK, S.I.
1980 Rann'oslovians'ke i davn'oruske naselennja Zakarpattja VI-XIII st., Kiïv.
PENJAK, S.I., POPOVIČ, I.I., POTUŠNJAK, M.F.
1986 Ochrannye raskopki v Zakarpat'e, AO, 1982, Moskva, p. 314-315.
1988 Issledovanija v Zakarpatskoj oblasti, AO, 1986, Moskva, p. 324-325.
PETROV, V.P.
1964a Maslovskij mogil'nik na r. Tovmac, MIA, 116, p. 118-167.
1964 Cernjachovskij mogil'nik (po materialam raskopok V.V. Hvojki v 1900-1901 gg.), MIA, 116, p. 53-117.
PLUTARCH
1987 Izbranny e žizneopisanija, I-II, Moskva.
POPOVIČ, I.I.
1993 Kustanovic'ka grupa pam'jatok, Pamjatki galštatskogo periodu v mežiričči Visli, Dnistra i Pripjati, Kiïv, p. 250-286.
RADZIEV'KA, V.E.
1979 Technika priadinnja u naselennja lisostepovoj Skifiï, Archeologija, 32, p. 19-26.
RAFALOVIČ, I.A.
1986 Danceny. Mogil'nik černjachovskoj kul'tury III-IV vv. n.e., Kišinev.
RIKMAN, E.A.
1975 Etničeskaja istorija naselenija Podnestrov'ja i prilegajuščego Podunav'ja v pervych vekach našej ery, Moskva.
RYBAKOV, B.A.
1981 Jazyčestvo drevnich slavian, Moskva.
SEMENOV, JU.I.
1966 Kak vozniklo čelovečestvo, Moskva.
SMIRNOVA, G.I.
1966 Gal'štatskie gorodišča v Zakarpat'e, SA, XIV, p. 397-410.
1979 Kuštanovickie kurgany u sela Černyj Potok v Zakarpat'e ASGE, 20, p. 39-54.
SMIRNOVA, G.I., BERNJAKOVIČ,K.V.
1965 Proischoždenie i chronologija pamjatnikov kuštanovickogo tipa Zakarpat'ja, ASGE, 7, p. 89-115.
SOVA, P.
1939 Doistoričeskija poselenija v Maramoroše, Russkij kalendar', Užgorod, p. 77-81.
SOVA-GMITROV, P.
1961 Velikogorazdovskij klad varvarskich monet, ŠZ AÚSAV, 4, p. 134-136.
SMIŠKO, M.JU.
1952 Dva kurganni mogil'niki v okolicjah s. Izi. Zakarpatskoj oblasti, AP URSR, t. III, p. 315-336.
1960 Karpatski kurgani peršoi polovini I tisjačolitja n.e., Kiev.
1976 Plemena kulturi karpatskich kurganiv, Naselennja Prikarpattja i Volini za dobi rozkladu pervisnoobščinogo ladu ta v davn'orusskij čas, Kiïv, p. 48-62.
SOKOL'SKIJ, N.I.
1954 Bosporskie meči, MIA, 33, p. 123-169.

STRABON
1964 Geografija, Leningrad.
xxx
1956 Glinjanaja tara na poselenija černjachovskoj kul'tury, SA, XXVI, p. 262-270.
xxx
1964 Ornamentacija černjachovskoj kul'tury, MIA, 116, p. 270-361.
TACITUS CORNELIUS
1993 Sočineni v dvuch tomach. Annaly. Malye proizvedenija. Istorija, Sankt Petersburg.
TICHANOVA, M.A.
1974 K voprosu ob obmene i torgovle v epochu černjachovskoj kul'tury, KSIA, 138, 1974, p. 66-73.
TIMOFEEVA, N.K.
1980 Religiozno-mifologičeskaja kartina mira, Novosibirsk.
TIMOŠČUK, B.O.
1976 Slovjani Pivničnoï Bukovini V-IX st., Kiïv.
TOKAREV, S.E.
1976 Religija v istorii mira, Moskva.
1990 Rannie formy religii, Moskva.
FEDOROV, G.B.
1960 Naselenie Prutsko-Dnestrovskogo meždureč'ja v I tysjačeletii n.e., Moskva.
FEDOROV, G.B., POLEVOJ, L.L.
1973 Arheologija Rumynii, Moskva.
FRAZER, J.D.
1986 Zolotaja vetv', Moskva.
HAVLJUK, P.I.
1977 Pro rekonstrukciju černiachivs'kich žoren, Arheologija 24, p. 21-28.
CAESAR CAIUS IULIUS
1948 Gall'skaja voina, Moskva-Leningrad.
CIGILIK, V.M.
1962 Novi materiali do vivčennja kul'tury karpatskich kurganiv u Zakarpats'kij oblasti, MDAPV, 4, p. 71-79.
1975 Naselennja Verchn'ogo Podnistrovja peršich stolit'našoj eri, Kiev.
ŠAROV, O.V.
1992 Chronologija mogil'nikov Ružičanka, Kosanovo, Danceny i problema datirovki černjachovskoj keramiki, Problemy chronologii epochi latèna i rimskogo vremeni, Sankt-Petersburg, p. 158-207.
ŠKUNAEV, S.V.
1988 Kel'ty v zapadnoj Evrope V-I vv. do n.e., Istorija Evropy I, Moskva, p. 492-503.
ŠČUKIN, M.B.
1973 Černjachovskaja kul'tura i javlenie kel'tskogo Renessansa (k postanovke problemy), KSIA, 133, p. 17-23.
1991 Nekotorye problemy chronologii rannerimskogo vremeni (k metodike istoriko-archeologičeskich sopostavlenij), ASGE, 31, s. 90-106.
ERDELI, I.
1986 Daki, sarmaty, germancy, gunny, Archeologija Vengrii, Moskva, p. 278-309.

ALMGREN, O.
1923 Studien über nordeuropänische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte, Leipzig.
ANDEL, K.
1955 Pozdné laténské sidlište v Zempline na východnom Slovensku, AR, 7, s. 795-799.
ANTONESCU, D.
1984 Introducere în arhitectura dacilor, Bucureşti.
BADER, T.
1975 Tezaurul monetar cu imitaţii de tip Filip II descoperit la Turulung (jud. Satu Mare), AMN, XII, p. 75-92.
BADER, T., LAZIN, Gh.
1980 Mărturii arheologice din judeţul Satu Mare, Satu Mare.
BECKMANN, Gh.
1969 Metallfingerringe der römischen Kaiserzeit im freien Germanien, Saalburg Jb., 26, Berlin, S. 5-106.
BENADIK, Gh.
1961 Grafitová keramika v latenskych hrobach na Slovensku, SlA, IX-1, s. 175-208.
1962 Chronologicke vztahý keltskych pohrebisk na Slovensku, SlA, X-2, s. 342-396.
1963 K otázke chronologických vztahov keltských pohrebisk na Slovensku, SlA, XI-2, s. 339-390.
1964 Mladobalštatské nalezy v dobe laténskei, ASM, I, s. 85-92.
1965 Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplin in der Ostlowakei, Germania, 43, S. 63-91.
1966 Mladša doba zelezná, Pravek výhodného Slovenska, Košice, s. 147-171.
1971 Obraz doby laténskei na Slovensku, SlA, XIX-2, s. 465-498.
1980 Doba laténska, SlA, XXVII-1, s. 191-196.
1983 Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog, Nitra.
BENADIK, B., TOČIK, A.
1978 Zemplin, Významné slovenské náleziská na Slovensku, Bratislava, s. 253-256.
BENADIK, B., VLČEK, E., AMBROS, C.
1957 Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku, Bratislava.
BENINGER, E.
1931 Der Wandalefund von Czeke-Cejkov, ANMW, 45, S. 183-224.
BERANOVÁ, M.
1980 Zemedelstvi starých Slovanů, Praha.
BERCIU, D.
1981 Buridava dacică, Bucureşti.
BEREŠ, J., TOMAŠOVÁ, B.
1989 Druhá etapa záhranněho výskumu v Prešove, AVANS, s. 28-29.
BEREŠ, J., LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M., OLEXA, L.
1991 Zachranný výskum na polukultúrnom sidlisku v Nižnej Mišli-Alamenev, VP, III, s. 166-190.
BICHIR, Gh.
1984 Geto-dacii din Muntenia în epoca romană, Bucureşti.
1973 Manifestations de caractère magique et cultuel chez les Carpes, Dacia, N.S., XVII, p. 243-256.

*

* *

BIELENIN, K.
1992 Starozytne gornictwo i hutnictwo żeleza w Górach Swietokzyskich, Kielce.
BLAHUTA, F.
1963 Nález hrnčiarskych peci z neskorej doby latènskei v Prešove, NO, 5, s. 220-223.
BODOR, A.
1981 Structura societății geto-dacice, Studii dacice, Cluj-Napoca, p. 7-22.
BÓNA, I.
1955 Der Fund von Kaloz, AAH, VI, S. 72-77.
1963 Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden, AAH, XV, S. 239-307.
1986 Szabolcs-Szatmár megye régészati emlékei I, Szabolcs-Szatmár megye müemlèkei, I, Budapest, ol. 15-91.
BÖHM, J., JANKOVICH, J..M.
1936 Mohylove pohrebiste v Kuštanovicich, Carpatica, I, Praha, s. 33-80.
BÓNIS, E.
1975 A brigetioi katonaváros fazekastelepei, FA, 26, ol. 71-91.
1976 Edényraktár a brigetioi katonaváros fazekastelepén, FA, 17, ol. 73-88.
BŘEŇ, J.
1964 Uýznam spon datováni keltských oppid v Čechách, SNMP, XVIII, s. 195-289.
BRUNAUX, J.-L., RAPIN, A.
1988 Gournay II. Boucliers et lances. Dépôts et trophées, Paris.
BUDINSKÝ-KRIČKA, V.
1957 Hrob z doby rimskej a stahovania narodov v Kapušanoch, SlA, 2, s. 356-362.
1960 Vyskum r. 1958 na vrchu Bakhegy v Strede nad Bodrogom, SlA, VIII-1, s. 217-230.
1963 Sidlisko z doby rimskei a zo začatkov stahovania narodov v Prešove, SlA, XI-1, s. 5-58.
1963a Nalez polnohospodárskych nástrojov na sidlisku v Smišanach, Šz AÚSAV, 11, s. 143-151.
1965 Prešov a okolie v praveku, Dejiny Prešova I, Košice, s. 29-58.
1967 Uyhodoslovenske mohyly, SlA, 2, s. 277-388.
1975 Keltský žiarovy hrob z Kralovskeho Chlmca, okr. Trebišov, AR, 4, s. 390-398.
1990 Novye materialy dlja izučenija drevneslavianskoj keramiki na poseleniiach Vostočinoj Slovakii, SlA, XXXVIII-1, p. 89-146.
BUDINSKÝ-KRIČKA, V., LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.
1990 A late 1-st century B.C. - 2-nd century A.D. cemetery at Zemplin, SlA, 2, p. 245-344.
BUDINSKÝ-KRIČKA, V., MIROŠŠAJOVÁ, E.
1987 Latènnský sidliskový objekt z Velkeho Šariša-Kanša, Šz AÚSAV, 23, s. 41-52.
BUCOVALĂ, M.
1968 Vase antice de sticlă la Tomis, Constanța.
BUJNA, J.
1982 Spiegelung der Sozialstruktur auf Latènezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken, PA, LXXIII, S. 312-431.
1989 Das latènezeitliche Gräberfeld bei Dubnik I, SlA, XXXVII-2, S. 245-354.
BURATYNSKI, S.
1976 Rzemieślnicza producja ceramiky siwei, toczonej z obresu wplywow rzmskich w

Nowei Hucie i Igolomi, Kultury archeologiezne i strefy kulturowe Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich, Warszawa-Kraków, p. 89-112.
CĂPITANU, V.
1984 Fibules de tip La Tène découvertes dans une habitation de type "dava" de Răcătău, du district de Bacău, Carpica, XVI, p. 61-84.
1985 Unelte şi arme de fier descoperite în aşezarea geto-dacică de la Răcătău, com. Horgeşti, jud. Bacău, Carpica, XVII, p. 41-74.
1992 Noi contribuţii la cunoaşterea civilizaţiei geto-dacice în bazinul Siretului mijlociu, Dava de la Răcătău, Carpica, XXIII-1, p. 131-192.
1994 Objets à signification culturelle exceptionelle découvertes dans dava de Răcătău, Relations thraco-illyro-helléniques, (Ed. P. Roman et M. Alexianu), Bucureşti, p. 335-343.
CHIRILĂ, E., SOCOLAN, A.
1971 Tezaure şi descoperiri monetare din colecţia Muzeului judeţean Maramureş, Baia Mare.
CHMIEDLOWSKA, A.
1971 Grzebienie starożytne i sredniowieczne z ziem polskich, Lódź.
CRIŞAN, I.H.
1966 Materiale dacice din necropola şi aşezarea de la Ciumeşti şi problema raporturilor dintre daci şi celţi în Transilvania, Baia Mare.
1969 Ceramica daco-getică, Bucureşti.
1971 În legătură cu datarea necropolei celtice de la Ciumeşti, Marmaţia, Baia Mare, p. 55-92.
1977 Burebista şi epoca sa, Bucureşti.
1978 Ziridava, Arad.
1986 Spiritualiatea geto-dacilor, Bucureşti.
COOPER, D. R.
1988 The Art and Craft of Coinmaking. A History of Mintin Technology, London.
CSALLÁNY, D.
1966 Die Bereg-Kultur, Acta Antiqua et Archeologica, 10, s. 87-88.
1969 Beszámoló a beregsurányi ásatásokról (1965-1969). Kézirat. Jósa András múzeum, Nyiregyháza.
ČAPLOVIČ, D., MIROŠŠAYOVÁ, E.
1991 Najnovsie výsledky výskumu v časnodejinneho a stredovekého osidlenia v Zempline, VP, III, s. 115-134.
ČIZMÁŘ, M.
1975 Relativni chronologie keltských pohrehišt na Moravě, PA, LXVI, s. 417-437.
DABROWSKA, T.
1973 Wschodnia granica kultury przeworskiej w póznym okresie latenskim i wczésnym okresie rzymskim, MSW, 2, s. 127-254.
DAICOVICIU, H., BANDULA, O., GLODARIU, I.
1965 Cercetările de la Onceşti din Maramureş, Baia Mare.
DÄMNER, H.W.
1978 Die bemalte Keramik der Heunenburg, Römisch-Germanische Forschungen, 37.
DEMETROVÁ, S.
1986 Pocatky gavskei kultúry na Slovensku, SlA, XXXIV-1, p. 97-129.
DEMMIN, A.
1891 Die Kriegswaffen, Leipzig.

DIACONU, Gh.
1973 Über die Fiebel mit halbkreiförmiger Kopfplatte und raktenförmingen Fuss Dazien, Dacia , NS, XVII, S. 257-276.
1986 Dacii din nord-vest în epoca romană. Carpii în teritoriul intercarpatic. SCIVA, 37, p. 296-308.
DOMARADZKI, M.
1977 Tarcze z okuciami metalowymi na terenie celtyki wschodniej, Przedlad Archeologiczny, 25, p. 53-95.
DUMITRAŞCU, S.
1975 Noi descoperiri ale dacilor liberi de epocă romană din nord-vestul României, SMSC, p. 51-60.
1979 Raport asupra cercetărilor arheologice de la Mişca (judeţul Bihor), MCA, p. 161-166.
1982 Stadiul cercetărilor privind civilizaţia dacică din NV României, SMSC, V-VI, p. 59-68.
1993 Dacia apuseană, Oradea.
DUMITRAŞCU, S., BADER, T.
1967 Aşezarea dacilor liberi de la Medieşul Aurit, Satu Mare.
DUMITRAŞCU, S., NANASI, Z.
1972 Ceramica descoperită la Genetea (jud. Bihor), SMSC, p. 227-236.
EGGERS, H.J.
1951 Der römische Import im freien Germanien, Hamburg.
EISNER, J.
1926 Soupis nalezist rimských minci na Slovensku a Podkarpatske Rusi, Numizmaticky časopis Československy, II, Praha, p. 21-34.
1933 Slovensko v pravéku, Bratislava.
FILIP, J.
1956 Keltové ve stredni Evropě, Praha.
FOX, C.
1958 Pattern and purpose. A survey of Early Celtic Art in Britain, Wales.
FREMERSDORF, F.
1958 Römisches Buntglas in Köln, Köln.
FURMÁNEK, V., SANKOT, P.
1985 Nové laténské nálezy na střednim Slovensku, SlA, XXXIII, p. 273-306.
GABLER, D., VADAY, A.H.
1986 Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien, Budapest.
GAČKOVÁ, L.
1991 Nálezy z doby rimskej zo Šamudoviec, okr. Michalovce, VP, III, Košice, p. 157-165.
GARBSCH, J.
1965 Die norisch-pannonische Frauentracht im I. und II. Jahrhundert, München.
GÁSPÁR, D., SALAMON, A.
1986 Rómaikori lakatok magyar múzeumokban, AÉ, 113, ol. 207-217.
GÁŠAJ, D., MOČALOVÁ, H.
1987 Keltské žiarové hroby z Valalikov-Koštian, HC, 18, p. 247-262.
GLODARIU, I., DĂNILĂ, Şt.
1971 Depozitul de vase romane de bronz de la Dipşa, Marmaţia, II, Baia Mare, p. 93-99.
GLODARIU, I., IAROSLAVSCHI, E.
1979 Civilizaţia fierului la daci, Cluj-Napoca.

GODLOWSKI, K.
1970 The Chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe, Krakow.
1977 Materialy do poznania kultury przeworskiei no Górnom Slasku, MSW, IV, p. 7-237.
1984 "Superiores Barbari" und die Markomanenkriege im Lichte archäologischen Quellen, SlA, XXXII, S. 327-350.
GOSTAR, N.
1956 Ramura nordică a dacilor-costoboci, Buletinul Universităţilor "V. Babeş" şi "J. Bolyai", 1-2, 1956, p. 183-201.
GUDEA, N.
1980 Vasele ceramice ştampilate de la Porolissum, AMP, IV, p. 105-145.
GUDEA, N., POP, I.I.
1971 Das Römerlager von Rîşnov (Rosenau). Cumidava. Beiträge zu den Limesuntersuchungen im Südosten des römischen Dazien, Braşov.
HAEVERNICK, T.E.
1960 Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel - und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland, Bonn.
HAFFNER, A.
1979 Zur Absoluten Chronologie der Mittellatènezeit, AK, 9, S. 405-414.
HAJNALOVÁ, E.
1987 Nálezy a analýza rastlinných makrozvyškov z archeologickyh výskumov, AVANS, p. 95-97.
HÁJEK, L.
1957 Hliněné lidské plasky z doby bronzové v Barci u Košic, SlA, V, p. 323-338.
HAMPEL, I.
1880 A Nemzeti múzeum regisegtárának gyarapotása, AÉ, XIV. 1880, 01.347.
HEČKOVÁ, I.
1982 Podiel výrobných centier rimskych provincii na spoločensko-ekonomickom vývoji naddunajského barbarika vo svetle rimskych importov, SlA, XXX, s. 5-78.
HENNING, J.
1977 Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im I. Jahrtausend u. Z., Zeitschrift für Archäologie, 11, S. 181-206.
HLINKA, J., KOLNIKOVÀ, E., KRASKOVSKÁ, L.
1978 Nálezy minci na Slovensku, III, Bratislava.
HODSON, F.R.
1968 The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain, Bern.
HOREDT, K.
1967 Probleme der jungerbronzezeitlichen Keramik in Transilvanien, AAC, IX, S. 14-36.
1973 Die dakischen Silberfunde, Dacia, N.S., XVII, S. 127-168.
1982 Siebenbürgen in spätrömischer Zeit, Bukarest.
HYUNDAY, I.
1942-1944 Kelták a Kárpátmedecében, Diss. Pann, II, Budapest.
1957 Kelták a Kárpátmedecében, (Leletanyag-Fundstoff), Régészeti füzetek, 2, Budapest.

*** Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae, Petropoli, 1916, I, 246.
IONIŢĂ, I.
1982 Din istoria şi civilizaţia dacilor liberi, Iaşi.
IONIŢĂ, I., URSACHI, V.
1988 Văleni, o mare necropolă a dacilor liberi, Iaşi.
IRIMIA, M.
1974 Einige Probleme des Beginns der geto-dakischen Latènezeit an der unteren Donau, Thracia, III, Serdicae.
ISTVÁNOVITS, E.
1993 Az apagyi császákori telep, NJAME, XXXIII-XXXV, ol. 9-31.
1993a Some Data on the History of the Upper Tisza region in the Roman Age, VP, IV, p. 127-142.
JAHN, M.
1916 Die Bewaffnung der Germanen in älteren Eisenzeit, Würzburg.
1921 Der Reitersporn-seine Entstehung und früheste Entwicklung, Lipska, 1921.
JANKOVICH, J.M.
1931 Podkarpátska Rus v prehistorii. Mukačevo.
JANŠAK, Š.
1935 Praveké sidliská s obsidianovou industriou na vychodnom Slovensku. Bratislava.
IAROSLAVSCHI, E.
1981 Au prelucrat dacii sticla ?, Studii dacice, Cluj-Napoca, p. 166-173.
JOBST, W.
1975 Die römischen Fibeln aus Lauriacum, Forschungen in Lauriacum, Bd. 10.
IUGA, G.M.
1979 Raport preliminar privind cercetarea arheologică de la Mesteacăn (jud. Maramureş), MCA, p. 311-314.
JUREČKO, P.
1981 K problematike kulturno-spoločenských vst'ahov na sidliskách z dóby rimskej na výhodnom Slovensku, SlA, XXIX-2, p. 313-340.
1981a Problematika tzv. sivej keramiky v dobe rimskej so zretelom na vysledny výskumu na východnom Slovensku, HC, XII, p. 169-210.
1982 Významné centrum hrčiarskej vyroby z doby rimskej na výhodnom Slovensku, No, 24, p. 113-139.
1983 Prispekov k riešeniu problematiky osidlenia východneho Slovenska v dobe rimskej, HC, 14 p. 277-283.
1983a Výskum v Trstenom pri Hornáde (K problematike osidlenia východneho Slovenska v zavere I. tisicročia pred n. l..), SlA, XXXI-2, s. 415-442.
KALMAN, D.
1901 Sunreghvidéki emlekek a régibb közepkórból, AÉ, XXI, 1901, p. 180.
KATZ, J.
1870 Érmészeti adlékok, AÉ, III, ol. 192-193.
KIMIG, W., HELL, H.
1965 Schätze der Vorzeit, Stuttgart.
KOLNIK, T.
1958 Die pannonische Keramik mit Stempelverzierung und ihre Einflüsse in der Slowakei,

Epitymbion Romen Haken, Praha, p. 61-70.
1961 Pohrebisko v Bešeňove (Prispekov k štúdiu doby rimskej na Slovenku), SlA, IX, p. 219-300.
1962 Nove sidliskové nálezy z doby rimskej na Slovensky, AR, XIV, p. 344-397.
1965 K typologii a chronológii niekotorých spon z mladšej doby rimskej na juhozapadném Slovensku, SlA, XIII-1, p. 183-236
1971 Preh'lad a stav bádania o dobe rimskej a st'ahovania národov, SlA, XIX-2, s. 499-558.
1977 Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum, Symposium ALZAG, p. 143-172.
1980 Doba rimska a doba st'ahovania národov, SlA, XXVIII-1, p. 197-212.
1980a Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei, Bratislava.
1981 The Roman and Great Migration Periods, Archaeological Research in Slovakia, Nitra, p. 113-132.
1981a Staroveká plastica, Bratislava.
1984 Rimske a germánske umenie na Slovensku, Bratislava.
KOLNIKOVA, E.
1970 Hromadny nález rimskych minci v Prešove a jeho numizmaticko-historicky vyznam, SN, I, p. 28-73.
1973 Ka konfrontácii nalezov minci s vysledkami bádania o dobe rimskej na Slovensku, SlA, XXI, p. 167-186.
1976 Novoziskané rimske mince z hromadného nalezu v Prešove, SN, IV, p. 228-231.
1978 Keltské mince na Slovensku, Bratislava.
1980 Hromadný nález keltsko-dáckych minci z Ptičia, Prispevok k hospodásko-spoločenskym dejinám východneho Slovenska, SN, VI, p. 29-98.
1984 Náčrt problematiky keltského mincovnictva na Slovensku, SN, VIII, p. 27-84.
1986 Kriticky rozbor a klasifikácia nálezov rimskych minci na Slovensku, SN, IX, p. 59-67.
KOSSACK, G.
1962 Frühe römische Fibeln aus dem Alpenvorland und ihre chronologischen Kulturverhältnisse, Aus Bayerns Frühzeit: Fertschrift Fr. Wagner, München.
KOSTRZEWSKI, J.
1919 Die ostgermanische Kultur Spätlatènezeit, Berlin.
KOŠCEVIC, R.
1980 Anticke fibule s poručia Siska, Zagreb.
KOTIGOROŠKO, V.G.
1991 Antichitățile dacice din zona Tisei superioare, Thraco-Dacica, XII, p. 114-132.
1994 Problèmes de la chronologie de la culture dace de la region de la Haute-Tisza, Relations thraco-illyro-helléniques (Ed. P. Roman et M. Alexianu), București, p. 304-314.
KRALOVÁNSZKY, L.
1959 Adatok a Kárpát-Medencei X-XI századi felhold alakú csüngök kérdéséher, AÉ, 86, ol. 76-82.
KRASKOVSKA, L.
1974 Gerulata Rusovce, Rimske pohrebisko I, Bratislava.
1976 Rimske bronzové nádoby na Slovensku, SlA, XXIV-2, p. 429-440.
1981 Römische Glasgefässe in der Slowakei, SlA, XXIX-2, S. 377-392.
KRAMER, W.

1961 Keltische Hohlbuckelringe von Isthmus von Korinth, Germania, 39, S. 32-42.
1964 Latènezeitliche Trenseranhänger in Omegaform, Germania, 42, S. 250-257.
KREKOVIČ, E.
1981 Rimska importovaná keramika na Slovensku, SlA, XXIX, p. 341-376.
1987 Rimske importy na Slovensku, PA, LXXVIII, p. 231-282.
KROPOTKIN, V.V.
1977 Denkmäler der Przeworsk-Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica-und Cernjackov-Kultur, Symposium ALZAG, S. 173-200.
KRUTA, V.
1971 Le tresor de Duchcov, Usti nad Labem.
KUNISZ, A.
1969 Chronologia naplywu pieniadza rzymskiego na ziemie Malopolski, Wroclaw-Warszawa-Krakow.
1982 Numizmatyka rzymska, Vademecum hystoryka starozytnei Grecii i Rzymu, Warszawa, p. 269-304.
KUZMOVÁ, K.
1980 Nižinné sidliská z neskorej doby látenskej v strednom Podunajsku, SlA, XXVIII, p. 313-340.
KUZMOVÁ,K., ROTH, P.
1987 Terra sigillata v barbariku, Nitra.
LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M.
1961 Spony z doby rimskej na Slovensku, ŠZ, AÚSAV, 5.
1962 Hrnčiarska dielňa z doby rimskej v Šebastotovciach, AR, 14, p. 800-813.
1964 Hrebene z doby rimskej a st'ahovania národov z východneho Slovenska, ASM, I, p. 191-201.
1969 Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei, SlA, XVII-2, S. 403-501.
1977 Ältere Römische Kaiserzeit in der Ostslowakei, Symposium ALZAG, S. 201-208.
1986 K otázke proveniencie minci z doby rimskej na východnom Slovensku, SN, IX, p. 131-144.
1987 Evidence of Iron-Working during the Roman Period in Medzany, SlA, XXXV, p. 27-40.
1990 Poznamka k suvisu klimatickych zmien a vyberu miesta sidliska, ŠZ AÚSAV, 26, p. 205-207.
LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M. BANEŠ, L.
1962 K topografii pravekých nálezisk pri Kechnici a Seni na dolhom Hornade, ŠZ AÚSAV, 9, p. 219-220.
LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M. TOMAŠOVÁ, B.
1988 Osada z doby bronzovej a hrnčiarska dielňa z doby rimskej v Ostrovanoch, No, 30, p. 77-96.
LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ, M., MAČALA, P.
1991 Nálezy z rozrušeneho pohrebista zo staršej doby rimskej v Kvakovciach, okr. Vranov nad Toplou, VP, III, p. 133-144.
LAZIN, Gh.
1969 Circulaţia monetară în nord-vestul României, SMSC, p. 111-117.
1980 Monete antice din colecţia Muzeului judeţean Satu Mare, SMSC, IV, p. 127-132.

1980a Cuptoare dacice de ars ceramică din sec III-IV e.n. descoperite la Satu Mare, SMSC, IV, p. 133-142.
1982 Descoperiri dacice din sec. III î.e.n. - I e.n. în nord-vestul României, SympThrac, 8, p. 62-67.
LAZIN, Gh., CIARNĂU. I.
1993 Monete antice din județul Satu Mare, SMSC, IX-X, p. 49-51.
LAZIN, Gh., CIONCA, A.
1987 Noi descoperiri dacice din județul Satu Mare, SMSC, VII-VIII, p. 85-93.
LAZIN, Gh., POPESCU, I.
1987 Monede antice mai recent descoperite în județul Satu Mare, SMSC, VII-VIII, p. 95-100.
LEHÓCZKY, T.
1892 Adatok hazánk arhaeologiájához különös tekintettel Beregmegyére es Környékére, Munkács.
1901 Emlekek vaskorbol a regibb vaskorbol Munkács környékén, AÉ, XXI, p. 138-146; 198-220.
1906 Regibb vaskori emlekek Munkács környékén, AÉ, XXVI, ol. 337-346.
1912 Adatok hazánk arhaeologiájához különös tekintettel Beregmegyére es környekere, Munkács.
LIANA, T.
1976 Ksztaltowanie sie stylu BI w kulturze przeworskiei, Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie środkowej w okresie wplywow rzymskich, Warszawa-Krakow, p. 139-152.
1970 Chronologia wzglenda kultury przeworskiej we wczesnym okresi rzymskim, WA, XXXV, 1970, p. 429-491.
LONGAUEROVA, M., LONGAUER, S.
1990 Structural Analysis of a Scabbard and a ring Mail from Zemplin, SlA, XXXVIII, p. 349-354.
LUPU, N.
1989 Tilișca. Așezările arheologice de la Cătănaș. București.
MACREA, M.
1978 De la Burebista la Dacia postromană, Cluj-Napoca, 1978.
MADYDA, R.
1977 Sprzaczki i olcucia pasa na ziemiach w okresie rzymskim, MCW, IV, p. 351-411.
MAKKAY, J.
1960 Az Ujkenézi (Cserepeskenezi I) kelta leletek, NJAMÉ, I, ol. 24-29.
MARÁZ, B.
1977 Délkelet-Magyarország La-Tène - korának kronológiai kérdései, AÉ, 104, ol. 47-64.
MEDUNA, J.
1962 Latènské žárové hrob na Moravé, PA, LIII-1, p. 87-136.
1970 Das keltische Oppidum Stare Hradisko in Mähren, Germania, 18, S. 34-59.
MENKE,
1977 Zur Struktur und Chronologie der spätkeltischen und frührömischen Siedlungen im Reichenhaller Beckeen, Syposium ALZAG, S. 239-248.

MIHĂILESCU-BÎRLIBA, V.
1980 Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Branişte-Nemţişor (comm. de Vînători, dép. de Neamţ), Dacia, XXIV, p. 181-207.
MIHALIK, J.
1892 Urmezi urnatemetö, AÉ, XII, ol. 95.
1893 Őskori emlékek Ugocsavármegyéhen, AÉ, 2, ol. 410-418.
1905 A Felső-Merai La-Tène-Kori vasleletrol, AÉ, XXV, ol. 261-266.
MIHOK, L., MIROŠŠAJOVÁ, E., VESELOVSKÁ, J.
1993 Metalografický rozbor železnych predmetov z neskorej doby latenskej zo Zemplina, VP, IV, p. 95-99.
MIROŠŠAJOVÁ, E.
1979 Zachranný výskum halštatkého sidliska v Stretavke, okr. Michalovce, AR, 1, p. 121-143.
1987 Problematika osidlenia vychodného Slovenska v dobe halštatskej, SlA, XXXV-I, p. 107-164.
MÓCSY, A.
1984 A késöi vaskor kelták, dákok és pannonok, Magyarország tortenete, I, Budapest, ol. 180-197.
MÓCSY, A., FITZ,J.
1990 Pannonia régészeti kézikönyve, Budapest.
MOSCALU,E.
1983 Ceramica traco-getică, Bucureşti.
MOTYKOVÁ-ŠNEIDEROVÁ, K.
1965 Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit in Böhmen, Berliner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte, 5, Berlin, S. 103-174.
MÜLLER, A.
1957 Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit, Berlin.
MÜLLER, R.
1983 Késövaskori vaseszközlelet Petneházárol, NJAMÉ, XVIII-XX, ol. 61-74.
NAVARRO, J.M. de
1959 Zu einigen Schwertscheiden aus La Tène, BerRGK, 40, p. 79-118.
1972 The finds from this the Site of La Tène I. The Scabbards and the Swords founds in them, London.
NEMET, P.
1973 Tyukod, AÉ, 100, 01.166.
NÉMETI, I.
1973 Cuptoare de ars ceramica din epoca Latène de la Andrid, SCIVA, XXV, p. 579-583.
1975 Contributions concernant la facies latènnien du Nord-Quest de la Roumanie à la lumière des découvertes celtiques de Pişcolt, Alba Regia, XIV, p. 187-197.
1982 Das spàthalstattzeitliche Gräberfeld von Sanislău, Dacia, XXVI, p. 115-144.
1987 Descoperiri arheologice de pe teritoriul localităţii Moftinu Mic (jud. Satu Mare), SMSC, VII-VIII, p. 101-114.
1988 Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare, I, Thraco-Dacica IX, p. 49-73.
1989 Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare, II, Thraco-Dacica, X, p. 75-114.
1990 Problema relaţiilor dintre daci şi celţi în nord-vestul României în lumina izvoarelor

arheologice, SympThrac, 8, p. 50-56.
1992 Necropola Latène de la Pişcolt, jud. Satu Mare, III, Thraco-Dacica, XIII, p. 59-112.
NEMOIANU, L.
1979 Sondajul arheologic de la Călineşti (judeţul Maramureş), MCA, p. 133-134.
OLTEANU, St., NEAGU, N., SECLĂMAN, D.
1981 Tehnologia obţinerii fierului din minereu şi problema continuităţii istorice pe teritoriul României în mileniul I e.n., SCIV, 32, p.217-232.
ONDROUCH, V.
1957 Bohaté hroby z doby rimskej na Slovensku, Bratislava.
1964 Nálezy keltských, antických a byzantských minci na Slovensku, Bratislava.
PÁRDUCZ, M.
1956 Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II-III Jahrhundert, AAH, VII, S. 139-182.
1965 Graves from Scythian Age at Artand, AAH, VII, p.137-231.
PÂRVAN, V.
1967 Dacia. Civilizaţiile antice din ţările Carpato-Danubiene, Bucureşti.
1982 Getica. O protoistorie a Daciei, Bucureşti.
PASTERNAK, J.
1928 Ruske Karpaty v archeologii, Praha.
PASTOR, J.
1954 Latènsky žiarový hrob v Košiciach, AR, 3, p. 338-341.
1959 Keltský žiarový hrob v Koštanoch, okres Košice, AR, XI, p. 525-528.
1961 Sidliskový výskum v Blažiciach, ŠZ AÚSAV, 6, p. 83-122.
1970 Archeologický výskum Vychodoslovenskeho muzea v rokoch 1967-1968, HC, 11, p. 143-187.
1976 Wyniki prac wykopaliskowych Muzeum Wschodnioslowackiego w Blažicach v roku 1969, AAC, 16, p. 95-106.
PAULIK, J.
1970 Naistaršie hromadné nálezy železných predmetov na Slovensku, Historia, 10, p. 25-83.
PAULIK, J., ZAHAR, L.
1975 Kultový objekt a hroby z doby latènskej v Palarikove, SlA, XXIII. p. 283-332.
PELIKAN, O.
1960 Slovensko a rimska impérium, Bratislava.
PESCHECK, Ch.
1977 Ausklang der Latène-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung in Nordbayern, Symposium ALZAG.
PICHLEROVÁ, M.
1981 Gerulata Rusovce. Rimske pohrebisko II, Bratislava.
PIETA, K.
1974 Sidlisko z doby rimskej v Beruši, SlA, XXII, p. 89-100.
1982 Die Puchov-Kultur, Nitra.
1986 K nálezom rimskych minci na severnom Slovensku, SN, IX, p. 145-156.
PIETA, K., KOLNIKOVÁ, E.
1986 Druhy hromadný nalez keltských minci z Dolného-Kubina-Velkeho Bystercá, SlA, XXXIV-2, p. 383-408.

PIETA, K., MORAVČIK, J.
1980 Spätlatènezeitlicher Opferplatz in Prošne, SlA, XXVIII, p. 245-286.
PIETRZAK, M.
1988 Cmentarzyska z Pruszcza Gdanskiego w mlodszym okresie rzymskim, Kultura Wielbarska w mlodszym okresie rzymskim, Lublin, t.I, p. 51-65.
PLEINER, R.
1984 Závěr kolokvia, SN, VIII, p. 183-192.
POCZY, Sz.K.
1956 Die Töpferwerkstätten von Aquincum, AAH, 7, S. 73-138.
POLLA, B.
1969 Nálezy z doby rimskej a st'ahovania národov v Strede nad Bodrogom, ZSNM, LXIII-9, p. 183-206.
POPILIAN, G.
1980 Necropola daco-romană de la Locusteni, Craiova.
PREDA, C.
1986 Geto-dacii din bazinul Oltului inferior. Dava de la Sprîncenata, Bucureşti.
PROTASE, D., COCIS, S., GAIU, G.
1993 Fibule din castrul roman şi aşezarea civilă de la Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud), Revista Bistriţei, VII, p. 51-61.
RADDATZ, K.
1957 Der Tohrberger Moorfund, Offa-Bücher, 13, p. 145-149.
RADNOTI, A.
1938 Bronzegefässe von Pannonien, Disser. Pann., II-6, Budapest.
RĂDULESCU, A.V.
1978 The Triumphal Monument Tropaeum Traiani at Adamclisi, Bucureşti.
RĂDULESCU, Gh.
1967 Un nou mormânt descoperit în necropola din secolul al IV-lea e.n. la Izvorul, SCIV, 18, p. 123-125.
RADWAN, M.
1967 Starożytne hutnictwo Swietokrzyskie, Metody badan i wyniki, Rozprawy, 57, Krakow.
RAJTOVÁ, V.
1991 Hodnotenie zoologického materialu z osady v Nižnej Myšli, poloha Alemenev, VP, III, p. 191-192.
REINACH, S.
1894 A herpali paizedudor, AR, XIV, ol. 395-404.
REINECKE, P.
1915 Zu den Gräberfunden von Bodenbach a.d. Elbe, WPZ, II, 1915.
ROSKA, M.
1915 Kelta sirok és egyéb emlékek Balsáról, Dolgozatok-Kolosvár, VI, ol. 18-45.
1944 A kelták Erdélyben, Közlemények, 4, ol. 53-80.
RUSU, M.
1969 Das keltische Fürstengrab von Ciumeşti in Rumänien, BerRGK, 50, S. 267-300.
RUSU, M., BANDULA, O.
1970 Mormântul unei căpetenii celtice de la Ciumeşti, Baia Mare.
RYBOVÁ, A., MOTYKOVÁ.
1983 Depot železz doby latènské z Kolina, PA, LXXIV, p. 96-174.

SANIE, S.
1981 Civilizaţia romană la est de Capaţi şi romanitatea pe teritoriul Moldovei (sec. II e.n. - III e.n.), Iaşi.
SCHMIDT, B.
1976 Zur kulturellen Gliederung des Mittelelbe - und Saalegebietes während der spätrömischen Kaiserzeit, Kultury archeologiczne i strefy kulturowe w Europie Srodkowej w okresie wplywow rzymskich, Warszawa-Krakow, S. 341-354.
SCORPAN, C.
1967 Cavalerul Trac, Constanţa.
SCHÖNBERGER, H.
1952 Die Spätlatènezeit in der Wetterau, Saalberg-Jahrbuch, II, Berlin, S. 21-130.
SCHULZ, W.
1953 Leuna - ein Germanischer Bestattungsplatz der spätromischen Kaiserzeit, Berlin.
SEDLAČKOVÁ, H., WALDHAUSER, J.
1987 Latènská pohřebiště ve střednim Polabi, okr. Nymburk, PA,78, p. 134-204.
SÎRBU, V.
1987 Figurinele antropomorfe şi zoomorfe traco-geto-dacice din prima şi a doua epocă a fierului, Istros, V, Brăila, p. 159-174.
1993 Credinţe şi practici funerare, religioase şi magice în lumea geto-dacilor, Galaţi.
SMISKO, M.
1932 Kultury wczesnego okreu epoki cezarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej, Lwow.
SPEAR, N.
1978 Treasury of archeological bells, New York.
SZABÓ, M.
1971 A kelták nyomában Magyarországon, Budapest.
1974 Contribution a l'étude de l'art et de la chronologie de La Tène ancienne en Hongrie, FA, XXV, p. 71-86.
1989 Das keltische Drachenpaarmotiv, CAH, S. 119-128.
SZABÓ, M., PETRES, E.F.
1992 Decorated Weapons of La Tène iron age in the Carpathian Basin, Budapest.
SZATHMÁRY, L.
1988 Antropological Investigations of the Cremated Remains of the Kurgan I of Bratovo (The Carpatian Ukraine), NJAMÉ, XXI-XXIII, p. 17-22.
SZOMBOTHELY, S.
1957 Festett haromfülü korsó, Magyarország Régiszeti leletei, Budapest, ol. 196-197.
SZÖNYI, E.T.
1973 Zur Verbreitung und Herstellung der sog. rätischen Keramik in Pannonien, AAH, 25, p. 87-109.
ŠIMEK, Em.
1953 Velká Germania Klaudia Ptolemeia, Brno.
1958 Posledni keltove na Morave, Brno.
TEJRAL, J.
1983 Mähren und die Markomannenkriege, SlA, XXXI, S. 85-120.

TEODOR, S.
1980 Das Werkzeugdepot von Lozna (Kr. Botoşani), Dacia, XXIV, N.S., 133-150.
1983 Aspecte ale activităţii meşteşugăreşti în Dacia est-carpatică până la Burebista, SAA, I, p. 94-102.
1988 Elemente celtice pe teritoriul est-carpatic al României, AM, XII, p. 33-51.
THOMAS, S.
1960 Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Keiserzeit, Arbeits und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, 8, Berlin, S. 54-215.
TOČIK, A.
1959 K otázke osidlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopoštu, AR, 6, p. 841-873.
TODOROVIĆ, J.
1986 Kelti u jugoistočnoj Evropi, Beograd.
1972 Praistorijska Karaburma I - nekropola mladeg gvozdenog doba, Beograd.
TOMÁŠOVÁ, B.
1989 Nálezy z okolia Prešova, AVANS, p. 99.
TOVT, S.S.
1977 Antické mince Zakarpatska (prvni polovina I. tisicileti n.L.), Numismaticke listy,5-6, Praha, p. 129-133.
VADAY, A.H.
1989 Die Sarmatischen Denkmäler des Komitat Szolnok, Budapest.
VAGO, E.B., BÓNA, I.
1976 Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spatrömische Südostfriedhof, Budapest.
VEGH, K.
1969 Kelta leletek a Miskolci múzeumban. A Hermán Otto múzeum évkönyve, VIII, Miskolc, ol. 69-114.
VENCLOVÁ, N.
1980 Nastin chronologie latènských sklenéných náramku v Čechach, PA, XXVIII-1, p. 61-91.
VISY, Z.
1970 Die Daker am Gebiet von Ungarn, MFMÉ, I, S. 5-29.
VIZDAL, J.
1976 Zachranny výskum keltského pohrebiska v Ižkovciach, SlA, XXIV-1, p. 151-190.
1982 Dalšie hroby na keltskom pohrebisku v Ižkovciach, AR, 5, p. 488- 491.
VULPE, A.
1976 Le necropole tumulaire de Popeşti, Thraco-Dacica, I, p. 193-215.
WALDHAUSER, I.
1981 Keltské rotačni mlýny v Čechách, PA, LXXII, p. 153-221.
WERNER, J.
1955 Die Nauheimer Fibel, JRGZM, 2, S. 170-186.
1977 Spätlatène Schwerter norischer Herkunft, Simposium ALZAG, S. 367-402.
1979 Später Keltenfund zwischen Rom und Germanien, München.
WINKLER, I.
1968 Consideraţii asupra tezaurului de la Medieşu Aurit, Tezaure monetare din judeţul Satu Mare, Satu Mare, p. 5-18.

1968a Tezaurul de denari romani de la Satu Mare, Tezaure monetare din județul Satu Mare, Satu Mare, p. 19-36.
1972 Despre tezaurul descoperit la "Juncad", Sighetul Marmației în secolul XIX, SMSC, II, p. 207-225.
WOSINSKY, M.
1896 A Zavodi sirmezö, AÉ, XVI, ol. 18-30.
ZACHAR, L.
1974 Datovanie pošiev keltských mečov z Drne a Košic, ZSNM, LXVIII, p. 55-79.
1987 Keltske umenie na Slovensku, Bratislava.
ZEMAN, J.
1961 Severni Morava w mladši dobe rimski, Praha.
ZIRRA, Vl.
1967 Un cimitir celtic în nord-vestul României (Ciumești, I), Baia Mare.
1972 Noi necropole celtice în nord-vestul României (Cimitirele birituale de la Sanislău și Dindești), SMSC, p. 151-196.
1980 Locuiri din a doua epocă a fierului în nord-vestul României, SMSC, IV, p. 39-84.
ZOZULAKOVA,K.
1986 Hromadny nález rymskych minci z Krivoštian (dnes Stražske), okres Michalovce, SN, IX, p. 230-244.

INTRODUCERE

Zona Tisei superioare reprezintă o regiune distinctă, care ocupă partea de nord-est a bazinului carpatic. Ea este un teritoriu închis, mărginit spre nord şi est de munţii Beskizi şi Carpaţii polonezi, spre vest de înălţimile Gemer-Tatra, iar spre sud-est de ramurile nordice ale Alpilor Transilvaniei. În interiorul ei se află câteva zone ecologice - joasă, colinară şi muntoasă. În afară de acestea, penetrarea în această regiune, greu accesibilă, este uşurată de numeroase cursuri de apă - afluenţi ai Tisei, care constituie artera principală a zonei.

Fiind parte componentă a Europei de Sud-Est, regiunea a fost inclusă în aria de formare a tracilor (Zlatkovskaja, 1971, p. 27; Horedt, 1967, p. 24-26), deveniţi, către sfârşitul sec. VI î.e.n., unul din cele mai mari popoare din oikumena europeană a antichităţii (Herodot, V, 3). Procesul complicat şi multilateral al genezei, diferitele etape care nu sunt întotdeauna sesizabile, duc la împărţirea masivului tracic în două ramuri: sudică şi nordică. Prima dintre acestea ocupă teritorii la sud de Istru până în Propontida, iar cea de-a doua se întinde de la Istru până la munţii Carpaţi, cuprinzând şi ţinuturile joase dintre Istru şi Tiras.

Împărţirea triburilor tracice pe baza indiciilor teritoriale, după părerea lui V. Pârvan (1982, p. 41-42, 730), a fost determinată de deosebirea nivelului de dezvoltare social-economică. Ipoteza, formulată în anii '20 ai secolului XX de către "părintele" arheologiei româneşti, şi-a dobândit argumentarea corespunzătoare în ultimele decenii, graţie cercetărilor arheologice a numeroşi învăţaţi.

Studierea complexelor din cadrul masivului tracic din mileniul I î.e.n. a dovedit inegalitatea ritmurilor de dezvoltare a triburilor din arealul carpatic şi a celor care ocupau teritorii la sud de acest areal, cu toată impresia de unitate a culturii materiale (Irimia, 1974, p. 130-131).

Încă de la începutul afirmării lor pe arena istoriei europene şi microasiatice, tracii sudici s-au aflat în condiţii mai prielnice decât triburile de dincolo de Dunăre. Poziţia geografică a Traciei în arealul de civilizaţie balcano-anatolian, contactele directe ce le avea, bogăţia deosebită a zăcămintelor metalifere, colonizarea grecească a ţărmului Mării Egee şi Propontidei, toate acestea au contribuit, în măsură apreciabilă, la grăbirea destrămării relaţiilor comunei primitive şi au determinat apariţia în Europa a uneia dintre organizaţiile statale timpurii (începutul sec. V î.e.n.) - a regatului odrizilor (Zlatkovskaja, 1971).

În zona contactelor cu civilizaţia grecească şi cea sud-tracică s-au aflat triburile nord-tracice ale geţilor, care locuiau în ţinuturile Dunării inferioare şi în teritoriul dintre Istru şi Tiras. Faptul acesta a contribuit la apariţia la geţi, la cumpăna dintre sec. IV-III î.e.n., a unei puternice uniuni politice - regatul lui Dromichaites, care a luptat cu succes cu diadohul lui Alexandru Macedon, Lisimah (Strabon,VII, 3, 14). Într-un ritm mai lent se desfăşura dezvoltarea triburilor din interiorul arcului carpatic, inclusiv a celor din ţinuturile limitrofe, nord-estice, ale Tisei superioare. În actuala împărţire politico-administrativă, ţinuturile Tisei superioare cuprind regiunea transcarpatică a Ucrainei, partea de est a Slovaciei, judeţele nordice Szabolcs, Szátmar ale Ungariei şi judeţele Satu Mare şi Maramureş ale României. Cu toate că avea o poziţie bine apărată natural, acest teritoriu, în diferite etape ale istoriei sale, a suferit nu numai influenţe culturale şi impulsuri din ţinuturile vecine, ci a fost şi o zonă de pătrundere şi stabilire a unor elemente străine, care au contribuit, în multe privinţe, la formarea culturilor locale.

Limitele cronologice ale cărţii noastre (sec. III î.e.n.- IV e.n.) au fost determinate de desfăşurarea evoluţiei economice şi politice a uneia din zonele mărginaşe ale enormului masiv

nord-tracic. Limita cronologică inferioară s-a impus datorită schimbărilor calitative ale substratului, în urma asimilării cuceririlor civilizației celtice, iar limita superioară - prin perioada de înflorire a culturii nord-tracice. În cursul procesului său de dezvoltare, cultura nord-tracică a parcurs mai multe etape, ultimele constituind obiectul studiului nostru.

În decursul perioadei cuprinse între sec. III î.e.n. și sec. IV e.n., în partea de nord-est a arcului carpatic, care cuprinde în principal ținuturile Tisei superioare, se constată o situație complicată ce conduce la schimbarea culturilor arheologice. Definirea procesului lor de formare, componentele etnice și precizarea limitelor cronologice reprezintă o preocupare actuală, menită să lămurească un cerc larg de probleme legate de istoria bazinului Tisa - Dunăre.

Autorul a studiat subiectul lucrării de față în decursul mai multor ani. Într-o primă etapă au fost studiate complexele din cuprinsul ținutului transcarpatic și din estul Slovaciei, ceea ce nu a permis lămurirea deplină și clară a problemelor legate de etnogeneza și evoluția social-economică a populației de substrat. Studierea materialelor inedite din muzeele din Slovacia, Ungaria și România, efectuarea unor săpături arheologice ample în complexe importante și publicarea lor în ultimii ani, au permis autorului să propună o viziune de ansamblu privind evoluția istorică a regiunii între sec. III î.e.n. - IV e.n., până acum neformulată - nici în istoriografia ucraineană, nici în cea a țărilor învecinate.

I. CULTURA LA TÈNE

La mijlocul mileniului I î.e.n., ținuturile Tisei superioare au fost locuite de purtătorii a două grupuri culturale principale: Kuštanovice și Sanislău-Nir. Cu toată unitatea culturii materiale, caracteristică pentru întreaga lume nord-tracică de la sfârșitul sec. VI - începutul sec. IV î.e.n. - și în ce privește ritul funerar (incinerația) - se constată, totuși, deosebiri de tipuri de necropole (tumulare - Kuštanovice, plane - Sanislău-Nir), explicabile prin caracteristicile tribale ale populației din zona Tisei superioare (Kotigoroško, 1991, p. 120).

Dezvoltarea destul de stabilă a populației din regiune a fost dereglată la cumpăna secolelor IV-III î.e.n., o dată cu pătrunderea și stabilirea purtătorilor civilizației La Tène, a celților. Acest popor războinic, care popula Europa de Vest și Centrală, este menționat pentru prima oară de către Hecateu din Milet (560-480 î.e.n.) și, puțin mai târziu, de către Herodot (II, 33; IV, 49). Deja în veacul următor informațiile despre celți se înmulțesc, ca urmare a începutului expansiunii lor, atât spre sud, unde au cucerit, aproximativ în anul 390 î.e.n. Roma (Plutarh, Camill, XXII), cât și spre est, în bazinul carpatic.

Cauzele care au provocat aceste migrații sunt considerate de către cercetători ca fiind dezintegrarea modului de organizare a vieții celților din perioada anterioară (Škunaev, 1988, p. 496). Acesteia i se adaugă suprapopularea unor anumite zone, în condițiile unei economii cu o productivitate redusă, contactele culturale și comerciale de durată cu civilizațiile Europei de Sud și contradicțiile sociale care au sporit în centrul societății celtice. După cum rezultă din descrierea făcută de Titus Livius (V, 34), în fruntea expedițiilor se afla tânăra aristocrație, care căuta, pentru sine și pentru cetele sale, noi regiuni și posibilități pentru manifestarea independenței economice și politice.

Drept rezultat al expansiunii s-a ajuns la cucerirea unor teritorii vaste, de la Atlantic și Marea Mediterană, în vest, până la Carpați, în est. Și, cu toate că celții nu au creat în teritoriile cucerite o organizație politică unitară, fiind grupați în numeroase triburi, în ceea ce privește limba, cultura materială și spirituală ei au reprezentat, în decursul istoriei lor, o unitate care ne obligă să vorbim despre moștenirea celtică în Europa.

Începuturile studierii perioadei La Tène din ținuturile Tisei superioare se datorează descoperirii de către T. Lehóczky (1892; 1901; 1912), în anii '60 ai sec. XIX, a sătucului de meșteșugari de lângă orașul Mukačevo, pe panta munților Galliš și Lovačka. Săpăturile făcute și materialele descoperite au permis cercetătorului amintit să adune o foarte mare colecție de unelte și alte diferite artefacte.

Analizând colecția lui T. Lehóczky și noile descoperiri de pe teritoriul Slovaciei și Transcarpatiei, Jan Eisner (1933, p.167-169) a ajuns la concluzia că purtătorii culturii La Tène din zona Tisei superioare au fost celții și triburile locale. Această concluzie a fost confirmată prin cercetările ulterioare și a primit confirmarea în monumentala lucrare a lui Jan Filip **Celții în Europa Centrală** (1956). Autorul nu numai că a clasificat enorma cantitate de materiale ale culturii La Tène ci a realizat și periodizarea pentru complexele din Europa Centrală. Periodizarea lui J. Filip a avut în vedere, pe baza unei solide documentații arheologice, relațiile social-economice și situația istorică la care s-a ajuns în Europa Centrală în sec. IV-I î.e.n.

O periodizare mai amănunţită a antichităţilor celtice din zona arcului carpatic, ţinând seama de periodizarea europeană actuală, a fost întocmită, în ultima vreme, de J. Bujna (1982). Tot el, pe baza unei analize amănunţite a ritualului şi inventarului funerar, folosind metode matematice de modelare, a realizat împărţirea pe grupe sociale a celor înmormântaţi.

Analizei principalelor probleme ale culturii La Tène din Slovacia îi sunt dedicate lucrările lui B. Benadik (1964; 1965; 1966; 1971; 1980). Potrivit părerii acestui cercetător, masa principală a populaţiei era constituită din triburile locale nord-tracice, în componenţa cărora au intrat celţii (triburile cotinilor) şi, cu timpul, şi dacii. B. Benadik datează pătrunderea celţilor în zona Tisei superioare la începutul sec. III î.e.n., subliniind că numai de la începutul secolului următor se poate vorbi despre o celtizare a populaţiei locale. Cercetătorul amintit subliniază lipsa în Slovacia a unei regiuni celtice independente.

În zona învecinată, adică pe teritoriul nord-estic al Ungariei, săpăturile sistematice în complexele La Tène au avut un caracter sporadic. Antichităţile celtice constau mai ales în descoperiri izolate, tezaure şi morminte aflate întâmplător, în majoritatea cazurilor lipsite de o documentare ştiinţifică corespunzătoare. Dintre lucrările de sinteză din ultima vreme ale cercetătorilor maghiari, referitoare şi la zona Tisei superioare, se cuvine să menţionăm monografia lui M. Szabó, Pe urmele celţilor din Ungaria (1971). Folosind pe scară largă atât materialele cât şi izvoarele scrise, autorul a expus pe scurt istoria procesului răspândirii celţilor şi vieţii lor pe teritoriul Ungariei. Cea mai mare concentrare a celţilor din partea de nord-est a Ungariei este datată în sec. II î.e.n., în legătură cu strămutarea în zona Tisei superioare a triburilor anarţilor şi teuriscilor. Această concentrare, după părerea autorului maghiar, s-a intensificat şi mai mult la începutul sec. I î.e.n. sub presiunea triburilor germanice ale cimbrilor (Szabó, 1971, p. 18). Aceste triburi s-au năpustit, în anul 113 î.e.n., asupra Romei (Plut., Mar., XI) şi, puţin mai înainte, au avut ciocniri cu celţii, deplasându-se de-a lungul văii Dunării până în ţara scordiscilor, care trăiau pe câmpiile din preajma Savei şi Dravei (Strabo, VII, 2, 1-2). La părerea privind o stabilire relativ târzie a celţilor în zona ungară a Tisei a ajuns şi I. Boná, părere ce se poate explica prin numărul redus al săpăturilor şi în primul rând al aşezărilor (Boná, 1986, p. 45-46).

Succese apreciabile în domeniul studierii antichităţilor La Tène au obţinut arheologii români. Pe teritoriul judeţului Satu Mare, în zona cursului mijlociu al râului Crasna, ei au definit clar un "cuib" de complexe, compus din 13 necropole (260 morminte) şi 25 de aşezări (Németi, 1990).

În pofida cantităţii apreciabile de materiale, problema atât de importantă a precizării perioadei de început a pătrunderii celţilor în ţinuturile Tisei superioare a rămas o chestiune deschisă. Astfel, J. Bujna (1982, p. 397-398) datează formarea primelor necropole celtice nu mai devreme de faza Lt B2a, iar I. Németi (1988, p. 72), pe baza mormintelor de la Pişcolt, urcă această datare în timp până în faza Lt B1. Cât priveşte problema raporturilor populaţiei venite cu cea locală, de substrat, s-a ajuns unanim la părerea existenţei unei simbioze celto-tracice.

Problemele cu privire la La Tène-ul zonei transcarpatice au fost tratate în monografia lui V.I. Bidzilja (1971). După părerea sa, la baza formării culturii La Tène din zona Tisei superioare s-au aflat triburile Kuštanovice, care şi-au păstrat trăsăturile etnice definitorii până la începutul erei noastre. În sec. II î.e.n. ele au fost supuse celtizării, ceea ce a dus la schimbarea aspectului cultural. V.I. Bidzilja explică prezenţa în cadrul complexelor a unor elemente geto-dacice prin relaţiile culturale fireşti, dar în nici un caz prin pătrunderea geto-dacilor în Transcarpatia. El a stabilit limitele cronologice ale culturii La Tène din zona transcarpatică, ca fiind sfârşitul sec. III- începutul sec. II î.e.n. şi începutul erei noastre (Bidzilja, 1971, p. 52).

Noile descoperiri arheologice din ultimul deceniu, ca şi publicarea unor materiale până de curând inaccesibile, au determinat revizuirea părerilor despre o serie de aspecte ale culturii La Tène şi, mai cu seamă, asupra limitelor ei cronologice şi geografice. Subliniem înainte de toate că a fost iniţiată studierea sistematică a aşezărilor, care până de curând au fost puţin cercetate în aceste ţinuturi.

Analiza materialelor din aşezări, necropole, tezaure şi depozite, aflate la îndemâna noastră, ne permite să reconstituim istoria populaţiei din ţinuturile Tisei superioare în a doua epocă a fierului.

1. COMPLEXE

a) Aşezări şi centre meşteşugăreşti.

Aşezările sunt reprezentate prin 69 de descoperiri, situate în zonele de câmpie şi colinare ale regiunii (fig. 1). Ele ocupă primele terase ale unor mici râuri sau pâraie. Dimensiunile aşezărilor nu sunt mari (0,4-0,5 ha) şi numai unele au suprafaţa de 0,8-1,5 ha (Vilok, Mužievo, Berea). La Dedovo II, Velikaja Began' şi Berea s-a constatat o ordonare a locuinţelor în şiruri grupând câte 2-4 locuinţe la distanţe de 4-8 m una de alta (fig. 2).

În cadrul celor 56 de locuinţe cercetate se definesc două tipuri. Primul, dominant, este compus din bordeie, având 4 variante: a) rectangulare în plan, cu construcţie din stâlpi; b) rectangulare în plan, fără construcţie de stâlpi; c) neregulate în plan, cu construcţie din stâlpi; d) neregulate în plan, fără construcţie din stâlpi. Numărul stâlpilor era de la 2 la 8. Suprafaţa bordeielor este cuprinsă între 12 şi 20 mp, iar adâncimea gropilor era de 0,3-0,5 m (fig. 3). În cel de-al doilea tip se includ locuinţele de suprafaţă rectangulare cu pereţii din carcasă de pari şi suprafaţa de 18-20 mp. Locuinţele erau încălzite cu ajutorul vetrelor de suprafaţă sau adâncite.

Bordeiele cu construcţie de stâlpi au apărut în regiune o dată cu sosirea celţilor. Ele sunt bine cunoscute pe teritoriul de răspândire a culturii La Tène, în special în zona Dunării mijlocii (Kuzmová, 1980, fig. 2-3). Celelalte modificări ale locuinţelor sunt cunoscute încă în aşezările culturii Kuštanovice din sec. VI-IV î.e.n. (Popovič, 1993, p. 256-263). Lângă locuinţe se găseau construcţii anexe şi uneori construcţii pentru activitatea meşteşugărească (cuptoare metalurgice, cuptoare de olar). În aşezarea de la Prešov, lângă locuinţă, în afară de 3 gropi de provizii, s-a găsit un cuptor de lut pentru coacerea pâinii (Bereš, Tomašová, 1989, p. 28-29). În umplutura locuinţelor şi a construcţiilor predomină ceramica lucrată cu mâna, dar există şi ceramică lucrată la roată; mai rar se găsesc fusaiole, cuţite, brăţări, fibule şi alte obiecte (fig. 4-6).

Cercetările de teren ne-au arătat că majoritatea aşezărilor din regiune sunt sate mici, compuse din câteva locuinţe, alături de care se află anexe gospodăreşti şi - uneori - ateliere. Astfel de staţiuni, în Galia epocii lui Caesar, erau definite prin termenul de vicus (Caesar, VII, 17).

În paralel cu organizarea aşezărilor de tip nou - vicus, în zona Tisei superioare s-au organizat şi centre meşteşugăreşti, a căror capacitate de producţie era determinată de deservirea unor regiuni vaste. Cel mai mare centru metalurgic a fost descoperit pe malul stâng al Tisei, întinzându-se în bazinul râului Botar. Valea râului, destul de mlăştinoasă, dispunea de rezerve apreciabile de *"minereu de baltă"*, iar pantele din jur erau acoperite de păduri dese.

Numai lângă satul Novo Klinovo au fost descoperite 13 puncte de producţie a fierului, reprezentate prin aglomerări de zgură, fragmente de lut de la pereţii cuptoarelor şi de sute de

resturi de calupuri ("urşi") de conglomerat (Bidzilja, 1971, p. 21-30). Prezenţa calupurilor sau a unor "piramide" formând baterii întregi situate una lângă alta se explică prin producerea intensivă a fierului în cuptoare de unică folosinţă, construite parţial deasupra solului. O dată cu terminarea procesului de reducere, zgura, care umplea o parte din cuptor, se răcea, formând calupuri de conglomerate ("urşi"), care serveau drept platforme de lucru (Bidzilja, Voznesenskaja ş.a., 1983, p. 51). Repartiţia calupurilor de conglomerate pe platformă respecta o anumită ordine. Platformele constau din două părţi, fiecare din ele fiind compusă din 3-4 şiruri de calupuri. Într-un şir intrau 6-10 calupuri (Bidzilja, 1971, fig. 3). O bună analogie pentru această repartiţie o avem în munţii Sventokžitskie, unde platformele de lucru erau compuse din sute de conglomerate şi cuptoare (Bielenin, 1992, fig. 53-59).

În cursul cercetărilor de suprafaţă efectuate de expediţia Universităţii de Stat din Ujgorod, în zona de drenaj modem a fost dscoperită o serie întreagă de noi puncte complementare, amplasate de-a lungul a 20 km, de la satul Novo Klinovo până la satul Hiža. De asemenea, a fost constatată o anumită regulă în privinţa răspândirii platformelor de lucru pe care se efectua topirea minereului. În majoritatea cazurilor ele ocupau malurile râului Botar, zonele mlăştinoase şi malurile pâraielor. O grupă limitată o constitue platformele de lucru plasate pe înălţimi: Novo Klinovo (Dealul *Halom Domb*), Černa (prelungirea *Krasnyj Gorb*, pe panta muntelui), Hiža (o depresiune între două vârfuri de munte).

În afară de zona de producţie de pe Botar, în ţinutul transcarpatic au fost descoperite urme de activitate metalurgică în părţile colinare de la Steblivka şi Hmelnik. Cuptoare distruse au fost descoperite şi în cuprinsul aşezării fortificate hallstattiene care ocupă vârful muntelui Stremtura lângă Iršava. După părerea lui V.I. Bidzilja, ele pot fi atribuite culturii La Tène.

Problema periodizării unor astfel de complexe metalurgice este întotdeauna îngreunată de lipsa aproape completă a materialului arheologic databil. De aceea, puţinele fragmente ceramice care se găsesc în cursul cercetărilor au o mare importanţă. La Černa, Steblivka şi Hmelnik, materialul ceramic recoltat se compunea din vase modelate cu mâna sau la roata olarului, între care fragmentele de situle grafitate furnizează indici cronologici mai precisi.

Un complex unic din zona arcului carpatic este cel de la Galliš-Lovačka, situat la periferia de nord-vest a oraşului Mukačevo (Lehóczky, 1912). Enorma cantitate de piese utilizate în activitatea de prelucrare a metalului, ca şi uneltele de fierărie descoperite, ne permit să considerăm complexul ca fiind unul din cele mai mari din Europa epocii La Tène. Până în prezent însă, nu s-a ajuns la stabilirea clară a tipului de aşezare care a ocupat munţii Galliš şi Lovačka. J. Filip (1956, p. 321, 511) include complexul în categoria oppida. V.I. Bidzilja (1964, p. 93) consideră că aceasta este o aşezare deschisă, nefortificată tipică, plasată pe un vârf muntos. Acelaşi cercetător plasează locul principal de concentrare a complexelor în depresiunea aflată între munţi (Bidzilja, 1971, fig. 9). Pentru stabilirea adevărului şi în vederea descoperirii unor complexe nederanjate, expediţia Universităţii de Stat din Užgorod a organizat cercetări speciale în cursul anilor 1986-1988. La început s-au făcut sondaje în cuprinsul depresiunii dintre munţi, stabilindu-se că acel sector a fost nelocuit. Aici nu există nici un fel de strat de cultură iar substratul de humus (de 0,1 m) urmează stratul de calcar.

Cercetările ulterioare s-au bazat pe informaţiile furnizate de T. Lehóczky (1912, p. 47), care a atras atenţia că diferitele complexe ale aşezării se aflau pe pantele munţilor, mai cu seamă în susul acestora. Practicându-se mai multe secţiuni s-a constatat distrugerea aproape deplină a aşezării, datorată plantărilor şi terasărilor pentru viţa-de-vie. Două complexe cvasidistruse şi o parte dintr-un zid de piatră au fost descoperite pe panta de nord-est a munţilor Lovačka. În afară de ceramică, au fost descoperite aici topoare de fier de tipul celturilor, cuţite, un inel din bronz,

un fragment de brățară precum și buterola cordiformă a unei teci de sabie (fig. 7-8). Obiectele descoperite constituie unicul complex de la Galliš-Lovačka, căruia i se adaugă numeroasele piese strânse de T. Lehóczky cu prilejul săpăturilor pentru plantări făcute pe pantele munților. Totodată, în lungul crestei muntelui Galliš, în partea dinspre muntele Lovačka, a fost descoperit un zid sec de piatră, nelegat cu mortar, având grosimea de 2-2,5 m și înălțimea păstrată de 0,2-0,5 m, care venea în contact cu două blocuri de piatră (intrare?) pe muntele Lovačka.

Nu este exclus ca zidul să fi fost doar o parte a sistemului de fortificare, ale cărui extremități ajungeau până pe malul drept al râului Latoriča. Întreg acest teritoriu este ocupat de orașul Mukačevo, ale cărui construcții, datând încă din perioada feudală mijlocie, au distrus resturile enormului **oppidum**. De altfel, din când în când, stratul din epoca La Tène apare și azi cu prilejul efectuării unor lucrări edilitare pe străzile orașului.

În lipsa unor săpături sistematice la sfârșitul sec. XIX și începutul sec. XX, când așezarea a fost distrusă, planul acesteia nu a putut fi stabilit. T. Lehóczky (1912, p. 47-48) evidențiază faptul că locurile de unde el "dobândea" materiale au fost săpate nesistematic pe pantele munților, cu o anumită concentrare în părțile nordice. Locuințele erau ridicate pe terase, săpate pe pante abrupte. Ele erau încălzite cu ajutorul vetrelor, ce aveau diametre de 1-1,5 m, fiind înconjurate cu pietre și acoperite cu lipitură de lut. În umplutura locuințelor se aflau multe vase grafitate, obiecte de fier, bronz și piatră. V.I. Bidzilja (1971, p. 34-35) consideră că este posibil să fie deosebite atelierele de fierărie de cele de podoabe pe baza grupării materialelor descoperite și a unor complexe izolate.

Prezența resturilor unor ziduri ca și dispunerea pe terase a complexelor este caracteristică pentru **oppida** Europei (Filip, 1956, p. 509) și permite să atribuim și așezarea de la Galliš-Lovačka categoriei așezărilor întărite. După părerea lui V. I. Bidzilja, baza ei de aprovizionare cu materii prime a constituit-o centrul metalurgic de pe malurile Botarului (Bidzilja, 1971, p. 134). Fără a exclude și această posibilitate, se cuvine să menționăm prezența cuptoarelor în cuprinsul așezării. Informația lui T. Lehóczky (1912, p. 56) și-a găsit confirmarea în ultimii ani, când, în cursul executării sistemului de ameliorări hidrotehnice în triunghiul localităților Ivanivcy-Žukovo-Lavki, au fost descoperite zeci de calupuri de conglomerat și straturi groase de zgură de fier.

Alături de marile centre specializate activau și atelierele sătești, fapt indicat prin descoperirea zgurei de fier și a silicaților în cuprinsul așezărilor. Descoperirile privind resturile atelierelor de olărie sunt mai puțin numeroase. Până în prezent, se cunosc numai cuptoarele de la Andrid (Németi, 1974), Dobra (Bader, Lazin, 1980, p. 13) și Acâș (Lazin, 1982, p. 70). După clasificarea lui J. Henning (1977), toate acestea aparțin variantei B. Încăperea interioară, în care se făcea focul, cu diametrul de 0,9-1,6 m și cu înălțimea de 0,3-0,4 m, era săpată în sol. Camera de ardere a vaselor se construia deasupra solului, fiind confecționată din lut, cu înălțimea de până la 0,5 m. La baza camerei de ardere a vaselor se afla o placă, care se sprijinea pe un perete, aflat în camera inferioară; ea era prevăzută cu 22 de orificii (cu diametrul de 0,05-0,08 m). Încărcarea cu vase a cuptorului se făcea prin orificiul de deasupra camerei de ardere a vaselor. Aceasta, cu prilejul fiecărei șarje, la fel ca și gura camerei inferioare ce se deschidea spre o groapă alăturată, era lipită cu lut.

Lăsând la o parte numărul limitat al cuptoarelor de olărie cercetate, cantitatea de ceramică lucrată la roată din cuprinsul așezărilor (până la 40-70% în complexe) constituie dovada existenței peste tot a atelierelor de olărie precum și a unor centre unde se producea ceramică de lux.

b) Necropole şi morminte izolate.

În prezent, în zona Tisei superioare, sunt cunoscute 36 de puncte în care s-au descoperit morminte izolate şi 4 necropole: Gáva, Szabolcs (Bóna, 1986), Ižkovce (Vizdal, 1976; 1982) şi Valaliky-Košťany (Gášai-Močalová, 1987). În total, sunt peste 130 de morminte (Kotigoroško, 1991, p.128). Ele sunt concentrate de-a lungul malului stâng al Tisei şi afluenţilor ei, râurile Hornad şi Bodrog (fig. 1). O parte apreciabilă a mormintelor plane a fost scoasă la iveală în cursul muncilor agricole de la sfârşitul sec. XIX- începutul sec. XX. Studierea lor, cu excepţia unui număr mic de sondaje de verificare pe locul descopeririii mormintelor, nu s-a făcut. Este probabil ca într-o serie de puncte, unde s-au descoperit 1-3 morminte, să se fi aflat necropole. Această presupunere se confirmă prin cercetările de la Valaliky-Košťany. Aici, în 1958, J. Pastor a descoperit, în cursul săpării unor canale, un mormânt cu două urne funerare. Prin săpături ulterioare, efectuate în 1985, la Valaliky-Košťany a fost constatată existenţa unei necropole (Gášaj-Močalová, 1987, p. 247).

Lipsa descrierii condiţiilor de descoperire, prelevarea parţială a inventarului în cazul mai multor morminte, ca şi imposibilitatea studierii, în unele cazuri, a materialelor răspândite în colecţiile muzeale, nu ne permit să utilizăm toate mormintele cunoscute. Din această cauză, în cele ce urmează au fost analizate numai 29 morminte din 20 de complexe, precum şi necropole de la Ižkovce şi Valaliky-Košťany. În total, analiza noastră se bazează pe 65 de morminte.

Mormintele analizate au fost împărţite în două grupuri: plane şi tumulare. Necropolele din primul grup ocupă, de obicei, dune mici plasate lângă pâraie. Nici una din ele nu a fost săpată în întregime şi de aceea este prea devreme să se tragă concluzii cu privire la sistemul de distribuire a mormintelor. Absenţa din preajma acestor morminte a aşezărilor se explică prin lipsa cercetărilor de suprafaţă din zonele învecinate.

În grupul mormintelor plane sunt cuprinse 23 de morminte aflate în 16 puncte, precum şi necropolele de la Ižkovce şi Valaliky-Košťany, adică un total de 59 de morminte. Acestea, în funcţie de modul de înmormântare, au fost împărţite în morminte de îhumaţie şi morminte de incineraţie. Inhumaţia este documentată în 9 cazuri: 6 în necropola de la Izkovcy, 1 la Rozvady (mormântul II) (Hunyady, 1957, p. 180-182) şi 2 în oppidum-ul de la Galliš-Lovačka (Lehóczky, 1912, p. 74). Defunctul era aşezat în poziţie întinsă într-o groapă rectangulară, cu dimensiunile de 1-1,2 x 2-2,3 m, adâncă până la 1,8 m. Capul era orientat spre est sau sud-est, ceea ce apropie mormintele din ţinuturile Tisei superioare de unele necropole cercetate în nord-vestul Ungariei (Bujna, 1982, p. 392-393). În restul teritoriului arcului carpatic precum şi în Cehia, Moravia şi Austria predomină orientarea N-S sau S-N, existând şi alte orientări (Filip, 1956, p. 508; Bujna, 1982, p. 382, 395, 402, 407, 412).

Din cele 9 morminte de înhumaţie cunoscute pe Tisa superioară, 5 erau de luptători, având arme în inventar, unul a fost aproape distrus iar 2 aveau un inventar nesemnificativ. Un exemplu tipic de mormânt de luptător cu întregul armament îl constituie mormântul 3 de la Ižkovce (Vizdal, 1976, p. 153-154). Defunctul era culcat pe spate în poziţie întinsă. Sabia, suliţa, cuţitul şi lanţul de centură din fier se aflau lângă mâna dreaptă, în vreme ce lângă mâna stângă se aflau: un cuţit de luptă, o pereche de foarfeci şi un vas lucrat la roată, iar lângă umărul drept se afla o fibulă de bronz şi un alt vas lucrat la roată. Dispuneri similare ale armelor în mormintele celtice se constată şi în alte regiuni ale arcului carpatic. Deosebirile apar în privinţa unor detalii, în special în ceea ce priveşte locul unde se puneau vasele, care, de obicei, se află în partea dreaptă faţă de schelet (Bujna, 1982, p. 365-369). Numărul vaselor de ofrandă variază între 2 şi 4.

Între mormintele de înhumaţie, un caz aparte îl constituie înmormântarea în cutie de piatră, descoperită de T. Lehóczky (1912, p. 72,74), pe panta muntelui Galliš. Lângă schelet se aflau cca. 30 de monede - imitaţii după tetradrahmele lui Filip II şi Alexandru Macedon. În zona arcului carpatic sunt destul de dese mormintele în lăzi de lemn sau înconjurate cu pereţi din lemn (Filip, 1956, p. 508). Mormintele în cutie de piatră sunt rare şî, între ele, înmormântarea suinului însoţit de vase şi foarfeci, descoperit de Sopron-Bécsidomb (Szábo,1971, p. 74, fig. 28), prezintă un interes deosebit.

Un mormânt neobişnuit a fost descoperit în aşezarea de la Prešov. Aici, nu departe de o locuinţă, a fost descoperit un mormânt dublu într-o groapă obişnuită. Conform analizei antropologice, scheletele au aparţinut unui bărbat şi unei femei (Bereš, Tomašová, 1989, p. 28-29).

Mormintele de incineraţie reprezintă 83,9% din toate mormintele plane în discuţie. Resturile cinerare se află în gropi de formă ovală sau neregulată. În mai multe cazuri forma gropii mormintelor n-a putut fi precizată datorită plasării lor într-un strat nisipos. Dimensiunile gropilor sunt cuprinse între 0,6 x 0,4 m şi 2 x 1,1 m. Adâncimea lor, faţă de suprafaţa actuală a solului, este cuprinsă între 0,6 şi 1,2 m. Majoritatea gropilor sunt orientate cu axul lung pe direcţia est-vest. Incinerarea se efectua în alt loc. De obicei,oasele sunt prost arse. În privinţa ritualului se constată 3 variante de depunere a oaselor calcinate: răspândite pe fundul gropii (în parte), depuse îtr-una sau două grămăjoare şi depuse în urnă. Alături se punea inventarul, care se afla pe defunct sau alături de el, în momentul arderii pe rug. Se puneau, de asemenea, vase de ofrandă (1-6 bucăţi). Drept urne se foloseau vase lucrate la roată, cu excepţia mormântului de la Felsö Méra, unde osemintele incinerate au fost depuse într-un vas lucrat cu mâna (Mihalik, 1905, p. 261). În groapa funerară 2/50 din necropola Valaliky-Koštiany se aflau două urne (Pastor, 1959, p.527). Din 49 de morminte de incineraţie, 13 sunt de incineraţie în urnă, adică 26,5% din numărul total.

În 27 de morminte de incineraţie s-au găsit arme (55%). Menţionăm aparte 10 morminte cu armament complet (sabie, lance, scut), dintre care în 5 se aflau şi cuţite de luptă, iar la Felsö Méra şi Rozvady s-au găsit câte două săbii. O parte din arme erau îndoite. Vârfurile de lance erau pliate în două, în timp ce săbiile erau pliate de 2-3 ori sau în chip de roată. În literatura de specialitate acest detaliu de ritual se explică prin teama celor vii faţă de cei morţi, care aveau obiecte de înţepat sau de tăiat (Nikitina, 1974, p. 60). De obicei, în mormânt, numai o parte din arme erau astfel dezafectate, prin urmare nu frica, ci altceva îi determina pe celţi să strice o parte din armamentul luptătorului decedat. Aceasta cu atât mai mult cu cât în mormintele de înhumaţie acest obicei este absent.

De obicei, în fiecare mormânt de luptător se afla câte o fibulă, în cazuri rare câte 2-3 şi numai în mormântul de la Cejkov erau 4 (Benadik, 1964, p. 82-83). O descoperire frecventă sunt lanţurile de brâu, din bronz sau fier (în morminte de bărbaţi şi femei); lipsa brâurilor, inclusiv din inventarul luptătorilor, se poate explica prin utilizarea materialelor nemetalice (piele sau ţesătură). Destul de des se găsesc foarfeci, iar în mormintele de la Kennice şi Felső Méra s-au găsit cârlige de undiţă (Lamiová-Schmiedlová-Beneš, 1962, p. 219, 220; Mihalik, 1905, p. 265).

Inventarul mormintelor feminine consta în special din brăţări de mâini şi de picioare (din bronz, fier, argint, sticlă), lanţuri de centură din metal, inele şi fibule. Acestea din urmă sunt găsite, de obicei, în două până la opt exemplare, dar câteodată se găsesc şi mai multe, cum ar fi, de exemplu, mormântul 6 de la Ižkovce , unde defuncta era împodobită cu 22 de fibule (Vizdal, 1976, p. 155-156).

Dintre detaliile ritualului funerar menţionăm acoperirea resturilor incinerării cu un vas, situaţie des constatată în necropolele culturii Kuštanovica (Smirnova, 1978, p. 52), folosirea drept ofrandă a vaselor din categoria celor lucrate cu mâna de tip Kuštanovice, aşezarea în mormânt a unui porc întreg sau a unei părţi dintr-un porc (Balsa, Rozvady, Ižkovce , Bodroghálom, Valaliky-Košťany). Acest din urmă detaliu constituie una din trăsăturile caracteristice ale ritualului funerar celtic (Filip,1956,p.508-509).Pe teritoriul Cehiei,unde mormintele celtice se cunosc din faza Lt A,ofranda funerară (carne cu oase în vase) apare nu mai devreme de mijlocul sec. III î. e. n. (Sedlačková, Waldhauser,1987, p.163, 195).

Din categoria descoperirilor rare face parte un coif din fier, o amuletă în forma unui cap de pasăre, figurinele de bronz redând o raţă şi un bou de la Újkenéz (Makkay, 1958, p.24-29), ca şi roţile carelor de luptă arse de la Balsa (Roska, 1915) şi Curtuiuşeni (Németi, 1992, p. 110).

Cea de a doua grupă de morminte din zona Tisei superioare din perioada La Tène este reprezentată prin tumuli izolaţi, care intrau în componenţa necropolelor culturii Kuštanovice: N. XI, XIII de la Kuštanovice (Böhm, Jancovich, 1936, p. 53-57), N. XV de la Kolodnoe (Smirnova, Bernjakovič, 1965, p. 107-108), tumulul 19 din cadrul necropolei slave de la Králövský Chlmec (Budinský-Krička, 1975,p. 390-398) şi tumulul izolat de la Beregi.

Mantaua movilelor, în formă de cupolă, avea diametrul de 8-20 m şi înălţimea de 0,5-1,5 m. Elementul principal al ritualului funerar îl constituie incineraţia pe locul înmormântării sau lateral. Resturile incinerării erau curăţate cu grijă şi se depuneau în urnă (8 cazuri) sub formă de grămăjoară pe suprafaţa antică a solului (1 caz) sau erau lăsate pe locul incineraţiei (Kolodnoe). Sub mantaua movilei se găsesc una până la patru urne. Mormintele erau plasate de obicei în partea centrală a spaţiului acoperit de movilă.

Drept urne au fost folosite vase lucrate cu mâna, cu exceptia mormântului din tumulul 11 de la Kuštanovice, unde urna a fost un vas lucrat la roată (Böhm, Jancovich, 1936, pl.XIV,7). Alături de mormânt, într-o gropiţă sau pe suprafata solului antic, erau plasate vasele de ofrandă(străchini, oale, castroane, tăvi), într-un număr ce diferea de la 5 la 8 piese într-un tumul.Dintre alte detalii ale ritualului amintim prezenta unor vase sparte intenţionat, în parte arse secundar, ca şi a gropilor cuprinzând resturile rugului. La Beregi a fost găsit un şănţuleţ în mantaua movilei şi de asemenea s-a observat aşezarea unui vas în altul.Inventarul individual aproape că lipseşte cu totul. Ca o excepţie amintim tumulul 19 de la Králövský Chlmec, ultimul cu un mormânt bogat de luptător.

Caracteristicile principale si detaliile ritualului funerar ale mormintelor tumulare corespund ritualului triburilor Kuštanovice. Separarea din numărul total al necropolelor culturii Kuštanovice a tumulilor amintiţi este justificată prin prezenţa în cadrul inventarului a unor elemente celtice.In tumulul XIII de la Kuštanovice argumentul l-a constituit una din cele trei urne lucrate cu mâna - imitaţie dupa vasele celtice lucrate la roată de la sfârşitul sec. III î.e.n. (Böhm, Jankovich, 1936,pl. XV, 4), în tumulul XV de la Kolodnoe a fost descoperit un fragment dintr-o strachină lucrată la roată de tip La Tène (Smirnova, Bernjakovič, 1965, pl. III, 10) iar la Beregi, în gropiţa cu urnă,s-au aflat fragmente dintr-o situlă grafitată. Cu totul alta este situaţia din ceilalţi tumuli.In tumulul XI de la Kuštanovice înmormântarea s-a facut într-un vas celtic lucrat la roată împreună cu 3 fibule La Tène şi un fragment dintr-o centură din bronz.

La Králövský Chlmec, în afară de 4 vase lucrate la roată şi a unui vas modelat cu mâna, se aflau: sabia, suliţa, umbo-ul de scut, lanţul de centură, 2 fibule, un brici şi două brăţări din fier. Mormintele din ultimii doi tumuli pot fi atribuite, pe baza inventarului, celţilor. In primul din ele a fost înmormântată, foarte probabil, o femeie, iar în cel de-al doilea - un luptător cu armamentul complet.

O grupă deosebită este constituită de "cuibul " de complexe funerare din bazinul cursului mijlociu al râului Crasna, un afluent din stânga Tisei, în preajma localității Carei. In componența lui intră necropolele birituale de la Pişcolt (Németi, 1988; 1989; 1992),Ciumeşti, Sanislău, Dindeşti (Zirra, 1972), Moftinu Mic (Németi, 1987) şi mormântul izolat de la Foieni(Németi, 1992, 110).

Această grupă este alcătuită din 248 de morminte, dintre care 94 de morminte de înhumație şi 142 morminte de incinerație (18 cu urne), restul fiind distruse. O mare parte din necropolele din acest "cuib" au fost distruse, în măsură mai mare sau mai mică, datorită extragerii nisipului din cariere (Ciumeşti,Sanislău,Dindeşti,Moftinu Mic).

Necropolele ocupă vârfurile dunelor şi adesea planul amplasării mormintelor nu poate fi precizat. Se are în vedere o anumită grupare a mormintelor pe baza cronologiei unor piese directoare, a ritului de înmormântare şi a compoziției inventarului (sărac sau bogat).

Face excepție necropola de la Pişcolt, unde se constată o anumită succesiune cronologică. Majoritatea dominantă a mormintelor timpurii ocupă partea de nord-est a dunei, iar cele târzii partea de sud-vest (Németi, 1992, fig. 31). Această necropolă, spre deosebire de celelalte din zonă, a fost bine studiată şi publicată. Până în prezent, la Pişcolt au fost descoperite 185 de morminte - din care 82 de înhumație şi 103 de incinerație (13 în urne). Ritualul funerar din necropola de la Pişcolt îşi găseşte analogii în complexele vecine şi reprezintă baza pentru efectuarea unei analize a mormintelor La Tène din împrejurimile Careiului. Inventarul cuprins în morminte este format din piese tipice pentru teritoriul de răspândire al culturii La Tène. Acestea sunt fibule, brățări de mâini şi de picioare, lanțuri de centură, arme. In morminte se depuneau de la 1 la 5 vase de ofrandă (lucrate cu mâna sau la roată) - castroane, străchini, căni, oale, ulcioare.

Din punctul de vedere al diferențierii sociale a defuncților se constată prezența unei cantități apreciabile de inventar metalic, mai ales în mormintele de incinerație.Dintre acestea,mormintele cu urne sunt mai sărace. Mormintele de femei sunt de o bogăție deosebită, cuprinzând o mare varietate de podoabe, între care şi torquesuri.

Mormintele mai sărace conțin obiecte izolate; un vas, o fibulă, o brățară sau un cuțit. Atrage atenția numărul redus al mormintelor de luptători. Doar câteva morminte au armamentul complet. De obicei, în mormintele luptătorilor se depuneau una sau două vârfuri de lance. S-au găsit săbii pliate o dată sau de mai multe ori. Vârfurile de lance sau suliță şi cuțitele de tăiat nu erau pliate. O caracteristică a ritualului, care se constată foarte clar în cadrul necropolei de la Pişcolt, este cea a depunerii unor părți sau a unor exemplare întregi de mistreți sau porci. Ca ofrandă se mai depuneau şi părți de cornute (de obicei de bou). În încheierea prezentării complexelor funerare din părțile Careiului se cuvine să menționăm un mormânt neobişnuit, de lângă Ciumeşti. Este vorba de o hecatombă cu 16 schelete din aşezarea dacică aflată la 2 km nord-est de necropola celtică. V. Zirra (1967, p. 107, pl. XXV) consideră că scheletele aparțin autohtonilor chinuiți şi uciși de celți. Cât este de justă această concluzie este greu de spus, dar se poate presupune că, în paralel cu contactele paşnice, între comunitățile de etnii diferite care trăiau la un loc în zona Tisei superioare puteau izbucni şi situații conflictuale.

c) Tezaure

Tezaurele şi descoperirile izolate de monede constituie cea de-a treia categorie importantă de antichităţi din perioada La Tène.

Până în prezent, în această regiune, se cunosc peste 100 de monede provenind din 42 de puncte, cărora li se adaugă 677 de monede cuprinse în 9 tezaure. Tipologic, ele pot fi împărţite în trei grupe: 1) tetradrahmele lui Filip al II-lea şi Alexandru Macedon, drahmele oraşelor ilire Apollonia şi Dyrrachium, ca şi monedele diadohilor Seleukos şi Lisimah; 2) imitaţii celtice după tetradrahmele lui Filip II şi Alexandru Macedon; 3) monede bătute de daci, de tip Medieşul Aurit, Huşi-Vovrieşti şi Ptičie.

Tezaurelor monetare li se adaugă depozitele de obiecte. In prima categorie sunt cunoscute cele de la Velikaja Gorazdovka (Sova-Gmitrov, 1961), Gudja (Eisner, 1933, p. 192), Dedovo, Dubovinka, Bukovinka (FZKM,inv. N 8-49), Buj (Bóna, 1986, p. 47),Medieşu Aurit (Wincler, 1968, p. 5-18), Turulung (Bader, 1975) şi Sighetul Marmaţiei (Winkler, 1972).

Tezaurele de la Dedovo, Dubovinka, şi Bukovinka sunt alcătuite din drahme vechi greceşti, bătute în oraşele ilire Apollonia şi Dyrrachium. Acestea sunt monede de argint cu greutatea de 2,43 - 3,17 gr, cu reprezentarea unei vaci cu viţel pe avers şi a unui pătrat cu denumirea oraşului pe revers. Ele sunt datate la limita dintre sec. III şi II î. e. n. .Monede analoage în combinaţie cu denari republicani romani făceau parte din tezaurul de la Gudja.

Monedele de la Velikaja Gorazdovka (cca. 100) şi Turulung (65) erau imitaţii după tetradrahmele lui Filip II şi Alexandru Macedon. Acestea sunt monede masive din argint cu greutatea de 11 - 15 gr .Pe avers, de obicei, este reprezentat un chip bărbătesc cu barbă şi cunună de lauri pe cap,iar pe reversul puţin curbat - un călăreţ cu o ramură.Monedele din aceste tezaure sunt atribuite de J. Winkler (1975, p. 84) tipului Huşi-Vovrieşti şi datează din a doua jumătate a sec. III - începutul sec. II î. e. n. .

Tezaurul de la Medieşul Aurit este compus din 106 monede bătute de daci (tipul Medieşul Aurit) şi tetradrahme de la Seleukos I (312-280).J. Winkler (1968, p. 12) datează tezaurul în sec. II î. e. n. iar E. Kolnikova (1980, p. 93) fixează circulaţia monedelor de tip Medieşul Aurit în cea de-a doua jumătate a sec. II - începutul sec I î. e. n. .

Descoperiri izolate ale acestor emisiuni se cunosc într-o serie de puncte din estul Slovaciei iar în Transcarpatia ele au fost găsite pe grădiştea de la Malaja Kopanja, ceea ce permite să fixăm drept limită superioară a existenţei lor întreg sec. I î. e. n. (Kotigoroško, 1991, p. 130). Tezaurul de la Ptičie (237 monede), deşi este alcătuit din imitaţii după tetradrahmele lui Filip II, acestea au redate pe avers capete preluate de la aşa-numitele monede Audoleon, iar pe revers reprezentarea clară a calului şi redarea stilizată a călăreţului.

Analiza tipologică a monedelor de la Ptičie , efectuată de E. Kolnikova (1980, p. 91),indică legături strânse cu monedele realizate de celţi şi daci. In afară de asemănarea stilistică, cercetătoarea subliniază şi asemănarea din punctul de vedere al greutăţii. Monedele, lucrate din argint de bună calitate, au greutatea de 12,21 - 14,89 gr . Intreg tezaurul cântăreşte 2916,77 gr, iar complexul este datat la mijlocul sec. II î. e. n. (Kolnikova, 1980, p. 93).

Din punct de vedere stilistic, monedelor de la Ptičie le sunt apropiate imitaţiile (30 ex.) după monedele regelui Peoniei, Audoleon (315 - 286 î. e. n.), care făceau parte din tezaurul de la Buj. Astfel de monede sunt semnalate, izolat, într-o serie de puncte din regiunea Szabolcs - Szátmar a Ungariei (Bóna, 1986, p. 46-48).

Depozite de obiecte au fost descoperite la Malaja Began', Kljačanovo (Bidzilja, 1971, p. 46-47) şi Petneháza (Muller, 1983). Din componenţa depozitelor de la Kljačanovo şi Petneháza

făceau parte unelte. La Kljačanovo au fost descoperite 4 topoare de tip celt , un brăzdar de plug, o daltă de tâmplar,un perforator,un cuţit; depozitul de la Petneháza conţinea o nicovală, două baroase, un ciocan, cleşti, 8 seceri, 5 brăzdare de plug şi un amnar. Tezaurul de la Malaja Began' include piese realizate de orfevrar şi obiecte de cult. Acestea sunt brăţări pentru mâini şi picioare şi o statuetă din bronz a unui idol suin.

2. ANALIZA MATERIALELOR

În cursul săpăturilor din cuprinsul aşezărilor şi necropolelor culturii La Tène s-a strâns o cantitate enormă de obicte, care oglindesc nivelul de dezvoltare economică a populaţiei în ultimul sfert al primului mileniu î. e. n. . Categoriile principale reprezentate sunt uneltele şi obiectele necesare traiului cotidian, armele, podoabele şi diferite piese vestimentare ca şi vasele ceramice.

a) Unelte

Modificările importante din sfera producţiei materiale, sesizabile în cursul ultimului sfert al mileniului I î. e. n. , sunt oglindite prin larga răspândire a diferitelor tipuri de unelte. In zona Tisei superioare ele sunt reprezentate printr-o cantitate enormă de inventar divers, legat de activitatea gospodărească, agrară şi de cea meşteşugărească. Partea dominantă este reprezentată de descoperirile de la Galliš-Lovačka, completate cu obiectele din depozitele de la Kljačanovo şi Petneháza.

Materialele deosebit de bogate de la Galliš-Lovačka au fost citate adesea de către cercetători pentru a caracteriza cultura La Tène, (Pârvan, 1986; Eisner, 1933; Hunyady, 1944). Cea mai completă serie de unelte a fost publicată de V. I. Bidzilja (1964; 1971), fiind completată ulterior prin analiza metalografică a 136 de unelte de fierărie (Bidzilja, Voznesenskaja ş. a., 1983).In legătură cu aceasta, noi considerăm că este posibil, fără a face o clasificare amănunţită, să facem o scurtă caracterizare a principalelor tipuri de unelte de fier.

După scopul lor, uneltele se împart în trei grupe: cele agricole, cele de fierărie şi cele pentru prelucrarea lemnului. Din prima grupă fac parte piesele legate de prelucrarea solului, de strângerea şi prelucrarea grânelor. Acestea sunt brăzdarele de plug, amnarele, secerile, coasele şi râşniţele rotative de mână. Cele mai numeroase sunt brăzdarele de plug (39 ex.). Ele se caracterizează prin formă prelungă cu tăiş îngust. Au lungimea cuprinsă între 15 şi 35 cm (fig. 9/1-3). Se cunoaşte un singur exemplar de cuţit de plug (Petneháza). Este o unealtă masivă, lungă de 64 cm, cu tăişul arcuit (fig. 9/18).

În paralel cu brăzdarele, T. Lehóczky (1912, p. 62) menţionează numărul apreciabil de sape descoperite la Galliš-Lovačka. Din păcate ele nu au ajuns până la noi, de aceea este greu de spus ceva despre forma lor.

Uneltele pentru strângerea recoltei sunt reprezentate prin 29 de seceri şi 9 coase. Primele - de acelaşi tip - se deosebesc între ele prin gradul de curbură a tăişului. Mânerul din lemn era fixat de obicei de capătul îndoit în unghi drept al secerii. Dintre toate se deosebesc 4 exemplare de la Galliš-Lovačka (Bidzilja, 1971, p. 56) şi 6 exemplare de la Petneháza (Müller, 1983, fig. 1; 4), care aveau o consolidare în plus la capăt. Lungimea secerilor este cuprinsă între 25 şi 30 cm (fig. 9/21-23).

Coasele, prin forma lor, fac parte din categoria cunoscutului tip, larg răspândit, de coasă arcuită cu tăiş masiv. Lama tăişului este îndoită asemeni celei a secerilor. Coada era prinsă cu ajutorul unei verigi speciale. Lungimea coaselor este cuprinsă între 50 şi 55 cm (fig. 9/22).

O grupă apreciabilă a uneltelor agricole o reprezintă râşniţele. Conform informaţiei lui T. Lehóczky (1912, p. 73-74), la Galliš-Lovačka ele au fost descoperite aproape în fiecare complex cercetat. Împreună cu ele se găsesc şi râşniţe cu dimensiuni medii de cca. 40 cm diametru. Piatra de bază are o parte activă proeminentă iar cealaltă piesă (alergătoarea) are o parte adâncită. În centru au un orificiu pentru fixarea osiei şi pentru turnarea boabelor, iar spre marginea piesei de deasupra este plasat un orificiu pentru mâner.

Conform părerii lui I. Waldhauser (1981, p. 210-211), râşniţele rotative au fost preluate de celţi de la locuitorii din zona Mării Mediterane sau, mai curând, de la cei ai Peninsulei Iberice. La sfârşitul sec. III î.e.n. astfel de râşniţe au apărut în Europa Centrală şi s-au răspândit pe spaţii largi în secolele următoare, mai ales în zona de oppida, unde erau confecţionate.

În legătură cu dezvoltarea creşterii animalelor sunt de pus foarfecile cu arc, servind la tunsul oilor. Astfel de piese se găsesc atât în aşezări cât şi în morminte. Ele se realizau dintr-o singură bandă de fier. Braţele aveau o formă prelungă, triunghiulară, arcul era în formă de placă; lungimea medie a foarfecilor este cuprinsă între 16 şi 18 cm (fig. 9/19). Forma şi construcţia lor s-au menţinut până în prezent fără schimbări deosebite.

Printr-un sortiment bogat sunt reprezentate uneltele de fierărie, ceea ce permite să se urmărească fazele principale ale procesului tehnologic. Uneltele universale ale fierarului erau: nicovalele, baroasele, ciocanele şi cleştii. Nicovalele în forma trunchiului de piramidă sunt prevăzute, de obicei, cu o suprafaţă activă patrulateră. În funcţie de dimensiuni, nicovalele sunt mari sau mici. Primele sunt înalte de 14,5 - 16 cm şi au dimensiunile părţii active de 10-11 x 10-11 cm. Greutatea lor este de 4,7 - 7 kg (Bidzilja, 1971, p. 59; Müller, 1983, p. 64). Cele mici au înălţimea de 5 - 9 cm, cu dimensiunea părţii active de 3-5 x 2,5-4 cm. Se deosebesc nicovalele cu partea de jos mai îngustă şi cu aripioare pentru sprijin (fig. 9, 5, 17).

Ciocanele, ca şi nicovalele, se deosebesc prin dimensiunile lor. Ciocanele mari - baroasele - se confecţionau dintr-o bucată mare de fier, cu greutatea de până la 6 kg, iar cele mici, ciocanele de mână, de obicei de formă prelungă, aveau greutatea de până la 0,8 kg (fig. 9, 10, 14, 15).

Cleştii erau compuşi din două părţi, unite printr-un nit. Părţile active erau prelungi. Forma lor depinde de operaţiile la care erau utilizaţi (fig. 9, 11).

După călire şi prelucrare provizorie, viitoarele obiecte erau supuse unor operaţii suplimentare, pentru care se foloseau pile, perforatoare şi dălţi. Aceste instrumente puteau fi folosite şi în procesul confecţionării podoabelor. În afară de acestea, se foloseau creuzete şi forme de turnat, găsite în număr mare la Galliš-Lovačka. Pentru confecţionarea lor se utilizau grafitul, gresia şi ardezia.

Cea de-a treia grupă de unelte este reprezentată de numeroasele unelte pentru prelucrarea lemnului. Acestea erau: topoare, dălţi, tesle, pile şi sfredele (fig. 9, 4, 6-9, 12, 20, 24). Cea mai mare serie este alcătuită din topoarele-celturi (59 ex.). Ele sunt caracterizate prin masivitatea orificiului de fixare din partea muchiei. Ele se deosebesc prin lăţimea tăişului, care de obicei este îngust; un caz aparte îl constituie toporul cu suprafaţa prelucrată cu grijă, dar fără urme de folosire; tăişul său a fost realizat din metal ciocănit, care a fost apoi călit (Bidzilja, Voznesenskaja s.a., 1983, p. 84).

Celelalte obiecte, descoperite în cursul cercetării aşezărilor şi necropolelor, constau, în special, din piese servind la întărirea construcţiilor de lemn, ca şi din cuţite, cuţite-brici, părţi din harnaşamentul cailor şi altele asemănătoare. Între aceste ultime descoperiri, menţionăm psalia

cu câte două orificii, cu părţi îngroşate, sferice la capete (fig. 9, 26). V.I. Bidzilja, (1971, p. 76) a atribuit-o categoriei de obiecte caracteristice pentru sec. VI - IV î.e.n. Un exemplar analog din oppidum-ul de la Manching (W.Krämer, 1964, p. 256, fig. 5, 1) era încadrat cronologic în limitele La Tène-ului mijlociu târziu.

Diferitele unelte au analogii directe atât în zona arcului carpatic, cât şi dincolo de limitele sale (Todorović, 1968; Szabó, 1971; Rybová, Motyková, 1983; Teodor,1980; 1983), ceea ce indică atât rădăcini comune cât şi volumul producţiei în epoca La Tène, destinat unei vaste pieţe de desfacere.

Răspândirea pretutindeni a producţiei atelierelor de fierărie a avut loc în perioada mijlocie a La Tène-ului, intensificându-se mai ales în perioada oppidum-urilor, devenite principale centre de producţie şi principale focare de răspândire până în cele mai îndepărtate regiuni ale arealului.

b) Arme

O grupă însemnată de descoperiri, provenite mai ales din morminte, este reprezentată de armamentul luptătorilor. Ca importanţă, în cadrul acesteia sunt de menţionat mai cu seamă armele de atac şi cele de apărare. Cele de atac sunt reprezentate de săbii, lănci, suliţe şi de cuţitele de luptă.

Săbiile reprezintă principala armă a luptătorilor celţi. În ţinuturile Tisei superioare sunt cunoscute peste 40 de exemplare, dintre acestea cel mai mare număr (11 săbii) provine din mormintele de la Ižkovce (Vizdal, 1976; 1982). Toate acestea, cu excepţia unui singur exemplar, fac parte din categoria săbiilor cu două tăişuri, lungi de 76 - 100 cm şi cu lăţimea tăişului de 4 - 7 cm (fig. 10). Puţin mai mică este sabia (lungă de 64 cm) de la Pişcolt (fig. 10, 2). Lungimea mânerului săbiilor este de 12 - 16 cm; de obicei, acesta se termină printr-o îngroşare în formă de buton. Unele mânere sunt prevăzute cu prelungiri (fig. 10, 13), ceea ce indică faptul că mânerul (de lemn sau os) nu era înfipt pe capătul săbiei ci era compus din două părţi. Clasificării şi cronologiei săbiilor le sunt dedicate lucrările mai multor cercetători, între care J.M. de Navarro (1959), B. Benadik (1962, p. 379-381), I. Bujna (1982). O serie mai completă de săbii "de stil frumos" sau "ungar" din zona arcului carpatic a fost prezentată de curând în lucrarea lui M. Szabó şi E. Petres (1992).

Drept criterii pentru clasificarea săbiilor, cercetătorii folosesc forma exterioară a tecilor, care a evoluat în timp. Noi ţinem seama de părerea lui J. Filip (1956, p. 491), potrivit căreia există posibilitatea utilizării în acelaşi timp a unor tipuri diferite de teci - timpurii laolaltă cu altele mai târzii. Principalele detalii tipologice sunt forma buterolei, ornamentarea suprafeţei exterioare a tecii precum şi forma verigii pentru atârnarea lor. Principalele forme ale buterolelor tecilor sunt reprezentate în necropola de la Kosd (Ungaria) şi sunt clasificate de M. Szabó şi E. Petres în 5 tipuri (1992, fig. II).

Dintre zecile de săbii şi tecile lor, descoperite în cursul desfăşurării săpăturilor din necropole de pe Tisa superioară, noi am ales 8 exemplare, care caracterizează mai complet acest tip de arme de atac ale celţilor. Ele sunt divizate în 5 tipuri.

Tipul I. Sabie cu teacă cu o tăietură ascuţită la mâner. Sub ea se află o piesă rectangulară servind la atârnare, prevăzută cu plăcuţe arcuite de fixare. Pe suprafaţa exterioară a tecii sunt fixaţi butoni decorativi. Buterola este de formă ovală - tip Kosd A 2 (fig. 10, 2). I. Németi (1988, p. 70, 73, fig. 4, 10) atribuie acest fel de sabie tipului Silivaş-Hatvánbodrog, datând în faza Lt B 1 (Krämer), adică la mijlocul sec. IV î.e.n.. De Navarro (1959, p. 95, pl. 9, I a,b) plasează răspândirea unor astfel de săbii în perioada de trecere de la La Tène-ul timpuriu la cel mijlociu.

Exemplarele de la Pişcolt (mormântul 36, 155) au fost găsite laolaltă cu fibule de tip Dux şi Münsingen, ca şi cu o fibulă de tip Bujna 7 precum şi cu un umbo compus din două părţi în formă de barcă (Németi, 1988, p. 54; 1992, p. 97).

Tipul II. Sabie cu teacă având buterola arcuită, de tip Kosd A I (Cejkov, Rozvady, Felső Méra). Din părţile tecii care pot fi analizate s-a păstrat numai buterola (fig. 10, 3). Pe baza analogiei cu mormântul distrus de la Drnja (Zacha, 1974, fig. 5) şi necropola Dubnik I (Bujna, 1989, pl. XIV, XXXII), se poate spune că veriga pentru atârnat teaca era la fel ca şi aceea a tecilor săbiilor de tip I. L. Zachar (1974, p. 63-68), făcând o paralelă între tecile de la Drnja şi Košice, remarcă faptul că pentru ele este caracteristic stilul ornamentării cu dragoni. Totodată, cercetătorul amintit sublinia faptul că - din punct de vedere tipologic - descoperirile din zona arcului carpatic sunt ulterioare faţă de cele din ţinuturile vestice ale celţilor. În zona Tisei superioare tecile cu buterola arcuită sunt caracteristice pentru orizontul fibulelor cu picior împodobit cu o sferă mare (fig. 12, nr. 10).

Tipul III. Sabie cu teaca cu terminaţie spre mâner în formă de clopot şi cu buterolă prelungă, în formă de inimă. Veriga pentru atârnat este rectangulară, cu o placă semiovală de fixare (fig. 10, 5, 7). O buterolă similară din mormântul de incineraţie de la Ritopek este atribuită de M. Szabó şi E. Petres (1992, p. 116, p. 123, 2) tipului A I, datat în faza Lt C. V. Zirra (1967, p. 112-113, fig. 12-13) atribuia mormântul 9 - cu o astfel de sabie - complexelor târzii din necropola de la Ciumeşti (a doua jumătate a sec. II î.e.n.).

Tipul IV. Sabie aparţinând aşa-numitului stil de tip "*frumos*" sau "*ungar*", cu gura tecii în formă de clopot, de profil ascuţit. Sabia de la Pişcolt (mormântul 40) este prevăzută cu o verigă rectangulară pentru atârnat şi cu plăcuţe rotunde de fixare. Pe porţiunea centrală a tecii se află o nervură plastică lungă, până la buterola de tip Kosd B. Partea mijlocie a tecii este acoperită cu o dungă îngustă ornamentată, realizată în stil liber celtic. La partea lor superioară, sub gură, se observă urmele decorului cu dragoni stilizaţi (fig. 10, 4). Mai clar, acest motiv (o pereche de dragoni cu cozi drepte) se observă pe teaca de la Košice (fig. 10, 9). O pereche de dragoni, similară dar cu cozile arcuite, este redată pe teaca cu capătul de tip Kosd C din mormântul 1 din necropola de la Sanislău (fig. 10, 6). Încălcarea canoanelor stilistice se observă şi pe teaca de la Ižkovce , unde dragonii sunt redaţi destul de stilizat (fig. 10, 10).

Stilul de ornamentare cu dragoni a cunoscut o largă răspândire în lumea celtică din Britania până la Carpaţi. Modificările lui în timp, ca parte a genezei decorului animalier în plastica celţilor, au fost tratate pe larg în lucrările lui J.M. de Navarro (1959; 1972). Producerea în serie a săbiilor cu teci ornamentate cu motivul dragonilor datează de la sfârşitul sec. IV î.e.n., fapt explicabil prin dinamica deosebit de mare a dezvoltării istorice a celţilor din acea vreme, determinând răspândirea lor intensă (Szabó, 1989, p. 123).

După clasificarea lui De Navarro (1959, p.95-106, fig. 1, 2-5), săbiile de la Pişcolt şi Košice fac parte din tipul I, iar cea de la Sanislău din tipul II. Răspândirea acestor săbii în Elveţia şi în zona arcului carpatic corespunde perioadei Lt B - Lt C (Reinecke). O datare mai precisă o au săbiile noastre. Exemplarul de la Košice datează din perioada Lt B 2 (Zachar, 1974, p. 66-67), cel de la Pişcolt - în prima jumătate a sec. III î.e.n. (Németi, 1992, p. 108-109) şi cel de la Sanislău (Zirra, 1972, p. 178) la limita dintre secolele IV - III î.e.n.. Noi considerăm această datare, pe baza restului inventarului funerar, ca fiind puţin prea înaltă.

Sabia de la Pişcolt a fost găsită împreună cu o fibulă cu piciorul prevăzut cu o bilă ornamentată plastic (Bujna, 22), iar la Sanislău, laolaltă cu sabia, s-a găsit o centură din lanţ de fier (Bujna, 25), ceea ce permite datarea complexelor în etapa Lt B 2/C 1.

O serie mai mare de săbii în stil "ungar" evoluat, din zona Tisei superioare, este cea de la Iškovce , (fig. 10, 8, 10, 11).Între aceste teci există şi unele cu reprezentarea unei perechi de dragoni afrontaţi de tip Navarro III (fig. 10, 10).Acest tip, legat de primul, reprezintă forma caracteristică din Elveţia iar în zona arcului carpatic se întâlneşte rar (Szabó, 1989, p. 126).Buterolele nu s-au păstrat, dar - pe baza analogiilor din ţinuturile învecinate - se poate afirma că ele au avut formă prelungă de inimă sau de "V" (Szabó, Petres, 1992, pl. 2; 66; 123, 2). I. Vizdal (1976, p. 178-181), pornind de la clasificarea lui P. Jakobstahl, a deosebit tecile cu decor simetric (mormintele 1, 2) de altele cu un stil simetric mai puţin ferm (mormintele 7, 24). Judecând pe baza datării complexelor amintite mai sus (Lt B 2 - Lt C 1), nu se observă nici o diferenţă cronologică a decorurilor. Pe tecile descrise apar indicii pe care De Navarro (1959, p. 107) le consideră ca fiind caracteristice pentru stilul elveţian din perioada Lt. mijlocie. I. Hunyady (1944, p. 114) atribuie apariţia săbiilor de "*stil frumos*" începutului sec. III î.e.n., iar perioada existenţei lor - până în epoca oppidum-urilor (125 - 50 î.e.n.). Cele mai târzii trebuie să fie considerate săbiile ale căror teci sunt prevăzute cu scoabe în formă de aripi (Filip, 1956, p. 492); mai degrabă ele sunt caracteristice pentru orizontul cu centuri metalice (fig. 10, 12, 13).

Tipul V. Sabie cu tăişul scurt şi lat, cu ambele laturi ascuţite şi cu un mâner de fier aproximativ antropomorf. Singurul exemplar al acestui tip este reprezentat de piesa de la Galliš-Lovačka, având lungimea de 41 cm (fig. 10, 1). Săbiile de acest tip compun o grupă restrânsă de arme de atac. În zona arcului carpatic se cunosc numai 4 săbii de acest tip şi două din ele au mânerele antropomorfe (Szabó, Petres, 1992, p. 57). Se consideră că ele nu au avut o utilizare practică, ci au avut un caracter simbolic, definind autoritatea conducătorilor celţi. O semnificaţie asemănătoare o are - foarte probabil - şi sabia scurtă fixată de brâul luptătorului cioplit din gresie şi pus pe tumulul de la Tübingen (Kimmig, Hell, 1965, p. 94-95). J. Filip (1956, p. 158-159) datează săbiile cu mâner antropomorf la limita dintre La Tène-ul timpuriu şi mijlociu. Existenţa lor şi într-o perioadă mai târzie e sugerată de legendele de pe tetradrahmele de tip Bratislava (sec. I î.e.n.), unde, pe revers, este reprezentat un călăreţ cu o sabie lungă lângă partea dreaptă şi cu o alta scurtă în mâna dreaptă (Szabó, 1971, fig. 56; Kolnikova, 1978, fig.12).

Vârfurile de lance. Sunt cele mai des întâlnite dintre tipurile de arme de atac din morminte. Sunt cunoscute zeci de exemplare care se deosebesc unele de altele prin dimensiuni şi prin forma lamei. O parte din vârfurile de lance au durat mult în timp, fapt ce nu permite ca ele să fie folosite pentru datarea complexelor. Cu prilejul clasificării lor tipologice-cronologice considerăm că este posibil să avem în vedere nu numai exemplarele din regiunile apropiate ale arcului carpatic, ci şi cele din Galia. Se are în vedere puţul de ofrandă de la Gournay (Franţa), unde au fost strânse zeci de vârfuri de lance, clasificate de J.L. Brunaux şi A. Rapin (1988, fig. 66) în 5 grupe.

Seria vârfurilor de lance din ţinuturile Tisei superioare constă din 7 tipuri principale, din care o mare parte sunt caracterizate printr-un element comun - o nervură reliefată mediană de-a lungul lamei.

Tipul I. Vârfuri de lance de mari dimensiuni, cu lama lată, ce se îngustează treptat spre manşonul scurt. Lungimea lor este de 32 - 36 cm (fig. 10, 19-22). Ele corespund săbiilor cu teci prevăzute cu buterole de tip Kosd A I, săbiilor "frumoase" ornamentate cu dragoni (Navarro I), umbo-urilor de scut din două părţi în formă de barcă, verigilor pentru atârnarea săbiilor, fibulelor de tip Dux (Duchcov) şi fibulelor cu piciorul prevăzut cu o sferă mare; prin urmare cu piesele standard din etapa Lt B 2 (Bujna, 1989, pl. XXVII, XXXIII; Benadik, 1983, pl. XXV; Mihalik, 1905). La Gournay, vârfurile de lance similare (grupa I) sunt datate în sec. III î.e.n.

Tipul II. Vârfuri de lance cu lama lată de formă triunghiulară, cu baza arcuită spre manşon. Lungimea lor medie este de 20 - 22 cm (fig. 10, 23-24). La Ižkovce astfel de vârfuri de lance se găsesc laolaltă cu săbii de tip Lt. târziu prevăzute cu teci cu scoabe cu aripioare şi fibule cu piciorul prevăzut cu bile mari (Vizdal, 1976, fig. 40; 1982, p. 490, pl.II). Astfel, ele se includ în limitele Lt. B 2 - Lt. C 1. La Gournay ele formează cea de-a treia grupă şi sunt datate în sec. III î.e.n.

Tipul III. Vârfuri de lance cu lama de lăţime medie, în formă de frunză. Baza arcuită face trecerea spre manşonul scurt. Lungimea lor este cuprinsă între 22 şi 40 cm (fig. 10, 25-26). În mormântul 2 de la Ižkovce un astfel de vârf a fost descoperit laolaltă cu o sabie ornamentată în stil "*ungar*", cu un lanţ de brâu din verigi şi cu o fibulă de construcţie Lt. mijlociu (Vizdal, 1976, p. 152-153), adică cu obiecte din faza Lt. C 1a. Dintr-o perioadă mai târzie datează mormântul 1 de la Brestovik în Iugoslavia (Szabó, Petres, 1992, p. 100) şi mormântul 5/74 Drnja în sud-vestul Slovaciei (Furmanek, Šankot, 1985, p. 12), având fibule de schemă Lt. mijlociu şi *Panzerketten*. O situaţie analoagă se întâlneşte şi în complexele funerare din Moravia (Čizmar, 1975, fig. 9). În ansamblu, tipul III poate fi considerat drept formă de vârf de lance caracteristic pentru treapta Lt. C 1. În partea de vest a lumii celtice apariţia lăncilor de acest fel este plasată într-o perioadă mai timpurie. Drept exemplu poate servi Gournay, unde ele sunt datate în a doua jumătate a sec. III - începutul sec. II î.e.n., ceea ce corespunde treptei Lt B 2b - Lt B 2/C 1.

Tipul IV. Vârfuri de lance lungi de 32 - 38 cm, cu lama îngustă, prelungă. Baza lamei face trecerea treptat sau brusc spre manşonul destul de lung. Conform părerii lui B. Benadik (1962. p. 381), lăncile cu astfel de lame sunt caracteristice pentru întreaga perioadă La Tène.

Pe Tisa superioară ele au fost găsite în morminte ce cuprind variante timpurii ale fibulelor Dux (Duchcov) şi săbii cu teci cu buterole de tip Kosd A I (Németi, 1988, fig. 7; Mihalik, 1905). În afară de acestea, o serie întreagă de vârfuri de lance de acest tip au fost descoperite întâmplător, la Galliš-Lovačka (Bidzilja, 1971, fig. 29). Tipului IV îi aparţine şi vârful de lance de la Felső Méra; capătul manşonului acestuia este ornamentat cu motive plastice din bronz, sudate (fig. 10, 27-28).

Tipul V. Acesta se deosebeşte de cele precedente prin dimensiuni (L: 20-24 cm). În morminte, vârfurile de lance de acest tip se întâlnesc la un loc cu săbii cu teci cu buterole de tip Kosd A 2, şi cu fibule cu piciorul ornamentat cu bilă (Németi, 1992, fig. 27, 28). După I. Bujna - tip 39 - este o formă spcifică pentru faza Lt B 2a (Bujna, 1982, p. 327). Exemplarele de la Pişcolt, găsite la un loc cu săbii tip Kosd A 2 şi cu fibulă cu picior prevăzut cu o sferă mare, pot fi datate în faza Lt B 2b (fig. 10, 29).

Tipul VI. Vârfuri de lance cu lama în formă de frunză de salcie şi cu manşon lung. În secţiune ele au formă de lentilă. Lungimea este de 23 cm (fig. 10, 30). Pe Tisa superioară acest tip nu s-a răspândit. Singurul exemplar, din mormântul 36 de la Pişcolt a fost găsit la un loc cu o sabie în teacă prevăzută cu buterolă de tip Kosd A 2, cu un umbo din două părţi în formă de barcă şi cu tipuri de fibule timpurii, atribuite de I. Németi (1988, p. 65, 71, fig. 4) treptei Lt B 1. Lăncii prevăzute cu astfel de lame sunt atribuite de B. Benadik (1962, p. 380-381) armamentului standard al luptătorului celt din perioada de expansiune în zona Dunării. J. Filip (1956, p. 492) le datează la sfârşitul sec. II - sec. I î.e.n., iar cele de la Gournay sunt datate la sfârşitul sec. II î.e.n.. Prin urmare, tipul VI a existat în cursul întregii perioade La Tène.

Tipul VII. Vârfuri de lance cu lama îngustă, prelungă, cu lungimea de 20 - 30 cm. În secţiune ele au formă rombică (fig. 10, 31). Ele au cunoscut o largă răspândire la orizontul oppidum-urilor, fiind cunoscute şi la Galliš-Lovačka (Bidzilja, 1971, fig. 29), precum şi în cadrul culturii dacice la limita erei noastre (Glodariu, Iaroslavschi, 1979, fig. 68-69).

Vârfurile de suliță. Sunt reprezentate prin descoperiri destul de rare în cadrul complexelor celtice. În ținuturile Tisei superioare se cunosc 3 exemplare (Galliš-Lovačka, Valaliky-Košťany). Dintre acestea s-au păstrat mai bine 2 vârfuri de tip "pillum". Ele au pana în formă de frunză cu o secțiune în formă de lentilă și un manșon lung. Lungimea lor este de 17,5 și 27 cm (fig. 10, 32-33). Vârful de suliță de la Valaliky-Košťany intră în complexul mormântului 4, datat în perioada Lt B 2 (Gašaj, Močalová, 1987, p. 248, 251-252). Vârfuri similare, găsite în Moldova, sunt datate în sec. IV - II î.e.n. (Teodor, 1988, p. 38, 39, fig. 3, 3).

Cuțite de lovit. Reprezintă o grupă destul de numeroasă din categoria armelor aflate în dotarea luptătorilor. În mormintele de pe Tisa superioară ele apar de obicei în morminte cu armament complet. Au lungimea de 23 - 36 cm. De obicei muchia lamei este curbă iar capătul mânerului este îndoit în jos. După forma mânerelor se deosebesc 6 tipuri.

Tipul I.Cuțit cu partea de la capătul mânerului prevăzută cu o îngroșare în formă de disc (fig. 10, 34). În mormântul 180 de la Pișcolt (Németi, 1988, fig. 9), un astfel de cuțit a fost găsit la un loc cu fibule de tip Dux (Duchcov) și Münsingen.

Tipul II. Capătul lamei, mijlocul și capătul mânerului sunt prevăzute cu proeminențe sferice (fig. 10, 35).Ele sunt atribuite tipului timpuriu de cuțite de lovit (Paulik, 1970, p. 170).În mormântul 4 de la Valaliky-Košťany un cuțit de acest tip a fost găsit împreună cu o fibulă de tipul Dux (Duchcov) - varianta timpurie (Gašaj, Močalová, p. 248-249, fig. 4).

Tipul III. Cuțit cu lama îngustă și o prelungire separând lama de mâner. Mânerul arcuit se termină printr-o îngroșare sferică (fig. 10, 36). La Felsö Méra acest tip a fost aflat laolaltă cu o fibulă din varianta timpurie a tipului Dux (Duchcov), cu o brățară-omidă și cu o sabie având teaca cu buterolă de tip Kosd A I (Mihalik, 1905).

Tipul IV. Cuțite cu muchia dreaptă și mâner care se termină într-o îngroșare sferică (fig. 10, 37). Astfel de cuțite fac parte din complexe cu fibule cu piciorul împodobit cu o bilă (Košice, mormântul 2) și un lanț de centură "Panzerketten" (Szabó, Petres, 1992, pl.104), ceea ce le plasează în limitele LT B 2/C1 - LT C1.

Tipul V. Cuțite cu mâner plat, puțin îndoit la capăt (fig. 10, 38). Exemplarul de la Ciumești a fost descoperit în mormântul 14, atribuit de I. Bujna (1982, p. 343) fazei LT C 1b. Puțin mai târziu, la mijlocul sec. I î.e.n., este datat un cuțit similar din cadrul depozitului de la Kolin (Rybová, Motyková, 1983, p. 168, fig. 16, 1).

Tipul VI. Cuțite prevăzute cu mâner având capătul în formă de verigă. Spatele lamei este drept, tăișul este puțin curbat în sus (fig. 10, 39). Ele sunt bine cunoscute atât din necropole cât și din așezări (Vizdal, 1976; Budinský-Krička, Miroššayová, 1987, p. 52).

Cuțitele din ultimele tipuri sunt considerate ca fiind specifice perioadelor timpurie și târzie ale La Tène-ului. Unele din ele sunt destul de masive și ajung până la lungimea de 40 cm (Rybová, Motyková, 1983, p. 140).

Încheind analiza armelor de atac, se cuvine să menționăm existența unei grupe restrânse de descoperiri, anume aceea a vârfurilor de săgeată. Cea mai mare parte din ele au fost găsite la Galliš-Lovačka (16 exemplare). Ele au forma unor vârfuri care se înfig în tija de lemn sau sunt prevăzute cu manșon și cu lamă în formă de frunză sau triunghi (fig. 10, 14-18). Vârfurile de săgeată se găsesc în oppida (Simek, 1958, fig. 17). În morminte ele se întâlnesc foarte rar, ceea ce indică folosirea limitată a arcului. Arcurile lipsesc pe reprezentările cunoscute ale celților (pe vasele metalice, figurine, stele și altele), precum și în știrile autorilor antici care au descris armamentul acestui neam. Toate acestea ne permit să presupunem că arcul a servit mai degrabă drept armă a vânătorului decât a luptătorului.

Armele de apărare ale luptătorilor celţi, în cursul ultimului sfert al mileniului I î.e.n., erau scuturile, cămăşile de zale şi coifurile. Ultimele două categorii de armament sunt foarte rare, situaţie ce se explică prin preţul lor ridicat şi prin obiceiul celţilor de a porni la luptă dezgoliţi (Plutarh). Presupunem că celţii nu luptau totdeauna dezbrăcaţi, iar informaţiile autorilor antici oglindesc mai curând indiferenţa celţilor cu privire la apărarea lor, întemeiată pe credinţa în nemurire, credinţă cultivată de către druizi în cadrul masei de luptători (Caesar, VI, 14). Despre folosirea cămăşilor de zale face menţiune învăţatul roman din sec. I î.e.n. Terentius Varro (*De lingua latina*, V, 24, 16) iar descoperirea de la Ciumeşti constituie o confirmare arheologică. Aici, la un loc cu cămaşa de zale, s-au găsit cnemide de tip grecesc şi un coif unic împodobit cu un vultur (Rusu, Bandula, 1970, p. I-IV). În zona Tisei superioare a fost găsită, într-un mormânt de la Ujkenézi o parte dintr-un coif (Makkay, 1980, p. 24).

În comparaţie cu cămăşile de zale şi coifurile, scuturile au fost folosite pe scară mai largă. Ele erau realizate din specii dure de lemn, în special din lemn de stejar (Haffner, 1979, p. 406). Pe baza reprezentărilor luptătorilor celţi de pe stele şi de pe vase (Rusu, Bandula, 1970, pl. XV; Filip, 1956, fig. 33), precum şi pe baza întăriturilor de cant descoperite, scuturile aveau de obicei forma ovală sau de patrulater prelung. Dimensiunile lor medii erau de 1,3 x 0,7 - 1,7 x 0,6 m (Filip, 1956, p. 167). Pe faţa exterioară, în centru, se fixa un **umbo** din fier iar spre interior - mânerul.

Numărul mare de **umbones** de scut descoperite, ca şi schimbarea formei şi a profilului lor în timp, au permis cercetătorilor să realizeze o serie de scheme evolutive, atât pentru complexele izolate (Gournay) cât şi pentru regiuni întregi (Brunaux, Rapin, 1988, p. 24-25, fig. 13-15, 39-40). **Umbones** din zona arcului carpatic au fost clasificate de către M. Domaradzki (1977), care le-a împărţit în patru grupe cronologice. Plăcile de pe scuturile din primele două grupe îşi găsesc loc şi în complexele din zona Tisei superioare ca şi în ţinuturile învecinate.

Grupa I. Umbo din două segmente în formă de barcă. Pe scut erau fixate prin câte 4 cuie. Ele se deosebesc prin dimensiuni şi prin gradul de îndoire a plăcii. Lungimea lor este cuprinsă între 13 şi 16 cm iar lăţimea între 4 şi 6 cm (fig. 10, 41-42). Au fost găsite la Cejkov (mormântul 2), Královský Chlmec, Pişcolt (mormintele 36, 40). După părerea cercetătorilor, acest grup de **umbones** este cel mai timpuriu din cultura La Tène şi este caracteristic pentru etapa Lt B 2 (Bujna, 1982, p. 341-342; Domaradzki, 1977, p. 56-57), datare confirmată şi de datele cunoscute din zona Tisei superioare. I. Németi, (1988, p. 69-70), consideră că exemplarul din mormântul 36 de la Pişcolt poate fi datat în faza Lt B 1.

Grupa II. este reprezentată prin umbo-urile în chip de bandă, făcute dintr-o placă. În funcţie de forma extremităţilor de fixare şi gradul de îndoire a corpurilor, se disting 3 tipuri.

Tipul I. Umbo cu corp sferic şi cu extremităţi triunghiulare fixate pe scut prin două cuie. Lungimea: 17,3 cm; lăţimea: 4,5 cm (fig. 10, 44). J. Filip (1956, p. 492) datează acest tip la limita dintre sec. II - I î.e.n. iar M. Domaradzki (1977, p. 59-60, 62) în faza Lt C 1. Umbo-urile de la Gournay sunt datate între mijlocul sec. III şi începutul sec. II î.e.n. (Brunaux, Rapin, 1988, fig. 39). Exemplarul din mormântul 9 de la Ciumeşti face parte din acelaşi complex cu lanţul de zale, sabie cu teacă, prevăzută cu buterolă în fomă de inimă şi cu o fibulă cu piciorul ornamentat cu un disc fixat la spate (Crişan, 1971, pl. VI), ceea ce permite să fie atribuit perioadei Lt C 1, posibil spre sfârşitul acesteia.

Tipul II. Umbo cu corpul în formă de *omega*, prevăzut cu margine prelungă şi cu extremităţi trapezoidale, fixate prin două cuie (fig. 10, 43). Acest tip se referă la fondul clasic al La Tène-ului mijlociu. În zona Tisei superioare s-au descoperit **umbones** de acest tip în mormintele 3, 7, 25 din necropola Ižkovce , datate de I. Bujna (1982, p. 343) în faza Lt C 1a.

Datarea este confirmată şi prin materialele din mormântul 2 -Balsa, unde un astfel de umbo a fost găsit laolaltă cu o sabie cu teaca terminată într-o buterolă în formă de inimă şi cu o fibulă de bronz cu piciorul prins de arc ornamentat cu un disc (Roska, 1915, p. 27-30, fig. 13).

Tipul III. Umbo cu corpul îndoit în chip de *omega*, prevăzut cu o margine prelungă şi cu crestături decorative pe aripi. Ele erau fixate prin piroane cu cap mare (fig. 10, 45-46). O serie numeroasă de astfel de umbones de la Gournay sunt datate la sfârşitul sec. II - începutul sec. I î.e.n. (Brunaux, Rapin, 1988, fig. 39). Exemplarele de la Ižkovce (mormântul 10) şi de la Bodroghálom (mormântul 2), în funcţie de conţinutul complexelor (Vizdal, 1976, p. 158; Vegh, 1969, p. 70), se încadrează în limitele cronologice propuse pentru acest tip de umbo de către arheologii francezi.

Mânerele de scut, în comparaţie cu numărul mare de umbo-uri, se întâlnesc destul de rar în descoperirile celtice din zona arcului carpatic. În majoritatea cazurilor sunt deformate şi nu pot fi tipologizate. Două exemplare de mânere au fost găsite pe teritoriul nord-estic al arcului carpatic în mormântul 40 de la Pişcolt şi în tumulii de la Královský Chlmec. Mânerul propriu-zis este reprezentat printr-o placă plată, îngustă, cu extremităţi în formă de semilună. Se fixau pe scut prin două cuie cu cap lat (Németi, 1992, fig. 3, 7; Budinský-Krička, 1975, pl. V, 13).

După M. Domaradzki (1977, p. 65), mânerele de acest tip (I C), aveau lungimea medie de 15 cm şi sunt datate în Lt C 1. În cadrul complexelor celtice din Germania, pe baza analizei dendrocronologice, mânere analoage se datează în La Tène-ul mijlociu, mai precis în ultimul sfert al sec. III î.e.n. (Haffner, 1979, p. 403, fig. 1, 8). Exemplarul de la Pişcolt, pe baza fibulei cu piciorul mare ornamentat cu sferă decorată plastic, poate fi atribuit fazei Lt B 2/C 1, iar datarea absolută este sfârşitul sec. III - începutul sec. II î.e.n. (Bujna, 1982, pl. 2). Dintr-o perioadă mai timpurie - Lt B 2b - datează mânerul de la Královský Chlmec, fiind asociat cu un umbo de scut în formă de barcă.

c) Podoabe şi piese vestimentare anexe

Această categorie de antichităţi este mai bine reprezentată în inventarul necropolelor şi, într-o măsură redusă, în aşezări. Majoritatea lor servesc stabilirii cronologiei complexelor, modificându-se în funcţie de modă şi de perfecţionările periodice. Ne referim în primul rând la fibule, a căror schimbare ca aspect şi tipologie a permis definirea unor orizonturi cronologice, confirmate şi de alte piese.

Tipurile de bază ale podoabelor şi pieselor vestimentare anexe ale purtătorilor culturii La Tène constau în fibule, brăţări de mână şi de picioare, lanţuri de centură şi mărgele. Cum definirea lor tipologică şi încadrarea lor cronologică, cu excepţia unor tipuri, este relativ bine stabilită pe plan european, cu prilejul descrierii lor vom utiliza criteriile general acceptate.

Fibule. Reprezintă o grupă numeroasă de descoperiri, prezentă mai ales în morminte de femei, unde, în cazuri izolate, s-au găsit până la 22 de exemplare (Vizdal, 1976, p. 155-156). Pe Tisa superioară sunt prezente aproape toate tipurile care au circulat în lumea celtică, începând din Lt B 1.

Fibulele de tip Certosa. Din bronz, cu resortul compus din 2 la 5 spire şi cordare exterioară; corpul este neted, curb, iar piciorul nu este prins de corp. Lungimea lor este de 1,3 - 2,5 cm (fig. 11, 1). Originea lor este nord-italică, de unde - la sfârşitul Hallstatt-ului şi începutul La Tène-ului - au pătruns şi în alte regiuni ale Europei (Filip, 1956, p. 77). În ţinuturile Tisei superioare aceste fibule sunt prezente numai în cadrul necropolei de la Pişcolt, unde sunt datate de I. Németi (1988, p. 61, 65) în sec. IV î.e.n.. Aducând analogii destul de multe, cercetătorul nu are

în vedere concluzia lui J. Filip (1956, p. 78) despre îndelungata perioadă a existenței fibulelor de tip Certosa și de aceea ele nu pot servi drept indicator cronologic de nădejde.

Fibulele de tip Münsingen. Confecționate din bronz sau fier, au resortul compus din 6 spire și cordare exterioară. Corpul este masiv, îndoit în unghi drept, ornamentat în relief sau neted. Piciorul este scurt, neprins de corp, ornamentat cu un disc, umplut cu pastă albă. Lungimea fibulelor este de 5,3 și 8,5 cm (fig. 11, 4). I. Bujna (1982, p. 325-326) și I. Németi (1988, p. 65) consideră acest tip de fibule specifice pentru Lt B 1. O părere puțin deosebită cu privire la această problemă o are J. Filip (1956, p. 97-100), care consideră că orizontul acestor fibule s-a desfășurat paralel cu cele de tip Dux (Duchcov). În această privință menționează că astfel de fibule au fost realizate mai întâi în ținuturile din sud-vestul masivului celtic, iar mai târziu în Europa Centrală, unde ele au coexistat cu fibule cu picior ornamentat cu bile masive, cu brățări cu semiove și cu brățări de lignit. Concluzia este confirmată de mormintele 13, 39 din necropola de la Vel'ka Maňa, în inventarul cărora sunt fibule cu picior prevăzut cu o sferă masivă și brățări cu capetele terminate în pecete (Benadik, 1983, pl. VI, XVII) iar în mormântul 2 de la Pișcolt acest tip de fibulă se asociază cu fibule în formă de timpan (**Paukenfibel**) și brățări - omidă (tip Bujna 13) (Németi, 1988, fig. 2).

Fibulele de tip Dux (Duchcov). Ele au primit numele de la imensul depozit votiv de obiecte, descoperit în 1882 la Duchcov (Kruta, 1971). Au resortul format din 4 sau 6 spire cu cordare exterioară, și, câteodată, interioară. Arcul, îndoit, se termină cu un picior neprins, îndreptat oblic spre înălțimea sa maximă. Lungimea medie a acestui tip este de 5-6 cm. În ținuturile Tisei superioare s-au descoperit numai variantele mai târzii ale fibulelor de tip Dux (Duchcov). Ele au arcul mai mult sau mai puțin curbat și ornamentat, terminat cu un picior nelegat (fig. 12, 1-2). În zona Polabiei mijlocii ele se datează în Lt B 2a (Sedlačkova, Waldhauser, 1985, fig. 41). J. Břeň (1964, p. 199-200, pl. 1, 2) și S. Teodor (1988, p. 40, fig. 5,4) le datează în sec. III î.e.n.. Exemplare similare găsite în mormântul 3 din necropola de la Gyoma-Egeihálom (Ungaria de sud-est) se asociază cu fibule de tip timpan (**Paukenfibeln**) (Maraz, 1977, fig. 5). Un exemplar ce poate fi datat și mai târziu a fost descoperit în mormântul 42 de la Pișcolt, laolaltă cu fibule cu piciorul prevăzut cu o sferă mare ornamentată plastic (Németi, 1992, fig. 4).

Variantele următoare ale fibulelor de tip Dux (Duchcov) (Bujna tip 6-7), sunt caracterizate prin masivitatea arcului, cu deosebiri în privința curburii și a îngroșării în chip de nod sau sferă la mijlocul piciorului neprins (fig. 12, 3). La Pișcolt, ele s-au găsit la un loc cu fibule de tip Münsingen, cu fibule în formă de timpan (**Paukenfibeln**) și cu vase de tipuri timpurii (Németi, 1988, fig. 2, 4, 9); la Dubnik I (Bujna, 1989, pl. IV) și la Gyoma-Egeihálom (Maraz, 1977, fig. 5) ele se asociază cu brățări de tip Bujna 9, ce se datează în Lt B 2 (Bujna, 1982, p. 328).

Fibule cu piciorul nelegat de corp ornamentat cu o bilă masivă. Resortul are 4-6 spire, cordarea este exterioară iar arcul este înalt. Sunt confecționate din bronz și fier. Numărul mare de exemplare de acest tip descoperite în Europa Centrală și în regiunile învecinate i-au permis lui J. Filip (1956, p. 483) să definească orizontul de fibule cu piciorul ornamentat cu o sferă. Cercetătorii de mai târziu subliniază concentrarea lor principală în ținuturile estice ale lumii celtice (Benadik, 1963, p. 356). Aici, ele apar în morminte asociate cu brățări de tip Bujna II, cu săbii cu teci prevăzute cu buterole de tip Kosd A I, cu umbones de scut în formă de barcă și cu lanțuri din verigi prevăzute cu buton pentru atârnarea sabiei (Bujna, 1989, pl. VII, XIV; Benadik,1983, pl. XIII, XXV). În complexele din Moravia ele se datează în Lt B 2 (Čizmař, 1975, p. 424) iar datarea absolută în Moldova este sec. III î.e.n. (Teodor, 1988, p. 40, fig. 4, 12,

13). I. Bujna (1982, p. 330) înclină să atribuie aceste fibule fazei Lt B 2b, datare confirmată prin materiale importate aflate în necropolele zonei arcului carpatic.

Fibule cu piciorul prevăzut cu o sferă mare ornamentată plastic. Este o variantă care continuă tipul precedent. De obicei sunt confecționate din bronz. Resortul este format din 6 spire, uneori cu diametrul mare, cordarea este exterioară iar arcul este în formă de "omega". Piciorul este nelegat de arc sau este prins de acesta cu două aripioare. Sfera de pe picior este împodobită foarte des cu motive în "S". Arcul este neted sau ornamentat; amintim că fibula de la Košice este acoperită cu crestături (fig. 11, 6; 12, 16). Din punct de vedere stilistic, aceste fibule ocupă un loc intermediar între fibulele de tip Dux (Duchcov) și fibulele de schemă Lt mijlociu (Benadik, 1962, p. 358). Ele au cunoscut o largă răspândire în mormintele din zona arcului carpatic; în număr mai mare au fost găsite în mormântul 186 de la Pișcolt (4 exemplare). I. Németi (1992, p. 104, 109, fig. 29) datează complexele cu astfel de fibule în cea de-a doua jumătate a sec. III î.e.n.. În același timp ele sunt datate și în Polabia mijlocie (Sedlačkova, Waldhauser, 1985, fig. 41) iar pe teritoriul Ungariei M. Szabó (1971, p. 19, fig. 3) le datează în sec. II î.e.n.. Conform părerii lui J. Filip (1956, p. 483), fibulele cu picior prevăzut cu o sferă mare ornamentată plastic sunt caracteristice complexelor în care se găsesc brățări de picior cu semiove multiple și brățări din lignit.

Fibulele timpan (Paukenfibeln). Fac parte din categoria fibulelor mici (lungime 3 - 4 cm), ocupând un loc intermediar între fibulele de tip Dux (Duchcov) târzii și fibulele de schemă Lt mijlocie (Benadik, 1962, p. 358). Resortul este format din 6-8 spire și are cordarea exterioară; corpul este înalt, în formă de disc ornamentat plastic. Piciorul neprins de corp are o îngroșare în chip de nod (fig. 11, 5; 12, 10 A). Astfel de fibule sunt datate de B. Benadik (1962, p. 360) la sfârșitul sec. III - începutul sec. II î.e.n.; după părerea lui J. Filip (1956, p. 483) ele s-au răspândit mai cu seamă în sec. II î.e.n.; M. Čizmař (1975, p. 424) datează exemplarele găsite în mormintele din Moravia în Lt B 2 iar I. Meduna (1962, p. 114) le datează în sec. II î.e.n.. I. Bujna (1982, p. 329-330), pornind de la analiza inventarelor funerare din bazinul carpatic, limitează perioada existenței lor la faza Lt B 2b, admițând posibilitatea păstrării unor piese izolate și în faza Lt B 2/C 1.

Formele de fibule mici, cu lungimea de 2,5 - 3,5 cm (fig. 12, 13-15), confecționate din bronz. Resortul este compus din 4 - 6 spire cu cordare exterioară. Arcul este curb și ornamentat în relief. De obicei, piciorul nu este prins de arc, fiind prelung, cu o îngroșare în chip de nod. O întreagă serie de astfel de fibule au fost descoperite în mormântul 6 de la Ižkovce (Vizdal, 1976, fig. 7); ele sunt bine reprezentate și în necropola de la Ciumești (Zirra, 1967, fig. 28). J. Filip (1956, p. 474) le datează în sec. II î.e.n.. Conform părerii lui I. Bujna (1982, p. 340) ele sunt specifice pentru faza Lt B 2/C 1, dar au continuat să existe și mai târziu.

Fibule de schemă Lt mijlociu. Una din cauzele apariției lor ar fi faptul că piciorul nelegat de arc se rupea adesea (Filip, 1956, p. 483). Din punct de vedere al formei ele se împart în fibule scurte și lungi, cu arcul puțin îndoit sau aproape drept. Resortul lor avea 2 - 4 spire și cordare exterioară. Piciorul era fixat pe arc, cu una, mai rar cu două îngroșări în chip de nod și uneori este împodobit cu un disc sau este împletit în formă de "8" (fig. 12, 18-20 b, 26, 27, 37). Răspândirea lor masivă indică producerea lor locală.

Fibulele de schemă Lt mijlociu sunt caracteristice fazei Lt C 1, fază la care se plasează orizontul acestor podoabe (Čizmař, 1975, p. 426-428). În morminte, ele apar la un loc cu lanțuri de centură din fier "Panzerketten", cu brățări de picioare și cu brățări din 3-4 semiove mari, cu săbii de tip târziu și umbones trapezoidale sau ajurate, fixate prin plăcuțe (Čizmař, 1975, fig. 8-9; Furmanek, Šankot, 1985, fig. 12; Vegh, 1969, pl. XV; Zirra, 1972, fig. 12).

O răspândire deosebită au dobândit fibulele din sârmă de fier cu lungimea de 8 - 13 cm. Simplitatea construcţiei lor le-a permis să se menţină în uz până la limita de început a erei noastre (Kotigoroško, 1989, p. 47, 49, pl. VIII, 22, 23).

Prin exemplare izolate sunt reprezentate fibulele cu disc pe arc, uneori la prinderea piciorului (fig. 12, 37). La Pişcolt ele s-au găsit la un loc cu fibule cu disc pe picior şi cu brăţări de picior formate din 3 - 4 semiove mari (Németi, 1992, fig. 8). I. Bujna (1982, p. 336, fig. 4, 32) atribuie astfel de fibule obiectelor ce caracterizează faza târzie a perioadei Lt C 1.

Brăţări. Majoritatea tipurilor sunt încadrate cronologic după criterii ce nu s-au modificat.

Brăţările de tip "Steckverschluss". Din bronz, turnate, cu o închizătoare în chip de ac (fig. 11, 9). Ele sunt contemporane orizontului Dux (Duchcov) (Kruta, 1971, pl. 26, 3).Acest tip de podoabă este considerat caracteristic etapei timpurii a culturii La Tène, fiind datat în Lt B 1 (Bujna, 1982, p. 326, fig. 4, 3; Németi, 1988, p. 65-66).

Brăţările cu capetele în formă de pecete, netede sau cu crestături pe suprafaţa exterioară. Sunt confecţionate din bronz sau fier (fig. 11, 10). Primele sunt atribuite tipului Dux (Duchcov) (Kruta, 1971, pl. 27, 1). În Cehia ele sunt datate în Lt B 1 (Sedlačkova, Waldhauser, 1985, fig. 41), iar în zona arcului carpatic I. Bujna (1982, p. 326, fig. 4, 4) le datează în Lt B 1 - Lt B 2a. M. Čizmař (1975, fig.3, 4), ca şi predecesorii, consideră brăţările cu crestături din mormintele din Moravia specifice pentru faza Lt B 1. După părerea lui I. Bujna (1982, p. 328), ele pot fi datate mai ales în faza Lt B 2a. Au analogii directe în necropola de la Arad - Gai (Crişan, 1966, fig. 24, 1).

Brăţările cu nodozităţi masive, ca şi cum ar fi formate din mai multe discuri înşirate. Sunt confecţionate din bronz (fig. 11, 11). După părerea lui J. Filip (1956, p. 486), astfel de brăţări încă nu se dezvoltaseră la orizontul Dux (Duchcov) şi au ajuns la modă de abia la sfârşitul sec. III î.e.n. M. Čizmař (1975, p. 422) consideră că unele exemplare izolate din mormintele din Moravia pot fi datate în Lt B 1. În bazinul carpatic, răspândirea lor masivă s-a produs în Lt B 2 (Bujna, 1982, p. 329, fig. 4, 13). O confirmare în acest sens este şi mormântul 2 de la Pişcolt, în care, la un loc cu brăţara, s-au găsit fibule tip timpan (*Paukenfibeln*) (Németi, 1988, fig. 2). Despre posibila existenţă în continuare a unor astfel de brăţări un indiciu îl constituie mormântul 113 din necropola de la Vel'ka Maňa, unde, la un loc cu acestea, s-au găsit fibule cu piciorul prevăzut cu o sferă mare ornamentată plastic (Benadik, pl. XLI).

Brăţară cu suprafaţa interioară netedă şi cu nodozităţi pe suprafaţa exterioară (fig. 6, 17). Acest tip de brătară are analogii directe la Szentes Szedertelep unde o astfel de brăţară a fost găsită la un loc cu o fibulă cu piciorul prevăzut cu o nodozitate mare ornamentată plastic (Maraz, 1977, fig. 4, 1, 3).

Brăţările de sticlă. Au fost turnate din sticlă de culoare albastră deschisă sau închisă (fig. 12, 33, 34). Se găsesc atât în morminte cât şi în aşezări. Conform clasificării lui Th. Haevernick (1960, pl. 17), sunt reprezentate prin trei tipuri principale: brăţări cu secţiune semicirculară (tip I), cu nervuri pe margini (tip 6a) şi brăţările "cu negi" (tip 14, compuse din trei "negi"). Ultimul tip a fost cel preferat în mediul celtic, răspândindu-se din Elveţia până la Carpaţi şi mai departe spre răsărit (Haevernick, 1960, harta 21). Pe teritoriul Cehiei, N. Venclova (1980, p. 89-90) fixează perioada răspândirii brăţărilor de sticlă în Lt C 1 - Lt D. Această datare corespunde şi complexelor din bazinul carpatic (Bujna, 1982, p. 336), unde ele s-au păstrat şi în complexe dacice (Kotigoroško, 1989, p. 47), ca şi în grădiştile culturii Púchov (Pieta, 1982, pl.LV, 7-9), chiar şi după dispariţia civilizaţiei La Tène. Cu privire la brăţările de tip 14, B. Benadik (1962, p. 374-375) consideră că existenţa lor poate fi limitată între sfârşitul sec. II şi prima jumătate a sec. I î.e.n.

Mărgelele. Se turnau din sticlă de culoare albastră, verde şi neagră. La Galliš-Lovačka, T. Lehóczky menţionează descoperirea unor mărgele de chihlimbar (1912, p. 69). Majoritatea au formă cilindrică sau rotunjită dar există şi unele exemplare în formă de "pepene" (costate). Mărgelele cu "ochi" albaştri sau albi erau preferate, răspândindu-se pe tot întinsul lumii barbare din Europa. Cele două mărgele cilindrice cu reprezentarea unor feţe umane (Galliš-Lovačka, Pişcolt) sunt apariţii rare. I. Németi nu exclude posibilitatea provenienţei greceşti a unor astfel de mărgele.

Brăţările de picior din semiove. Sunt confecţionate din bronz (fig. 11, 13-15). Evoluţia acestora s-a desfăşurat de la brăţări cu multe semiove plasate pe o axă comună (nussformige) la forme din 6-9 semiove mici, ajungând la maxima dezvoltare în zona arcului carpatic, unde s-au răspândit brăţările cu 3 sau 4 semiove mari (Filip, 1956, p. 486).

Astfel, în cadrul acestei categorii se pot deosebi trei variante. Prima o constituie brăţările compuse din mai multe semiove mici (fig. 11, 13) care, conform părerii lui V. Zirra (1972, fig. 12, 12, 17, 18), în partea de nord-vest a Transilvaniei corespund fazei Lt B 2 (după W. Krämer), iar celelalte două variante se datează în Lt C 2, adică în sec. II î.e.n. O datare mai strânsă în Lt B 2b au brăţările cu semiove multiple în zona Polabiei mijlocii (Sedlačkova, Waldhauser, 1985, fig. 41). Posibilitatea existenţei lor şi în orizontul de tranziţie Lt B 2/ C 1 e sugerată de inventarul mormântului 107 din necropola de la Pişcolt, în care s-a găsit şi o fibulă cu piciorul nelegat ornamentat cu o nodozitate ornamentată plastic (Németi, 1992, fig. 16-17).

Brăţările compuse din 6-8 semiove (fig. 11, 14; 12, 17) sunt datate în partea de vest a lumii celtice în Lt B 2 (Krämer, 1961, p. 32-34; Čizmař, 1975, fig, 5, 4). I. Bujna (1982, p. 331, fig. 4, 21) a ajuns la concluzia că ele apar în zona arcului carpatic în faza Lt B2, dar că perioada principală de răspândire corespunde fazei LT B 2/C 1. Pe Tisa superioară această variantă este prezentă în mormintele necropolei de la Ciumeşti (mormintele 7, 18) şi Pişcolt (mormintele 107, 108, 115) unde, pe baza restului inventarului, ele pot fi atribuite fazei LT B 2/C 1. Face excepţie numai mormântul 115 în care se găsea şi o fibulă cu piciorul prevăzut cu o sferă mare.

Cea mai târzie variantă, după părerea unanimă, este cea a brăţărilor compuse din 3 - 4 semiove mari (fig. 11, 15; 12, 28). În partea de vest a arcului carpatic ele apar în faza Lt B 2/C 1 (Benadik, Vlček, p. 37-38), iar pe Tisa superioară ele sunt caracteristice pentru perioada lanţurilor de centură metalice şi a fibulelor de schemă Lt mijlocie (Pişcolt, mormintele 47, 49, 61, 67, 101, 106, 156; Ižkovce , 5, 27; Ciumeşti, 19). În partea de sud-est a Ungariei ele sunt cunoscute în complexele cu situle grafitate (Maraz, 1977, fig. 8).

Brăţările din verigi similare cochiliilor de melc reprezintă o variantă în stil plastic a celor cu semiove.Ele apar în partea de vest a lumii celtice (Filip, 1956, p. 487), unde sunt datate în Lt C 1 (Čizmař, 1975, fig. 9, 5; Sedlačkova, Waldhauser, 1985, fig. 41). În zona arcului carpatic brăţările de acest tip sunt puţin numeroase (Benadik, 1962, p. 377). În mormântul 20 de la Ižkovce s-au găsit la un loc cu fibule de schemă Lt mijlocie din faza Lt C 1 (Vizdal, 1976, fig. 38; Bujna, 1982, p. 334-335) iar în mormântul de la Ciumeşti (Zirra, 1967, fig. 8) laolaltă cu o formă de fibulă mică, analoagă exemplarului din mormântul 2 de la Košice, unde aceasta a fost găsită laolaltă cu o fibulă având piciorul prevăzut cu o nodozitate sferică mare (Filip, 1956, fig. 28, 1, 3).

Torquesurile. Fac parte din categoria podoabelor destul de rar întâlnite în arealul carpatic. Pe Tisa superioară ele sunt cunoscute numai la Pişcolt. Primul dintre acestea, cu terminaţiile discoidale, este confecţionat din bronz (fig. 11, 17). Discurile sunt prevăzute cu adâncituri umplute cu pastă albă sau neagră. Porţiunile de lângă discuri sunt ornamentate cu motive în "S",

care la celţii din zona arcului carpatic reprezentau elementul de bază al stilului plastic (Zachar, 1987, p. 178).Conform părerii lui J. Filip (1956, p. 152-153), centrul unde se producea acest tip de podoabe era regiunea elveţiană şi a Rinului; în Europa Centrală astfel de piese au avut o răspândire redusă. Analogiile directe ale exemplarului de la Pişcolt se află în cadrul complexelor ungare, unde ele sunt datate în Lt B 2 (Maraz, 1977, p. 53, 55, fig. 3; 4, 4). I. Németi (1992, p. 106, 109, fig. 18) a datat mormântul de la Pişcolt cu torquesul amintit în a doua jumătate a sec. III î.e.n..

Torques cu capetele în formă de pecete, confecţionate din bronz (fig. 11, 16). Perioada existenţei lor a fost destul de lungă, de la orizontul descoperirilor de tip Dux (Duchcov) până în sec. II î.e.n.. Această concluzie a lui J. Filip (1956, p. 153-156) a fost confirmată şi de cercetătorii care s-au ocupat ulterior de problemă. În Cehia, astfel de torquesuri datează din faza Lt B 1a (Sedlačkova, Waldhauser, 1987, fig. 41), în Slovacia de Sud-Vest astfel de piese se găsesc în complexele cu fibule de tip Münsingen şi cu fibule cu piciorul prevăzut cu o nodozitate mare sferică, precum şi cu brăţări în formă de omidă (Benadik, 1983, pl. XVII). La Pişcolt, la un loc cu torquesul s-a găsit o fibulă de schemă Lt mijlocie. O piesă similară s-a găsit în mormântul 5/74 din necropola de la Drnja, unde se asocia cu un "Panzerketten" şi cu o sabie cu buterola în formă de inimă (Furmanek, Šankot, 1985, fig. 12). Inventarul permite datarea mormântului în faza Lt C 1b.

Lanţurile de centură. Au fost lucrate mai ales din fier şi sunt găsite în morminte de bărbaţi, servind la atârnarea săbiilor . Între cele câteva tipuri de lanţuri de centură cunoscute pe Tisa superioară sunt răspândite mai ales aşa-numitele lanţuri de centură din fier cu decorul din puncte ciocănite, compuse din două părţi, una lungă de peste 50 cm şi alta scurtă (fig. 12, 22). Descoperirea lor peste tot în ţinuturile de origine ale celţilor şi în zonele ocupate de ei a permis definirea unui orizont al lanţurilor de centură din fier, caracteristice pentru etapa Lt C 1 (Filip, 1956, p. 493; Bujna, 1982, p. 338, fig. 5, 54; Čizmař, 1975, p. 428-431, fig. 9, 3, 6). În mormintele de luptători din ţinuturile Tisei superioare ele apar la un loc cu umbones prevăzute cu plăcuţe trapezoidale sau ajurate, care se fixau prin plăcuţe, cu săbii în stil "frumos" ("ungar") şi cu fibule de sârmă (Vegh, 1969, p. 70, pl. XV, XVI; Vizdal, 1976, p.170-171, fig. 44).

Destul de preferate erau şi lanţurile cu zalele în formă de "8", strânse la mijloc .Ele se găsesc în morminte de bărbaţi şi de femei (fig. 12, 29). Perioada folosirii lor corespunde orizontului oppidum-urilor (Filip, 1956, p. 173) şi orizontului centurilor metalice şi al fibulelor de schemă Lt mijlocie, ca şi cu cel al brăţărilor de picior din 3-4 semiove mari, încadrare ce este confirmată de o serie de morminte de la Ižkovce (Vizdal, 1976, p. 159-161, 164, 167). I. Bujna (1982, p. 337) atribuie astfel de lanţuri complexelor caracterizând faza Lt C lb.

Lanţurile de tip frânghie răsucite din două sârme de fier, (fig. 11, 18) sunt găsite în zona de vest a arcului carpatic, în asociaţie cu fibule cu un picior prevăzut cu o nodozitate sferică mare şi cu săbiile cu teaca încheiată într-o buterolă de tip Kosd B (Bujna, 1989, pl. XXXII), precum şi în asociaţie cu fibule de schemă Lt mijlocie şi umbones prevăzute cu aripi ajurate (Szabó, Petres, 1992, pl. 62). Fiind tipuri caracteristice pentru faza Lt B 2, ele se găsesc în mormintele din Moravia (Čizmař, 1975, fig. 6). Astfel, perioada folosirii lor poate fi plasată în Lt B 2 - Lt C 1. În mormântul I de la Sanislău un astfel de lanţ se asociază cu o sabie "de stil frumos" (motivul cu dragoni, tip Navarro II), cu buterola de tip Kosd C (Zirra, fig. 4). I. Bujna (1982, p. 334, fig. 4, 25) consideră că pentru zona arcului carpatic lanţurile de centură împletite sunt caracteristice pentru faza de trecere Lt B 2/C 1, deşi se cunosc şi exemplare din Lt C 1a.

O variantă a tipului descris sunt lanțurile formate din verigi împletite (Bujna, 1982, p. 333). În mormintele de la Vel'ka Maňa apar în complexe cu fibule cu picior prevăzut cu o nodozitate mare sferică și cu **umbones** din două părți în formă de barcă (Benadik, 1983, pl. XIII). La Pișcolt, în mormintele 67 și 68, astfel de lanțuri se găsesc la un loc cu fibule de sschemă Lt mijlocie și cu brățări pentru picioare cu patru semiove mari (Németi, 1992, fig 9-10), iar în mormântul 9 de la Ciumești (Zirra, 1967, fig. 12-13) a fost găsit laolaltă cu un lanț metalic și cu un **umbo** din bandă fixat prin aripi triunghiulare.

Materialele amintite indică o apariție mai târzie în partea de nord-est a bazinului carpatic a lanțurilor din verigi împletite, a căror perioadă de existență poate fi fixată în cursul fazei Lt C 1.

d) Ceramica.

În funcție de tehnica realizării vaselor, ceramica descoperită se împarte în două grupe; cea lucrată cu mâna și cea realizată la roata olarului. Prima se confecționa dintr-o pastă amestecată cu cioburi pisate, nisip și, mai rar, cu pietriș. Suprafața acestor vase este de obicei netezită sau lustruită. Oalele au suprafața grosolană, neregulată. Între formele de vase care datează din această pereioadă predomină vasele borcan, oalele, străchinile, urcioarele întâlnindu-se mai rar.

Vasele borcan (bitronconice). Au înălțimea de până la 43 cm și suprafața lustruită, fiind descoperite în câteva variante.

Prima variantă constă în exemplare cu buza puțin curbată în exterior, continuată cu un gât înalt ce se lărgește conic spre pântecele bombat al vasului; la nivelul sfertului inferior, sub diametrul maxim, vasele de acest tip sunt ornamentate cu 4 proeminențe aplatizate, în formă de "limbă" (fig. 13, 1).

Exemplarele din cea de-a doua variantă au buza ușor arcuită orientată în jos și corpul arcuit sau bombat în treimea inferioară a înălțimii lor. Partea superioară a corpului poate fi ornamentată cu proeminențe mici iar cea inferioară cu proeminențe conice aplatizate, în formă de "limbă" (fig. 13, 2-3).

Celei de a treia variante îi atribuim exemplarele bitronconice scunde, cu buza puțin arcuită, neornamentate (fig. 13, 4).

Vasele descrise reprezintă continuarea evoluției formelor clasice de amfore de tip Gáva (Demetrova, 1986, p. 128, pl. VIII, 8,9). Analogii ale lor se cunosc în așezările târzii hallstattiene din Slovacia de Est (Miroššayová, 1987, pl. VII, 12; IX, 11, 15, 16), în complexele funerare ale culturii Kuštanovice (Smirnova, 1979, p. 52, fig. 6, 5; 8,2) și în grupul Sanislău-Nir (Németi, 1982, p. 121, fig. 3, 61; 4).

În complexele La Tène din ținuturile Tisei superioare și din ținuturile vecine din nord-vestul Transilvaniei, astfel de vase caracterizează etapa timpurie a evoluției culturii, dispărând în faza Lt B 2/C 1.

O grupă apreciabilă a ceramicii lucrate cu mâna o reprezintă oalele, ce se împart în două tipuri principale.

Tipul I (cele mai multe) este reprezentat prin vasele borcan în formă de butoi. Suprafața lor este ornamentată cu mici proeminențe, cu brâuri în relief, ciupituri, sau printr-un șir de alveole succesive făcute cu degetul. Înălțimea lor variază între 13 și 20 cm, diametrul gurii între 14 și 16 cm, iar fundul are între 9 și 11 cm (fig. 13, 5-7).

În perioada hallstattiană târzie acest tip a dobândit o largă răspândire în arealul culturilor nord-tracice (Smirnova, 1979, p. 52; Németi, 1982, p. 119), păstrându-şi proeminenţa în cadrul complexelor ceramice până în sec. I e.n. (Kotigoroško, 1989, p. 40, pl. I, 1-6; Crişan, 1969, pl. LXXIX-LXXX).

Tipul II. Vase borcan de dimensiuni nu prea mari, cu buza uşor arcuită, cu umăr înalt şi corpul cu profil uşor oval. Uneori buza este ornamentată cu alveolări succesive făcute cu degetul. Înălţimea lor variază între 13,5 şi 15 cm, diametrul gurii este în jur de 11 cm iar fundul are diametrul în jur de 8 cm (fig 13, 8). Astfel de vase apar în mediul culturii Kuštanovice (Smirnova 1979, p. 52), iar mai târziu se întâlnesc destul de des în aşezările epocii La Tène, fiind răspândite şi în epoca romană (fig. 13, 8).

Străchinile. Predomină exemplarele mari (cu diametrul gurii între 25 şi 30 cm), lustruite, de culoare neagră sau cafenie. Au corpul conic şi buza îndoită spre interior. Suprafaţa străchinilor mici (cu diametrul între 13 şi 19 cm) era numai netezită (fig. 13, 9, 10, 12, 13).

Străchinile de acest tip au apărut în zona Tisei superioare în epoca hallstattiană (Demetrova, 1986, pl. IV, 9-10) şi au existat până la începutul erei noastre; un exemplu în această privinţă îl constituie exemplarele de pe grădiştea Malaja Kopanja (Kotigoroško, 1989, p. 42).

După toate probabilităţile, de străchinile descrise mai sus pot fi apropiate tipologic vasele în formă de strachină cu corpul aproape cilindric şi cu fundul lat (fig. 13, 11). Ele sunt cunoscute în număr redus în aşezările Mužievo şi Berea (Zirra, 1980, pl. XLVI, 4).

Cănile. Reprezintă o grupă nu prea mare de vase lucrate cu mâna, împărţite în două tipuri.

Tipul I. Căni de dimensiuni nu prea mari (înălţimea - 14 cm; diametrul gurii - 11 cm; diametrul fundului - 7 cm), cu buza uşor arcuită, cu umăr înalt şi cu toartă în chip de verigă (fig. 13, 14), trasă din buză şi uşor supraînălţată. Exemplarele din acest tip au fost găsite exclusiv în aşezări.

Tipul II. Căni cu corpul bombat de culoare neagră, lustruite, cu gât larg. Toarta în chip de verigă este trasă din buză şi uşor supraînălţată, ornamentată, uneori în relief. Pe partea superioară a corpului peretele apare sub forma unor proeminenţe, realizate prin apăsare dinspre interior. Înălţimea lor variază între 10 şi 19,5 cm, diametrul gurii între 7 şi 12 cm, diametrul fundului între 6 şi 8 cm (fig. 13, 15). Astfel de căni nu au fost găsite în mediul local până la sosirea celţilor, ele pătrunzând mai curând dinspre vest, unde sunt cunoscute din perioada La Tène timpurie (Filip, 1956, pl. XVIII, I).

Trecerea în revistă a tipurilor de vase modelate cu mâna arată că ele aparţineau unei mari categorii ceramice, specifice masivului nord-tracic. Unele forme au dispărut în decursul vremii sau s-au modificat (oalele), altele (vasele borcan, străchinile), fără schimbări deosebite, s-au menţinut până la începutul erei noastre. Păstrarea vechilor tradiţii în producţia ceramică locală subliniază unitatea de monolit a culturilor locale din ţinuturile din nord-estul zonei arcului carpatic.

Vasele lucrate la roata olarului erau modelate din lut pregătit cu deosebită grijă, cu amestec de nisip fin sau de nisip şi cioburi pisate mărunt. În spărtură ele sunt de culoare roşiatecă, galbenă sau cenuşie. Suprafaţa lor era acoperită cu lustru negru, cafeniu sau cenuşiu închis. Vasele erau ornamentate cu elemente plastice, imprimate sau lustruite. Arderea lor se făcea în cuptoare cu două încăperi de reverberaţie.

In ceea ce priveşte clasificarea formelor ceramice nu există criterii unitare. La autorii care au studiat ceramica lucrată la roată se întâlnesc adesea diferiţi termeni pentru definirea aceloraşi forme de vase. Din această cauză noi am preluat drept bază cea mai răspândită terminologie folosită pentru definirea vaselor Latène. Cea mai mare parte a vaselor întregi s-a găsit în

morminte, ceea ce permite în primul rând utilizarea lor pentru analizarea tehnicii de producere utilizată în epoca Latène în partea de nord-est a zonei arcului carpatic.

Principalele forme de vase sunt reprezentate prin vasele de tip "Flasche", străchini și ulcioare. Între acestea, un grup apreciabil îl constituie vasele de tip "Flasche", ce pot fi împărțite în șase tipuri.

Tipul I. Vas de culoare cenușie, cu gât îngust și înalt, care se lărgește spre corpul lenticular scund. Fundul are omphalos. Corpul este ornamentat cu linii adâncite și reliefate. Înălțimea - 25 cm, diametrul gurii - 10 cm, diametrul fundului - 4 cm (fig. 14, 1). Astfel de vase reprezintă tipul clasic de "Linsenflaschen", care-și face apariția în La Tène-ul timpuriu, ca urmare a impulsurilor provenite din regiunea nord-italică (Reinecke, 1915, p. 286-287). După părerea cercetătorilor, este o formă specifică pentru Lt B 1 (Filip, 1956, p. 186-187; Szabó, 1971, fig. 9, 2). I. Hunyady (1944, p. 133-134) considera că în zona arcului carpatic astfel de vase au dăinuit până în Lt C. In ținuturile Tisei superioare acest tip este reprezentat printr-un singur exemplar, găsit în mormântul 180 din necropola de la Pișcolt, laolaltă cu fibule de tip Dux (Duchcov) și Münsingen (Németi, 1988, fig. 9, 1-2), caracteristice pentru etapa de început a necropolei.

Tipul II. Vase de tip "Flasche" înalte (22-35 cm), bitronconice, cu buza puternic răsfrântă și cu gâtul conic. Corpul bombat, cu maxime arcuite la jumătatea înălțimii vasului, rar, este delimitat de un umăr. Se deosebesc două variante: cu gâtul relativ larg (fig. 14, 3, 3a) și cu gâtul îngust (fig. 14, 2). Vasele din prima variantă au apărut în Lt B 2, corespunzând fibulelor cu picior neprins de arc (Vizdal, 1976, p. 184-185), răspândindu-se intens în cursul fazei Lt C1, fiind contemporane cu fibulele de schemă Lt mijlocie (Németi, 1992, fig. 26, 3-6). Vasele de culoare cenușie cu gâtul îngustat sunt caracteristice pentru orizontul centurilor metalice din bronz (Vegh, 1969, p. 70) și, cu puține schimbări, au ajuns până în La Tène-ul târziu.

Tipul III. Vase de tip "Flasche" după J. Filip. Ele imită proporțiile primului tip, dar au buza ușor răsfrântă și nu au o delimitare clară a pântecului. Se deosebesc două variante: cu gâtul destul de larg (fig. 14, 4, 7) și cu gât îngust (fig. 14, 5). Prima variantă este considerată de J. Filip (1956, p. 496-497) drept o formă carpatică, contemporană cu fibulele cu piciorul liber prevăzut cu o nodozitate sferică mare și cu cele de schemă Lt mijlocie, cu brățările de picior cu semiove mari și cu brățările de sticlă și se datează, prin urmare, între Lt B 2 și Lt D. A doua variantă, cu corpul arcuit, corespunde unei forme mai târzii. Cel mai timpuriu exemplar de pe Tisa superioară este vasul din mormântul 32 din necropola de la Ciumești, unde îi corespund fibule cu piciorul prins de arc ornamentat cu un disc. Mai târziu, la limita erei noastre, de pe vasele din această variantă dispar brâurile reliefate, iar suprafața lor va fi pictată.

Tipul IV. Vase bitronconice scunde cu buza clar răsfrântă în afară, cu gât scurt și corpul foarte bombat, cu diametrul maxim plasat la jumătatea înălțimii sau în treimea inferioară. Suprafața era acoperită cu brâuri reliefate despărțite prin linii adâncite. Uneori erau ornamentate cu decor imprimat sau lustruit. Înălțimea lor variază între 24 și 40 cm, diametrul gurii, între 10 și 14 cm (fig. 14, 6, 8-11). O variantă a acestui tip de la Královský Chlmec are gâtul clar delimitat de corp (fig. 14, 14).

În bazinul carpato-dunărean, vasele bitronconice scunde au dobândit o largă răspândire în perioada fibulelor cu piciorul prevăzut cu o nodozitate sferică mare, un exemplu limpede constituindu-l inventarul necropolei de la Dubník I (Bujna, 1969, pl. IV, VIII, XI, 13; XVI, XXII). În ținuturile Tisei superioare aceste vase apar în perioada pătrunderii celților (Rozvady) și durează până în Lt B 2/C 1 (Ižkovce, mormântul 6) și, posibil, chiar mai târziu.

Tipul V. Vase bitronconice cu gât relativ înalt. Înălțimea lor variază între 13 și 24 cm; diametrul gurii între 9 și 15 cm iar diametrul fundului între 5 și 11 cm (fig. 14, 12, 13,). Răspândirea lor, în zona arcului carpatic, s-a produs în perioada utilizării fibulelor de schemă Lt

mijlocie (Furmanek, Šankot, 1985, p. 287, 303, 304, fig. 10, 30). În zona Tisei superioare astfel de vase au apărut în Lt B 2 (Valaliky-Košťany, mormântul 4) și s-au menținut până în Lt C 1a (Vizdal, 1976, fig. 5, 3; 20, 2).

Tipul VI. Vase în formă de oale. Buza lor este ușor răsfrântă, umărul este înclinat și înalt, corpul este puțin bombat. Pe gât și pe umăr sunt ornamentate cu brâuri reliefate și linii incizate, uneori prevăzute cu crestături. Înălțimea lor variază între 28 și 33 cm, diametrul gurii între 12 și 24 cm iar diametrul fundului între 7 și 9 cm (fig. 14, 15-16). În cuprinsul așezărilor se cunosc numai fragmente din astfel de vase, câtă vreme exemplarele întregi din morminte fac parte din complexe în care apar fibule de schemă Lt mijlocie (Németi, 1992, fig. 6, 3, 7; 8, 1, 2).

Vasele în formă de situlă cu gât larg, separat clar de corpul bombat, care se îngustează conic spre fund (fig. 14, 17). Exemplarul întreg din mormântul 6 de la Ižkovce (înălțimea - 12 cm, diametrul gurii - 13 cm, diametrul fundului - 8 cm) se datează pe baza fibulelor în orizontul Lt 2/C 1.

Grupa următoare este formată din vase bitronconice similare străchinilor, cu găt scund conic și cu gura larg deschisă, având diametrul maxim în treimea inferioară a înălțimii vasului sau la jumătatea înălțimii acestuia. La unele exemplare corpul are o formă lenticulară iar fundul este prevăzut cu omphalos. Înălțimea lor este cuprinsă între 8 și 19 cm, diametrul gurii între 9 și 19 cm, diametrul fundului între 7 și 10 cm (fig. 14, 18-24). Poate fi deosebită și o variantă cu corpul mai puternic profilat și cu gâtul înalt (fig. 14, 21-24).

La sfârșitul Latène-ului mijlociu și începutul celui târziu străchinile au cunoscut o largă răspândire (Benadik, 1963, p. 387-388, fig. 7, 7-10). În ținuturile Tisei superioare ele apar în inventarele funerare din Lt B 2b (Gašaj, Močalova, 1987, p. 252, fig. 4, 3).

Străchini. Au constituit forma cea mai des întâlnită din categoria vaselor lucrate la roată, atât în așezări cât și în necropole. Toate exemplarele au corpul mai mult sau mai puțin bitronconic și se împart în câteva variante.

Varianta A - cuprinde străchini de obicei scunde, cu corpul în formă de lentilă. Buza nu prea înaltă se răsfrânge treptat în afară iar gâtul este scurt. Înălțimea lor este cuprinsă între 8 și 9 cm (fig. 14, 26, 30). Apar în faza Lt B 2 (Valaliky-Košťany), continuând să existe și mai târziu.

Varianta B. - se deosebește de precedenta prin buza scurtă îngroșată și prin gâtul nedelimitat. Înălțimea - 6 cm. diametrul gurii - 20 cm, diametrul fundului - 8 cm (fig. 14, 27-28). După J. Filip (1956, p. 498, pl. LXXIX, 8), străchinile din aceatsă variantă apar în sec. II î.e.n., devenind o formă tipică în secolul următor. Această părere este confirmată de materialele de epocă Latène din așezarea și grădiștea de la Malaja Kopanja (fig. 45, 6).

Varianta C - străchini adânci cu buza îngustă, îngroșată și cu gâtul de înălțime medie. Înălțimea lor este cuprinsă între 13 și 14 cm, diametrul gurii între 18 și 24 cm, iar diametrul fundului între 7 și 9 cm (fig. 14, 29, 31-32). Ele sunt specifice pentru ultimele secole î.e.n. (Zirra, 1967, p. 97) dar și culturii dacice din zona Tisei superioare (fig. 45, 14).

Varianta D - străchini cu buza puternic profilată, în formă de "G". Înălțimea - 7,2 cm, diametrul gurii - 15,5 cm, diametrul fundului - 7 cm (fig. 14, 25). Analogii directe pentru această variantă sunt cunoscute din mormântul I/74 al necropolei de la Drnja, datat de V. Furmanek și P. Šankot (1985, p. 304-305, fig. 9, 3) în Lt B 2/C 1.

Cănile constituie o grupă relativ mică de vase lucrate la roată, cunoscută mai ales din inventarele funerare. După formă și dimensiuni ele pot fi împărțite în două tipuri:

Tipul I. Exemplare de dimensiuni medii (înălțimea - 20 cm, diametrul gurii - 12 cm, diametrul fundului - 8 cm), cu gât larg deschis și cu buza răsfrântă treptat. Corpul este bombat în porțiunea treimii inferioare. Toarta este ușor supraînălțată peste gura vasului. Suprafața este de obicei ornamentată cu benzi în relief, prevăzute uneori cu crestături și cu ornamente imprimate

(fig. 14, 33). În necropola de la Pişcolt (mormântul 109), aceast tip de cană este datat de către I. Németi (1992, p. 109, fig. 19, 6) - pe baza fibulelor miniaturale - în Lt B 2/C 1. Ele au continuat să existe, fără modificări deosebite şi în cultura dacică de la începutul erei noastre (Preda, 1986, pl. XXX, 2-3).

Tipul II. Căni de dimensiuni mici, bitronconice, de obicei de culoare cenuşie. Se consideră că ele erau folosite drept vase pentru băut (Németi, 1988, p. 71). Exteriorul era de obicei ornamentat cu motive incizate şi imprimate. Înălţimea lor este cuprinsă între 9 şi 11 cm, diametrul gurii între 6 şi 10 cm, iar diametrul fundului între 4,5 şi 5,5 cm (fig. 14, 34-37).

Prototipul acestor vase provine din cele târzii hallstattiene din fondul zonei Tisei superioare, unde ele au fost folosite drept cupe (Miroššayová, 1987, pl. V, 1-5: Németi, 1982, p. 121, fig. 3). Prototipurile hallstattiene se deosebesc de exemplarele epocii Latène doar prin supraînălţarea mai pronunţată a torţii arcuite. In perioada următoare acest tip de căni a devenit una din cele mai răspândite forme din regiunea culturii dacice. Un număr foarte mare de astfel de căni au fost găsite la grădiştea de la Malaja Kopanja (fig. 44, 33-39).

Situle. De formă scundă, de dimensiuni mici şi mari. Pastă cu amestec de grafit, de la o adăugire neînsemnată până la 50-60 % din masa lutului. De obicei, corpul este acoperit cu incizii verticale. În unele cazuri, pe gât, s-a trasat un brâu reliefat, acoperit cu crestături sau cu mici pastile (fig. 14, 38-40).

Situlele grafitate reprezintă o piesă specifică tuturor complexelor de locuire din zona Tisei superioare. Numărul lor variază între 2-3 % (Bratovo) şi 20-35 % (Bakta) - din totalul ceramicii. Situlele cu dungi executate cu *"pieptenele"* (Kammstrich) au dobândit o largă răspândire în sec. II î.e.n. şi au continuat să existe mai târziu prin exemplare izolate în grădiştile dacice de la Malaja Kopanja şi Zemplin (Čaplovič, Miroššayová, 1991, p. 118).

Ceramica pictată nu a fost răspândită în cursul epocii Latène în ţinuturile Tisei superioare. Se cunosc numai două fragmente din aşezările de la Bakta şi Velikaja Began' (fig. 4,6; 5, 1). Ele erau modelate din lut amestecat cu nisip fin, beneficiind de o ardere completă. Pe suprafaţa gălbuie se trasau benzi de culoare cafenie şi cafeniu deschisă. Grosimea în spărtură a fragmentelor ceramice este de cca. 1 cm.

Trecerea în revistă a ceramicii lucrate la roată din complexele culturii Latène demonstrează că răspândirea ei generală a început o dată cu stabilirea celţilor în regiune. Cu rare excepţii, vasele lucrate la roată nu au rădăcini locale şi asimilarea acestora trebuie pusă în legătură cu apariţia atelierelor olarilor celţi în partea de nord-est a arcului carpatic, a căror producţie ceramică a asigurat mai întâi necesităţile cotidiene şi cele rituale ale populaţiei nou venite şi, apoi, ale celei locale.

3. CRONOLOGIA ŞI PERIODIZAREA

Periodizarea culturii La Tène se stabileşte pe baza complexelor funerare, curpinzând piese clar databile, care lipsesc de obicei din cuprinsul aşezărilor. Drept bază pentru periodizarea epocii a fost folosită schema cronologică a lui I. Bujna (1982), întocmită pe baza analizei a 124 de complexe funerare din bazinul carpatic.

Etapa timpurie a apariţiei celţilor în ţinuturile Tisei superioare este jalonată de inventarul mormintelor de luptători de la Felső Méra (fig. 15), Rozvady (fig. 16) şi Cejkov (Benadik, 1964). În aceste inventare se găsesc variante timpurii ale fibulelor Dux (Duchcov), între care se disting fibule cu arcul perlat şi fibule de tip Bujna 6 (fig. 12, 1-3), specifice pentru LT B2. Împreună cu acestea se întâlnesc brăţări cu capetele în pecete şi cu crestături pe suprafaţa

exterioară (Fig. 12, 4) care, în zona arcului carpatic, sunt specifice fazei LT B 2a (Bujna, 1982, p. 328). Lor le corespund tipurile timpurii de săbii cu teci, prevăzute cu verigă rectangulară de atârnare a sabiei, terminate în plăcuțe rotunde de fixare și cu buterole de tip Kosd A I (fig. 15, 14), vârfuri mari de lance cu lama lată în formă de frunză și cu manșon scurt, dar și vârfuri lungi de lance cu lama îngustă, prelungă (tipul IV, v.m.s.). Unele din ele (Felső Méra) sunt ornamentate cu motive plastice (fig. 15, 15). M. Čizmař (1975, p. 426, fig. 6, 4) atribuie astfel de vârfuri de lance perioadei Lt B 2. Scuturile erau prevăzute cu umbones din două părți în chip de barcă (fig. 12, 7), pe care M. Domaradzki (1977, p. 57, 75) le-a atribuit tipului I A, menționând răspândirea lor largă în faza Lt B 2 în Austria inferioară și în Karintia, ca și prezența lor în număr mic pe teritoriul Slovaciei și Ungariei.

Faza Lt B 2b este caracterizată prin evoluția în continuare a variantei timpurii a fibulelor Dux (Duchcov). Ele dobândesc un arc mai masiv, diametrul resortului se mărește. Piciorul nu este fixat de arc și este prevăzut cu o îngroșare sferică (fig. 12, 9, 10). Din punct de vedere stilistic faza este cea a orizontului fibulelor cu piciorul prevăzut cu o mare nodozitate sferică. Definirea i se datorează lui J. Filip (1956, p. 483), care a pornit de la numărul mare de fibule de acest tip descoperite. Din punctul de vedere al cronologiei absolute, acest tip de fibulă din necropola de la Münsingen se plasează în cea de-a doua jumătate a sec. III î.e.n. (Hodson, 1968, p. 29, pl. 123). La un loc cu ele, din componența complexelor fac parte fibulele în formă de timpan (Paukenfibeln) (Kuštanovice, tumulul N XI) (Böhm, Jankovich, 1936, pl. XIV, 4). Acestea nu sunt cunoscute dintr-o perioadă mai veche, iar în faza Lt B 2/C 1 au fost găsite numai în trei morminte din arealul carpatic (Benadik, Vlček, Ambros, 1957, p. 13, 24, 31, 45).

Dintre armele luptătorilor s-au păstrat săbii din faza timpurie, dar în același timp se constată și dezvoltarea săbiilor cu teci având buterola de tip Kosd B. Unele din ele sunt ornamentate cu dragoni stilizați de tip Navarro I (Košice, mormântul I) (fig. 12, 6 A). O apariție nouă au constituit-o șaibele din fier cu buton pentru atârnarea săbiilor (fig. 12, 11) care, în zona de vest a lumii celtice (Moravia), se răspândesc din faza Lt B 2a (Sedlačkova, Waldhauser, 1987, fig. 41), iar în mormintele din sud-vestul Slovaciei se întâlnesc de cele mai multe ori asociate cu obiecte caracteristice fazei Lt B 2b (Benadik, 1983, pl. XII, XXIII; Bujna, 1989, pl. V, VII, XIV).

Săbiile mai noi se asociază cu lănci de forme care până atunci nu au fost utilizate pe Tisa superioară, definite de noi prin tipurile II și IV (fig. 10, 23-24, 27), ca și cu cuțitele de luptă de tip II (fig. 10, 35). Din categoria armelor de apărare s-a continuat folosirea scutului cu umbo în formă de barcă, formă care în alte zone ale arealului carpatic a început să fie înlocuită deja la sfârșitul fazei Lt B 2b de umbones în formă de bandă, realizate dintr-o singură placă (Bujna, 1982, p. 340).

Ceramica din mormintele fazei Lt B 2 este caracterizată prin prezența concomitentă a vaselor de tip celtic și a formelor locale târzii hallstattiene (fig. 13, 1-4, 9-10), ca și a imitațiilor după forme celtice, în cazuri izolate (Kuštanovice, tumulul XIII).

Faza Lt B 2b din ținuturile Tisei superioare este jalonată de mormintele de luptători din necropolele Valaliky-Koštany, Ižkovce (mormântul 9), Košice (mormântul 1) și prin tumulii de la Královský Chlmec (N 19) și Kuštanovice (N XI). Acestei perioade îi pot fi atribuite și materialele ceramice din așezarea de la Vilok, constând din vase de aspect Kuštanovice și dintr-o cantitate neînsemnată (3%) de ceramică de tip La Tène.

Definirea unei faze de trecere Lt B 2/C 1 se bazează pe dispariția unei serii de forme de obiecte prezente în faza Lt B 2b și apariția unor forme noi. Pentru complexele din Moravia, posibilitatea unei astfel de organizări cronologice a fost consemnată de M. Čizmař (1975, p. 426, 432) iar pentru sud-vestul Slovaciei de I. Paulik și L. Zachar (1975, p. 314). Utilizând

aceste concluzii ale cercetătorilor cehi și slovaci, ca și observațiile lui J. Filip (1956), I. Bujna (1982, p. 340) a definit faza Lt B 2/C 1 în arealul carpatic, corespunzătoare schemei cronologice a lui F. R. Hodson (1968, p. 29-30) propusă pentru necropola de la Münsingen din Elveția (orizonturile Q-T).

Între diversele materiale arheologice cuprinse în acest orizont pe Tisa superioară, cele mai caracteristice sunt fibulele cu piciorul prevăzut cu o nodozitate mare ornamentată plastic (fig. 12, 16). Laolaltă cu acest tip de fibule se utilizau și fibulele miniatură cu picior alungit, nefixat prevăzut cu un nod îngroșat și cu arcul împodobit cu ornamente plastice sau perlatură (fig. 12, 13- 16).

În această perioadă se plasează brățările de picior cu semiove mici multiple (fig. 12, 17). Deși în alte părți aceste brățări apar în Lt B 2, în ținuturile Tisei superioare ele corespund fazei de trecere Lt B 2/C 1.

Între armele acestei faze menționăm săbiile cu buterole de tip Kosd B. Sunt răspândite în continuare ornamentele specifice "*stilului ungar*", în primul rând motivele cu dragoni stilizați de tip Navarro II (1959, p. 95-106), ale căror prototipuri din zona arcului carpatic sunt plasate în sec. IV î.e.n. (Szabó, 1974, p. 80). Săbiile erau atârnate de lanțuri de centură împletite din fier, utilizate în ținuturile celtice vestice încă în faza Lt B 2 (Čizmař , 1975, fig. 6) și utilizate în zona arcului carpatic mai ales în faza Lt B 2/C 1, întâlnindu-se rar și într-o fază mai târzie (Bujna, 1982, p. 334, fig. 4, 25). O situație analoagă se constată și cu privire la răspândirea lanțurilor dintr-un șir de zale răsucite (Bujna, 1982, 45) (fig. 11, 18).

Din această fază, în ținuturile Tisei superioare nu se cunosc vestigii de scuturi dar, prin extrapolare cu situația din teritoriile învecinate, se poate presupune că erau utilizate umbones din benzi cu aripi de fixare rectangulare, tip pe care celții l-au utilizat începând cu sfârșitul fazei Lt B 2b (Bujna, 1982, p. 340; Domaradzki, 1977, p. 57-58).

În ținuturile Tisei superioare faza Lt B 2/C 1 este jalonată de mormântul 2 de la Košice, de descoperirea de la Szene-Tetemgedy (Bóna, 1986, p. 45), de mormintele 6, 11, 23, 24 din necropola de la Ižkovce (Bujna, 1982, p. 390, pl. 3) ca și de așezarea de la Mužievo, unde s-a descoperit o brățară cu suprafața interioară netedă și ornamentată cu proeminențe în exterior (fig. 6, 17). După cum s-a menționat mai sus, o brățară similară de la Szentes - Szedertelep a fost descoperită în asociație cu o fibulă cu piciorul prevăzut cu o nodozitate mare decorată plastic (Maraz, 1977, fig. 4, 1, 3).

Faza Lt C 1 este caracterizată prin sporirea accentuată a numărului de morminte și așezări, amplasate mai ales în partea ungurească de pe malul stâng al Tisei (Bóna, 1986, p. 44-45). Fibulele de schemă Lt mijlocie constituie un bun indiciu cronologic, ca și lanțurile de centură din fier, care au fost integrate într-un orizont aparte (Filip, 1956, p. 483-484, 493).

În domeniul armelor apar săbiile "*de stil ungar*", în teci prevăzute cu o verigă de prindere a lanțului cu aripioare și buterole în "V" sau în formă de inimă (fig. 12, 23). Dobândesc o largă răspândire diferitele tipuri de vârfuri de lance, predominând cele cu formă prelungă (fig. 10, 23-26). În mormintele fazei Lt C 1 ele apar la un loc cu scuturi, prevăzute cu umbones din benzi și aripioare terminale de fixare în formă trapezoidală (fig. 10, 24). În aceeași perioadă sunt utilizate fibule de bronz cu cordare interioară și ornament în formă de "8" împletit pe picior, fibule cu resort plurispiral, cu arcul înalt, puternic curbat, având un disc pe picior, precum și fibulele mici de tip Bujna 23 (fig. 12, 18-20).

Dintre podoabe amintim și brățările pentru picior ornamentate cu proeminențe în chip de melc (fig. 12, 21). După J. Filip (1956, p. 134-136), ele apar în perioada orizontului fibulelor cu picior ornamentat cu o nodozitate mare sferică, dar sunt caracteristice mai cu seamă celei de-a doua jumătăți a sec. II î.e.n.. Exemplarul din mormântul 20 de la Ižkovce a fost găsit împreună

cu o fibulă de schemă La Tène mijlocie cu două nodozităţi pe picior şi cu o fibulă de tip Bujna 23, adică cu obiecte caracteristice fazei Lt C 1-a (Bujna, 1982, p. 334-335, pl. 3).

Faza Lt C 1-a este jalonată pe Tisa superioară de 8 morminte (2, 3, 7, 16, 17, 20, 21, 28) din cadrul necropolei de la Ižkovce, prin mormintele de la Balsa (Roska, 1915), Újkenéz (Makkay, 1960) şi printr-o serie de morminte din Ungaria (Bóna, 1986, p. 44-45). Pentru faza de sfârşit a formării necropolelor din spaţiul arheologic avut în vedere(Lt C 1b) sunt specifice în primul rând brăţările cu 3-4 semiove mari pentru picioare (fig. 12, 28). Asociate cu ele se găsesc fibule de tip Bujna 32, cu arcul în chip de omidă şi cu disc pe picior, precum şi forme de fibule miniatură cu arcul în formă de arc şi o nodozitate sferică sau disc pe picior (fig. 12, 26-27). Ele se găsesc la un loc cu lanţuri de centură din fier, între care cele mai caracteristice pentru această fază sunt lanţurile cu verigi în formă de "8" (fig. 12, 29). În acelaşi timp cu ele cum s-a menţionat mai sus, existau lanţuri de centură dintr-un şir de verigi răsucite (Bujna, 1982, 45),care au apărut destul de timpuriu în vestul lumii celtice din zona arcului carpatic (Benadik, Vlček, Ambros, 1957, p. 28, pl. VII, 1, 3), deci în faza Lt B 2b, în timp ce pe Tisa superioară apar la un loc cu piese specifice fazei Lt C 1b (Vizdal, 1976, fig. 37; Németi, 1992, fig. 9-10), între care şi brăţări de picior din 3-4 semiove mari. Tot în această perioadă încep să fie folosite pe scară largă în viaţa cotidiană - fiind prezente uneori şi în morminte (Ciumeşti, mormântul 3) - situlele grafitate, care au devenit tipul de vas specific pentru aşezările din fazele Lt C 1 - Lt D (Benadik, 1963, p. 388).

Creşterea demografică accentuată este oglindită şi de mormintele databile în faza Lt C 1b, care sunt cele mai numeroase în necropola de la Ižkovce (Bujna, 1982, p. 343, pl. 3), lor adăugându-li-se mormintele de la Bodroghálom (fig. 17) Gáva - Zsoldoshalom şi alte puncte din zona din stânga Tisei în Ungaria de Nord-Est (Bóna, 1986, p. 44-46), ca şi de aşezările de la Bakta, Velikaja Began', Holmok, Dedovo III etc.

Definirea fazei Lt C 2 - Lt D 1 este dificilă, datorită dispariţiei necropolelor. De la sfârşitul fazei Lt C 1b suntem nevoiţi să utilizăm mai ales materialele descoperite în aşezări, constând în special din ceramică şi din câteva obiecte de vestimentaţie. Ultimele etape ale existenţei culturii La Tène din ţinuturile Tisei superioare sunt deci greu de definit, fiind vorba de altfel şi de o perioadă scurtă de timp. Conform periodizării lui J. Filip (1956, p. 510-511), aceasta corespunde orizontului oppidum-urilor, datată în cronologia absolută ±125 - ± 50 î.e.n..

Această fază se caracterizează prin răspândirea brăţărilor de sticlă, apărute încă mai devreme, şi a situlelor grafitate. Un alt indiciu cronologic pentru aşezări îl constituie şi vasele cu decor pictat (Bakta, Velikaja Began') (fig. 4, 6; 5, 11), care apar la limita dintre sec. II - I î.e.n. (F. Maier, 1963; 1970/1971/) şi au existat până la începutul erei noastre (Kotigoroško, 1989, p. 43, 49). În cadrul ceramicii acestei faze străchinile cenuşii sunt deosebit de numeroase (variantele A, B, C), ale căror forme, fără schimbări deosebite,au existat până în sec. I e. n. în cadrul grădiştilor dacice din zona Tisei superioare.

Problemele cronologice ale ţinutului Careiului, din bazinul râului Crasna au fost adesea analizate în arheologia românească (Crişan, 1971; Zirra, 1972). O calificare finală a complexelor funerare din această zonă a întocmit-o J. Bujna (1982, p. 397-403), care a plasat aceste complexe în fazele Lt B 2 - Lt C 1, încadrare care, în principiu, nu contrazice concluziile la care s-a ajuns mai înainte. Din această cauză nu considerăm necesar să ne referim amănunţit la cronologia grupului de antichităţi de epocă La Tène din părţile Careiului. În ultimii ani însă, I. Németi (1988; 1989; 1992) a continuat săpăturile în necropola de la Pişcolt, care i-au permis să dateze începutul necropolei în faza Lt B 1 (după Krämer), adică în a doua jumătate a sec. IV î.e.n.. Dacă sfârşitul necropolei, documentat de o serie întreagă de monumente funerare, specifice fazei Lt C 1b, nu provoacă îndoieli, datarea începuturilor necropolei nu este convingătoare. Pentru a

susţine începutul necropolei în Lt B 1, I. Németi invocă fibulele Certosa, Münsingen şi cele de tip Dux (Duchcov), precum şi variante timpurii ale brăţărilor pentru mâini, cărora le adaugă săbii şi umbones.

Este adevărat că fibulele de tip Certosa au apărut foarte devreme (Lt A), dar ele sunt cunoscute în Bavaria în complexe cu fibule de tip timpan (Paukenfibeln) (Filip, 1956, p. 80), iar în mormântul 42 de la Kosd se asociază cu o fibulă prevăzută cu o nodozitate sferică mare (Hunyady, 1944, pl. XVIII, 1, 2; XIX, 14), ceea ce permite datarea fibulelor Certosa în Lt B 2b. De altfel, trebuie să subliniem lipsa completă a fibulelor de tip timpan (Paukenfibeln) în orizontul Dux (Duchcov) (Benadik, 1962, p. 358). Fibulele de tip Münsingen sunt datate de I. Bujna (1982, p. 325-326) în Lt B 1, socotindu-le cele mai timpurii în zona arcului carpatic; în sprijinul părerii sale autorul citat aminteşte mormintele din necropolele de la Liter şi Gyor, fără a aminti necropola de la Vel'ka Maňa, unde ele se găsesc la un loc cu fibule cu piciorul prevăzut cu o nodozitate mare sferică (Benadik, 1983, pl. VI, XVII). În mormântul 2 de la Pişcolt tipului Münsingen îi corespund două fibule în formă de timpan (Pauken) şi o brăţară cu proeminenţe discoidale care, conform lui I. Bujna (1982, p. 329) sunt caracteristice pentru faza Lt B 2, dar din nou în aceeaşi necropolă de la Vel'ka Maňa ele se întâlnesc asociate cu fibule cu piciorul împodobit cu o nodozitate mare ornamentată plastic (Benadik, 1983, pl. XLI). În mormântul 36, fibula de tip Münsingen a fost găsită la un loc cu o sabie cu teacă având buterola de tip Kosd A 2 şi cu un umbo în formă de barcă (Domaradzki: grupa I), adică arme caracteristice pentru faza Lt B 2. Tot acolo se afla şi o fibulă aparţinând unei variante mai târzii a tipului Dux (Duchcov) (Bujna 7), care a continuat să existe până la orizontul fibulelor prevăzute cu o nodozitate mare sferică pe picior (Bujna, 1982, p. 328). În consecinţă, acest complex ar fi mai corect datat în faza Lt B 2a.

Fazei Lt B 2a îi poate fi atribuit şi mormântul 28, în care s-a găsit o brăţară de tip "Steckverschluss", un fragment de fibulă Dux (Duchcov) - variantă târzie - şi o strachină, similară exemplarului din mormântul 36 (Németi, 1988, fig. 3). Astfel de brăţări sunt puse de I. Bujna (1982, p. 326, fig. 4. 3) în legătură cu piesele caracteristice pentru faza Lt B 1. Cu privire la existenţa lor şi într-o perioadă mai târzie pledează inventarul mormintelor 6 şi 10 de la Hurbanovo-Bačerov care, în funcţie de totalitatea inventarului, se datează în Lt B 2a (Benadik, Vlček, Ambros, 1957, p. 61, fig. 17, 7, 9, 10).

Din complexul mormântului 180 de la Pişcolt face parte o fibulă de tip Münsingen, o fibulă (variantă târzie) de tip Dux (Duchcov) (tipul 6 după Bujna), care sunt caracteristice fazei Lt B 2a (Bujna, 1982, p. 327, fig. 4, 6), ca şi un vas de tip "Linsenflaschen". Cu prilejul analizei ceramicii s-a arătat că astfel de vase sunt mai curând caracteristice pentru fazele timpurii ale La Tène-ului, dar continuă să fie folosite şi în faza LT C (Reinecke). La un loc cu vasul menţionat s-a găsit şi un cuţit de luptă, având analogii depline în necropola de la Silivaş, unde este datat în faza LT B 2 (Roska, 1944, fig. 33, 4, 7; 38, 6).

Celelalte morminte de la Pişcolt, atribuite de I. Németi (1988) orizontului I al necropolei (a doua jumătate a sec. IV î.e.n.) pot fi datate în întregime în faza LT B 2.

Fixarea perioadei de început a pătrunderii celţilor în ţinuturile din nord-estul arcului carpatic este în strânsă legătură cu datarea necropolei de la Ciumeşti. E Rusu şi O. Bandula (1970, p. 40-43), precum şi I. H. Crişan (1971, p. 71-73) au considerat că această necropolă a funcţionat de la sfârşitul sec. IV î.e.n. până la sfârşitul sec. II î.e.n.. Împotriva acestei datări timpurii s-a pronunţat V. Zirra (1967, p. 114), care a delimitat perioada de existenţă a necropolei de la Ciumeşti în limitele 230-130 î.e.n..De asemenea, el remarcă datarea joasă a unor obiecte descoperite izolat şi faptul că nu poate fi admisă existenţa şi folosirea necropolei vreme de 200 de ani, pe baza a numai 35 de morminte (Zirra, 1967, p. 110-111).

Părerile deosebite în privința datării până acum se referă la mormântul (cenotaf ?) descoperit In 1961, a cărui descoperire a determinat continuarea cercetărilor de la Ciumești. El consta dintr-un mormânt unic, nu numai pentru ținuturile Tisei superioare având inventarul compus din armele unui conducător celt: coif cu un vultur pe calotă, cămașă de zale și cnemide pentru apărarea picioarelor de tip grecesc (Rusu, Bandula, 1970). M. Rusu (1969, p. 266, 298) l-a datat în anul 300 î.e.n.. Nu exclude posibilitatea atribuirii acestui mormânt fazei LT B 2a nici I. Bujna (1982, p. 398-399, pl. 3). Argumente concrete pentru datarea propusă nu au fost aduse.

Se poate presupune că cnemidele au ajuns în părțile Careiului ca trofee, după expediția balcanică din 280-279 î.e.n.. Posibilitatea folosirii îndelungate a coifului, care constituie o raritate, e susținută de V. Zirra (1967, p. 115) care face trimitere la reprezentarea călărețului având pe cap un coif cu vultur de pe vasul de la începutul sec. I î.e.n. descoperit la Gundestrup. Obiectele de armament din mormântul de la Ciumești au avut o valoare mare și nu este exclus ca ele să fi aparținut câtorva proprietari succesivi, ajungând în mormântul din necropola de la Ciumești o dată cu ultimii dintre aceștia.

În analiza cronologică a pieselor atragem atenția asupra faptului că, pe de o parte, anumite tipuri de obiecte apar cu întârziere în zonă, iar pe de alta, anumite tipuri au o existență mai îndelungată în aceste ținuturi decât în lumea celtică apuseană. Această observație se referă în primul rând la obiectele ce se datează în primele faze ale La Tène-ului.

Situația la care s-a ajuns în sistemul de încadrări cronologice poate fi explicată prin poziția geografică a ținuturilor Tisei superioare - o regiune îndepărtată de teritoriile principale locuite de celți, de pe Dunărea mijlocie. Aceasta a contribuit la apariția unui anumit conservatorism în cursul primei etape a expansiunii celtice, când încă nu se stabiliseră relațiile comerciale inter-regionale, nu erau încropite căile de comunicație și nu se ajunsese la funcționarea atelierelor locale.

Reperele cronologice stabilite ne permit să definim principalele etape ale populării și posibilele drumuri pe care s-au deplasat triburile celților în ținuturile din partea de nord-est a arcului carpatic. Primele lor detașamente apar în zona Dunării mijlocii în faza LT B 1(Bujna, 1982, p. 325-327, 342, fig. 1), iar în faza LT B 2a aici se realizează deja o bază de pornire pentru expedițiile următoare înspre est și sud. Una din căi pornea de la cotul mare al Dunării spre est, spre valea Tisei și mai departe, spre cursul superior al râului, situație dovedită de mormintele de la Rozvady, Felső Méra, Cejkov și de apariția ceramicii de tip La Tène în așezările de la Rad, Stretavka (Miroššayová, 1987, p. 145) și Vilok. În același timp a început și stabilirea celților în nord-vestul Transilvaniei, pe valea râului Crasna.

Cel de-al doilea val de pătrundere a atins zona Tisei superioare după expediția nereușită în Balcani (280-279 î.e.n.), când o parte din celți a trecut în Asia Mică, iar cea de-a doua a fost distrusă și respinsă de Antigonos Gonatas spre nord (Polybius, II, 17). Noi presupunem că tocmai de aceste evenimente se leagă apariția noilor necropole din faza LT B 2b și creșterea densității populației din zona arcului carpatic.

Din cea de-a doua jumătate a sec. III î.e.n. se produce treptata reorientare a triburilor celtice de la expedițiile de jaf la activitatea agricolă și meșteșugărească sedentară. Acest fapt este oglindit de apariția unei rețele de așezări mărunte (vici), a unor mari centre comerciale precum și de întemeierea unor noi necropole, la Ciumești și la Szabolcs.

Treapta cea mai înaltă de înflorire a culturii La Tène a fost atinsă în sec. II - prima jumătate a sec. I î.e.n.. În această perioadă are loc depistarea și utilizarea noilor baze de materii prime (centrul metalurgic de pe râul Botar), se organizează centre meșteșugărești (Galliš-Lovačka), crește densitatea populației, adică se realizează baza a ceea ce în perioada mai târzie se va numi moștenirea celtică.

II. ANTICHITĂŢILE CULTURII DACICE

La începutul sec. I î.e.n., în arena istorică a arealului carpatic apare o nouă şi puternică putere politică - cea a dacilor. După unificarea unui mare număr de triburi nord-tracice într-un întreg şi după distrugerea celţilor, ei au ocupat o poziţie predominantă în cadrul arealului, poziţie care s-a întărit şi mai mult după cucerirea poleis-urilor din nordul şi vestul Pontului Euxin (Crişan, 1977, p. 257).

Antichităţile dacilor din Transilvania sunt bine studiate, datorită cercetărilor efectuate de strălucita pleiadă de arheologi români, începând cu Vasile Pârvan (1967; 1982).

Nu aceeaşi atenţie s-a acordat studierii acestei perioade istorice din ţinuturile Tisei superioare. Aici, până de curând, antichităţile dacice nu constituiau obiectul unui studiu special. Amploarea redusă a cercetărilor de teren ca şi puţinătatea materialelor publicate, mai cu seamă a unor complexe de bază dacice, cum sunt dava şi necropola de la Zemplin,au determinat o tratare distorsionată a problematicii în cadrul căreia o serie de probleme cardinale din istoria perioadei de la cumpăna celor două milenii au rămas nerezolvate.

Înainte de toate, este vorba de precizarea perioadei în care au pătruns şi de gradul de intensitate al influenţei dacilor asupra substratului, dar şi de lămurirea problemelor privitoare la formarea şi evoluţia ulterioară a culturii locale după căderea civilizaţiei La Tène. P. Jurečko (1983, p. 439) consideră că este posibil ca apariţia dacilor în Slovacia de Est să fie plasată în faza LT C. Aici, ei ar fi pătruns o dată cu celţii sub presiunea purtătorilor culturii Poieneşti-Lukaševka. Temeiul acestei păreri constă în unele descoperiri - nu prea multe - din aşezări. O argumentare mai solidă i se datorează lui A. Točik (1959, p. 841-873), care a stabilit momentul iniţial al pătrunderii triburilor dacice în Slovacia în jurul anului 100 î.e.n.. Perioada dintre sec. I î.e.n. a fost numită de cercetătorul cehoslovac orizontul celto-dacic. Elementele etnice componente,după cum consideră B. Benadik (1980, p. 192) erau celţii şi dacii. Aceştia din urmă, conform părerii lui M. Lamiová-Schmiedlová (1977, p. 201-208), reprezentau, în estul Slovaciei, o parte neînsemnată a populaţiei.

Arheologii slovaci sunt unanimi în a considera că populaţia din partea de vest a zonei Tisei superioare, în faza veche a perioadei romane timpurii, era purtătoarea culturii Lipica. Unele deosebiri de opinie există doar în privinţa problemei momentului apariţiei ei în zonă. Unii cercetători, în special T. Kolnik (1980, p. 207), consideră că cultura Lipica s-a format din orizontul celto-dacic, sub presiunea impulsurilor şi strămutării de populaţie din Dacia. Alţi specialişti, între care P. Jurečko (1983, p. 439) şi M. Lamiová-Schmiedlová (1977, p. 207-208), leagă apariţia purtătorilor culturii Lipica de regiunea Nistrului superior.

După părerea noastră nu există nici un fel de temei pentru a afirma prezenţa culturii Lipica în ţinuturile Tisei superioare. În primul rând, sensul termenului de "cultură Lipica", formulat de M.I. Smiško (1952), nu rezistă în prezent unei analize critice. Până acum, se cunosc nu mai mult de 20 de complexe ale acestei "culturi" în zona Nistrului superior şi afirmaţia strămutării de acolo a populaţiei spre vest, peste Carpaţi, nu poate fi acceptată nici măcar ca o ipoteză de lucru. În al doilea rând, trebuie să subliniem că, excepţie făcând complexul de la Zemplin, pe teritoriul

Slovaciei de est nu au fost cercetate amănunţit complexele ce datează de la începutul erei noastre şi, în consecinţă, în această zonă nu se cunosc nici tipurile locuinţelor şi nici complexele funerare care să poată fi atribuite "culturii Lipica". Vasele ceramice (borcanele şi oalele în formă de lalea, ceştile cu toartă) nu constituie elemente care să aparţină exclusiv culturii Lipica, ci sunt elemente comune întregului masiv nord-tracic. Trebuie să recunoaştem că "cultura Lipica" reprezintă un grup de complexe aparţinând unui contingent dacic limitat, care la începutul sec. I e.n. a trecut crestele Carpaţilor Păduroşi şi s-a stabilit în zona Nistrului Superior şi care, la sfârşitul sec. II e.n. a dispărut, foarte probabil drept urmare a proceselor de asimilare, determinate de apariţia triburilor Przeworsk şi Zarubineţk (Kozak, 1985, p. 39-41).

Între ultimele lucrări ale cercetătorilor slovaci trebuie să menţionăm publicarea materialelor privind sanctuarul aşezării întărite de la Zemplin (Čaplovic, Miroššayova, 1991) şi necropola aflată alături (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990). Un interes deosebit îl prezintă necropola, care este singura necropolă dacică din regiune. Săpăturile din cuprinsul ei s-au efectuat de V. Budinský-Krička la sfârşitul anilor '50 - începutul anilor '60 şi au devenit accesibile cercetătorilor abia acum. Din păcate, lipsa profilelor tumulilor şi un oarecare amestec al inventarelor îngreuiază înţelegerea deplină a acestui complex funerar cheie pentru ţinuturile Tisei superioare.

După părerea autorilor menţionaţi, mormintele de la Zemplin au aparţinut celţilor, dacilor şi germanilor. Prezenţa acestora din urmă nu poate fi pusă la îndoială, în schimb prezenţa celţilor este slab argumentată.

Pe teritoriul Ungariei, antichităţile dacice cunoscute sunt puţin numeroase, fiind de menţionat, în primul rând, materialele provenite din aşezări (Visy, 1970; Bona, 1986, pl. VI). De aici rezultă şi reconstituirea destul de superficială a istoriei dacilor pe teritoriile ungare (Érdely, 1986, p. 278; Mócsy, 1984).

O situaţie cu nimic mai bună, în ceea ce priveşte studierea complexelor de la începutul erei noastre, se contată şi pe teritoriul din partea de nord a României, care face parte din regiunea Tisei superioare. O "pată albă" completă o constituie Maramureşul românesc. Singurul complex sigur dacic este cetatea de la Onceşti (Daicoviciu, Bandula, Glodariu, 1965).

Complexele de la începutul erei noastre din judeţul Satu Mare sunt atribuite cu certitudine de specialiştii români civilizaţiei dacice, dar cercetările arheologice de amploare sunt puţin numeroase. Doar în unele aşezări, între care Acâş, Apa, Lazuri (Lazin, 1982; Lazin, Cionca, 1987) au fost efectuate săpături arheologice. Drept urmare, putem constata absenţa în publicaţii a unor contribuţii temeinice cu privire la faciesul etnocultural de la începutul erei noastre, atât în judeţul Satu Mare cât şi în întreaga regiune.

O situaţie analoagă era şi în Transcarpatia. Aici se recunoştea doar existenţa relaţiilor culturale cu dacii sau cel mult pătrunderea unei grupe nu prea numeroase de populaţie dinspre sud (Bidzilja, 1971, p. 178-179).

Studierea sistematică a antichităţilor dacice, efectuată în ultimii 20 de ani de către expediţia Universităţii de Stat din Ujgorod a modificat considerabil ansamblul de cunoştiinţe referitoare la harta etnoculturală a Transcarpatiei. Aici au fost descoperite şi - în parte - cercetate o serie întreagă de aşezări. Din anul 1977 săpături de amploare se efectuează pe grădiştea Malaja Kopanja, care, împreună cu cele de la Zemplin şi Solotvina, reprezintă complexele-cheie pentru înţelegerea istoriei etnopolitice a ţinuturilor Tisei superioare la începutul erei noastre (Kotigoroško, 1989). Cercetările efectuate a făcut posibilă nu numai demonstrarea prezenţei dacilor în ţinuturile Tisei superioare ci şi demonstrarea integrării acestor ţinuturi în uniunea politică a lui Burebista, iar mai târziu a lui Decebal (Kotigoroško, 1986, p. 230). Posibilitatea

unei pătrunderi mai timpurii dinspre sud a comunităţilor dacice nu este exclusă, dar datele arheologice concrete în această privinţă lipsesc până în prezent. În afară de aceasta, stadiul actual al cercetării perioadei (sfârşitul La Tène-ului şi începutul perioadei romane), ne îngăduie să revizuim valabilitatea folosirii termenului de "orizont celto-dacic" şi să-l socotim necorespunzător faţă de situaţia etnopolitică la care s-a ajuns la începutul erei noastre în zona periferică a arcului carpatic. Complexele cunoscute până în prezent în zona Tisei superioare din perioada de început a erei noastre ne permit să le considerăm ca fiind antichităţi ale culturii dacice, cu un "voal celtic" evident în ceea ce priveşte cultura materială (Kotigoroško, 1991). În acelaşi timp cu introducerea în ţinuturile Tisei superioare a termenului de cultură dacică s-a ridicat şi problema limitelor cronologice ale existenţei sale (Kotigoroško, 1994).

Cartografierea antichităţilor dacice indică existenţa a trei zone principale de concentrare a lor: bazinul Tisa-Someş, afluenţii de sus ai râului Bodrog şi cursul superior al râului Hornad (fig. 18). Lipsa cercetărilor arheologice în Ungaria de Nord şi existenţa unor date reduse privind zonele învecinate din nord-vestul României nu permit să definim destul de complet tabloul populării de către daci a ţinuturilor Tisei superioare. Cu toate acestea, cantitatea apreciabilă a materialelor arheologice acumulate pe teritoriul Slovaciei de Est şi în Transcarpatia permite să definim principalele aspecte ale culturii populaţiei din regiune în sec. I î.e.n. - I e.n.

1. COMPLEXELE

Complexele culturii dacice de pe Tisa superioară sunt reprezentate prin trei categorii principale: aşezări, grădişti (dave), morminte izolate şi necropola de la Zemplin.

a) Aşezări.

Cea mai mare parte din populaţia ţinuturilor Tisei superioare trăia în sec. I î.e.n - I e.n. în aşezări de tip deschis în zona joasă a regiunii, aşezările din munţi şi din zona de dealuri fiind rare şi izolate (fig. 18). Condiţiile ecologice din zonele muntoase permit presupunerea că în ele, temeiul economiei agrare o constituia creşterea animalelor pe bază de păşunat. Aşezările din zonele joase erau situate de-a lungul unor pâraie nu prea mari şi erau înconjurate de pământuri productive şi de lunci. Suprafaţa lor este de 1-2 ha. Planul aşezărilor este insuficient studiat, faptul explicându-se prin cercetarea arheologică doar a unor suprafeţe limitate. La Petrovo şi Podvinogradovo locuinţele erau risipite, fără a se respecta un plan anumit. Alături de locuinţe se aflau construcţii anexe (magazii, gropi de provizii, pivniţe şi vetre în exteriorul caselor, de formă rectangulară).

Locuinţele erau de două tipuri: de suprafaţă şi bordeie. Cele de suprafaţă aveau formă rectangulară şi pereţii construiţi din pari, cu împletitură de nuiele şi lipitură de lut. Pe margini se aflau 4 până la 8 gropi pentru stâlpi. Contururile locuinţelor N 1 de la Petrovo şi NN 1-2 de la Gorbok au fost delimitate în funcţie de dărâmăturile de chirpici ars. Suprafaţa locuinţelor era de 17-31 mp (fig.19; 20).

Locuinţele adâncite aveau formă neregulată sau rectangulară, cu dimensiunile de 8-21 mp, adâncindu-se în sol până la 0,3-0,4 m. Foarte probabil, pereţii erau ridicaţi în afara conturului gropii şi puteau fi din bârne. Doar în cazuri izolate au fost găsite gropi de stâlpi în interiorul gropii bordeiului (Olešnik, Šebastovce).

Locuinţele erau încălzite cu ajutorul vetrelor dispuse, de regulă, mai aproape de unul din pereţi. Vetrele erau de formă ovală sau rotundă, cu diametrul de 0,9-1,3 m. Vatra era plasată la

nivelul podelei, uneori era lipită cu lut sau adâncită. Pentru locuinţele de suprafaţă sunt caracteristice vetrele adâncite, prevăzute cu o gropiţă plasată alături de cea în care se făcea focul. De obicei, în locuinţă se afla câte o singură vatră. O excepţie o constituie bordeiul din aşezarea de la Petrovo, în cuprinsul căreia se aflau 3 vetre, adâncite sub podea cu 0,3-0,4 m. Este interesant de amintit că în această locuinţă s-a descoperit un număr apreciabil de tăvi (fig. 19, 24-31).

Construcţiile anexe sunt de suprafaţă şi adâncite în sol. Faţă de locuinţe, lor le lipsesc amenajările pentru foc şi au dimensiuni mai reduse (5-10 mp), de asemenea un inventar mai sărac (fig. 20). Umplutura lor şi stratul de cultură au dat la iveală mai ales ceramică lucrată cu mâna şi, în măsură mai mică, ceramică lucrată la roată de factură dacică. Izolat, au fost descoperite diferite obiecte: cuţite, fusaiole, greutăţi conice de lut ars, râşniţe, cute de ascuţit, calapoade din lut, mărgele şi obiecte de uz gospodăresc (fig. 21). În paralel cu construcţiile anexe locuinţelor, în aşezări funcţionau şi ateliere meşteşugăreşti, ai căror proprietari asigurau comunităţii uneltele şi vasele de lut necesare. Cercetările limitate din aşezări nu permit să reconstituim pe deplin acest aspect al vieţii locuitorilor lor. Până în prezent se cunosc numai câteva complexe rurale meşteşugăreşti. Acestea sunt cuptoare de olărie şi resturi ale unor cuptoare metalurgice.

Cuptoarele, prin caracteristicile lor constructive, se împart în două tipuri: cele cu o singură încăpere şi cele cu două încăperi. Din prima categorie fac parte două cuptoare de la Podvinogradovo (groapa N 1) şi de la Blažice (Pastor, 1976, p. 104-106). Ele au forma unor gropi adâncite în sol până la 1,1 m. Diametrul gurii este de 1,1-1,4 m iar al fundului de 1,8 m. Pereţii şi fundul erau lipite cu lut şi arse până la roşu (fig. 20).

Cuptoarele cu două încăperi au fost descoperite în aşezările de la Prešov (Blahuta, 1963) şi Zemplin (Benadik, 1965, p. 72, fig. 5). Sunt caracterizate prin existenţa unor încăperi separate pentru combustie şi pentru arderea vaselor, despărţite printr-o placă de lut prevăzută cu orificii. Încăperea inferioară şi o parte din cea superioară erau săpate în sol. Încăperea inferioară, pentru foc, era împărţită în două printr-un perete de sprijin median, cruţat în lutul viu. Diametrul bazei camerei inferioare (de combustie), este de 1,5-1,8 m iar înălţimea ei, de 0,2-0,4 m, pe când înălţimea camerei de ardere a vaselor nu era mai mică de 0,4 m. Suprafaţa interioară a cuptoarelor era lipită cu lut. Gura se deschidea spre o groapă alăturată, de deservire. La Prešov cuptoare pereche utilizau o groapă de deservire comună, ceea ce indică un spor al producţiei atelierului.

Cuptoarele cu două încăperi, după cum s-a menţionat mai sus, încep să fie utilizate în ţinuturile Tisei superioare o dată cu pătrunderea şi stabilirea celţilor. Construcţia lor, fără nici o modificare, s-a menţinut până în perioada romană, răspândindu-se în mod deosebit în mediul culturilor barbare din Europa răsăriteană (Henning, 1977, fig. 6).

Apariţia cuptoarelor cu o singură încăpere este mai târzie. În regiune, ele au început să fie amenajate aproximativ la începutul erei noastre şi după aceea au existat în paralel cu cuptoarele tipului al doilea (Iurečko, 1981, p. 169).

Vestigii ale activităţii metalurgice au fost găsite în aşezarea de la Zemplin (Benadik, 1965, p. 72) şi Izvoare-Bahna (Olteanu, Neagu, Şeclăman, 1981). O mare aşezare a metalurgiştilor a fost descoperită în hotarul satului Djakovo. Aici, pe o suprafaţă de 1072 mp, au fost descoperite 99 de cuptoare, precum şi 4 gropi de fabricaţie. Ele ocupă o zonă devenită ulterior balta Tekereş, de pe malul drept al râului Botar. Cuptoarele sunt grupate pe şase platforme de fabricaţie, cele mărginaşe fiind plasate la 30-35 m distanţă de malul râului. Fiecare grup era constituit din 7

până la 23 cuptoare, răspândite fără o anumită ordine, care, privite de sus, amintesc forma unui fagure (fig. 22).

Vestigiile cuptoarelor indică faptul că este vorba de construcţii de lut cu groapă cilindrică, având diametrul părţii inferioare de 0,4 - 0,6 m. Camera de ardere este adâncită în solul viu până la 0,1 - 0,14 m, având, în profil, forma unei lentile. Malurile sunt arse pe o grosime de 5-6 cm şi au culoarea cenuşiu-închisă şi - mai rar - roşiatică. Grosimea pereţilor din lut era de 6-8 cm. La o parte din aceste cuptoare au fost observate mai multe lipituri, ceea ce constituie un indiciu al folosirii lor repetate. Partea superioară a pereţilor are urme neînsemnate de zgură. Se constată deosebiri în ceea ce priveşte starea de zgurificare a fragmentelor căzute din pereţii de lut, stare ce este în directă legătură cu locul unde se aflau aceste fragmente în cuprinsul cuptorului. Partea de sus, de la gura de alimentare a cuptorului, se distrugea atunci când se alegea zgura, apoi era refăcută cu prilejul unei noi folosiri, fiind utilizată, prin urmare, în cursul unei singure şarje. În partea de jos, pereţii erau păstraţi nefiind necesară distrugerea lor. Folosirea în continuare a cuptorului pentru producerea altei şarje determina zgurificarea lor ca şi îmbogăţirea lor cu calcar. Groapa pentru pregătirea cărbunilor de lemn a fost găsită pe platformă, la 20 m spre est de suprafaţa săpată (fig. 22). În plan, ea are formă rectangulară, cu dimensiunile de 2,4 x 2,2 m şi adâncimea de 0,3 m. În umplutura ei se afla mangal, care îi acoperea fundul cu un strat uniform, precum şi câteva fragmente ceramice. Pornind de la datele stabilite de M. Radwan, conform cărora, într-o groapă cu volum de 10 mc, se poate obţine de fiecare dată o cantitate de 600-700 kg cărbune de lemn, rezultă că în groapa de la Djakovo se putea obţine de fiecare dată o cantitate de cca. 110 kg cărbune (Radwan, 1967, p. 19).

După sistemul lor de construcţie, cuptoarele de la Djakovo şi de la Izvoare-Bahna sunt amenajări staţionare, realizate din lut, de tip semiîngropat. "*Pomparea*" aerului în cuptor se făcea cu ajutorul unor foale. Lipsa tuburilor suflante, semnalată pentru astfel de complexe şi din alte teritorii, se datorează, probabil, metodei de conexare a cuptorului cu foalele, care se putea realiza direct, prin tubul foalelor. In astfel de cazuri, tubul se introducea într-un orificiu făcut anume în peretele cuptorului, deasupra solului. Acest tip de cuptor semiîngropat este bine cunoscut în ţinuturile carpato-dunărene în epoca La Tène (Glodariu, Iaroslavschi, 1979, p. 21-35).

b) Grădişti/Cetăţi

Cele mai timpurii fortificaţii din ţinuturile Tisei superioare au apărut în vremea culturii Otomani, înmulţindu-se în epoca hallstattiană. Rostul lor principal era cel de refugiu pentru populaţia din jur în cazul unor situaţii conflictuale. O calitate nouă, utilitară, o dobândesc o serie de grădişti la sfârşitul mileniului I î.e.n. şi începutul celui următor, transformându-se din fortificaţii de refugiu în centre politice şi economice ale unor teritorii întinse.

La începutul erei noastre în ţinuturile Tisei superioare funcţionau 4 grădişti: Zemplin (Slovacia), Malaja Kopanja, Solotvina-Cetate (Ucraina) şi Onceşti-Cetăţeaua (România). Aceste complexe, care din punct de vedere cronologic corespund fazei târzii a epocii La Tène şi fazelor timpurii ale epocii romane, ridică şi - într-o serie de cazuri - rezolvă o serie de probleme importante privind istoria etnopolitică a bazinului carpato-dunărean. Totodată, descoperirile arheologice din grădişti stau la baza atât a definirii relaţiilor şi influenţelor reciproce dintre populaţia de substrat şi cea venită în zona Tisei superioare în ultimele secole înainte de era noastră, cât şi în ceea ce priveşte definirea procesului de formare a culturii regionale din perioada romană.

Grădiştile studiate au fost descoperite în sec. XIX şi la începutul sec. XX, dar numai în cea de-a doua jumătate a secolului nostu au fost cercetate sistematic din punct de vedere arheologic. Între ele, prima care a intrat în circuitul ştiinţific a fost grădiştea de la Zemplin. Săpăturile începute încă în 1933 au determinat ca aşezarea fortificată de la Zemplin să fie considerată drept un monument al populaţiei antice din Slovacia de Est. S. Janšak (1933, p. 70-73) a stabilit existenţa la Zemplin a trei orizonturi de locuire: un orizont din epoca neolitică târzie, un al doilea din epoca La Tène şi ultimul din evul mediu. Săpăturile arheologice din anii '50 au adus date suplimentare. Pe baza lor, K. Andel (1955, p. 795-799) a formulat ipoteza că la Zemplin se află o aşezare fortificată. Ipoteza lui K. Andel a determinat cercetarea sistematică în continuare a complexului, de către Institutul de Arheologie al Academiei Slovace de Ştiinţe. În decursul a 4 campanii de săpături (1955-1957, 1962), în cuprinsul aşezării fortificate şi în afara ei, au fost dezvelite o serie de suprafeţe, fiind secţionat şi cercetat şi sistemul de fortificaţii. S-a stabilit că grădiştea reprezenta o acropolă din perioada La Tène a populaţiei din zonă, întinzându-se pe o suprafaţă de 1 kmp.

În urma acestor cercetări, B. Benadik (1965, p. 76, 89-90) socotea că la Zemplin a fiinţat o aşezare ce poate fi atribuită populaţiei amestecate celto-dacice, întemeiată după distrugerea oppidum-urilor celtice. În interiorul aşezării fortificate, cercetătorul slovac a delimitat câteva straturi de cultură: din epoca hallstattiană, din perioada La Tène târzie, din vremea statului slav apusean Moravia Mare şi din sec. X-XI. Primele elemente ale sistemului de fortificaţie au fost înălţate la mijlocul sec. I î.e.n. iar în evul mediu noile necesităţi au determinat completarea acestui sistem (Benadik, Točik, 1978, p. 255).

Aşezarea fortificată (grădiştea) de la Malaja Kopanja (Ucraina, raionul Vinogradov) a fost descoperită la sfârşitul sec. XIX, de către arheologul amator local I. Mihalik (1893). Cu prilejul publicării informaţiei, autorul a menţionat existenţa unor fortificaţii pe două vârfuri de munte, numite *Gorodište* şi *Maloe gorodište*. Datarea şi atribuirea culturală a acestui complex au fost făcute după 60 de ani. Pe baza sondajelor efectuate de colaboratorii Muzeului regional transcarpatic, obiectivul a fost făcut cunoscut în literatura de specialitate drept o aşezare fortificată locuită în epoca hallstattiană şi în perioada veche rusească (Smirnova, 1966; Penjak, 1980, p. 76).

Cercetarea sistematică a grădiştii, întreprinsă de colectivul Universităţii de Stat din Ujgorod începând cu anul 1977, a stabilit inexistenţa orizontului de locuire hallstattian. Din perioada veche rusească datează 4 bordeie (sec. X-XI). Suprafaţa mare cercetată (1,32 ha) şi o cantitate enormă de materiale arheologice au permis includerea acestei aşezări fortificate în grupul antichităţilor dacice ce datează de la mijlocul sec. I î.e.n. până în sec. I e.n. (Kotigoroško, 1989). O mare parte din populaţie locuia în incinta fortificată delimitată de valul I, ce închidea o suprafaţă de 3,5 ha, unde grosimea stratului de cultură, fără să ţinem seama de complexele adâncite în sol, varia între 0,2 - 2,2 m. Grosimea stratului de cultură a fost delimitată şi pe terasele exterioare incintei fortificate. Cantitatea neînsemnată de ceramică databilă în sec. X-XI ne determină să considerăm că Malaja Kopanja a fost utilizată în evul mediu doar ca fortificaţie de refugiu.

Mai puţin cercetată este aşezarea fortificată de la Solotvina (Ucraina, raionul Tjačevski). Pe o suprafaţă modestă, săpată în 1967 de P.P. Bârnea, aici au fost descoperite locuinţele de suprafaţă şi bordeie cu material ceramic de factură dacică (Niculiţă, 1987, p. 211, fig. 61-62). Mai târziu (1986), în cursul săpăturilor efectuate de autor, pe grădişte au fost delimitate trei nivele aparţinând culturii Otomani, culturii dacice şi celei vechi slave din sec. VIII-IX.

Cercetarea așezării fortificate de la Oncești a fost intreprinsă în anii 1964-1965 de către arheologii români (Daicoviciu ș.a., 1965). Materialele arheologice recoltate de pe suprafața cercetată arheologic din incintă (12 mp) și din afara ei (115 mp), a permis cercetătorilor să ajungă la următoarele concluzii: în sec. I î.e.n. - sec. I e.n., pe vârful muntelui Cetățeaua se afla o așezare dacică, peste care, abia în sec. XIV a fost construită cetatea, căreia îi aparține și un turn de piatră. În acest sens se menționa existența în depunere doar a ceramicii de factură dacică și se exprima părerea că locuirea principală a dacilor se afla pe pantă, în afara valului. Prin urmare, ar fi fără rost să se construiască un val pentru apărarea a 1-2 locuințe, aflate în cuprinsul fortificației (Daicoviciu ș.a., 1965, p. 9, 11). Argumentele aduse nu sunt convingătoare. Tocmai lipsa ceramicii feudale în depuneri constituie o dovadă a originii dacice a fortificației. Nu convinge nici concluzia referitoare la construcțiile din interiorul incintei fortificate, dacă avem în vedere faptul că aici s-au efectuat cercetări arheologice numai pe 0,6 % din întreaga întindere a acesteia.

În pofida stadiului diferit de cercetare a fiecăreia din așezările fortificate amintite, ce se datează în sec. I î.e.n. - I e.n., materialele arheologice dobândite până acum sunt un izvor de seamă în demersul studierii istoriei ținuturilor Tisei superioare în faza de trecere de la epoca La Tène la perioada romană.

Așezările fortificate (grădiștile) au fost amplasate în funcție de principalul curs de apă, râul Tisa, o adevărată arteră de legătura a ținuturilor de pe Tisa superioară cu celelalte regiuni ale bazinului carpato-dunărean. Așezările fortificate ocupau înălțimi cu o largă vizibilitate, în puncte strategice, care permiteau atât controlul unor teritorii întinse cât și al principalelor căi de comunicație.

La amplasarea grădiștilor pe înălțimi greu accesibile, apărate înainte de toate natural împotriva năvălirilor, se adaugă construirea unor fortificații. Forma acestor așezări fortificate era determinată de forma naturală a înălțimii, în funcție de relieful căruia i se integra fortificația.

Alegerea amplasamentului așezării fortificate depindea nu numai de relieful locului ci și de existența unui izvor. El putea să se afle în interiorul fortificației, cum este cazul cetății de la Malaja Kopanja, unde a fost săpată o fântână, sau în afara acesteia. Întreaga viață economică, agricolă și meșteșugărească a comunității beneficia de râurile pe malurile cărora se aflau grădiștile.

Prin poziția lor topografică și prin sistemele de fortificație folosite, toate aceste grădiști sunt de același tip, dar se deosebesc una de alta prin dimensiuni și prin funcționalitate. Putem deci să le împărțim în două grupe. Primei grupe îi aparțin punctele fortificate de mici dimensiuni de la Solotvina "Cetatea" și "Cetățuia".

Prin situarea lor în imediata apropiere a unor saline, ele asigurau paza acestora și controlul extragerii sării. "Cetatea" de la Solotvina ocupă platoul superior al unei înălțimi de pa malul drept al râului Tisa, cu pante destul de abrupte, în afară de cea estică, pe care s-a tăiat un șanț lung de 60 m și larg de 5 m. Suprafața rectangulară de 64 x 60 m a platoului era înconjurată de un val de pământ, păstrat numai pe unele porțiuni.

Cetățeaua de la Oncești este și mai mică, ocupând o înălțime dominantă pe malul stâng al Izei, nu departe de vărsarea sa în Tisa. Dealul *Cetățeaua*, de formă conică, are înălțimea de 488 m față de nivelul mării. La nord de vârful propriu-zis se afla o incintă cu dimensiunile de 65 x 10-12 m. Vârful prezintă o suprafață netedă de 14 x 12 m, pe care se află resturile unui turn feudal. Valul în formă de potcoavă trece pe panta dealului și delimitează o suprafață de 50 x 55 m. Valul are înălțimea păstrată azi de până la 1 m, lățimea la bază între 3-3,5 m și până la 5 m spre extremitatea sa sud-vestică. Era construit din lut cenușiu-galben, incluzând în el fragmente ceramice dacice, baza sa fiind plasată direct pe stâncă. Autorii lucrării publicate despre *Cetățeaua* (Daicoviciu ș.a., 1965, p. 9) menționează existența sub pământul alunecat al valului a unor trepte cioplite în stâncă. Desigur că *treptele* au fost făcute anume pentru a asigura stabilitatea valului spre panta exterioară.

Din cea de-a doua grupă fac parte așezările fortificate Zemplin și Malaja Kopanja, situate pe căi de comunicație importante din ținuturile Tisei superioare. Incintele fortificate au suprafețe apreciabile, cu o densitate mare de construcții.

Grădiștea de la Zemplin este situată pe latura dreaptă a râului Bodrog (*Varhegy*), nu departe de confluența Ondavei cu Latorica. Ea ocupă un promontoriu al unei înălțimi care - în vechime - era mărginit din trei părți de apele râului Bodrog. Suprafața ovală, cu dimensiunile de 240 x 150 m, a fost înconjurată de un val de pământ. Spre vest, unde lipsea apărarea naturală, valul era mai înalt, ajungând până la 10 m înălțime și o lățime de 30 m la bază. Nucleul valului era constituit din pietre și era acoperit cu lut. În val s-au delimitat câteva orizonturi constructive, dintre care cel inferior datează din epoca La Tène târzie. Pe creasta valului se găsea o palisadă, amplificându-i potențialitatea defensivă (Benadik, 1965). Partea de est a valului, după cum s-a stabilit pe baza secțiunii practicate prin el, a fost făcută în evul mediu. Lipsa din această parte a fortificației de epocă La Tène târzie se explică prin existența aici a unei râpe stâncoase, abrupte, către râu, înaltă de 20 m, fiind vorba deci de o bună apărare naturală (Benadik, 1965, p. 77). Din păcate, cercetarea prin secțiuni a valului nu a fost integrală. Pe trei dintre laturile incintei, spre sud, nord și vest, valul a fost penetrat de locuri de trecere.

Cel mai mare și cel mai bine întărit punct din regiune a fost grădiștea de la Malaja Kopanja. Ea se află pe un vârf ce aparține limitei crestei vulcanice Hust-Rokosovsk, plasat pe malul drept al râului Tisa. Înălțimea platoului grădiștii față de nivelul apei este de 80 m. Pantele înălțimii sunt prăpăstioase spre est, sud și sud-vest. Latura de est, la bază, este spălată de apele Tisei, cele de sud și sud-vest sunt mai joase și, atunci când apele cresc, aceste locuri sunt, azi, inundate. Solul, în partea de jos are în compoziție pietre. Considerând că nivelul apelor acum 2000 de ani a fost mai înalt, la fel și structura solului, este pe deplin probabil că râul, în partea de sud-vest, ajungea până la poalele ridicăturii, transformând și această porțiune într-un loc greu accesibil.

Suprafața totală a grădiștei este de 5 ha. Ea ocupă ambele vârfuri ale înălțimii și se întinde pe o axă orientată nord-sud. Fortificația constă într-un sistem din trei valuri. Primul, cel principal, urmează, prin ductul său, relieful înălțimii sudice, de-a lungul marginii pantelor abrupte, cu excepția celei de est, pe care o traversează (fig. 23). Valul a fost realizat din pământ luat de alături, conținând o mare cantitate de resturi de cultură. Înălțimea păstrată a valului este cuprinsă între 0,4 și 2,2 m iar lățimea sa este de 2,5 până la 12 m. Intrarea este deosebit de bine întărită. Baza ei este adâncită până la 2,2 m, ceea ce contribuia destul de mult la înălțarea valului, care aici avea lățimea de până la 8 m. La baza valului se găsesc mari lespezi de andezit. Amenajarea de piatră de la intrare este așezată direct pe solul viu, care a fost săpat până la adâncimea de 0,6 m, cu o pantă înspre interiorul incintei. Înălțimea păstrată a construcției este de 0,6 - 0,9 m, având lățimea de 4,9 m (fig. 24). Materialul arheologic recoltat cu prilejul secționării valului consta mai ales în fragmente mari de oale, fragmente de vase de provizii și bucăți de lut ars, formând pe alocuri un adevărat strat.

În partea de nord-est a grădiștii valul nu mai este vizibil, deoarece în decursul vremii a fost spălat de ape și a alunecat. Existența lui este dovedită de baza din piatră, evidențiată în secțiunile practicate. Această bază a fost executată de-a lungul marginii pantei și avea lățimea de 1 -1,6 m grosime, alcătuit din lut galben, amestecat cu materiale arheologice aflate în poziție secundară (ceramică, cărbune, lipitură de lut ars). Acest strat de pământ, care contribuia la creșterea înclinării pantei, alături de construcțiile răspândite de-a lungul valului, mărea caracteristicile sale defensive. În același scop, pe partea exterioară a valului, care se afla pe panta estică a înălțimii, s-a amenajat o escarpă.

Pătrunderea prin partea de nord a așezării, alăturată curmăturii, era mai lesnicioasă, înălțimea pantei fiind de numai 15-20 m. Din această cauză, pentru asigurarea unei apărări mai ferme, pe vârful nordic au fost ridicate 2 valuri suplimentare de apărare, constituind un soi de periferie a așezării. Ele sunt amplasate succesiv, cu o distanță maximă între ele de 60 m. Spre est, valurile ajung la prăpastie iar spre vest ele se întâlnesc la drumul aflat pe clinul pantei. Înălțimea păstrată a valurilor de pământ II și III este de 1,0 - 1,7 m iar lățimea lor la bază variază între 2,7 și 3,2 m. Miezul lor este format din lut galben și pietriș amestecat cu unele fragmente ceramice de tip dacic. În incinta astfel creată, între curmătură și cel de-al treilea val (grădiștea mică), nu s-a constatat existența stratului de cultură, fapt ce dovedește că această zonă era folosită numai în scop de apărare.

În concluzie, analiza sistemelor de fortificații demonstrează că principalul element al amenajărilor defensive de pe grădiști era valul. La Malaja Kopanja și Zemplin el avea o bază de piatră. Valurile erau întărite în plus cu palisade (Zemplin, Malaja Kopanja), de la care s-au păstrat gropițe adânci de până la 0,8 m, bordate de pietre. Augmentarea apreciabilă a potențialului defensiv al fortificațiilor se făcea prin adăugarea de pământ în pante și prin înclinarea mai mare spre exterior a valului. Nu avem din păcate date privind amenajarea intrărilor. Nu este exclus să fi existat porți masive din lemn. întărite cu turnuri, așa cum sunt cele ale davelor din Transilvania (Antonescu, 1984, fig. 62; 70).

Poziția grădiștilor și caracterul fortificațiilor lor permit să formulăm ideea organizării acestora după un plan bine gândit, justificat de necesitățile strategice.

Cercetările arheologice din grădiștile aflate în ținuturile Tisei superioare din perioada de început a erei noastre au permis descoperirea unei serii întregi de construcții cu semnificații funcționale deosebite. Nu toate grădiștile furnizează material arheologic semnificativ, situație ce se corelează cu amploarea redusă a săpăturilor arheologice. Cea mai intens cercetată dintre aceste așezări fortificate este Malaja Kopanja.

Săpăturile arheologice sistematice au fost executate pe 21 de suprafețe de pe platoul așezării, însumând 1,32 ha. În aceste suprafețe excavate au fost cercetate 38 de locuințe, 98 de anexe, 27 vetre libere, plasate în afara locuințelor, sute de gropi de stâlpi și zeci de gropi de provizii sau alte destinații cotidiene.

Existența câtorva orizonturi de construcții, refacerea repetată a amenajărilor și locuințelor, eșalonată în mai multe orizonturi, a determinat "înghesuirea" vestigiilor în suprafețele săpate. Din acest motiv, răspândirea fără o regulă aparentă a zecilor de gropi de stâlpi nu poate fi sistematizată totdeauna și adesea este dificil de pus în legătură cu un anumit nivel de construcție. Aceasta cu atât mai mult cu cât, datorită deschiderii pentru cercetare a unor suprafețe vaste, s-a putut constata existența unui anumit sistem în amplasarea locuințelor și a anexelor gospodărești ale acestora.

Amplasarea deliberată în șiruri a anexelor meșteșugărești-gospodărești a fost constatată în sectoarele suprafețelor I și II, de lângă partea de nord-est a valului. Date importante au fost obținute cu prilejul cercetării părții mai înalte, dinspre sud, a grădiștii, care a fost dezvelită aproape în întregime, pe o suprafață de 3421 mp (fig. 2,5). Cu excepția pantei de vest, întreaga înălțime a fost acoperită în antichitate de construcții. Pe pante s-a constatat răspândirea în șiruri a construcțiilor, plasate pe terase amenajate. O densitate deosebită se constată pe panta de est a înălțimii, unde s-au delimitat clar 5 șiruri de construcții, situate pe terase, una mai sus de cealaltă. În primul șir se află construcțiile 23-26, în al doilea se află construcția 28 și locuința N 11, în al treilea - construcțiile 27 și 32, în al patrulea - locuințele NN 12-14 și construcția 33 A, iar în cel de-al cincilea se află construcția 45 (cercetată integral) și construcțiile 51 și 52

(cercetate parţial). Pe panta sudică, şirul este compus din construcţiile 7, 22, alături de locuinţa N 10, iar pe cea nordică se află construcţiile 12, 40 şi 42 (fig. 25). Pe panta de nord-est, în ultimii ani, au fost cercetate trei terase (suprafaţa XIX). Pe prima dintre ele a fost dezvelită construcţia 74 şi clădirea cu absidă nr. 28; pe cea de-a doua au fost dezvelite construcţia 79 şi locuinţa N 34 iar pe cea de-a treia - construcţiile 88-90, 92 şi două clădiri cu absidă -NN 36 şi 38 (fig. 26).

În ce priveşte construcţiile de pe vârful înălţimii, nu s-a constatat o dispunere sistematică a lor, ele funcţionând în etape diferite. Fac excepţie locuinţa N 5 şi construcţia 15, care - din punct de vedere stratigrafic şi pe baza inventarului lor - sunt contemporane şi aparţin nivelului superior de locuire (fig. 25).

Cercetările de la Malaja Kopanja dovedesc că grădiştea a fost locuită de o populaţie destul de numeroasă. Pledează în acest sens stratul masiv de cultură, ce acoperă întreaga suprafaţă, precum şi densitatea mare a construcţiilor. Acestea din urmă sunt caracterizate prin dispunerea lor în şiruri, în funcţie de relieful terenului. Alături de locuinţe se aflau construcţii anexe (magazii, depozite, gropi menajere) şi construcţii pentru activitatea meşteşugărească.

Locuinţele erau de două tipuri: de suprafaţă, cu pereţii construiţi din stâlpi, şi locuinţe cu podeaua adâncită în sol şi cu pereţii din bârne. Locuinţele aparţinând primului tip erau rectangulare, cu dimensiuni de 15-23 mp (fig. 27). Prin dimensiunile lor, fac o notă aparte locuinţele 5 şi 9, care au suprafaţa de 35,8 şi respectiv 44,2 mp. De-a lungul perimetrului locuinţelor se înşiră de la 8 la 13 gropi de stâlpi, din care o parte erau sprijiniţi cu pietre. De obicei, partea centrală a încăperii era puţin adâncită în sol (0,1 - 0,2 m). În ea se afla vatra având forma ovală sau rotundă în plan şi lenticulară în profil. Adesea, marginile gropii erau delimitate prin mici pietre şi lespezi. În locuinţa N 27, alături de adâncitura vetrei se afla o groapă cu inventar gospodăresc (fig. 27). Lângă vatra din locuinţa N 13 se aflau două gropiţe în care s-a găsit o mare cantitate de cărbuni. După părerea noastră, acestea au fost gropi termice, servind la menţinerea temperaturii în vasele cu hrană pregătită. Această părere este susţinută de prezenţa unui vas borcan, lucrat cu mâna, într-una din gropiţe. Pereţii locuinţelor erau făcuţi, foarte probabil, din scânduri. Pledează în acest sens frecvenţa mare a cuielor şi scoabelor, ca şi absenţa urmelor de lut.

Dintr-o grupă aparte fac parte locuinţele cu absidă N 7, 28, 36, 38. Prima dintre acestea are dimensiunile de 19,6 x 9 m; o parte a perimetrului ei a fost delimitată de şănţuleţele de temelie, cu o lărgime de 0,25 - 0,35 m, adâncite în sol până la 0,05 - 0,2 m. Conturul laturii vestice nu a putut fi precizat pe deplin, deoarece şănţuleţele de temelie nu au atins în această parte solul viu. În interiorul încăperii s-au găsit două vetre. Prima, cu diametrul de 2 m, era plasată într-o groapă de formă rectangulară de 2,8 x 2,6 x 0,3 m, care era adâncită până la 0,2 m. În colţurile peretelui de vest se aflau două gropiţe rotunde, cu diametrul de 0,9 m, având adâncimea de 0,1 m. Într-una din ele se afla o râşniţă, a cărei bază era bine fixată de fundul gropii. Spre sud de prima vatră se afla o a doua, cu diametrul de 1 m şi adâncimea de 0,1 m. Partea de sud a locuinţei a fost împărţită în două încăperi printr-un fel de perete. Încăperea mai mică a servit - poate - drept culoar de intrare (fig. 28). Ca şi în cazul locuinţei N 7, în locuinţa N 28 partea de nord şi de est a conturului au fost stabilite pe baza şănţuleţelor de temelie, iar cea de vest pe baza gropilor de stâlpi. Dimensiunea acestei locuinţe absidate este de 12 x 5,2 m. Vatra se află într-o adâncitură, care ocupa colţul de nord-est al construcţiei.

Pe baza analogiei cu monumentele din Dacia preromană (Antonescu, 1984, p. 19, 28; fig. 25) se poate spune că pereţii construcţiilor cu absidă au fost ridicaţi din stâlpi fixaţi vertical si placaţi cu scânduri. Acoperişul în două ape se sprijinea pe pereţi. Un astfel de sistem de

construcţie al pereţilor era caracteristic unei serii întregi de clădiri de pe grădişte, dar faptul că temeliile lor au putut fi cercetate doar parţial nu permite reconstituirea lor. Face excepţie numai construcţia 37, ridicată pe locul unei alte construcţii mai vechi. Ea are forma rectangulară, cu dimensiunile de 2 x 1,8 m. Suprafaţa restrânsă, forma şi poziţia construcţiei în marginea grădiştii, permit să presupunem că aceasta servea drept turn de observaţie (fig. 37, 5).

Spre deosebire de cele descrise mai sus, contururile locuinţelor N 34 şi 36 au fost stabilite pe baza gropilor de stâlpi (fig. 26). Gropile au adâncime de 0,4 - 0,7 m iar o parte din ele au fost umplute cu pietre. Dimensiunile acestor două locuinţe cu absidă sunt 8,8 x 5,3 m şi 10 x 6,2 m. Vetrele sunt rotunde, cu diametrul de 1 x 1,2 m şi sunt plasate în părţile de sud ale locuinţelor. Pereţii erau construiţi din pari şi lipitură, după cum o demonstrează marile porţiuni acoperite cu un strat de lipitură (fig. 29). Aceste două locuinţe se deosebesc de alte construcţii cu absidă nu numai prin tehnica de construcţie ci şi prin cantitatea apreciabilă de inventar, concentrat mai ales lângă vetre. În locuinţa N 36, în afară de 40 de vase sparte şi întregi, se mai aflau: o râşniţă de mână rotativă, "căţei de vatră" din lut ars, "calapoade" din lut, un corn de lut de la o figurină ce reprezenta un ţap, un cuţit, inele de bronz, rama unei catarame şi o mărgea (fig. 30-32). Din numeroasele vase de lut din locuinţa N 38 menţionăm vasul-berbec, ce constituie o descoperire unică (fig. 51, 1).

Cel de-al doilea tip de locuinţe este reprezentat prin 19 construcţii cu partea inferioară adâncită în sol. În plan, acestea au formă rectangulară, cu suprafaţa cuprinsă între 12 şi 23 mp. Podeaua lor este adâncită în sol cu 0,2 - 0,4 m. Pentru realizarea orizontalităţii în locuinţele situate pe pante, o parte din podea era adâncită mai mult în sol. Amenajările pentru încălzire constau în vetre şi, în două cazuri, din câte un cuptor pietrar, plasate de obicei în colţ lângă perete şi, mai rar, în partea centrală a încăperii. Vetrele, după sistemul de construcţie, sunt similare vetrelor din locuinţele de tip I. Cuptoarele din pietre erau alcătuite din lespezi mari de andezit. Resturile lor ocupă porţiuni din podea de 1 x 1 m până la 1,3 x 1,3 m. Pereţii erau ridicaţi din bârne. Poziţia vetrelor indică faptul că pereţii erau plasaţi în afara gropii bordeiului. În locuinţele ce aveau cuptoare de piatră, pereţii din bârne erau ridicaţi în interiorul gropii, după cum rezultă din observarea resturilor temeliei şi a bârnelor arse din locuinţa N 15.

Umplutura locuinţelor adâncite, în comparaţie cu cea a locuinţelor de suprafaţă, era mult mai săracă. În principal este vorba de vase, fusaiole, 2 *calapoade*, cuţite, pietre de ascuţit şi râşniţe. Rar se întâlnesc podoabe.

Sortimentul vaselor din locuinţe, independent de tipul lor, este destul de stabil: câteva vase de tip borcan, oale sau vase cu provizii, ceşti dacice, fructiere, căni cu toartă, o serie nu prea mare de străchini şi de vase cu decor pictat (fig. 30-31; 34-35).

O grupă apreciabilă de edificii descoperite în cuprinsul cetăţii este formată de construcţii gospodăreşti şi de cele meşteşugăreşti. Între acestea, 19 sunt de suprafaţă iar 72 au podeaua adâncită în sol. În marea lor majoritate aceste construcţii *gospodăreşti* aveau funcţia de depozite pentru păstrarea produselor sau a inventarului de unelte folosite cotidian. Tot ele serveau unor operaţiuni gospodăreşti, cum ar fi de pildă măcinatul grânelor. În timpul verii o parte din aceste construcţii anexe au putut fi folosite drept încăperi de locuit.

Construcţiile anexe de suprafaţă se împart în două grupe. Prima este, din punct de vedere constructiv, analoagă locuinţelor de suprafaţă. Deosebirile constau în lipsa amenajărilor pentru încălzire şi prin cantitatea mai mică de ceramică descoperită în ele. Din această grupă fac parte 16 construcţii rectangulare, cu suprafaţa cuprinsă între 7 şi 11 mp (fig. 37, 1-2; 38). De dimensiuni mai mari sunt construcţiile anexă 15, 21 şi 30 (50 mp, 20,5 mp şi 38,5 mp). Partea centrală a construcţiei anexă 15 este ocupată de o groapă cu dimensiunile de 6,2 x 2,6 m, ce se

adânceşte în sol până la 0,25 m. În colţul de sud-vest al gropii se aflau 6 pietre de la 3 râşniţe de mână rotative (fig. 37, 1). Râşniţele şi numărul apreciabil de fragmente din vase de provizii indică că această încăpere era folosită pentru măcinarea grâului. Aici a mai fost descoperită o verigă spiralică de argint şi mânerul unui "*calapod*" din lut.

Din cea de-a doua grupă a construcţiilor de suprafaţă fac parte cele având peretii clădiţi din pari şi chirpici. Contururile lor se delimitează pe baza resturilor de chirpici ars, ce acoperă suprafeţe cuprinse între 16 şi 18 mp (fig. 37, 3). În construcţiile 6, 45 şi 45A, porţiuni din podea sunt arse până la roşu. Sub chirpiciul ars s-a găsit o cantitate nu prea mare de vase, iar în construcţia 45 s-a găsit şi o râşniţă.

Construcţiile anexe adâncite în sol au fost împărţite în 3 grupe. Din prima fac parte 17 construcţii de formă rectangulară, cu suprafeţe nu prea mari, cuprinse între 6 şi 9 mp, cu podeaua netedă, ce se adânceşte în sol până la 0,2 - 0,4 m. Pereţii acestora erau ridicaţi din bârne, cu excepţia construcţiei anexe 38, la colţurile căreia au fost surprinse urmele unor gropiţe pentru pari. Construcţia anexă 41 se deosebeşte prin dimensiunile sale, având o suprafaţă de 29 mp şi adâncindu-se în sol până la 0,8 m. În partea ei estică se găsea o groapă de 2,6 x 2 x 0,1 m, iar lângă malul ei de nord se găsea o treaptă în lut cruţat (fig. 25).

Din cea de-a doua grupă fac parte 58 de construcţii anexe, de o configuraţie neregulată, a căror suprafaţă variază între 4 şi 20 mp. Adâncimea lor nu depăşeşte 0,2 - 0,3 m, iar podeaua este neregulată şi deranjată de gropi (fig. 38).

Umplutura construcţiilor anexe adâncite din această grupă conţine o cantitate neînsemnată de fragmente ceramice precum şi oase de animale. Dintre descoperirile deosebite amintim: foarfeci, cuţite, cute şi alte obiecte de uz gospodăresc.

Cea de-a treia grupă este alcătuită din construcţiile 13, 16 şi 20. În plan, sunt de formă ovală neregulată, cu suprafeţe de 5-7 mp, adâncite în sol. Aceste gropi aveau un acoperiş de tip sălaş, după cum o indică gropile din afara alveolărilor (fig. 25; 37, 4). În umplutura lor s-au găsit o mare cantitate de cărbune, bucăţi de chirpici ars, oase de animale, pietre, fragmente ceramice. La extremităţile construcţiilor anexă din această grupă se constată urmele acţiunii focului. Aceste construcţii au servit probabil la păstrarea produselor.

Importante pentru definirea producţiei meşteşugăreşti din grădiştea Malaja Kopanja sunt construcţiile 8, 28, 32 şi 40. În plan, ele sunt prelungi, de formă neregulată, cu lungimea cuprinsă între 6,4 şi 21,2 m. Lărgimea lor variază între 0,6 şi 2 m. Au o podea de obicei neregulată, răscolită de gropi, fiind adânci de 0,2-0,8 m. Pentru aceste construcţii sunt caracteristice amenajările pentru încălzit. În construcţia 8 se află o vatră, în construcţia 28 - o vatră şi un cuptor pietrar, de la care pornesc două şănţuleţe înclinate spre est, în construcţia 32 - două cuptoare pietrar iar în construcţia 40, unul singur. Cuptoarele sunt alcătuite din lespezi mari de andezit, ocupând o suprafaţă de 1,4 x 1,2 m (fig. 25).

Construcţiile descrise se aseamănă între ele prin formă şi structură. Existenţa, în cuprinsul lor, a zgurii de fier arată legătura lor cu metalurgia. Este posibil ca în aceste încăperi să se fi efectuat prelucrarea la cald a minereului, adică pregătirea lui în vederea prelucrării propriu-zise de către fierar.

Un atelier de fierărie ocupa o clădire situată în partea de nord-est a grădiştii, lângă val. Este vorba de o construcţie de suprafaţă, cu pereţii din pari şi chirpici. Dimensiunile ei sunt de 8 x 3,4 m. În partea centrală a atelierului se afla un cuptor de formă ovală (1,5 x 1 m), mărginit de pietre mari. Partea inferioară a cuptorului era adâncită cu 0,1 m în podea, care era acoperită în întregime cu un strat de cărbune amestecat cu zgură de fier.

Diferitele unelte erau grupate în partea de sud-est a construcţiei, sub dărâmătura de chirpici ars a pereţilor. Au fost găsite cleşti de fierar, dălţi, 5 cuţite, crampoane, cuie, creuzete, fragmente ceramice (fig. 39).

O grupă deosebită o formează construcţiile (34, 47 şi 79) destinate atelierelor de orfevrari. Prima dintre acestea a fost descoperită pe panta sudică a cetăţii. Partea principală a atelierului este, în plan, de formă rectangulară, cu dimensiunile de 2,8 x 2,4 m, adâncindu-se în sol până la 0,3 m. Zona centrală este ocupată de un cuptor, alcătuit din bolovani şi lespezi mari de andezit, cu dimensiunile de 1,6 x 1,2 m, înălţimea păstrată a pereţilor de piatră de 0,5 m şi baza adâncită cu 0,35 m în sol. Colţul de sud-vest al construcţiei era ocupat de o groapă de formă ovală (1,3 x 0,7 m) adâncă de 0,35 m. Alături de ea se afla o groapă de stâlp cu diametrul de 0,4 m, adâncă de 0,2 m. Lângă peretele de vest al construcţiei se afla o platformă de formă rectangulară, cu dimensiunile de 1,8 x 1,7 m (fig. 40). Aici au fost descoperite 25 de creuzete întregi şi altele sparte, resturi ale procesului de fabricaţie, sub forma unor aşchii şi picături de sticlă, pastă de sticlă răcită, ceramică, fragmente dintr-un obiect în formă de stilet şi un fragment dintr-o mărgea policromă. În stratul superior s-a găsit un vârf de săgeată fragmentar (fig. 41).

Construcţia 47, de formă rectangulară, avea dimensiunile de 2,3 x 2,4 m şi adâncimea de 0,8 m. Lângă peretele de sud se găsea o platformă proeminentă, cu dimensiunile de 2 x 1,1 m, adâncită în sol cu 0,15 m. În umplutură s-au găsit 5 creuzete întregi, o parte dintr-un tipar confecţionat din rocă calcaroasă şi fusaiole.

Construcţia 73, de formă neregulată, avea dimensiunile de 3,4 x 2 - 2,6 m şi adâncimea de 0,55. În umplutură s-au găsit: vase, 6 creuzete întregi şi 7 sparte, o mărgea (tip 87a, după Alexeeva), fusaiole, o cute, o verigă din bronz, două cuţite şi zgură măruntă (fig. 42).

Prin analiza spectrală a creuzetelor (efectuată de V.A. Galibin) şi a zgurii din ateliere s-a stabilit prezenţa resturilor de sticlă, aramă, bronz şi argint.

Nu departe de locuinţe şi de construcţiile anexe se aflau gropile de provizii sau menajere şi vetrele. Gropile au o configuraţie diversă, fiind, de obicei, de formă ovală sau rotundă. Diametrul lor este de până la 2 m, iar adâncimea variază între 0,2 şi 0,4 m. Judecând după umplutura lor, ele au servit în majoritate drept gropi de gunoi.

În afara construcţiilor s-au găsit 27 de vetre, care erau folosite probabil în timpul verii; pe de altă parte nu este exclus ca ele să fi servit la încălzirea unor locuinţe ale căror contururi nu au putut fi observate din cauza unui strat masiv de cultură, cu mult humus. Vetrele cercetate aveau forma ovală sau rotundă în plan, cu diametrele cuprinse între 1 şi 1,7 m. Adâncimea lor nu depăşeşte de obicei 0,2 m. Singura excepţie o constituie vatra N 27, cu pereţi verticali, adânciţi în sol până la 0,4 m.

Numărul mare de vase lucrate la roată descoperite la Zemplin şi Malaja Kopanja ne fac să presupunem existenţa în aceste aşezări fortificate a unor ateliere de olari. Până în prezent au fost descoperite numai două cuptoare. Unul, după cum aminteam, a fost descoperit în aşezarea din afara incintei fortificate de la Zemplin, iar al doilea în cuprinsul suprafeţei XIV de la Malaja Kopanja. Acesta din urmă este amplasat pe panta înălţimii. El este o singură încăpere, scobită în rocă. Are o formă circulară în plan iar în profil - formă de cupolă. Diametrul părţii inferioare este de 1,5 m iar înălţimea păstrată a pereţilor de 0,3 m. Gura, largă de 0,6 m, se deschidea spre pantă. Pereţii şi podeaua sunt arse la roşu.

În concluzie, analizând locuinţele ca şi construcţiile anexe şi meşteşugăreşti, menţionăm - în privinţa locuinţelor - că în aşezarea fortificată existau atât locuinţe de suprafaţă cât şi locuinţe cu podeaua adâncită în sol. O serie de construcţii, clasificate de noi drept anexe, cum ar fi construcţiile 30, 31, 33, 41, puteau servi drept locuinţe în timpul verii. Săpăturile efectuate în

alte aşezări contemporane cu Malaja Kopanja (Podvinogradovo, Holmok, Petrovo, Gorbok) ca şi în altele mai timpurii, aparţinând culturii Kuštanovice, permit stabilirea unor paralele în privinţa tehnicilor utilizate în construcţie. Un element nou îl constituie cuptoarele din piatră, necunoscute în zona Tisei superioare în aşezările din epoca La Tène. Apariţia lor este, probabil, legată în primul rând de necesităţile activităţii meşteşugăreşti şi prezenţei andezitului, o piatră deosebit de potrivită pentru construcţii. Tipic dacice sunt construcţiile ale căror pereţi au fost ridicaţi din bârne fixate vertical în bârne orizontale fălţuite şi completate cu scânduri.

c) Complexele funerare

În ţinuturile Tisei superioare, complexele funerare constituie o grupă de antichităţi puţin numeroasă. Menţionăm tumulul N 4 de la Streda nad Bodrogom (Budinský-Krička, 1960), tumulul de la Bobovoe şi necropola de la Zemplin (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990). Toate acestea sunt complexe de incineraţie. Incineraţia se efectua, de obicei, în altă parte. În primul punct menţionat, depunerea funerară se găsea pe suprafaţa antică a solului, fiind înconjurată de pietre mari, aşezate la baza mantalei movilei. Mormântul de la Bobovoe a fost inclus într-un tumul al culturii Kuštanovice. Alături de urnă se găsesc vasele de ofrandă, între care şi un vas cu decor pictat, 16 mărgele şi o fibulă de fier de schemă Lt târziu (Bidzilja, 1971, p. 44). Foarte probabil că tot unui mormânt i-au aparţinut şi o serie de obiecte descoperite la Malaja Kopanja în anul 1930. Cu prilejul arăturilor în punctul Srednij Grunok (vârful unei înălţimi alăturate celei pe care este plasată aşezarea fortificată), laolaltă cu o oală, au fost dezgropate câteva obiecte trecute prin foc. Între acestea se aflau o cămaşă de zale, două vârfuri întregi de lance şi unul rupt (fig. 49, 5, 8). Nici relatările localnicilor, nici sondajele efectuate în acel loc nu au putut întregi ştirile menţionate. Se poate spune cu certitudine că mormântul descoperit în 1930 a fost plan.

Necropola de la Zemplin este plasată în punctul "Szelmalomdomb", situat nu departe de aşezarea fortificată. Ea se compune din 15 tumuli dispuşi fără o anumită ordine - din care 9 au fost săpaţi - şi morminte plane amplasate lângă movile. Conform informaţiilor primite de la autorii cercetării, aici au fost descoperite 177 de morminte, ce pot fi atribuite la trei grupe etnice: celţi, daci şi purtători ai culturii Przeworsk. O serie întreagă de morminte nu au fost atribuite etnic. Din păcate, felul cum au fost publicate materialele de la Zemplin lasă de dorit. Lipsa stratigrafiei mormintelor şi a profilelor tumulilor îngreunează atât precizarea apartenenţei etnice a mormintelor cât şi a detaliilor de ritual. Aceasta cu atât mai mult cu cât, pe baza analizei materialelor din cadrul necropolei, s-ar fi putut ajunge la anumite concluzii, atât despre trăsăturile principale cât şi despre detaliile ritualului de înmormântare din acest complex-cheie pentru ţinuturile Tisei superioare. De la început trebuie să precizăm că noi nu suntem convinşi că în necropola de la Zemplin se află şi morminte care să poată fi atribuite celţilor. Obiectele şi vasele de tip La Tène de la începutul erei noastre au fost larg răspândite şi într-o perioadă mai târzie în mediul tracilor din zona arcului carpatic, ceea ce se confirmă şi prin materialele din aşezările fortificate, între care şi cele din zona Tisei superioare.

Din cele 177 de morminte de la Zemplin, considerăm că este posibil să atribuim dacilor, mai exact tracilor nordici, 74 dintre ele, deoarece inventarul nu permite să facem distincţia dintre substratul local şi daci, iar din datele publicate nu reiese clar care au fost mormintele primare şi care au fost mormintele secundare în tumuli. Presupunem că o serie din mormintele de sub tumuli aparţin populaţiei autohtone. Se definesc două tipuri de morminte: cele de sub tumuli şi cele plane. Tumulii au formă de cupolă, diametrul de 10-18 m şi înălţimea de 0,7-1,8 m.

Mantaua este din pământ. La bază, pe solul antic, au fost așezate, fără o anumită regulă, câteva până la câteva zeci de pietre mari (cu excepția tumulilor 4 și 6). În tumulul 1 pietrele formau un cerc cu diametrul de 6,5 m, în jurul locului unde s-a efectuat incinerația. Între alte amenajări suplimentare ale platformei de sub tumuli se remarcă șănțulețele circulare din tumulii 2 și 4. Diametrul lor este de 10,5-13 m.

Incinerația se efectua în alt loc și numai în tumulii 1 și 8 se constată incinerația pe loc. Numărul mormintelor variază de la 1 la 26. În tumulul 2, din 26 de morminte 25 nu au fost atribuite etnic, iar unul este atribuit tracilor. Cu toate dificultățile, 33 din mormintele de sub tumuli sunt atribuite tracilor. Din acestea, 12 sunt de incinerație în urnă iar 10 cu depunerea resturilor cinerare pe suprafață. Urnele sunt de factură dacică, cu excepția mormântului 129, unde a fost aflată o urnă de tip Stradonitz. În trei cazuri urnele sunt lucrate la roată (oală, vas bitronconic și un vas cu două torți), iar în celelalte sunt vase lucrate cu mâna. Urnele aveau capace (mormintele 97, 127, 128) iar unele au fost acoperite cu fragmente de vase. Mormântul 128 a aparținut unei persoane mai bogate. În afară de urnă (cu capac) și trei vase - ofrandă, mormântul a mai conținut o sabie romană timpurie, o pereche de pinteni, o pafta din argint, un cuțit, un umbo, o faleră și încă alte câteva piese mărunte, precum și oasele unui animal. Piesele metalice de uz personal erau plasate de obicei lângă urnă, unde s-au găsit și oasele de animal. Mormintele cu groapă se aflau în alveolări nu prea mari, cu diametrul de până la 0,6 m. În parte, conturul gropilor nu a putut fi precizat, ceea ce se explică prin structura vechiului nivel, compus dintr-un strat de pietriș. Menționăm în mod deosebit mormântul 78 unde, într-o gropiță de 0,7 x 0,8 m, la un loc cu resturile incinerației, se aflau o sabie romană timpurie, îndoită, toarta unui vas roman, fragmente de la centură și o descoperire foarte rară - cămașa de zale. Similar în privința componenței inventarului este mormântul 4 din necropola de lângă dava de la Popești. Aici, în afară de sabie și cămașă de zale, se aflau un pumnal, un umbo de scut și un coif (Crișan, 1986, p. 121-122).

Mormintele cu resturile cinerare depuse pe suprafața solului (cu excepția tumulului 15), spre deosebire de tipurile precedente, au o anumită regulă în privința poziției, și anume sunt plasate în centrul suprafeței de sub tumul. În tumulii 1, 5 și 7 aceste depuneri funerare se găsesc pe platforme mici (0,3 x 0,6 m), fiind înconjurate de pietre mari. Inventarul lor este în general foarte sărac, abia putându-se distinge. Mormântul 80 era cu trei vase de ofrandă și o verigă din bronz. Mormântul 118 din tumulul 16 și 167 din tumulul 15 sunt considerate de cercetători, simbolice (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 263, 342). Dintre detaliile ritualului funerar amintim prezența în morminte a unor vase de ofrandă, de la 1 la 4 exemplare.

Momintele plane, după cum s-a amintit mai sus, erau concentrate lângă marginile tumulilor. Dintre acestea, 41 de morminte sunt atribuite dacilor, din care 15 cu urne și 26 în gropi. Drept urne au fost utilizate oale lucrate cu mâna, cu excepția mormântului 126, unde a fost folosit drept urnă un vas cu două torți, lucrat la roată, de factură dacică. Plasarea pieselor de inventar era analoagă celei din mormintele de incinerație în urnă de sub tumuli. Menționăm mormântul 106, în care s-au găsit 17 vârfuri de săgeată, o verigă, un pandantiv de centură de tip norico-panonic, un cuțit, un dispozitiv de tăiat în forma unei linguri și toarta unui căuș din bronz.

Mormintele în gropi se aflau în adâncituri nu prea mari, cu diametrul de la 0,2 până la 0,6 m, a căror formă nu a fost precizată. Inventarul acestui tip de morminte era sărac. Se deosebește mormântul 134, în care se aflau părțile metalice ale unui scut, un vârf de suliță, un inel cu gemă, o verigă și o pafta.

Dintre detaliile ritualului funerar, o caracteristică a mormintelor de sub tumuli și a celor plane este prezența oaselor de animale și a vaselor sparte ritual. Între oasele de animale

predominau oasele unor cornute mici şi ale suinelor. În 3 morminte s-au găsit gheare de urs. Cercetătorii necropolei le pun în legătură cu arderea celor decedaţi pe blăni de urs (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 343).

Din punct de vedere social, în necropola de la Zemplin se deosebesc clar mormintele sărace de cele bogate. Un grup deosebit de 15 morminte îl reprezintă cele în inventarul cărora intră armele şi pintenii. Acestea sunt vârfuri de lance şi de săgeţi, părţi metalice ale scuturilor, săbii. O serie întreagă de morminte sunt aproape lipsite de inventar, ceea ce împiedică atribuirea lor etnică.

Cantitatea oaselor calcinate în diferitele morminte variază de la câteva fragmente până la trei kilograme. Această situaţie este explicată de cercetătorii necropolei prin apariţia unei anumite credinţe, potrivit căreia numai o parte din oase erau îngropate după incineraţie, celelalte fiind împrăştiate, pentru ca vântul să le ducă în ceruri sau la locul naşterii defunctului sau în locul unde defuncţii au trăit mai înainte (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 343).

Analiza necropolei permite să se facă paralele în privinţa ritualului mormintelor de sub tumuli cu cele din necropolele culturii Kuštanovice din sec. VI-IV î.e.n. O apropiere evidentă se observă în ceea ce priveşte amplasarea tumulilor, adică dispunerea lor fără un anumit sistem, în grupuri izolate, alcătuirea mantalei movilei (din pământ sau din pământ şi piatră), unele detalii ale amenajării suprafeţei de sub tumuli (şănţuleţe circulare), incinerarea pe locul înmormântării sau în altă parte, numărul relativ mare de morminte aflate sub aceeaşi movilă, depunerea resturilor incinerate în urnă, gropiţe sau pe suprafaţa solului, acoperirea urnelor cu un obiect oarecare sau cu un vas, existenţa vaselor de ofrandă şi a oaselor de animale.

Încheind analiza ritualului funerar, se cuvine menţionată o descoperire interesantă, făcută în 1983 în cuprinsul aşezării de la Zemplin, în imediata apropiere de aşezarea fortificată (Čaplovič, Miroššayova, 1991). Aici, în punctul numit "Kertalija", pe o suprafaţă nu prea mare (10 x 5 m), a fost descoperită o concentrare neobişnuită de materiale, laolaltă cu vase sparte ritual şi oase de animale. În afară de 14 vase lucrate cu mâna şi de vase pictate, s-au găsit 11 vârfuri de lance, 16 cuţite, un topor-celt, o centură cu astragale (fig. 49, 37), un ic, cătuşe, coase (fig. 46, 29, 50), tetradrahme de tip Vel'ký Bysterec şi drahme de tip Zemplin, ca şi alte diferite obiecte.

După părerea lui D. Čaplovič şi, E. Miroššayová (1991, p. 120-121), complexul descoperit la "Kartalija" a fost un loc de cult al locuitorilor de la Zemplin, care era un centru regional pentru o zonă întinsă.

2. ANALIZA MATERIALELOR.

În perioada sa clasică de existenţă, cultura dacică şi-a continuat evoluţia. Din punct de vedere arheologic, acest proces este mai clar evidenţiat prin creşterea cantităţii şi sortimentului diverselor unelte şi a ceramicii descoperite în cursul săpăturilor din numeroase aşezări fortificate sau deschise.

În ţinuturile Tisei superioare astfel de descoperiri sunt reduse numeric, dar ele permit să afirmăm că regiunea, lăsând la o parte faptul că era periferică, nu se desprindea de sensul evoluţiei culturii dacice în ansamblul ei. În această privinţă, principalele elemente ce ne stau la dispoziţie sunt materialele arheologice descoperite în grădiştea de la Malaja Kopanja şi în complexul arheologic de la Zemplin.

a) Ceramica

Spre deosebire de perioada precedentă, materialul ceramic de la începutul erei noastre se caracterizează prin varietatea tehnologică și tipologică, ca și prin cea a motivelor ornamentale. Din punct de vedere al tehnicii de confecționare, ceramica se împarte în grupe și subgrupe clar delimitate. Întreaga ceramică se compune din două grupe mari: cea lucrată cu mâna și cea lucrată la roata olarului.

Ceramica lucrată cu mâna este reprezentată prin subgrupele A și B, care se deosebesc între ele prin tehnica de confecționare cât și prin forme. În locuințe și în celelalte amenajări anexe ea reprezintă 60-90% din întreaga cantitate a ceramicii descoperite.

Vasele din subgrupa A erau realizate dintr-un lut bine frământat, având ca degresanți cioburi pisate, nisip și, mai rar, pleavă. Uneori se semnalează prezența în pasta ceramică a doi degresanți utilizați concomitent: nisip și cioburi pisate. Aceștia împiedicau deformarea, uscarea și comprimarea vaselor, mărindu-le în același timp rezistența la foc (Bobrinskij, 1978, p. 105-108). Suprafața vaselor era netezită sau puțin neregulată, datorită ridicăturilor făcute de cioburile pisate. Culoarea vaselor este cafenie, brun-roșcată sau galbenă, cu pereții colorați inegal.

În subgrupa A predomină oalele, borcanele și ceștile; mai rar se întâlnesc tăvi, cupe și căni.

Oalele, care sunt cele mai numeroase, au fost împărțite în 10 tipuri. Clasificarea lor tipologică a ținut seama de dimensiunile fundului și ale gurii, de înclinarea buzei și de forma corpului.

Tipul I. Oale scunde în formă de butoiaș, cu buza nedelimitată și cu gura largă. Între ele se disting unele exemplare al căror corp prezintă o bombare pronunțată. Înălțimea lor este cuprinsă între 12 și 21 cm, diametrul între 11 și 18 cm iar diametrul fundului între 7 și 12 cm (fig. 43, 1-6).

Tipul II. Oale cu gura larg deschisă și cu buza puțin înclinată spre exterior. Umărul lor este înalt iar corpul tronconic. Diametrul maxim este plasat în treimea superioară a vasului; diametrul gurii variază între 14 și 20 cm, diametrul fundului între 10 și 12 cm iar înălțimea între 20 și 23 cm (fig. 43, 7).

Tipul III. Oale de formă tronconică. Au gura largă și - de obicei - fundul îngust; diametrul gurii este cuprins între 14 și 16 cm, diametrul fundului între 8 și 9 cm iar înălțimea între 18 și 20 cm (fig. 43, 8-11).

Tipul IV. Oale cu gura largă și cu buza ușor răsfrântă spre exterior. Umărul vaselor din acest tip nu este evidențiat, corpul este puțin bombat, cu diametrul maxim plasat la jumătatea înălțimii. Diametrul gurii variază între 13 și 15 cm, diametrul fundului oscilează în jurul a 9 cm iar înălțimea lor este de obicei de 19-20 cm (fig. 43, 12-13).

Tipul V. Oale cu un corp bombat, cu diametrul maxim plasat în treimea superioară. Buza lor este îngustă, puțin răsfrântă în afară; diametrul gurii (14-16 cm) este aproximativ egal cu cel al fundului (12-15 cm) iar înălțimea lor este de 22-24 cm (fig. 43, 14).

Tipul VI. Oale cu gura largă și fundul îngust. Buza este răsfrântă în exterior, umărul este profilat oblic peste un corp bombat. Diametrul gurii este în jur de 18 cm, cel al fundului de cca. 9 cm iar înălțimea în jur de 23 cm (fig. 43, 15).

Tipul VII. Oale scunde nu prea mari, cu buza mai mult sau mai puțin răsfrântă în afară și corp bombat. Diametrul maxim e plasat la mijlocul înălțimii vasului sau puțin mai jos de acesta. Fundul este de obicei larg și, uneori, profilat. Diametrul gurii este cuprins între 11 și 18 cm, câtă vreme diametrul fundului este de 8-13 cm iar înălțimea de 12-24 cm (fig. 43, 16-19, 21-25).

Tipul VIII. Oale înalte, armonios modelate, cu buza ușor răsfrântă în afară și corpul bombat. Diametrul maxim al vasului se află la jumătatea înălțimii sale. Diametrul gurii este cuprins între 11 și 15 cm, diametrul fundului între 8 și 9 cm, iar înălțimea între 22 și 28 cm (fig. 43, 26).

Tipul IX. Oale în formă de sac cu buza scurtă, ușor răsfrântă în afară. Diametrul este aproape egal sau puțin mai mic decât diametrul fundului. Diametrul gurii variază între 9 și 10 cm, diametrul fundului între 8,5 și 11 cm iar înălțimea lor este în jur de 16 cm (fig. 43, 20).

Tipul X. Oale bitronconice, cu gura îngustă sau largă și cu buza răsfrântă ușor în exterior. Diametrul maxim al corpului este plasat în jumătatea inferioară a vasului. Diametrul gurii este cuprins între 16 și 26 cm, diametrul fundului între 12 și 16 cm iar înălțimea între 30 și 32 cm (fig. 43, 27-28).

Borcanele. Au fost modelate destul de grosolan, cu suprafața neregulată din cauza boabelor destul de mari de nisip și pietriș. Au gura largă, buza îngustă și răsfrântă lin sau brusc în exterior și corpul oval. Diametrul maxim este plasat la jumătatea înălțimii vaselor. Diametrul gurii este cuprins între 26 și 40 cm, diametrul fundului între 16 și 25 cm iar înălțimea între 39 și 46 cm (fig. 31, 17-19; 43, 48).

O grupă deosebită o formează *vasele miniatură*, în formă de oale. În unele locuințe se găsesc serii întregi de astfel de oale sau borcane mici (fig. 30, 8-11). Înălțimea lor este cuprinsă între 4,5 și 9 cm (fig. 43, 33-45). Funcționalitatea acestor vase nu a fost încă stabilită. Unii cercetători le consideră vase de băut - căni, alții le socotesc vase rituale iar un al treilea grup le consideră jucării pentru copii. După opinia noastră, părerea acestora din urmă este mai apropiată de adevăr.

Cănile sunt de mici dimensiuni, cu buza îngustă, puțin răsfrântă în exterior și corpul oval. Toarta lor este arcuită, prinsă de buză și de partea centrală a corpului. Diametrul gurii lor este cuprins între 5,4 și 10 cm, diametrul fundului între 3,6 și 6 cm iar înălțimea între 6 și 10 cm (fig. 43, 29-30).

Tăvile, puțin numeroase, sunt de două tipuri. Unele exemplare au bordură verticală, formând un unghi drept cu fundul. Altele sunt ornamentate cu alveole adâncite, realizate prin impresiuni digitale. Diametrul gurii lor este cuprins între 18 și 21 cm, diametrul fundului între 17 și 18 cm iar înălțimea între 2 și 5 cm (fig. 30, 15; 43, 46-47).

Capacele. Reprezintă o grupă puțin numeroasă. Corpul lor este de obicei conic, deși uneori se întâlnesc și capace plate, discoidale. Acestea din urmă sunt, de obicei, modelate destul de grosolan (fig. 35, 16; 43, 31-32).

Ceștile sau căţuile. Au formă conică, cu una sau două torți, rotunde sau ovale în secțiune. Au cele mai felurite dimensiuni. De la ceșcuțele miniaturale (cu diametrul gurii de 4,6 cm, diametrul fundului de 2,4 cm și înălțimea de 2,2 cm) până la ceștile mari, masive (cu diametrul gurii de 34 cm, diametrul fundului de 11 cm și înălțimea de 13 cm). Deosebirile dintre ele constau în arcuirea pereților și în privința locului de fixare a torților (fig. 44, 1-12). Ele fac parte din formele clasice de vase dacice, care au dobândit o largă răspândire la începutul erei noastre în complexele geto-dacice (Vjazmitina, 1969, p. 127-128; Crișan, 1969, p. 153-159).

O mare parte din vasele din subgrupa A sunt ornamentate foarte variat. Sunt folosite mai ales ornamentele plastice: brâuri în relief, dispuse orizontal și vertical, în ghirlandă sau în formă de potcoavă (cu ciupituri sau crestături), proeminențe mici sau prelungi, în formă de potcoavă. Menționăm ornamentul în relief de pe vasul miniatural din locuința N 36 de la Malaja Kopanja, realizat în formă de rândunică (fig. 30, 9). Între ornamente se numără și liniile incizate în val, decorul realizat cu pieptenele, cel în formă de brăduț, ca și alveolele imprimate cu degetul.

Aceste motive ornamentale sunt combinate în diferite feluri. Pe buza cupelor se găsesc crestături sau ciupituri şi, mai rar, se ornamentau pereţii acestora.

Ceramica din subgrupa B servea drept olărie de masă. Ea se realiza din pastă dură, foarte bine frământată, din lut amestecat cu cioburi pisate foarte mărunt sau - mai rar - cu nisip fin de râu. Uneori se adăugau în pastă ambii degresanţi. Suprafaţa interioară şi cea exterioară a vaselor din această subgrupă este acoperită cu lustru negru sau, uneori, cafeniu (străchinile, capacele), ceea ce conferea vaselor un aspect plăcut şi o rezistenţă sporită. În spărtură, cioburile din această subgrupă au culoarea vişiniu-gălbuie. Arderea lor este bună şi uniformă, pe întreaga grosime a pereţilor. Principalele forme sunt fructierele, străchinile, cănile, borcanele, oalele şi capacele.

Fructierele. Elementul principal al acestui tip de vas e constituit dintr-o strachină larg deschisă, prevăzută cu o buză lată orizontală, având de obicei umărul clar delimitat şi un corp conic ce se uneşte cu un picior înalt. După forma părţii superioare, fructierele pot fi împărţite în câteva variante. În ce priveşte dimensiunile, diametrul gurii este cuprins între 22 şi 40 cm iar cel al fundului între 8 şi 16 cm (fig. 44, 13-14, 16). Astfel de vase apar în inventarul geto-dacic din sec. V-IV î.e.n. (Crişan, 1969, p. 82-83). În această formă ceramică includem şi vasele cu picior scund, clasificate de către I.H. Crişan (1969, p. 170) drept cupe cu picior scund. Ele au corpul şi piciorul conic (fig. 44, 15, 17).

Străchinile, de două tipuri, au suprafaţa neagră sau cafenie lustruită. Cele două tipuri se deosebesc prin arcuirea buzei şi prin adâncimea vaselor.

Tipul I, este cel mai bine reprezentat în cadrul acestei forme de vas. Acest tip de strachină repetă forma părţii superioare a fructierelor, existând deosebiri în ce priveşte forma şi dimensiunile buzei. În general, acest tip de străchini are dimensiuni medii: diametrul gurii variază între 20 şi 32 cm, cel al fundului între 8 şi 10 cm iar înălţimea între 7 şi 12 cm (fig. 44, 18, 20-25).

Tipul II. Cuprinde străchini mari şi adânci, cu buza răsfrântă spre interior şi corpul tronconic. Diametrul gurii variază între 28 şi 30 cm, cel al fundului între 11 şi 13 cm iar înălţimea între 15 şi 17 cm (fig. 4, 9, 18; 5, 17, 18).

Cănile. Sunt vase destul de răspândite la locuitorii de pe grădiştea de la Malaja Kopanja. În alte complexe ele se întâlnesc destul de rar. Cănile pot fi împărţite în trei tipuri.

Tipul I. Căni bitronconice de dimensiuni mijlocii şi mari. Ele au buza în formă de pâlnie sau puternic răsfrântă în exterior şi corpul scund. Toarta, trasă din buză, se prinde de corp în dreptul diametrului maxim al acestuia. Unele din torţi sunt torsate. Diametrul gurii acestui tip de căni variază de la 10 la 22 cm; cel al fundului de la 8 la 15 cm iar înălţimea de la 23 la 43 cm (fig. 44, 27-30).

Tipul II. Căni cu corpul arcuit, de dimensiuni medii. Buza este răsfrântă lin, gura este largă iar diametrul maxim e plasat în treimea inferioară a vasului. Toarta este asemănătoare cu cea a tipului I. Diametrul gurii este cuprins între 9 şi 10 cm, diametrul fundului între 7,5 şi 8 cm, câtă vreme înălţimea este de 14-19 cm (fig. 44, 26).

Tipul III. Căni cu gura largă, scunde, prevăzute cu două torţi. Buza este puţin răsfrântă iar corpul bombat în treimea inferioară a înălţimii vasului. Diametrul gurii este de 10-12 cm, cel al fundului de 6-7,5 cm iar înălţimea de 13-14 cm (fig.44, 31-32).

Oalele cu o toartă sunt vase bitronconice de dimensiuni mici şi mari, scunde, cu buza înaltă răsfrântă spre exterior. Gura lor este fie largă fie mai îngustă. Sunt prevăzute cu o toartă în formă de verigă, ce porneşte din buză, oprindu-se pe diametrul maxim al corpului. Diametrul gurii lor este cuprins între 7 şi 17 cm, cel al fundului între 6 şi 18 cm (fig. 44, 33-39).

Capacele au corpul semisferic și mâner central. Marginea lor inferioară este prevăzută cu o îngroșare inelară. Diametrele capacelor sunt cuprinse între 23-31 cm iar înălțimea lor între 9 și 11 cm (fig. 44, 40-41).

Oalele sunt vase mari, cu suprafața exterioară neagră-lustruită sau cafenie. Buza lor este răsfrântă lin în exterior, gura este largă, corpul este oval sau bombat iar fundul îngust. În unele cazuri gura și partea superioară a corpului sunt ornamentate cu brâuri în relief și incizii în val. Dimensiunile unui astfel de vas reconstituit sunt următoarele: diametrul gurii: 29 cm; diametrul fundului: 14 cm; înălțimea: 43 cm (fig. 44, 42, 44).

Borcanele, în comparație cu alte forme de vase din subgrupa B, se găsesc mai rar și doar în stare fragmentară. Între ele menționăm un exemplar reconstituit, care, prin proporțiile sale, este similar celor din subgrupa A, tipul IX. Dimensiunile acestuia sunt următoarele: diametrul gurii: 9,5 cm; diametrul fundului: 9 cm; înălțimea: 18 cm (fig. 44, 43).

Vasele lucrate la roată se împart, în funcție de tehnica modelajului și arderii, în patru subgrupe (A, B, C, D). Pentru toată această grupă, cu excepția subgrupei D, este caracteristică grija preparării lutului, amestecat fie cu nisip fin fie cu cioburi pisate foarte mărunt (care predomină cantitativ), fie prin adăugirea ambilor degresanți. În unele cazuri nu se observă nici un degresant în pasta din care a fost confecționat vasul.

Subgrupa A este reprezentată prin ceramica de culoare cenușie. Arderea este uniformă și completă, după cum se poate observa în spărtură. Suprafața exterioară, lustruită de obicei, e de culoare cenușie, mai rar, neagră. Principalele forme sunt: străchinile, fructierele și cănile. Izolat, se întâlnesc cupe și strecurători.

Străchinile. Este forma de vas cea mai des întâlnită în această subgrupă. Se deosebesc între ele prin dimensiuni și profil. După formă, pot fi stabilite trei tipuri:

Tipul I. Străchini cu gura largă, buza puternic răsfrântă în exterior, de obicei îndoită și arcuită, cu umăr înalt clar delimitat și corpul tronconic. Uneori fundul lor este inelar. Diametrul gurii este cuprins între 16 și 31 cm, cel al fundului între 5 și 8 cm iar înălțimea între 6 și 10 cm (fig. 45, 5, 7, 12-13).

Tipul II. Străchini nu prea mari, cu buza îngustă, arcuită spre exterior. Umărul este înclinat. Corpul arcuit are bombajul maxim la jumătatea înălțimii sale. Fundul este fie îngroșat, fie inelar. Unele străchini din acest tip sunt ornamentate pe corp cu linii lustruite dispuse în rețea. Diametrul gurii acestor străchini variază între 13 și 15 cm, cel al fundului între 5,5 și 6 cm iar înălțimea lor între 7 și 10 cm (fig. 45, 6, 11, 14).

Tipul III. Străchini de mici dimensiuni, cu buza îngustă arcuită, puțin răsfrântă în exterior și corpul arcuit, cu bombajul maxim plasat în treimea inferioară a vasului. Diametrul gurii străchinilor de acest tip este de 10-11 cm: diametrul fundului de 5-6 cm iar înălțimea lor variază între 5 și 5,5 cm (fig. 45, 9-10).

Fructierele sunt asemănătoare celor din subgrupa B lucrate cu mâna. Buza lor este lată. până la 5-6 cm. De obicei marginea dinspre concavitatea vasului este orizontală sau îndoită spre interior. Fructierele cu corpul oval au buza în formă de "T" puțin îndoit spre exterior (fig. 35, 9). Rar, suprafața buzei era decorată cu linii drepte sau în val, realizate prin lustruire. Diametrul gurii este cuprins între 23 și 38 cm, cel al piciorului între 8 și 12 cm iar înălțimea între 15 și 24 cm (fig. 45, 1-4). Fructierele reprezintă forma de vas clasic pentru ceramica dacică, alături de ceștile dacice tronconice.

Vasele cu două torți, scunde, au corpul bombat, gura largă și buza îngustă, slab delimitată. Diametrul maxim se află plasat la jumătatea înălțimii vasului. Torțile sunt rotunde, prinse de

obicei de buză, coborând până puțin mai sus de diametrul maxim al vasului. Diametrul gurii lor este de 11-20 cm, diametrul fundului de 6,6-12 cm iar înălțimea de 12-24 cm (fig. 45, 15-19).

Cănile au gura mai largă sau mai îngustă. Buza este ușor răsfrântă în afară. Toarta rotundă se fixa de buză și de partea aflată puțin mai sus de diametrul maxim al vasului. Corpul bitronconic are diametrul maxim în jumătatea inferioară a înălțimii sale. Diametrul gurii variază între 7 și 11 cm, cel al fundului între 8 și 9 cm iar înălțimea între 14 și 17 cm (fig. 45, 20-21).

Capacele. Se cunoaște un număr de exemplare și acestea numai la Malaja Kopanja. Ele au corpul conic, baza plată sau cu o îngroșare inelară. Toarta lor este în chip de ciupercă sau conică. Dimensiuni: diametrul - 27-28 cm, înălțimea - 10-11 cm (fig. 45, 22-23).

Strecurătorile și cupele fac parte din categoria formelor de vase rare în ținuturile Tisei superioare. Strecurătorile au marginea lată, înclinată lin spre exterior, umăr clar delimitat și corp conic. Diametrul gurii lor este cuprins între 17 și 19 cm (fig. 45, 24). Cupele sunt vase miniaturale, cu diametrul gurii (înaltă și slab arcuită) cuprins între 6 și 7 cm; umărul este clar delimitat iar corpul lor este tronconic (fig. 45, 25).

Ceramica de culoare cenușie era împodobită cu decor lustruit și cu brâuri în relief. Motivele ornamentale erau formate din rețele, linii în val sau drepte, trasate pe corpul și pe buza străchinilor, cănilor, fructierelor și capacelor.

Subgrupa B include ceramică pictată, larg răspândită în așezările fortificate de la Malaja Kopanja și Zemplin, întâlnită sporadic și în alte așezări. În majoritatea cazurilor au fost descoperite doar fragmente din aceste vase pictate, care sunt foarte fragile. Arderea lor este uniformă, deși, în unele cazuri, insuficientă. Culoarea vasului în spărtură este roșie sau gălbuie. Suprafața exterioară era acoperită cu vopsea albă sau roșcată, mai rar neagră, pe care trasau benzi de culoare cafenie, mai late sau mai înguste. Se folosea un decor în zig-zag sau în rețea, realizat prin trasarea culorii cafenii pe fondul alb. Formele principale ale repertoriului ceramic pictat sunt oalele, vasele în formă de vază, străchinile, vasele cu pântec sferic și cănile.

Oalele. Este forma reprezentativă a vaselor cu decor pictat. În funcție de proporțiile lor pot fi definite două tipuri.

Tipul I. Vase cu corpul mai mult sau mai puțin sferic, cu gura relativ strâmtă, gâtul înalt și buza răsfrântă pronunțat. Se deosebesc între ele prin dimensiuni și prin diametrul gurii, de 7-12 cm. Menționăm dimensiunile vaselor reconstituite: diametrul gurii: 10-11 cm, diametrul fundului: 5-7 cm, înălțimea: 17-19 cm (fig. 45, 26-27).

Tipul II. Oale cu gura strâmtă, cu marginea scundă îndoită oblic spre exterior. Umărul vasului este înclinat și înalt iar corpul bombat. Diametrul gurii este de 7,5 cm, cel al fundului de 5 cm iar înălțimea de 12 cm (fig. 45, 28).

Tipul III. Oale mici cu gura strâmtă și corp bitronconic. Diametrul gurii: 3 cm, diametrul fundului: 3,5 cm, înălțimea: 7,5 cm (fig. 45, 33).

Vasele în formă de vază au gura largă și sunt adânci. Buza lor este îngroșată și îndoită spre interior; corpul este oval iar diametrul maxim se află în treimea superioară a înălțimii vasului. Diametrul gurii este cuprins între 8 și 16 cm, cel al fundului între 6 și 8 cm iar înălțimea între 8 și 14,5 cm (fig. 45, 29-31).

Străchinile au gura adunată, buza îngustă, ușor răsfrântă și corpul ușor bombat la jumătatea înălțimii totale a vasului. Pe corp, ornamentul este dispus în formă de rețea din dungi pictate. Diametrul gurii variază între 15 și 17 cm, cel al fundului între 6 și 7 cm iar înălțimea între 9 și 10 cm (fig. 45, 32).

Cănile nu au cunoscut o răspândire notabilă. Exemplarele cunoscute sunt fragmente și nu permit precizarea tipologiei lor. Singura cană a cărei formă o cunoaștem a fost găsită în locuința

N 34 de la Malaja Kopanja. Ea are dimensiuni nu prea mari (diametrul gurii - 10 cm, diametrul fundului - 6 cm şi înălţimea - 9 cm), o buză răsfrântă şi corpul mai larg în treimea inferioară a vasului (fig. 45, 34).

Din subgrupa C fac parte vasele lustruite de culoare cafenie. În spărtură, pereţii acestor vase au culoarea cafenie sau galbenă. Tipologic, în această subgrupă sunt cuprinse borcane, străchini, vase mari - borcan şi căni. Acestea din urmă sunt cunoscute doar în stare extrem de fragmentată. Suprafaţa vaselor din această subgrupă era ornamentată prin reţele de dungi lustruite şi prin linii orizontale în val.

Borcanele. Asemănătoare prin dimensiuni celor lucrate cu mâna. Acestea sunt, în general, medii: diametrul gurii este cuprins între 8 şi 13 cm, cel al fundului între 4 şi 5,5 cm iar înălţimea între 6,5 şi 11 cm (fig. 45, 35).

Străchinile au gura larg deschisă şi marginea îngustă, arcuită. Corpul, oval, se termină într-un fund inelar. Iată dimensiunile unui exemplar reconstituit: diametrul gurii: 11 cm, diametrul fundului: 6,5 cm, înălţimea: 7,5 cm (fig. 45, 36).

Vasele mari - borcan, în formă de oală, au gura largă, buza mult răsfrântă şi arcuită spre exterior. Umărul este clar delimitat şi înalt, corpul este oval iar diametrul maxim este plasat în treimea superioară. Dimensiunile exemplarului reconstituit sunt următoarele: diametrul gurii: 32 cm, diametrul fundului: 17,5 cm, înălţimea: 39,5 cm (fig. 45, 37).

Subgrupa D constă din vase de tip "pithoi" (de provizii), care sunt larg răspândite în aşezările fortificate şi în cele deschise. Ele erau modelate din pastă densă de lut amestecată cu o cantitate apreciabilă de nisip cuarţitic cu bob mare. Culoarea lor este galbenă, uneori roz. Arderea este uniformă, dar nu totdeauna integrală. Buza lor este lată (5-9 cm), masivă. Corpul are forma unui ovoid cu diametrul maxim plasat în treimea superioară a înălţimii sale. Fundul este îngust. Unele vase sunt ornamentate cu linii succesive incizate orizontal sau în val. Diametrul gurii variază între 40 şi 45 cm iar cel al fundului între 25 şi 33 cm. Înălţimea lor aproximativă poate fi de până la 1 m şi chiar mai mult (fig. 45, 38-43). Se întâlnesc exemplare a căror suprafaţă este acoperită cu angobă cafenie sau neagră. În astfel de cazuri, în pasta vasului sunt folosite ca degresant cioburile pisate.

Cunoaştem un singur exemplar de cupă de tip "delian". Vasul a fost modelat cu grijă din pastă bine frământată, având în compoziţie nisip fin. Arderea uniformă i-a conferit culoarea roşu închis. În exterior, suprafaţa sa este acoperită cu un ornament în relief. Diametrul gurii este de 9,2 cm, cel al fundului de 3,2 cm, înălţimea de 6 cm (fig. 45, 44). Vase de acest tip au fost răspândite mai ales în teritoriile getice, câtă vreme la daci se întâlnesc rar. Confecţionarea lor a încetat la mijlocul sec . I î.e.n. (Berciu, 1981, p. 54).

Ceramica dacică descoperită în aşezările fortificate (grădiştile) de pe Tisa superioară se include în ceramica fazei clasice a ceramicii geto-dacice (Crişan, 1969, 152-153), ce corespunde celei de-a treia faze din evoluţia ei, dintre anii 100 î.e.n. - 106 e.n. În confecţionarea vaselor lucrate cu mâna se remarcă păstrarea tradiţiei Hallstattului tracic. Cănile cu o toartă sau cu două torţi, atribuite de noi tipurilor II şi III, au fost realizate după prototipuri celtice (Crişan, 1969, p. 140-141, 178, pl. LXI, LV). Producţia ceramicii lucrate la roată s-a dezvoltat sub influenţa culturii străine. Constatăm astfel imitarea ceramicii celtice în cazul ambelor tipuri de străchini sau a vaselor cu două torţi şi a celei romane în cazul capacelor (Crişan, 1969, p. 179, 183. 196). Sub influenţa atelierelor elenistice şi celtice în mediul geto-dacic a apărut ceramica pictată (Crişan, 1969, p. 201). Apariţia vaselor de tip *pithoi* este pusă în legătură cu vasele greceşti de tip *dolium* sau *pythoi* (Pârvan, 1982, p. 587-588). Tot imitaţii după prototipuri greceşti sunt şi cupele de tip delian şi strecurătorile (Crişan, 1969, p. 137-138). Influenţa romană, după

părerea cercetătorilor români (Crişan, 1969, p. 214; Berciu, 1981, p.153), este resimţită mai cu seamă în sec. I e.n. Tocmai în această vreme, când s-au intensificat contactele cu Imperiul timpuriu, diferite forme din repertoriul ceramicii romane au fost împrumutate de către olarii daci.

b) Uneltele şi alte obiecte de utilitate gospodărească

Un mare număr dintre ele au fost descoperite în complexele arheologice de la Malaja Kopanja, o altă parte a fost descoperită la Zemplin iar un număr redus aparţin altor aşezări. Uneltele se împart, după destinaţia lor, în unelte agricole, unelte de fierari şi de orfevrari, unelte pentru prelucrarea lemnului, unelte utilizate pentru prelucrarea pietrei şi unelte de uz casnic. Uneltele agricole sunt cele folosite la lucrarea pământului şi la strângerea recoltei, adăugându-li-se râşniţele pentru măcinatul cerealelor.

Brăzdarele de plug. Ne este cunoscută numai o piesă fragmentară - partea dinspre tăiş, confecţionată dintr-o bucată de fier în formă de placă (fig. 46, 52).

Secerile. Partea lor activă este arcuită mai mult sau mai puţin iar mânerul are forma unei cozi scurte drepte sau are o formă ovală. Lungimea secerilor este de 19-23 cm iar lăţimea tăişului de 2-3 cm (fig. 46, 19-20).

Coasele. Din punct de vedere tipologic fac parte din categoria coaselor-gorbuş. Lungimea lor este de până la 50 cm, lăţimea maximă a tăişului fiind de 5 cm. Un fel de "călcâi" cu o prelungire în formă de pană în unghi se fixa cu ajutorul unei verigi de coada de lemn a uneltei (fig. 46, 29-31).

Râşniţele. Numai la Malaja Kopanja au fost găsite peste 100 de exemplare. De obicei, ele sunt de dimensiuni medii, cu diametrul de 28-30 cm, dar câteva exemplare au diametrul de până la 44-48 cm. În funcţie de partea lor activă, râşniţele se împart în cele fixe - pietrele inferioare - şi cele alergătoare - pietrele superioare. Alergătoarea are formă conică, atât pe faţa activă cât şi pe cea exterioară, în adâncitura căreia se turnau boabele. Lateral se făcea o adâncitură pentru mâner iar în centrul râşniţei se perfora un orificiu de o formă deosebită sau pătrată, necesar fixării osiei. Înălţimea pietrei alergătoare era de regulă de 12- 14 cm. Partea fixă, inferioară, este conică, adâncită şi are baza netedă. În centru avea o adâncitură de 5-6 cm sau un orificiu ce o traversa vertical. Acesta servea pentru fixarea axului, asigurându-se o mişcare rotativă regulată a râşniţei. Înălţimea pietrelor fixe era de 10-12 cm iar diametrul orificiului central era, de obicei, de 2-4 cm (fig. 47).

După părerea lui R.C. Minosjan (1978, p.102), râşniţele simple de mână erau întotdeauna confecţionate cu suprafeţele plane, devenind conice numai datorită folosirii îndelungate. Cu alte cuvinte, pietrele fixe de râşniţă descoperite îşi datorează forma actuală exclusiv deformării datorită travaliului. Această părere s-ar referi, prin urmare, şi la numeroasele râşniţe celtice descoperite în complexele arheologice din Cehia, asemănătoare celor descoperite în ţinuturile Tisei superioare (Waldhauser, 1981). După părerea noastră, forma conică a râşniţelor de mână a fost realizată din momentul confecţionării, ele fiind destinate măcinării grosiere a boabelor. Forma conică permite sfărâmarea rapidă a bobului râşnit, fără a-l făina prea mult. O făină mai măruntă era dobândită cu ajutorul unor râşniri succesive. În schema tipologică a lui J. Waldhauser (1981, p. 183, 210, fig. 14), râşniţele de la Malaja Kopanja corespund tipului B 3 (pietrele superioare mobile) şi 1-3, 4-6 (pietrele inferioare fixe). Ele sunt datate la sfârşitul sec. I î.e.n. - începutul sec. I e.n.

În ţinuturile Tisei superioare râşniţele de mână au apărut o dată cu pătrunderea celţilor, la sfârşitul mileniului I î.e.n. (Bidzilja, 1971, fig. 16, 22). Evoluţia lor este legată de diminuarea formei conice a piesei superioare active. Pietrele de râşniţă descoperite în aşezările din sec. III-IV e.n. au, de regulă, suprafaţa activă plană sau puţin conică.

Foarfecele - fac parte din categoria foarfecelor cu arc, care serveau la tunsul oilor. Ele au fost confecţionate dintr-o bandă din fier şi constau din două părţi cu tăiş, unite printr-un arc tot în formă de placă (fig. 46, 27).

Cosorul are lama prelungă, mult arcuită. Muchia se arcuieşte treptat spre mâner. Lungimea părţii păstrate este de 9,5 cm (Kotigoroško, 1989, pl. VII, 49).

Uneltele de fierar şi de orfevrar formează o grupă mică de descoperiri, provenite mai ales din vestigiile rămase în construcţiile destinate atelierelor. Amintim cleştii, dălţile, perforatoarele şi creuzetele.

Cleştii sunt confecţionaţi din două părţi unite printr-un mic nit. Părţile lor active sunt prelungi. Una dintre ele e prevăzută cu un locaş, în care intra cea de-a doua parte, rotundă în secţiune. Lungimea cleştilor este de 29 cm (fig. 39, 13).

Perforatoare. Tija lor este lungă de 8-11 cm, având secţiunea pătrată sau rotundă înspre partea unde se lovea. Partea activă este rotundă sau plată în secţiune şi foarte ascuţită (fig. 46, 7, 9-10).

Dălţile au formă de pană cu capătul activ ascuţit şi masiv. Lungimea lor variază între 8 şi 11 cm (fig. 46, 8).

Creuzetele. În majoritatea lor au urme de zgură şi sunt deformate. Pe unele dintre ele, pe fund şi pe pereţi, s-au păstrat urme de sticlă. Au fost confecţionate din pastă de lut amestecat cu o foarte mare cantitate de nisip mărunt, fapt ce mărea rezistenţa la foc a creuzetelor. Creuzetele se împart în două tipuri, după forma lor. Din primul tip fac parte 37 de creuzete conice. Înălţimea lor este de 3-6,5 cm, diametrul orificiului de 2-4,7 cm. Cel de-al doilea tip este reprezentat prin 8 exemplare cu pereţii rotunzi sau ovali şi orificiul larg, cu diametrul de 8-10,5 cm. Fundul creuzetelor este arcuit iar înălţimea lor este de 7-8,5 cm. Toate au fost descoperite în stare fragmentară (fig. 41, 13-34; 42, 19-25). Creuzete similare sunt bine cunoscute în cadrul complexelor din aşezările fortificate din România (Preda, 1986, pl. XXV, 10-12; Berciu, 1981, pl.90, 12; 91, 1). Una din cele mai mari serii de creuzete de ambele tipuri a fost descoperită în dava de la Răcătău (Căpitanu, 1992, fig. 19, 1-22). Din La Tène-ul târziu datează şi 18 creuzete conice, descoperite în aşezarea celtică de la Bratislava, laolaltă cu forme pentru turnarea monedelor (Cooper, 1988, p. 11-12, fig. 6).

Tipare. Au fost descoperite două exemplare. Din primul s-a păstrat o porţiune neînsemnată, cu resturile unei adâncituri de formă conică. Cel de-al doilea exemplar este mai bine păstrat, fiind de formă paralelipipedică. Tiparul a fost confecţionat din lut amestecat cu nisip mărunt. Un capăt al tiparului este rupt, lungimea părţii păstrate fiind de 15 cm; în secţiune, tiparul măsoară 5,8 x 5 cm. Pe mijlocul uneia din feţe se află o adâncitură prelungă circulară cu diametrul de 2,6 cm, iar pe cealaltă - o adâncitură cruţată(fig. 46, 32). O parte din suprafaţa tiparului şi a adânciturii sunt acoperite cu o depunere neagră cenuşie.

O grupă însemnată atât din punct de vedere cantitativ cât şi din cel al tipologiei este reprezentată de uneltele folosite la prelucrarea lemnului, fapt ce evidenţiază importanţa acestui meşteşug în viaţa triburilor locale. În această perioadă (sec. I î.e.n.-I e.n.), erau intens răspândite topoarele, dălţile, scoabele şi unelte cu vârful în formă de lingură.

Topoarele fac parte din categoria topoarelor-celturi. Tăișul îl au îngust sau lățit ca la securi. Orificiul de fixare a cozii este vertical. Lungimea exemplarelor variază între 6,5 și 13,5 cm (fig. 46, 1-3).

Topoarele de tâmplar. Prin formă, ele se aseamănă cu topoarele-celt, de care se deosebesc prin lungimea mai mare a părții de fixare a cozii, cu marginea, de obicei, nesudată. Lungimea lor este cuprinsă între 9-12 cm (fig. 46, 4-5).

Dălțile sunt masive, cu tub de fixare lung și cu tăișul lat. Lungimea lor este de 15-17 cm (fig. 46, 26).

Dălțile de tâmplar. Unealtă cu cu mâner îngust, pe care se fixau plăsele de lemn, cu partea activă plată și ascuțită. Lungimea este de 12 cm (fig. 46, 9).

Răzuitoarele sau cuțitele. Au forma unor plăci cu două capete pentru mânere. Muchia lor este arcuită iar tăișul drept. Lungimea tăișului este de 5-7 cm iar lățimea de 2,7 cm (fig. 46, 11-12).

Piesele de tăiat cu un capăt în formă de lingură sunt unelte cu tijă lungă și cu partea activă prelungă de formă ovală, asemănându-se cu o lingură. Lungimea lor este cuprinsă între 13,5 și 19,5 cm (fig. 46, 17-18).

Două unelte pot fi puse în legătură cu prelucrarea pietrei și construirea edificiilor sau amenajărilor din piatră. Una dintre acestea este o unealtă cu corpul îndoit în unghi și cu partea activă trapezoidală (fig. 46, 14); cea de-a doua este un ciocan. Acesta din urmă are forma romboidală cu părțile active îngustate și lungimea de 12,7 cm (fig. 46, 13).

Un instrument care a servit la trasarea pe suprafața vaselor a liniilor incizate drepte sau în val este o unealtă cu partea activă dințată, care se îngustează spre mâner, lungă de 6,6 cm (fig. 46, 33).

Un grup destul de numeros de obiecte (câteva zeci) îl constituie cuiele, crampoanele și scoabele, folosite la fixare. Între cuie se deosebesc două tipuri. Primele au floarea în formă de pălărie rotundă și bombată, cu diametrul de 3-3,5 cm. Unul din ele a fost împodobit prin sudarea unor plăcuțe de aur în formă de frunze (fig. 46, 42-43). Cele de tipul al II-lea au floarea lungă, rectangulară, prevăzută jos cu două proeminențe ascuțite (fig. 46, 46).

Ușilor și porților le aparțin cheile în formă de "L", închizătorile și felurite cârlige și alte obiecte similare (fig. 46, 35-37, 43).

Uneltele și ustensilele folosite în gospodărie și la anumite meșteșuguri casnice constituie descoperirile cele mai numeroase și mai răspândite, atât în așezările fortificate cât și în cele deschise. Amintim fusaiolele, conurile, calapoadele din lut ars ca și o întreagă serie de cuțite.

Fusaiolele sunt de mai multe forme: rotunde, biconice sau discoidale. Au fost modelate cu mâna, adesea destul de grosolan. Unele din ele au fost confecționate din fragmente de vase (fig. 19, 33; 21, 25; 34, 22; 35, 13).

Greutățile conice din lut pentru războaiele de țesut sunt reduse numeric. De obicei, ele au dimensiuni mici, fiind înalte de 6-7 cm, sau foarte mari, înalte de până la 12-15 cm. Acestea din urmă au suprafața neregulată (fig. 32, 4-8).

Un interes deosebit îl prezintă așa-numitele "calapoade". Numai la Malaja Kopanja s-au găsit 35 de exemplare. Au fost confecționate dintr-o pastă dură cu amestec de nisip mărunt. Arderea lor este bună iar culoarea - galbenă, cenușie sau neagră. Baza lor este, de obicei, ovală sau elipsoidală. Mânerul este rotund sau rectangular în secțiune (fig. 48). În funcție de forma suprafeței active se deosbesc "calapoade" cu baza plană sau arcuită. Pe suprafața unui exemplar a fost trasată o rețea de linii incizate. Mânerele, în câteva cazuri, erau prevăzute cu un orificiu

pentru atârnare (fig. 48, 14-15, 17, 19). Două din aceste "calapoade" sunt confecţionate din piatră. Ele au fost folosite pentru mărunţirea prundişului (fig. 48, 16, 18).

Piesele descrise mai sus sunt specifice complexelor dacice clasice. Ele apar în sec. III-II î.e.n., dobândind un vârf al răspândirii lor în perioada clasică a culturii dacice (Crişan, 1969, p. 205, fig. 36; 113, 15-17, 19). Încă de la primele descoperiri, undeva la începutul sec. XX, în arheologia românească astfel de obiecte au fost numite lustruitoare. Părerea privind utilizarea lor era unanimă - aceea că au servit drept unelte ale olarului pentru prelucrarea suprafeţei ceramicii; această părere a fost preluată şi de noi drept o axiomă (Kotigoroško, 1989, p. 45). Dar prin acumularea unei serii mari de astfel de ustensile ne-a atras atenţia faptul că majoritatea aşa-numitelor "calapoade" prezintă urmele arderii secundare. Faptul ne-a îndemnat să efectuăm o analiză traseologică, care a fost realizată în 1992 de către G.I. Sapožnikova, colaborator ştiinţific al Institutului de Arheologie al Academiei de Ştiinţe a Ucrainei din Odessa.

Rezultatele analizei au dus la concluzia că nu ne aflăm în faţa unor lustruitoare, ci a unor "călcătoare" - unelte legate de prelucrarea pieilor, care erau folosite pentru netezirea cusăturilor şi a suprafeţei pieilor. Înainte de a fi folosite, aceste "călcătoare" erau încălzite.

În legătură cu prelucrarea pieilor şi anume cu croirea lor trebuie pusă, probabil, şi o bucată de piatră netedă de formă ovală. Aceasta are o margine ascuţită ca tăişul unui brici şi o adâncitură ciobită într-o parte, în care se putea sprijini degetul mare (fig. 46, 20).

Cuţitele erau unelte universal folosite, atât în îndeletnicirile gospodăreşti, cotidiene, cât şi în meşteşuguri. Se cunosc peste 60 de exemplare, care se deosebesc între ele prin dimensiuni şi forme. Cele mai răspândite şi cele mai apreciate de daci au fost cuţitele cu spatele arcuit (fig. 46, 21-25). La Malaja Kopanja s-a găsit un singur exemplar dintr-un tip de cuţit celtic, cu inel terminal la mâner (fig. 46, 23).

Între alte obiecte, care nu au fost amintite mai sus, menţionăm cârligele de pescuit (fig. 46, 15-16), fragmentele unor căldări (fig. 46, 38, 41), cârlige cremalieră (fig. 46, 48-49) precum şi numeroase pietre de ascuţit (fig. 32, 9).

c) Armele şi pintenii

Din această epocă sunt cunoscute atât arme de atac cât şi de apărare. Între armele de atac se includ săbiile, vârfurile de lance, de săgeţi şi călcâiele de lance în formă de con.

Săbiile. Se cunosc două exemplare, dscoperite în mormintele de la Zemplin. Ambele sunt de tipul săbiilor cu două tăişuri, având şănţuiri adâncite pe toată lungimea lamei şi vârful ascuţit. Lungimea lor era de 91 şi, respectiv, 95 cm iar lăţimea lamei este de 6-7 cm. Pe lama sabiei din mormântul 78 s-a imprimat prin ciocănire inscripţia VTILICI (fig. 49, 27). La capătul lamei şi al mânerului s-au descoperit resturi de teacă. S-a păstrat mai bine teaca sabiei din mormântul 108 (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. XV, 30-31), fiind găsite corpul şi buterola (fig. 52, 17). Analiza metalografică a arătat că materialul pentru realizarea tecii a fost alama, realizată printr-o singură turnare. Utilizarea unui astfel de material satisface scopul funcţional al tecii care, în pofida unei rezistenţe scăzute, are un aspect estetic deosebit (Longauerová, Longauer, 1990, p. 354). Conform părerii lui J. Werner (1977, p. 367, 369, 376), tecile cu astfel de învelitori se foloseau pentru săbii lungi de bună calitate, care, ţinând seama de descoperirile din Karintia, se confecţionau în Noricum. De acolo, ele ajungeau în diferite regiuni ale lumii barbare, după cum o dovedesc şi piesele noastre, descoperite pe Tisa superioară.

Fragmente dintr-o teacă au fost găsite şi la Malaja Kopanja, în locuinţa N 38. Ea a fost confecţinată din placă de fier, pe suprafaţa exterioară a căreia se găsea un ornament complicat

crestat şi acoperit cu bronz. Baza compoziţiei decorului era o cruce mărginită de alte trei motive. Suprafaţa interioară, cu urne din lemn, este extrem de corodată (fig. 51, 2).

Vârfurile de lance. Formează cea mai mare grupă din categoria armelor de atac (26 exemplare). După forma lamei ele se împart în cinci tipuri.

Tipul I. Vârfuri de lance cu lama lungă, cu secţiunea romboidală, cu tub de înmănuşare scurt. Lungime: 23 cm (fig. 49, 1-2). Vârfurile din acest tip sunt considerate a fi cele mai răspândite în Latène-ul târziu (Pieta, 1982, p. 75)

Tipul II. Vârfuri de lance cu lama în formă de frunză. În secţiune sunt, de obicei, romboidale iar manşonul este scurt. Lungimea variază între 12 şi 19 cm (fig. 49, 3-6, 8, 24).

Tipul III. Se deosebeşte de cel precedent prin lungimea manşonului. În lungul lamei se află o nervură reliefată. Lungimea vârfurilor de lance de acest tip este de 20-21 cm (fig. 49, 9).

Tipul IV. Lama vârfului de lance este în formă de frunză, lată la bază şi îngustată mult la vârf. În secţiune este romboidală iar tubul de înmănuşare este lung. Lungimea: 25 cm (fig. 49, 7).

Tipul V. Vârfuri de lance cu lama lată şi manşon neted, prevăzut cu un orificiu pentru fixarea cozii. Lungimea: 14-15 (fig. 49, 11).

Vârf de suliţă scurt, cu lama prelungă, romboidală şi cu manşonul gros şi lung. Lungimea sa este de 12 cm (fig. 49, 10).

Vârfuri (călcâie de lance), tubulare, cu vârful ascuţit, confecţionate dintr-o placă de fier. Lungimea lor variază între 6 şi 12 cm (fig. 49, 21-23).

Vârfurile de săgeată sunt de două tipuri: cu peduncul şi cu tub de înmănuşare. Lama lor este triunghiulară cu marginile ascuţite, modelată în formă de frunză sau în formă de lanţetă (fig. 49, 12-20; 51, 3). Cel mai mare număr de vârfuri de săgeată (17) au fost găsite In mormântul 106 de la Zemplin (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. XV, 1-77).

Formele de vârfuri de lance, suliţă şi săgeţi prezentate au apărut în perioada Latène. În perioada de început a erei noastre ele erau utilizate de purtătorii culturii Púchov (Pieta, 1982, pl. XVII), dar au cunoscut o răspândire deosebită în complexele civilizaţiei dacice din zona arcului carpatic (Glodariu, Iaroslavschi,1979, fig. 68; 70). Amintim că o serie întreagă de astfel de vârfuri a fost descoperită şi în dava dacică de la Răcătău (Căpitanu, 1985, p. 55-56, fig.16, 1-6; 23-27).

Armele de apărare sunt reprezentate de trei umbones de scut, două mânere de scut şi cămăşi de zale. Cu excepţia cămăşii de zale de la Malaja Kopanja, toate aceste obiecte s-au descoperit în mormintele de la Zemplin.

Umbones de scut. Primul dintre exemplare s-a păstrat fragmentar. După clasificarea lui M. Jahn (1916, p. 55), el aparţine tipului 3 a. Este scund, de formă ovală, cu vârful slab conturat. Baza sa, cu diametrul de 18 cm, se fixa pe scut prin patru cuie-nituri. Înălţimea umbo-ului este de cca. 6 cm. Este de tip LaTène târziu (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 282, pl. IX, 10).

Cel de-al doilea exemplar este conic, cu gât cilindric şi baza lată. Vârful său este delimitat. Diametrul bazei este de 18,2 cm iar înălţimea este de 12 cm. După clasificarea lui M. Jahn (1916, p. 167-168), se încadrează în tipul 5. Aparţine modelelor celtice târzii (fig. 52, 19) dar a fost găsit şi în cetăţile geto-dacice, ca şi în grădiştile din sec. I î.e.n. - sec. I e.n.. K. Peschel (1977, fig.4) atribuie acest tip de umbo exclusiv complexelor germanice din bazinul Elbei, databile în sec. I î.e.n. iar T. Liana (1976, p. 140, fig. 1, 25) consideră că în mediul culturii Przeworsk tipul 5 de umbo (după Jahn) a fost specific fazei B 1 a acestei culturi.

Cel de-al treilea **umbo** este de formă conică, cu gât conic şi partea de mijloc slab delimitată. Diametrul bazei sale este de 12,8 cm iar înălţimea de 6,7 cm (fig. 49, 25). Astfel de **umbones** apar cu fibule de tip Almgren 68, cu căuşe de tip Eggers 140 şi cu mânere ajurate pentru scut (Kolnik, 1980, p. 97-98, 106-107, 111), adică la un loc cu obiecte din fazele B I b - B I c, în mormintele germanice de la Kostolna de lângă Dunăre.

Mânerele de scut. Se făceau dintr-o singură placă de fier. Ele sunt rectangulare, proeminente, cu o mică lărgire spre extremităţile ce se fixau de scut. Lungimea lor este cuprinsă între 18 şi 20 cm (fig. 49, 26). După clasificarea lui M. Jahn (1916, p. 183, 192) aceste mânere aparţin tipului 9, care se datează în perioada romană timpurie. Ele au fost mult mai răspândite în mediul culturii Przeworsk, unde au apărut în perioada B 2 şi s-au răspândit mult în perioada B 2/C 1 (Godlowski, 1984, p. 337, fig. 4, 25, 26). În mormântul 70 de la Zemplin unui mâner de acest tip îi corespunde umbo-ul amintit mai sus, precum şi vârfuri de lance timpurii, ceea ce ne permite să îl datăm între 30 şi 70 e.n.

Cămăşile de zale au fost găsite într-o stare rea de conservare. Analiza metalografică a cămăşii de zale de la Zemplin a stabilit că zalele (cu diametrul de cca. 0,9 cm) au fost realizate din oţel de bună calitate, conţinând o cantitate mărită de crom, corespunzând deci necesităţilor solicitate de funcţia sa defensivă (Longaurová, Longauer, 1990, p. 355).

Cămăşile de zale erau piese defensive costisitoare; aşa se explică raritatea lor. De obicei, ele fac parte din inventarul mormintelor bogate ale conducătorilor sau unor luptători de vază. Astfel este cazul mormântului din tumulul 4 de lângă dava de la Popeşti, unde laolaltă cu cămaşa de zale s-au mai găsit, în mormânt, sabia, scutul şi multe alte piese (Vulpe, 1976, p. 193-215).

Pintenii. Au fost utilizaţi de luptători călări. Erau lucraţi din sârmă de fier cu diametrul de 0,5-0,6 cm, cu secţiunea rotundă sau semirotundă. După lăţimea şi înălţimea părţilor laterale se împart în două tipuri.

Primului tip îi aparţin pintenii mici cu părţile laterale lăţite, care se terminau prin butoni masivi. Spinul acestora este lung şi ascuţit (fig. 49, 28-29, 33).

Cel de-al doilea tip cuprinde pintenii mai mari cu părţile laterale înalte, terminate în butoni plaţi sau ovali, îngroşaţi. Spinul acestora este, de obicei, lung şi ascuţit. Pe un exemplar, spinul şi partea de sus a părţilor laterale sunt ornamentate cu crestături şi aurite (fig. 49, 30-32).

Pintenii apar în perioada La Tène târzie în oppida, răspândindu-se apoi în aşezări (Simek, 1953, p.200; Meduna, 1970, fig. 6, 2, 4). Se consideră că pintenii cu părţile laterale scunde sunt caracteristici sec. I î.e.n. iar cei cu părţile laterale înalte se datează în perioada romană timpurie (Kostrzewski, 1919, p. 140; Pieta, 1982, p. 78). În cadrul complexelor culturii Przeworsk din Polonia tipul II corespunde orizontului fibulelor Almgren 68 (Liana, 1976, p. 140, fig. 1, 5), câtă vreme A. Müller (1957, p. 140, pl. 13b) îi atribuie unei perioade mai târzii şi anume treptei B 2. Aceşti pinteni au fost larg răspândiţi în lumea dacică, unde ei nu au fost împărţiţi în tipuri sau variante iar datarea lor sumară este sec. I î.e.n. - I e.n. (Glodariu, Iaroslavschi, 1979, p. 126-127).

Dintre obiectele ce fac parte din echipamentul luptătorilor menţionăm şi centura de astragale de la Zemplin. Fiecare parte componentă era compusă din 20 astragale de bronz cu patru perforaţii (fig. 49, 37). Astfel de brâuri, de care erau atârnate săbiile, se găsesc destul de rar într-o astfel de stare de conservare. De obicei se găsesc piese astragaloide izolate (fig. 49, 35-36).

Centurile astragaloide apar în sec. V î.e.n. în Iliria, fiind folosite mai târziu în ţinuturile scordiscilor, de unde s-au răspândit în diferite şi destul de îndepărtate regiuni ale bazinului carpatic (Todorović, 1968, p. 61). Ele ajung până în teritoriul culturii Púchov (Pieta, 1982,

pl. LVII, 22), dar au fost descoperite în număr mare în complexele dacice din Transilvania, unde sunt datate la sfârşitul perioadei Lt D (Crişan, 1978, p. 157).

d) Podoabe şi accesorii vestimentare

Această grupă de antichităţi este formată din felurite obiecte confecţionate din fier, bronz, argint şi sticlă. Majoritatea obiectelor au fost descoperite la Zemplin şi Malaja Kopanja. Cantitativ, predomină fibule şi mărgele de sticlă; cataramele, brăţările şi inelele sunt mai puţin numeroase.

Fibulele. Din cele câteva zeci de fibule am ales 17 piese întregi sau aproape întregi, care permit o analiză a lor, atât în privinţa modului de folosire cât şi din punct de vedere cronologic.

1. Cele mai timpurii fibule sunt reprezentate de seria celor de schemă La Tène mijlociu, care sunt confecţionate dintr-o singură bucată de sârmă de fier netedă, având cordarea exterioară. Resortul este format din câte două spire iar arcul este îndoit. Lungimea lor este de peste 11 cm (fig. 52, 1). J. Filip (1956, p. 112) consideră că acest tip de fibule au fost folosite de la sfârşitul sec. î.e.n. până la începutul epocii romane. Această părere este acceptată de majoritatea specialiştilor, între care şi A.K. Ambroz (1966, p. 19, pl. 3, 1-2).

2. Fibulă confecţionată dintr-o singură bucată de sârmă de fier netedă, cordarea interioară. Resortul e compus din 5 spire iar arcul este îndoit în unghi. Lungimea ei este de 9 cm (fig. 52, 4). În funcţie de forma sa este apropiată de varianta "B" a lui I. Kostrzewski (1919, p. 17-18, fig. 2). Acest tip a fost răspândit pe un teritoriu vast în perioada La Tène târzie. K. Peschek (1977, p. 255) le atribuie tipului "pseudo" - La Tène mijlociu. H. Schönberger (1952, p. 49) consideră că ele supravieţuiesc până la începutul perioadei imperiale.

3. Fibule de dimensiuni nu prea mari, confecţionate din fier, cu nodozităţi sferice pe picior şi pe partea superioară a arcului; cordarea resortului, de obicei foarte lung, este exterioară. Lungimea lor este cuprinsă între 4,5 şi 6,9 cm (fig. 52, 2-3). J. Bujna (1982, p. 336, fig. 4, 30) le atribuie tipului 30, specific pentru faza Lt C Ib. J. Filip (1956, p. 109) consideră că astfel de fibule se găsesc în orizontul centurilor din zale şi al brăţărilor de picior compuse din 3 sau 4 semiove mari.

4. O fibulă nu prea mare, cu lungimea de 4,6 cm, lucrată din fier. Resortul cordat interior este scurt iar în partea de sus a corpului prezintă o îndoitură în unghi; port-acul este scurt şi neted (fig. 52, 6). După clasificarea lui J. Břeň (1964, p. 221-222), face parte din varianta "B" a tipului B 6.

5. Fibule de tip Nauheim. Sunt confecţionate din fier şi bronz şi au lungimea cuprinsă între 4,4 şi 7,8 cm. Arcul este neted arcuit, subţiindu-se triunghiular spre picior. Resortul este compus de obicei din câte 4 spire, port-acul este neted sau cu o bordură (fig. 52, 7). J. Břeň (1964, p. 229-234) încadrează aceste fibule în tipul C 2, considerându-le podoabe feminine. M.B. Ščukin (1991, p. 96) este de o părere contrarie, pornind de la descoperirile de fibule de tip Nauheim găsite pe corpul luptătorilor gali din şanţul de la Alesia, căzuţi cu prilejul asaltului lagărului roman.

6. Fibule în formă de lingură. Numele l-au primit de la căpşorul în formă de linguriţă. Sunt confecţionate din bronz şi fier. Arcul este îndoit, neted, îngustându-se spre port-ac. Resortul din 4 spire are cordarea interioară sub capul în formă de linguriţă. Port-acul este traforat (cu ramă) sau neted. Lungimea lor este de 6-8 cm (fig. 52, 13). J. Filip (1956, p. 115-116) consideră că astfel de fibule au fost produse şi mai târziu de atelierele La Tène şi le datează în consecinţă, în Europa centrală, la sfârşitul erei vechi şi începutul celei noi. Totodată, învăţatul ceh sublinia că

unele exemplare au fost utilizate până în primul deceniu al erei noastre. Un mare număr de fibule - linguriţă au fost descoperite în cadrul complexelor preromane din Dacia şi sunt datate de V. Căpitanu (1984, p. 71) în sec, I î.e.n. Mai strâns, în cea de-a doua jumătate a sec. I î.e.n. şi în prima decadă a sec. I e.n. sunt datate astfel de fibule, descoperite la Buridava, de către D. Berciu (1981, p. 87-89). Posibilitatea continuării existenţei lor şi la începutul erei noastre este argumentată de descoperirile din complexele închise de la Karlstein şi Nebovida (Břeň , 1964, p. 238-239).

7. Fibule militare (Legionenfibeln). Lucrate dintr-o singură bucată, din bronz, cu arcul îndoit confecţionat din bandă şi cu un port-ac lung şi neted. Au de obicei resortul scurt, cu 4 spire şi cordarea exterioară. Lungimea lor este de cca. 6 cm (fig. 52, 5).În Europa de est, A.K. Ambroz (1966, p. 24, pl. 4, 1) datează astfel de fibule în sec. I e.n. Descoperirile de acest fel fă cute în complexele Daciei preromane sunt atribuite de K. Horedt (1973, p. 133-134, fig. 2) unei perioade mai vechi.

8. Fibulă de tip Almgren 19 (A 19). Confecţionată din bronz, cu arcul puternic curbat în partea superioară şi prevăzut cu o nodozitate. Resortul este compus din 6 spire cu cordare exterioară. Port-acul exemplarului nostru este rupt. Lungimea sa este de 6 cm (fig. 51, 6). Acest tip este atribuit grupului de fibule caracteristice perioadei de tranziţie de la sfârşitul La Tène-ului la începutul epocii romane. Are multe variante ce sunt răspândite din zona Rin-Dunăre până în Scandinavia. Ele apar numai sporadic în zona Alpilor, a Iliriei şi Pannoniei (Pieta, 1982, p. 35-36). M.B. Ščukin (1991, p.99, fig. 5, 38) le plasează în etapa A 2, adică la sfârşitul sec. I î.e.n.

9. Fibula cu "ochişori", Almgren 47/48. Confecţionată din două părţi, cu corpul în bandă, puternic îndoit. În părţile laterale superioare ale corpului au fost crestaţi "ochişorii". Este din bronz. Lungimea: 4,5 cm (fig. 52, 14). T. Kolnik (1971, p. 513) atribuie acest fel de fibule fazei B 1a, iar A. Teiral (1983, p. 90, 97) fazei B 1c.Exemplarul nostru are analogii directe în aşezarea fortificată dacică de la Buridava, unde ele sunt datate în prima jumătate a sec. I e.n. (Berciu, 1981, p. 52, pl. 36, 8, 12).

10. Fibule puternic profilate de tip norico-pannonic; sunt cele mai numeroase pe Tisa superioară. Echilibrat realizate, au fost confecţionate, de obicei, din bronz.

11. Fibule cu "aripioare" de tip Almgren 238. După părerea lui K. Pieta (1982, p.45) ele erau produse pentru export, aşa că toate descoperirile se concentrează în lumea barbară. Astfel de fibule au fost în uz în decursul sec. I e.n. şi la începutul celui următor. Clasificarea detaliată a fibulelor de tip Almgren 238 a fost făcută de I. Garbsch (1965) şi a permis definirea variantelor eşalonate cronologic (21) ale acestui tip. În ţinuturile Tisei superioare sunt prezente două variante.

Varianta Almgren 238 a, cu un căpşor masiv sub care se delimitează clar două proeminenţe. Au resortul format, de obicei, din 4 spire, arcul drept şi port-acul înalt, cu ramă (fig. 52, 11). Această variantă reprezintă prototipul fibulelor cu "aripioare" şi apare la sfârşitul sec. I î.e.n. în Italia de Nord în mediul veneto-ilir, dar încă la începutul erei noastre erau confecţionate şi în Noricum şi Pannonia (Filip, 1956, p. 119). J. Břeň (1964, p. 153) şi I. Garbsch (1965, fig. 41), consideră că această variantă se datează la sfârşitul La Tĕne-ului şi începutul perioadei romane.

12. Varianta Almgren 238 m. Fibulă mare, masivă, cu resortul compus din 8 spire şi cordare interioară. Capul e prevăzut cu o creastă lată, ce se îngustează spre nodozitate, de la care pornesc aşa-numitele "aripioare". Port-acul este lung şi ajurat. Lungimea exemplarului ilustrat este de 15,3 cm (fig. 52, 27).

13. Fibulele de tip Almgren 236 sunt caracterizate printr-un cap masiv crestat şi prin corpul îndoit prevăzut cu două nodozităţi. Port-acul este, de obicei, în formă de ramă cu un buton terminal. Ele s-au răspândit mai ales în sec. I-II e.n. Variantele târzii ale acestui tip se întâlnesc la un loc cu monede de la Nero, Domitian şi Traian (Garbsch, 1965, p. 29-30, 78; Sanie, 1981, p. 82). Pornind de la clasificarea lui I. Garbsch, variantei A 236 c îi pot fi atribuite fibulele descoperite în construcţia 28 de la Malaja Kopanja şi cele din mormântul 100 de la Zemplin (fig. 52, 20). Celelalte fibule similare, datorită stării proaste de conservare, nu permit o încadrare mai fină.

14. Fibulele de tip Almgren 67/68 formează cel mai numeros grup din seria celor puternic profilate (27 exemplare). Sunt confecţionate dintr-o singură bucată, cu căpşor masiv, rombic şi cu o placă de sprijin deasupra resortului compus din 5-7 spire, cordat exterior. Corpul este puternic îndoit, prevăzut cu o nodozitate şi picior îngust cu buton terminal. Lungimea lor este de 4-6 cm (fig. 52, 21). Principalul criteriu de cronologizare în cadrul acestor tipuri îl reprezintă treptata schimbare în timp a formei port-acului. În legătură cu aceasta, cele 16 exemplare descoperite fără picior la Malaja Kopanja nu pot fi datate precis.

Pentru tipul timpuriu (A 67) este caracteristic port-acul cu ramă ajurat.

Tipul târziu (A 68), cu port-acul scurtat, prevăzut cu două perforaţii, este reprezentat prin 10 exemplare descoperite în necropola de la Zemplin (fig. 52, 26). Fibule similare apar în cadrul complexelor din perioada romană timpurie, în culturile Púchov (Pieta, 1982, p. 41-42), Przeworsk (Kozak, 1985, p. 29), Lipica (Cigilik, 1975, p. 121), ca şi în ţinuturile mai îndepărtate din lumea barbară a Europei.

15. Fibulele de tip Almgren 69 se deosebesc de cele precedente prin port-acul neted şi scurt (fig. 52, 31). Ele se găsesc destul de des în complexele civilizaţiei dacice, mai ales în aşezările fortificate, unde sunt datate în sec. I e.n. - începutul sec. II e.n. (Căpitanu, 1984, p. 72, fig. 4, 1-2). O datare mai strânsă şi anume a doua jumătate a sec. I - începutul sec. II e.n. o au fibulele de tip A 69 descoperite în complexele funerare de la Lipica, Verchnja şi Grinevo (Kozak, 1985, p. 38).

16. Fibulă tubulară masivă care are căpşorul rotund cu crestături pe margini. Corpul este îndoit, cu o nodozitate sau creastă iar port-acul este neted. Sunt confecţionate din fier iar lungimea lor este de 5 cm (fig. 52, 32). Din punct de vedere tipologic, această fibulă se încadrează în grupa IV Almgren. Fibule similare au fost descoperite în mormintele de la Abraham (Kolnik, 1980, pl. XXVIII, XLIV).

17. Fibule dintr-o singură bucată cu resortul lung şi cordare exterioară înfăşurată pe arcul care este îndoit, continuat cu un picior îngust, cu port-ac neted. Exemplarul ilustrat este din bronz şi are lungimea de 4,3 cm (fig. 52, 22). V. Căpitanu (1984, p.72) datează astfel de fibule, găsite în complexele dacice, de la începutul sec. I e.n. până în primele decenii ale sec. II e.n., subliniind că, în formă modificată, ele sunt cunoscute şi mai târziu la dacii liberi, fiind numite fibule de tip carpic. În mormântul 16 de la Krispinova o fibulă de acest fel a fost găsită la un loc cu una de tip A 68 (Godlowski, 1977, p. 62, fig. 2, 1, 3). Datarea lor este confirmată şi de mormântul 11 de la Zemplin (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. II, 12, 13).

Cataramele se disting între celelalte piese de vestimentaţie prin variabilitatea lor, putând fi bine tipologizate. Ele sunt bine reprezentate în mormintele necropolei de la Zemplin (22 exemplare). Ele se lucrau din fier, fără să lipsească exemplarele turnate în bronz şi cele din argint. Se deosebesc unele de altele prin formă sau construcţie.

Tipul I. Catarame cu rama rotundă, masivă, din fier, având diametrul de 3,2-4,5 cm. Limba este scurtă sau lungă (fig. 50, 26). Construcţia simplă a acestui tip a contribuit la răspândirea sa timpurie în zone vaste în perioada romană (Madyda, 1977, p. 364, 409, pl. II, 6).

Tipul II. Catarame din fier (într-un singur caz din bronz, cu crestături pe exteriorul ramei), cu rama în forma literei "D", confecţionată dintr-o singură bucată. Au dimensiunile medii de 3,7 x 2,6 cm (fig. 50, 27, 28).

Catarame similare sunt cunoscute de pe teritoriul Daciei preromane (Berciu, 1981, pl. 102, 9), de pe cel al Daciei romane (Bichir, 1984, pl. XLVII, 3) ca şi în complexele perioadei romane timpurii a culturii Púchov (Pieta, 1982, p. 50, pl. XVI, 29). Perioada maximei lor răspândiri se plasează în faza B 2 a începutului perioadei romane târzii. Din punct de vedere chorologic ele cuprind Europa nordică, centrală şi estică, fiind întâlnite în mediul culturilor Przeworsk şi Velbar (Madyda, 1977, p. 364-368.

Tipul III. Catarame cu rama dintr-o singură bucată rectangulară. Limba nu depăşeşte marginea ramei. Dimensiunile lor sunt de 3 x 2,5 - 5,2 x 2,2 cm. Sunt confecţionate din fier sau bronz (fig. 50, 29).

Astfel de catarame se întâlnesc în necropolele de la Grinov (Kozak, 1985, fig. 5, 35) şi Verchnja-Lipica, ca şi în aşezarea Remezivcy (Cigilik, 1975, p. 118-119, fig. 18-19), unde sunt datate din perioada La Tène târzie până în primele secole ale erei noastre. Acestui tip îi aparţine şi catarama din argint cu rama rectangulară şi placa de prindere ajurată. Lungimea piesei este de 6,1 cm (fig. 50, 40). După părerea lui V. Budinský-Krička şi M. Lamiová-Schmiedlová (1990, p. 290), catarama a fost produsă în atelierele romane timpurii din Pannonia.

Tipul IV. Catarame cu rama de formă rectangulară dintr-o singură bucată şi limba terminată în cap de raţă. Sunt confecţionate din fier sau bronz (fig. 50, 32, 39). O cataramă similară a fost găsită în aşezarea fortificată dacică de la Tilişca (Lupu, 1989, pl. 28, 2). Conform clasificării lui I. Garbsch (1965, p. 80, fig. 42, 1), cataramele în discuţie aparţin tipului Ia, care erau realizate în atelierele din Noricum şi Pannonia în vremea lui Augustus (29 î.e.n. - 14 e.n.).

Tipul V. Cataramă cu ramă dintr-o bucată în formă de opt. Lungimea lor este de 7,5-9,1 cm şi sunt confecţionate din fier sau bronz, (fig. 50, 33). Din acelaşi tip face parte şi o cataramă deformată de bronz cu rama rectangulară, din mormântul 94 de la Zemplin (fig. 52, 23).

K. Raddatz (1957, p. 24-27, 199) consideră că prototipul acestor catarame l-au constituit cele utilizate de legionarii romani din epoca lui Augustus, de la care ele au fost preluate de germanii marcomani ai "regelui" Marobodus (9 î.e.n. - 19 e.n.). K. Raddatz atribuie marcomanilor cataramele clasice în formă de "U", deosebit de răspândite pe teritoriul Cehiei. Apariţia lor în alte regiuni ar reprezenta importuri din regatul lui Marobodus, iar perioada de maximă expansiune şi utilizare a acestui tip a coincis cu cea de-a doua parte a fazei B 1 (Motyková-Šneiderová, 1965, p. 128-129, pl. 40; Madyda, 1977, p. 362). Arealul de răspândire al acestui tip de catarame se află în Polonia (Madyda, 1977, p. 362-363), în sud-vestul Slovaciei (Kolnik, 1980, pl. XCVII) şi în zona Nistrului superior (Kolnik, 1984, p. 33, pl. 36, 20) şi, după câte constatăm, sunt prezente şi în ţinuturile Tisei superioare.

Tipul VI. Catarame confecţionate din două bucăţi, din sârmă de fier, de formă prelungă. Rama se îngustează de la partea de fixare către partea din faţă - de formă ovală, având prelungiri în chip de cârlige. Lungimea este de 9,1 cm (fig. 50, 34). Aparţin tipului "C" stabilit de K. Raddatz (1957, p. 27-28), care consideră că prototipul acestui tip de catarame a fost importat din Italia în ţinuturile germane. T. Kolnik (1971, p. 517) şi M.B. Ščukin (1991, fig. 7, 8) atribuie acest tip de catarame fazei B 1b.

Verigi terminale de catarame. S-au găsit 4 exemplare la Zemplin şi Malaja Kopanja. Construcţia lor constă dintr-o verigă cu prelungiri laterale asemănătoare unor gheare, între care se află o tijă netedă. La un exemplar, prelungirile au terminaţii zoomorfe. Sunt confecţionate din bronz iar lungimea lor este de 5,5-6,1 cm. Centura se încheia cu ajutorul unui cârlig cu capul sferic, făcut din sârmă de bronz (fig. 50, 36-38.

Analizând acest tip de închizători, J. Werner (1979, p. 149) remarcă faptul că centrul lor de producere nu este cunoscut, dar că ele au fost răspândite la celţii din nordul Italiei, iar în perioada La Tène târzie erau preferate de celţii-boi din zona norico-pannonică.

Garniturile de centură. Au fost descoperite, de obicei, în stare fragmentară. Piesele cele mai complete au fost găsite în mormântul 121 de la Zemplin. Garnitura respectivă consta din fragmentele unei verigi, din pandantive şi cârlige de brâu deformate (fig. 52, 24). Centurile de acest tip au constituit preocuparea multor cercetători, care le-au denumit "norico-pannonice", ţinând seama de răspândirea lor mai ales în această regiune. Reconstituirea şi sistematizarea garniturilor de centură a fost făcută de I. Garbsch (1964, p. 106, fig. 68). Conform clasificării sale, garnitura de centură din mormântul 121 este de tip E 3a. Analogiile directe pentru acest tip de garnitură se găsesc în necropolele germanice din sud-vestul Slovaciei, la Abraham şi Kostolna lângă Dunăre (Kolnik, 1971, fig. 12, 13, 20).

Brăţările. Erau confecţionate din fier, bronz şi argint. Cele mai prost conservate sunt brăţările din sârmă de fier. De obicei sunt netede şi numai pe unele din ele sunt prezente ornamente - nodozităţi (Kotigoroško, 1989, p. 3, 33, 40). Menţionăm un singur exemplar întreg descoperit la Malaja Kopanja. Ca şi celelalte, brăţara menţionată a fost lucrată din sârmă de fier netedă. Terminaţiile sale sunt ornamentate cu capete de şerpi stilizaţi iar corpul spiralic se răsuceşte o spiră şi jumătate. Diametrul brăţării este de 6,5 cm (fig. 50, 42).

Majoritatea brăţărilor din sârmă de bronz, la fel ca şi cele din fier, au fost descoperite în stare fragmentară. Ele au terminaţiile subţiate. La unul din exemplare capătul brăţării este îndoit în unghi drept şi se termină într-o reprezentare zoomorfă. Diametrul acestor brăţări este de 5,5-6,5 cm (fig. 50, 44, 46).

O brăţară aparte este cea cu secţiunea în bandă, terminată cu un cap de şarpe stilizat, a cărei suprafaţă este decorată cu mici incizii (fig. 50, 50). În civilizaţia dacică brăţările cu capete de şarpe au cunoscut o largă răspândire, asociindu-se cu fibulele - linguriţă şi cele militare (Legionenfibel). În clasificarea lui K. Horedt (1973, p. 141, pl. I, fig. 6), ele fac parte din tipul D Ia.

Brăţările de sticlă de tip celtic, au fost confecţionate din sticlă de culoare verde deschis, albastră şi albăstruie. Suprafaţa lor interioară este netedă iar cea exterioară este acoperită cu dungi. Unul din exemplare are intarsiat un fir alb în formă de opt (fig. 50, 21, 23-24).

Brăţări similare se întâlnesc destul de des în mediul Púchov (Pieta, 1982, pl. XII, 1-5) şi în civilizaţia dacică (Berciu, 1981, pl. 48, 5; Lupu, 1989, pl. 27, 20-33). După clasificarea lui T.E. Haevernick (1960, pl. 17), ele corespund tipurilor 6b şi 7b. Perioada de existenţă a acestor podoabe se plasează în stadiile Lt C - Lt D (Venclová, 1980, p. 80-81; Pieta, 1982, p. 52).

Inelele sunt de diferite forme şi cu funcţionalităţi diferite. Dintre ele se disting inelele pentru degetele mâinilor, care sunt de mai multe tipuri.

1. Inele din benzi cu capetele lipite, confecţionate din tablă de argint sau bronz. Diametrul lor este cuprins între 2,1 şi 2,2 cm (fig. 50, 45). H. Berkmann (1969, p. 28) consideră că ele au fost utilizate pe tot parcursul perioadei romane, fiind purtate atât de femei cât şi de bărbaţi. K. Horedt (1973, p. 25, fig. 7) cuprinde inelele de acest fel, descoperite în Dacia, în tipul E 1, ce se datează în perioada de început a erei noastre. O datare mai fină o permit descoperirile de la

Zemplin. Un astfel de inel se afla în mormântul 57, asociat cu pinteni cu părțile laterale joase, datându-se deci în Lt D 2, iar un altul era asociat cu o cataramă de tip Raddatz "C", încadrându-se deci în faza B 1b (fig. 52).

2. Un inel spiralic din sârmă de argint terminat la capete cu două mici proeminențe conice. Diametrul său este de 2,2 cm (fig. 50, 31). Un detaliu important, în acest caz, îl constituie proeminențele conice terminale. Apariția lor pe brățări și inele este datată de M. Párducz (1965, p. 205-206) în sec. VI - începutul sec. V î.e.n., ele fiind socotite de cercetătorul maghiar ca originare din Transilvania, unde ele sunt folosite des în complexele dacice din sec. I î.e.n. - sec. I e.n., perioadă când se consideră că au fost făurite (Horedt, 1973, p. 141, fig. 7; Berciu, 1981, pl. 37, 9).

3. Tipul următor cuprinde inelele cu capetele înfășurate pe bară, confecționate din sârmă de bronz sau argint. Diametrul lor este de 2,7-3,3 cm (fig. 50, 30). V. Budinský-Krička și M. Lamiová-Schmiedlová (1990, p. 293) consideră că sunt podoabe pentru degetele de la mână. Judecând însă atât după dimensiunile lor cât și după construcție, ele sunt incomode la purtat. Analogiile cunoscute ne fac să le considerăm verigi pentru atârnarea unor obiecte (Berciu, 1981, pl. 71, 7; 72, 11; 91, 12, 13). K. Horredt (1973, fig. 7), le încadrează în tipul E 2a. În complexele cercetate pe dava getică de la Sprâncenata inele similare sunt datate în primele trei decenii ale sec. I e.n. (Preda, 1986, p. 66).

Mărgelele sunt podoabe feminine foarte răspândite și apreciate. În mediul civilizației dacice se disting trei grupe principale: mărgele monocrome, policrome și cu "ochișori". Din prima grupă fac parte mărgelele din sticlă albă sau vișinie, precum și cele străvezii de culoare albastră și verde. Forma lor este rotundă sau cilindrică scurtă. Diametrul lor variază între 0,4-1,2 cm (fig. 50, 1-9, 20). Astfel de mărgele au fost folosite în tot cursul epocii antice (Alekseeva, 1978, P. 63-65, 67, PL. 33, 1-3, 5, 11, 12, 14).

Din cea de-a doua grupă fac parte câteva tipuri de mărgele cu o complexitate a ornamentului variabilă, cărora le adăugăm și cele câteva mărgele cu "ochișori", deosebindu-se între ele atât în privința formei cât și a culorii "ochișorilor".

1. Mărgelele în formă de butoiaș, din sticlă roșcată străvezie, cu o dungă oblică albă. Dimensiuni: 1,1 x 0,6 cm (fig. 50, 15). Astfel de mărgele au fost larg răspândite în zona de nord a Mării Negre în sec. II î.e.n. - I e.n. (Alekseeva, 1978, p. 40, pl. 27, 25).

2. Mărgele cilindrice, din sticlă albastră, acoperite cu un șir de festoane de culoarea peruzelei, având fire netede galbene înfășurate la capete. Dimensiuni: 2 x 1,1 cm (fig. 50, 16). Ele sunt cuprinse în tipul 341 din clasificarea propusă de E.M. Alekseeva (1978, p. 53, pl. 31, 12-15), tip destul de răspândit în perioada elenistică în ținuturile nord-pontice.

3. Mărgele în formă de astragale, din sticlă de culoare albastru deschis, acoperite cu linii albe. Au dimensiunile de 1,5 x 1 cm (fig. 50, 17).

4. Mărgele rotunde din sticlă roșie cu trei "ochișori" incluși din segmente de fire negre și galbene. Diametrul lor este de 0,8 cm (fig. 50, 11). E.M. Alekseeva (1975, p. 60, pl. 14, 91) menționează astfel, de descoperiri la Chersones, fără a le da data.

5. Mărgele rotunde, ovale în secțiune, din sticlă albastră, ornamentate cu "ochișori" albi. Diametrul lor este de 1,7 cm (fig. 50, 12). E.M. Alekseeva (1975, p. 67, pl. 15, 9) le încadrează în tipul 70 și le datează în sec. III-II î.e.n.

6. Mărgele rotunde din sticlă galbenă cu "ochișori" din segmente de fir albastru-alb. Diametrul este de 2,5 cm (fig. 50, 13). Ele corespund tipului 28 j stabilit de E.M. Alekseeva (1975, p. 60, pl. 16, 56) și se datează în sec. I î.e.n. - Inceputul sec. I. e.n.

7. Mărgea turtită, romboidală, din sticlă roșie, cu cele două suprafețe împodobite cu câte trei "ochișori" plați de culoare albastră. Dimensiuni: 1,6 x 1,6 x 0,6 cm (fig. 50, 19). Piesa se datează în sec. I - începutul sec. II e.n. (Alekseeva, 1975, p. 73, pl. 14, 100).

8. Mărgea prelungă în formă de butoiaș, din sticlă roșie, cu trei rânduri de "ochișori" dispuși în diagonală. În "ochișori" discul central era făcut din sticlă inelară străvezie, ce acoperea o foiță de aur. Acest disc este înconjurat cu inele albe și albastre (fig. 50, 18). Aparține tipului 87 a stabilit de E.M. Alekseeva (1975, p. 69), tip care nu are o datare precisă.

9. Plachetă mozaicată cu o reprezentare umană dublă. Are dimensiunile de 1,2 x 1,1 cm; într-o parte, lateral, este puțin strânsă. Baza este de culoare roșie. Pe fondul albastru este reprezentată o femeie până aproape de brâu. Chipul este alb iar îmbrăcămintea părții superioare este de culoare neagră. Ochii privesc înainte, buzele sunt roșii. La gât are mărgele, pe cap o cunună și un oval care seamănă cu un nimb (fig. 50, 22). Astfel de plachete sunt puse de E.M. Alekseeva (1971, p. 183) în legătură cu producția atelierelor din sec. I î.e.n. - I e.n.

În afară de podoabele prezentate mai sus, în cursul cercetărilor din complexele dacice de la Malaja Kopanja au fost descoperite o serie de obiecte, pentru care nu cunoaștem analogii directe. Este vorba de doua pandantive din bronz și de un cercel de argint (fig. 50, 61-63). Este interesant pandantivul în formă de vergea care păstrează în ureche resturi de sârmă de fier, terminat cu o reprezentare zoomorfă (câine ?); lungimea: 3 cm. Se întâlnesc de asemenea inele de bronz, netede sau împodobite cu mici proeminențe, precum și diferite piese al căror scop funcțional nu l-am putut stabili. Între ele amintim o piesă de bronz cruciformă cu capete sferice, ce-și găsește analogia în oppidum-ul de la Stare Hradisko (Simek, 1958, fig. 23, 18; fig. 50, 57).

e) Vasele de metal și sticlă

Această grupă de antichități cuprinde exclusiv exemplare fragmentare, a căror formă nu poate fi pe deplin precizată. În primul rând este vorba de fragmente de vase mari din bronz și din fier. S-au descoperit mai ales pereți din astfel de vase și numai un fragment din buza unui vas, mai curând a unui cazan, cu diametrul părții superioare de 40 cm.

Într-o grupă deosebită se plasează torțile de la vasele de bronz de origine romană. Prima dintre acestea aparținea unui tip destul de răspândit de vase adânci, cu pereții verticali, fără picior și cu un orificiu rotund în centrul capătului torții (fig. 52, 28). Astfel de vase sunt încadrate în tipul 140 stabilit de H.J. Eggers (1951, p. 172, pl. 12, 140), care le datează în perioada sa, B 1. Aceste vase erau lucrate în atelierele campaniene și pătrundeau în ținuturile îndepărtate ale lumii barbare din Europa, mai cu seamă în arealul carpatic. Ele sunt bine cunoscute în sud-vestul Slovaciei, unde se întâlnesc în mormintele germanice din perioada romană timpurie (Kraskovská, 1976, p. 429, 431; fig. 2, 14, 15). Cupa de tip E 140 este prezentă și în depozitul dacic de vase din bronz de la Dipșa, datat în sec. I - începutul sec. II e.n. (Glodariu, Dănilă, 1971, p. 95, fig. 1, 1). Astfel de vase sunt datate mai precis de T. Kolník (1977, p. 159, fig. 11), în faza B 1c.

Perioadei romane timpurii îi pot fi atribuite, conform lui H.J. Eggers (1951, p. 46, pl. LL, 125; 13, 151, 156), și două torți de cupă și cană. Pe partea netedă a primei torți este reprezentat un grifon (fig. 50,52), iar pe suprafața îndoită a celei de-a doua - un cap de leu în relief (fig. 50, 54). Astfel de torți de căni, descoperite în Austria Inferioară, sunt datate de I. Tejral (1983, fig. 3, 8) în faza B 1c.

Vasele de sticlă sunt cunoscute în stare fragmentară din grădiștea de la Malaja Kopanja. Dintre ele, se deosebește un fragment dintr-o cupă - "*fiala*" cu pereții subțiri cu dungi, realizată

din sticlă străvezie de culoare albastră deschisă. Vasul avea corpul semisferic, marginea puţin răsfrântă spre interior, fundul neted şi, pe suprafaţa exterioară, nervuri verticale, care porneau de lângă buză (fig. 50, 25). Astfel de *fiale* se turnau în tehnica *millefiori* în atelierele din Campania, în Italia (Fremersdorf, 1958, p. 3, pl. 3). L. Kraskovska (1981, p. 379, 391, fig. 1, 3) atribuie aceste vase celei de-a doua jumătăţi a sec. I e.n. iar J. Tejral (1983, p. 118, fig. 8, 4) orizontului fazei B 1c (după T. Kolnik). Aceste încadrări sunt confirmate prin materialele găsite împreună cu un denar al împăratului Vespasian (69-79 e.n.) (Bucovală, 1968, p. 34).

f) Obiecte de cult şi plastică

O grupă nu prea mare de obiecte de bronz, lut şi piatră din grădiştea de la Malaja Kopanja poate fi pusă în legătură cu credinţele religioase ale dacilor sau cu arta lor.

Vârf de bronz reprezentând un cap de bărbat. Nasul şi bărbia sunt bine conturate. Puţin mai jos de ureche se află un orificiu, care străbate obiectul. Capătul de jos al tubului este rupt, dar s-a păstrat cuiul de fixare în lemn. Înălţimea vârfului este de 7 cm (fig. 50, 64). Se întrevede o oarecare asemănare în ce priveşte reprezentarea nasului şi a bărbiei cu capul de bărbat din lut de la Cârlomăneşti (Sârbu, 1993, fig. 62).

Cea de-a doua **figurină de bronz** este tratată de asemenea în manieră realistă. Personajul, bust, are partea dreaptă a feţei puţin deteriorată. Ochiul stâng, buzele şi bărbia sunt modelate cu claritate. La partea inferioară a bustului sunt mai multe crestături. Înălţimea figurinei este 3,2 cm iar grosimea de 0,4 cm (fig. 51, 7).

Nu cunoaştem analogii pentru obiectele descrise. Se poate presupune că ele erau mai curând confecţionate în serii mici în ateliere de bijutieri.

Figurină antropomorfă. A fost modelată destul de grosolan din lut simplu, prost frământat. Culoarea este roşcată, iar arderea, mediocră, a pătruns prin întreaga piesă. Mâinile şi picioarele statuei sunt rupte. Sunt redaţi clar, ochii, nasul, gura şi organul sexual bărbătesc. Înălţimea figurinei este de 9,5 cm (fig. 50, 55).

În Dacia preromană s-au găsit zeci de figurine antropomorfe care redau realist, dar stilizat figura şi faţa. Ele sunt considerate de către cercetători drept obiecte servind practicilor magice (Sanie, 1981, p. 178-179). Figurina din grădiştea de la Malaja Kopanja se încadrează în grupa VII A, din clasificarea propusă de V. Sîrbu (1987, p. 111, 128; fig. 11, 1-2) şi se datează în sec. II î.e.n. - I e.n.

Un obiect reprezentativ din punct de vedere artistic, probabil cu semnificaţie religioasă, este **cuţitul** descoperit la Zemplin. Acesta are tăişul rupt iar mânerul, din bronz, este împodobit cu un decor circular. La capătul mânerului se află două măşti (fig. 33, 15) care, după părerea lui T. Kolnik (1981, p. 97), erau reprezentări ale feţei unei femei şi a unui bărbat cu mustăţi, tratate în manieră celtică.

Menţionăm şi o descoperire rară - **vasul zoomorf reprezentând un berbec**, care a fost modelat din lut amestecat cu cioburi pisate mărunt. Suprafaţa sa este neagră, lustruită. Botul berbecului este prelung şi atent modelat, redând detalii anatomice, coarnele sunt răsucite iar în partea din spate a corpului este indicat sexul. Pe spinare are un orificiu oval (6,5 x 4,5 cm), care servea la turnarea lichidului iar în bot un alt orificiu, îngust, cu diametrul de 0,4 cm, legat printr-un canal de cavitatea din corp, indicând faptul că vasul servea la băut. Înălţimea vasului este de 15 cm iar lungimea de 23 cm (fig. 51, 1). Un vas asemănător (cap de berbec, însă corpul de formă paralelipipedică), a fost găsit asociat cu un kantharos în dava de la Răcătău. V. Căpitanu (1994, p. 338, fig. 2) crede că vasul berbec poate fi legat de cultul lui Dionysos. Aici se cuvine

să menţionăm prezenţa unor reprezentări de berbeci pe metopa VIII de pe trofeul lui Traian de la Adamclisi, scenă considerată ca simbolizând bogăţia provinciei romane Dacia (A.V. Rădulescu, 1978, p. 13).

Celelalte obiecte, confecţionate din lut, sunt o **mărgea de formă falică**, lungă de 8,7 cm (fig. 50, 59) şi **un fragment de corn de capră sălbatică**. Suprafaţa cornului este lustruită, ceea ce dădea obiectului un luciu metalic (auriu), cu nuanţă sidefie (fig. 32, 13).

Amulete de piatră (din pietricele). Prima dintre ele este o reprezentare stilizată a feţei cu o perforaţie în dreptul ochiului. Cea de-a doua, simplă, plată, este o piatră de formă ovală cu un orificiu pentru atârnare (fig. 50, 59-60).

O descoperire unică, ce aparţine unui complex de cult de la Zemplin, o constituie **cătuşele din fier pentru gât**, compuse din trei părţi: un colan din două segmente semicirculare pentru gât (15 x 27 cm) şi lanţul fixat de unul din segmente, compus din 16 zale în formă de opt (fig. 46, 50). Cea mai apropiată analogie se află în complexul celtic de la Lin Geering din Anglia (Fox, 1958, p. 68, fig. 45, pl. 38). Autorii care publică complexul de cult de la Zemplin nu exclud ca acestei categorii de descoperiri să îi aparţină şi alte două cercuri de sârmă descoperite în acelaşi complex, prevăzute la capete cu orificii pentru prinderea lanţurilor (Čaplovič, Miroššayová, 1991, p. 119, pl./ I, 11, 21).

3. CRONOLOGIA ŞI PERIODIZAREA

Stabilirea cronologiei culturii dacice din ţinuturile Tisei superioare este posibilă doar combinând datele arheologice ce le avem la îndemână cu ştirile antice referitoare la evenimente - cheie istorice petrecute în arealul carpato-dunărean care, în măsură mai mare sau mai mică, s-au reflectat în destinul populaţiei regiunii în discuţie.

În cel de-al doilea sfert al sec. I î.e.n., pe teritoriul Transilvaniei a fost creat puternicul stat al geto-dacilor în frunte cu Burebista, care în anul 60 î.e.n. a distrus, în zona Dunării mijlocii, pe boii şi tauriscii, conduşi de Critasiros (Strabo, VII, 3, 1, 11; Crişan, 1977, p. 234-235). Cu această bătălie începe o nouă etapă în istoria etnopolitică a întregii zone, determinată, pe de o parte, de dispariţia civilizaţiei celtice, iar pe de alta, de stabilirea hegemoniei dacilor şi de vasta răspândire a culturii lor. Centrele civilizaţiei dacice erau aşezările fortificate de tip "dava", între care se numără şi cele două de pe Tisa superioară - Zemplin şi Malaja Kopanja.

Graniţele geto-dacilor, după terminarea expediţiilor de cucerire, se întindeau de la Dunărea mijlocie spre vest, până la Carpaţi spre est şi de la Tatra şi Carpaţi în nord până la Dunăre şi Marea Neagră în sud (Crişan, 1977, p. 273-277). Dispariţia lui Burebista în anul 44 î.e.n. determină împărţirea statului dac în patru iar apoi în cinci părţi şi restrângerea influenţei sale, urmate - mai târziu - de pierderi teritoriale (Strabo, VII, 3, 11). În primul rând se desprinde zona ţărmului pontic (de la Olbia până la Apollonia), apoi Slovacia de Sud-Vest. Aceasta din urmă, la începutul erei noastre, a intrat în componenţa "regatului cvad" (sueb) al lui Vannius, care avea relaţii clientelare cu Roma (Tacitus, Annales, II, 63). Puţin mai târziu, zona dintre Tisa şi Dunăre a fost ocupată de primul val al sarmaţilor (iazigii), care au ţinut-o sub control până în epoca hunilor.

Un eveniment important, care s-a reflectat în istoria popoarelor din zona arcului carpatic, l-a constituit expansiunea romană pe cursul superior, mijlociu şi inferior al Dunării. La limita erei noastre, între anii 15 î.e.n. şi 12 e.n., s-au organizat provinciile romane Noricum şi Pannonia (Lisovij, 1989, p. 136, 144, 153). Aceasta din urmă, împreună cu Moesia, au devenit, în continuare, baza strategică necesară cuceririi Daciei. La început, ţinuturile Tisei superioare au

fost ferite de acţiunile directe ale Imperiului, în sec.I. Pentru aceste teritorii, perioada poate fi caracterizată ca o epocă în care a continuat dezvoltarea triburilor nord tracice sub egida politică şi culturală a dacilor. Dezvoltarea normală a culturii dacice s-a întrerupt în cursul războaielor daco-romane de la sfârşitul sec. I - începutul sec. II e.n.

Astfel, perioada care ne interesează este delimitată prin două momente principale, care au influenţat direct istoria politică a populaţiei din zona arcului carpatic: dispariţia culturii de tip La Tène celtic în anul 60 î.e.n. şi distrugerea regatului lui Decebal, transformat în provincia romană Dacia în anul 106.

În cea mai acceptabilă periodizare şi cronologie a civilizaţiei geto-dacice, propusă în istoriografia românească de I.H. Crişan (1969, p. 152), perioada de timp ce ne interesează e cuprinsă în cea de-a treia fază din evoluţia acestei culturi, datată între 100 î.e.n. şi 106 e.n., numită şi "faza clasică" a civilizaţiei geto-dace. O împărţirea cronologică a acestei perioade pe segmente mai scurte de timp nu a fost făcută, situaţie explicabilă, dat fiind numărul de morminte bine datate şi de complexe închise din cadrul davae-lor şi aşezărilor. În plus, după părerea noastră, situaţia la care s-a ajuns e determinată şi de lipsa, cu unele excepţii, a unei prelucrări detailate şi a unei încadrări cronologice detailate a materialelor descoperite în cadrul complexelor din Dacia preromană. Nici tipologia cronologică a ceramicii nu a fost precizată îndeajuns. Până în prezent, nu sunt separate din toată ceramica, vasele a căror perioadă de existenţă acoperă numai o parte din faza clasică a dezvoltării ceramicii dacice, schiţându-se doar unele etape deosebite ale acestei dezvoltări. În aceeaşi situaţie se află şi enorma cantitate de obiecte din fier, ca şi podoabele. Numai în lucrări izolate, ca de exemplu K. Horedt (1973) sunt delimitate poziţii cronologice mai fine, determinate pe baza unei analize amănunţite a asocierilor de materiale, combinate cu materialul numismatic.

Acest stadiu al cercetării unui aspect principal al culturii dacice ne obligă să propunem schiţarea unei scheme provizorii, referitoare la cronologia complexelor culturii dacice din zona Tisei superioare. Aceasta nu este perfectă şi nu se pretinde a fi completă, dat fiind numărul limitat al complexelor închise investigate dar, într-o anumită măsură, permite jalonarea limitelor unei etape de geneză a culturii nord tracice a regiunii.

La baza acestei scheme provizorii se află materialele din complexele cheie ale culturii dacice din zona Tisei superioare: aşezarea fortificată de la Malaja Kopanja şi cea de la Zemplin (unde se adaugă şi necropola). În primul rând am avut în vedere obiectele a căror poziţie cronologică este mai clară. Acestea sunt fibulele, cataramele, piesele de import ca şi unele piese de armament din morminte şi din complexele cercetate în aşezările fortificate. Lor li se adaugă discutarea obiectelor descoperite în stratul de cultură al aşezărilor.

Piesele ce pot servi drept indicatori cronologici, precizarea tipurilor şi variantelor lor, au fost determinate pe baza schemelor tipologice şi cronologice existente, ale lui O. Almgren (1923), M. Jahn (1916), H.I. Eggers (1951), T. Kolnik (1971, 1977), I. Garbsch (1965), ca şi ale altor cercetători contemporani. Cea mai timpurie grupă de obiecte ce pot fi datate o constituie cea a fibulelor de schemă La Tène mijlociu. Acestea sunt confecţionate dintr-o singură bucată de sârmă de fier sau bronz, cu port-acul de construcţie compusă (fig. 52, 1-4). Din această serie fac parte câteva variante, între care: cele din sârmă netedă, fibulele lungi cu o îngroşare sferică în zona port-acului sau în partea superioară a arcului şi fibulele cu arcul îndoit în unghi, similare cu varianta "B" a lui J. Kostrzewski (fig. 52, 1-4). După cum am arătat mai sus, cu prilejul analizei diferitelor categorii de materiale, aceste fibule se încadrează mai ales în limitele sec. I î.e.n.

Într-un interval cronologic mai scurt se plasează fibula din mormântul 166 de la Zemplin, care, în tipologia stabilită de J. Břeň (1964, pl. 6), aparţine variantei "b" a tipului B 6. O astfel

de fibulă a fost găsită în necropola de la Alendorf, într-un complex cu o monedă datată de G.I. Kelner în anii 80-70 î.e.n. şi cu vase, între care şi situle, caracteristice pentru fazele Lt D 1 - D 2 (Peschek, 1977, p. 253). Destul de des, astfel de fibule se găsesc în mormintele din Cehia - aşa-numitul tip "Kobylsk", unde sunt datate în cea de-a doua jumătate a sec. I î.e.n. (Břeň , 1964, p. 221-222).

Orizontului Lt D 2 îi aparţin şi fibulele de tip Nauheim (fig. 52, 7), din mormintele 75 şi 88 de la Zemplin. J. Werner (1955, p. 180) le consideră ca o producţie specifică civilizaţiei oppidum-urilor şi le datează de la mijlocul sec. I î.e.n. până în epoca lui Augustus. M.B. Ščukin (1991, p. 96-98), pornind de la datarea mai timpurie a distrugerii oppidum-ului de la Manching (60 î.e.n.), defineşte perioada de răspândire a fibulelor Nauheim în prima jumătate a sec. I î.e.n. Supravieţuirea lor o vreme mai îndelungată este atestată de descoperirea lor laolaltă cu fibulele din varianta "b" a tipului B 6 din clasificarea lui J. Břeň (1964, p. 222), precum şi de mormântul de la Kolokolinsk, aparţinând culturii Lipiţa. În inventarul acestuia din urmă, o fibulă de tip Nauheim este asociată cu o fibulă Almgren 67, ceea ce datează mormântul nu mai devreme de anul 20 e.n. (Kozak, 1985, p. 36).

În afară de fibulele de schemă La Tène mijlociu, în nivelul inferior al aşezării fortificate Malaja Kopanja se află şi fibule militare (**Legionenfibeln**) (fig. 52, 5). K. Horedt (1973, p. 151, fig. 2) le încadrează în tipul A 2a şi, în funcţie de asocierea lor cu monede, le datează în perioada 75-25 î.e.n. O datare mai fină este propusă de M.B. Ščukin. După părerea sa, ele ocupă un orizont ce cuprinde piese plasate între orizontul fibulelor Nauheim şi orizontul pieselor caracteristice lagărelor militare romane din vremea lui Augustus, adică intervalul dintre anii '50 şi '20 î.e.n. (Ščukin, 1991, p. 96, 99).

Fazei de început a locuirilor din aşezările fortificate de la Zemplin şi de la Malaja Kopanja îi aparţin şi aşa-numitele monede celto-dacice. Acestea sunt tetradrahme de tip Vel'ký Bysterec şi monede de tip Zemplin (fig. 52, 9, 10), constituind un orizont cronologic unitar (Kolniková, 1980, p. 93). Conform cronologiei stabilite de numismaţi, ele se datează de la anul 60 î.e.n. până în vremea lui Augustus (Pieta, Kolniková, 1986, p. 405). La un loc cu ele se foloseau denarii republicani romani, care au devenit în epoca lui Burebista principalul nominal al circulaţiei monetare de pe teritoriul Daciei (Pieta, 1986, p. 152). Fiind realizate din argint de bună calitate, ele au circulat în ţinuturile Tisei superioare şi într-o perioadă mai târzie, după cum o dovedesc tezaurele de la Prešov (Kolniková, 1970) şi Satu Mare (Lazin, 1982, p. 79). Descoperirea denarilor republicani romani numai în afara complexelor delimitate la Zemplin şi Malaja Kopanja ne împiedică să-i utilizăm în stabilirea cronologiei etapei de început a culturii dacice din regiune.

Din punct de vedere stratigrafic, orizontului monedelor celto-dacice îi aparţin brăţările de sticlă de tip celtic (fig. 50, 21, 23-24), ca şi placheta mozaicată, realizată într-un atelier alexandrin (fig. 50, 22). Tot în acest orizont se plasează şi centura astragaloidă din bronz (fig. 49; 52, 10a); o analogie a acesteia este de semnalat la Liptovska Mará I, unde a fost găsită laolaltă cu o tetradrahmă de tip Vel'ký Bysterec (Pieta, 1982, p. 48), iar o alta este centura astragaloidă descoperită în complexul de cult de la Zemplin (fig. 49, 37).

Etapa de tranziţie de la La Tène-ul târziu la perioada romană timpurie este reprezentată prin câteva artefacte ce pot fi încadrate cronologic mai cu seamă în perioada domniei lui Augustus (27 î.e.n.-14 e.n.). Între acestea sunt fibulele-linguriţă, pe care K. Horedt (1973, p. 151), pe baza asocierii lor cu alte piese din tezaurele de argint ale Daciei preromane, le-a datat între anii 25 î.e.n -25 e.n., fibulele Almgren 19 şi 238 a (fig. 51, 6; 52, 11) precum şi cataramele de tip Garbsch 1 a (fig. 50, 32, 39; 52, 12).

Faza de început a perioadei romane timpurii este caracterizată prin asocierea obiectelor de tip La Tène târziu şi a celor romane timpurii, însoţite de ceramică de aspect celto-dacic. Principalele indicii cronologice ne sunt furnizate de fibulele puternic profilate de tip norico-pannonic. Ele se găsesc la un loc cu obiecte de import, mai cu seamă de vestimentaţie, dar şi cu câteva piese de armament.

O serie mare de fibule puternic profilate a fost descoperită în aşezarea fortificată de la Malaja Kopanja, unde, judecând pe baza unei piese în curs de prelucrare, exista un centru de producere a lor (fig. 50, 35). Lipsa port-acelor la fibulele de tip Almgren 67-68, care este un detaliu important pentru stabilirea tipologiei, ne obligă să utilizăm drept jaloane ale schiţei schemei cronologice ce ne-o propunem exemplarele întregi din mormintele de la Zemplin. Pentru aceste fibule, de tip A 67-68, ca şi pentru cele de tip A 69, folosim eşalonarea cronologică şi tipologică - acceptată în general - stabilită de G. Kossak (1962) şi completările la aceasta ale lui T. Kolnik (1971; 1977).

Fazei de început a perioadei romane timpurii (B I a), datată de T. Kolnik (1977, p. 144-157) între ±10 şi 25 e.n., îi sunt caracteristice în primul rând seria verigilor terminale figurate pentru catarame din mormintele de la Zemplin şi din aşezarea de la Malaja Kopanja (fig. 50, 36-38). J. Werner (1979, p. 145-147) le încadrează în tipul A, caracteristic în La Tène-ul celţilor norico-pannonici. La Karlstein, astfel de închizători apar la orizontul fibulelor A 26, A 67, A 236 şi A 238, asociate cu paftale de tip norico-pannonic-Garbsch I c (Menke, 1977, p. 277, fig. 3). În mormântul 108 de la Zemplin, laolaltă cu fibula, s-a găsit buterola unei teci şi învelişul din tablă al acesteia (fig. 52, 17). J. Werner, analizând acest tip de buterole, consideră că ele aparţin grupei de imitaţii după teci de tip noric, care au ornamente similare. Săbiile cu astfel de teci erau lucrate din oţel de bună calitate în atelierele din Noricum, la începutul erei noastre (Werner, 1977, p. 376, 388-389). Tot acestei grupe îi aparţin, probabil, şi săbiile din mormintele 78 şi 128 (fig. 49, 27). Cercetătorii slovaci le consideră săbii romane timpurii, ce se datează în prima jumătate a sec. I e.n. (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 279-280).

În mormântul 136 de la Zemplin, unei verigi figurate îi corespunde o cataramă de bronz în formă de "8", de tip Raddatz "V", care se datează în primele decade ale sec. I e.n. (Raddatz, 1957, p. 24-27, 99). Această datare este confirmată şi de mormântul 100 de la Zemplin, unde o cataramă de tip "V" se asociază cu o fibulă A 236 c (fig. 52, 20). J. Garbsch (1965, fig. 41) plasează perioada de maximă răspândire a acestui tip în prima jumătate a sec. I e.n., părere împărtăşită şi de M.B. Ščukin (1991, fig. 7).

Dintre celelalte piese caracteristice pentru faza B I a menţionăm fibula cu "ochişori" de tip A 47/48, inelele de tip E 2 (Horedt) şi umbo-ul de tip Jahn 5 (fig. 52, 14, 19). În mormântul 3 din necropola de la Veselki, în apropiere de Kalija, un umbo similar este asociat cu o sabie cu înveliş de tip noric şi cu o fibulă apropiată după formă de cele "boice" (Werner, 1977, fig. 13).

Pentru fazele B I b-B I c sunt caracteristice fibulele de tip Almgren 68, care au cunoscut o maximă răspândire între anii 40 şi 70 e.n. (Kolnik, 1971, p. 514-518; Ščukin, 1991, p. 102, fig. 7).

Faza B I b are drept piesă caracteristică fibula puternic profilată, care ocupă, tipologic, o poziţie intermediară între tipurile A 67 şi A 60 (fig. 52, 21). Ea are un picior scurt, care păstrează rudimente din ajurarea specifică tipului A 67 (Ščukin, 1991, p. 102, fig. 7, 9). Din acelaşi orizont face parte fibula dintr-o singură bucată cu resortul prelung şi acul răsucit în jurul părţii terminale a arcului (fig. 52, 22). Aşa cum am arătat, astfel de fibule se găsesc asociate cu fibule de tip Almgren 68. O astfel de fibulă din mormântul 121 de la Zemplin datează limba de centură norico-pannonică de tip E 3 a (fig. 52, 24). De obicei, acest tip de limbă de centură este datat în

primele decenii ale erei noastre (Kolnik, 1971, p. 512, fig. 12, 12). Asocierea sa cu o fibulă A 68 ne îndeamnă să presupunem că poate fi datată şi într-o etapă ulterioară. Dintre celelalte piese vestimentare, care caracterizează faza B I b, menţionăm catarama "marcomană" de tip "C" Raddatz (fig. 52, 25).

Fazei B I c îi aparţin, înainte de toate, piesele de import de la Malaja Kopanja şi Zemplin. Ne referim la toarta de vas, de tip E 140/141 (fig. 52, 28), la toarta unui ulcior cu reprezentarea unui leu (fig. 50, 54) şi la o fială cu nervuri reliefate, turnată în tehnica *millefiori* (fig. 52, 29).

Datarea fazei este asigurată de fibule de tip A 238 m, pe care J. Garbsch (1965, p. 63, fig. 41) o plasează între anii 40-80 e.n. şi de un umbo cu vârful prelungit, care se plasează la orizontul pieselor de tip E 140 (fig. 52, 30).

Pentru etapa finală a existenţei culturii dacice în ţinuturile Tisei superioare dispunem de puţine elemente de datare sigure. Ne referim la două fibule puternic profilate (fig. 52, 31, 32). Prima dintre ele, de tip A 69, este datată de obicei în cea de-a doua jumătate a sec. I - începutul sec. II e.n. (Ambroz, 1966, p. 31-38; Dabrowska, 1973, p. 208). Perioada de existenţă a fibulelor de tip A 69 este stabilită de M.B. Ščukin (1991, p. 95) care, amintind materialele din castrul roman de la Kempten, ajunge la concluzia că ele predomină în stratul reconstrucţiei acestuia din epoca lui Domiţian (81-96). Aceste fibule vor fi putut fi utilizate, probabil, în mediul barbar şi într-o perioadă mai târzie, până la începutul sec. II e.n..

Cea de-a doua face parte din seria aşa-numitelor fibule tubulare (fig. 52, 32), care apar în sec. I î.e.n., dar cunosc o răspândire deosebită în secolul următor (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 289). În complexele culturii Lipica ele sunt datate la începutul sec. II e.n. (Kossak, 1985, fig. 6, 10).

Bazându-se pe o grupă destul de numeroasă de piese, ce pot fi relativ bine datate, putem distinge etapele evoluţiei culturii dacice din ţinuturile Tisei superioare.

Etapa timpurie a culturii dacice din zonă este definită prin seria de fibule de construcţie La Tène mijlociu, din care unele îşi încep existenţa încă din faza LT C 1b, având o viaţă destul de îndelungată. Această etapă corespunde fazei LT D 2, încadrare confirmată de seria de monede celto-dacice de tip Vel'ký Bysterec şi Zemplin, ca şi de fibulele de tip Nauheim şi "legionare".

Aici se cuvine să subliniem încă o dată că, fără a exclude apariţia dacilor în ţinuturile Tisei superioare înainte de bătălia lor cu celţii, totuşi, data aleasă - de 60 î.e.n., constituie un punct cronologic de sprijin pentru delimitarea etapei următoare din evoluţia culturii nord-tracice din regiune şi constituie un jalon concret atât pentru schimbările etnice cât şi în ce priveşte situaţia politică din arealul carpatic.

Perioada de tranziţie de la La Tène la perioada romană se plasează, în principal, în vremea domniei împăratului Augustus (27 î.e.n. - 14 e.n.), ei aparţinându-i un număr limitat de obiecte (fig. 52, 11-13). Dintre acestea, numai fibula A 238 a şi catarama de tip Garbsch I a pot fi considerate importuri.

Etapa următoare, care corespunde fazelor B I a - B I c, este caracterizată printr-un val de importuri, alcătuite mai ales din piese de tip norico-pannonic, ca şi de larga răspândire a fibulelor puternic profilate. Ceramica păstrează tradiţiile olăriei celtice, predominând însă vasele de tip dacic. În acelaşi timp apar, izolat, vase realizate după prototipuri romane.

Etapa finală corespunde cu ultimul sfert al sec. I şi cu începutul sec. II e.n.. Ea este caracterizată printr-o cantitate redusă de piese ce pot fi bine încadrate cronologic şi prin lipsa totală a importurilor.

Această situaţie reflectă destabilizarea politică a Daciei, datorată seriei războaielor daco-romane, care au început în perioada lui Domiţian (81-96) şi s-au încheiat în anul 106 cu deplina

înfrângere a dacilor şi cu ocuparea ţării de către romani. Agresiunea romană duce la căderea stăpânirii politice a dacilor în ţinuturile Tisei superioare şi la ruperea relaţiilor inter-regionale, ca şi a relaţiilor cu teritoriul principal al Daciei tăiate de limesul nordic al provinciei. Într-o primă perioadă, populaţia din ţinuturile Tisei superioare nu a avut contacte cu romanii, care pustiiseră şi cuceriseră Dacia. Ne bazăm, afirmând acasta, pe statistica importurilor romane, care îşi fac simţită prezenţa la mijlocul sec. II şi au sporit după sfârşitul războaielor marcomanice.

Încetarea bruscă a importurilor şi lipsa unor obiecte dacice databile sigur în prima jumătate a sec. II e.n. nu permite să delimităm clar limita superioară a existenţei culturii dacice în ţinuturile Tisei superioare. De aceea, problema sfârşitului fazei finale a acesteia rămâne o chestiune deschisă. Se poate presupune că în prima jumătate a sec. II e.n. s-a desfăşurat procesul de transformare, care s-a încheiat prin apariţia culturii tumulilor carpatici.

III. CULTURILE DIN EPOCA ROMANĂ

Istoria populației în ținuturile Tisei superioare în perioada de după organizarea provinciei romane Dacia în 107 se caracterizează în multe privințe prin înglobarea sa în zona de contact cu civilizația romană, care a influențat într-o măsură apreciabilă nivelul ei de dezvoltare social-economică.

Începutul studierii antichităților din zona Tisei superioare, se datorează activității celui care a pus bazele arheologiei transcarpatice, T. Lehóczky (1892; 1912). Pe la începutul sec. XX el a adunat un număr apreciabil de piese provenite din descoperiri întâmplătoare sau din săpături efectuate în unele așezări. În același timp cu T. Lehóczky s-au ocupat, într-o măsură mai mare sau mai mică, de problemele perioadei romane, I. Mihalik, A. Jozsi și, mai târziu, în anii '20 - '30, J. Pasternak (1928), J.M. Jankovich (1931) și S. Janšac (1935). Între principalele rezultate ale acestei perioade se cuvine să amintim descoperirea în 1938, de către P.P. Sova, a necropolei de la Ižkovce - o foarte mare necropolă din sec. I-IV e.n. din zona Tisei superioare (Sova, 1939).

Dacă problemele cronologice erau rezolvate destul de corect de către cercetătorii de până la război, atribuirea etnică a descoperirilor lăsa mult de dorit. Materialul arheologic redus pe care îl aveau la îndemână, ca și utilizarea izvoarelor istorice fără o suficientă analiză critică, determina adesea formularea unei concluzii eronate.

Datele arheologice comparative, atât din epoca romană cât și din perioadele mai timpurii sau mai târzii, au permis cercetătorilor să observe schimbările ce s-au produs în decursul timpului în cultura materială a populației din regiune. Aceste schimbări au fost corelate cu legile procesului istoric, cu dezvoltarea forțelor de producție și a relațiilor de producție, dar și cu apariția în ținuturile Tisei superioare a unor noi triburi, în primul rând sarmatice și germanice "... care au pătruns mulțimi prin trecătorile Carpaților" (Jankovich, 1931, p. 40). Aceste triburi aduceau cu ele, după părerea cercetătorilor amintiți, o cultură mai dezvoltată și posibilități de producție mai mari, care au fost preluate de populația autohtonă. Autohtonii erau, în parte, izgoniți din locurile de baștină și, în parte, se topeau în mediul noilor veniți.

În perioada de după cel de-al doilea război mondial, învățații slovaci au dobândit succese deosebite în cercetarea și studierea antichităților din epoca romană. Săpăturile arheologice conduse de J. Pastor în zona cuptoarelor de olari de la Blažice-Bogdanovce (Jurečko, 1981, p. 169), de către V. Budinský-Krička (1963) în necropola de la Zemplin și în așezarea de la Prešov, de către M. Lamiová-Schmiedlová (1969) într-o serie de așezări cheie (Peder, Šebastovce, Seňa ș.a.) a făcut posibilă fundamentarea unor concluzii pe baza acumulării de noi date. Făcând analiza complexelor datate în perioada romană timpurie din estul Slovaciei, M. Lamiová-Schmiedlová (1969, p. 458; 1977, p. 205) le atribuie dacilor, celților și purtătorilor culturilor Przeworsk și Lipica. Acesteia din urmă îi aparțin în primul rând, după T. Kolnik (1980, p. 207) descoperirile de la Zemplin. În sec. I e.n., în estul Slovaciei au pătruns purtătorii culturii Przeworsk, a cărei influență se resimte până la sfârșitul perioadei romane timpurii, după M. Lamiová-Schmiedlová (1977, p. 205-208) sau mai multă vreme, după cum consideră V. Budinský-Krička (1963, p. 34-37; 1966) și T. Kolnik (1980, p. 207).

Menționăm însă că mormintele acestei culturi ce pot fi bine cronologizate prin materialul lor se datează doar de la sfârșitul sec. II și din sec. III e.n. (Godlowski, 1984, p. 348).

Etapa timpurie a perioadei romane târzii este denumită și faza Blažice-Ostrovany, iar cea târzie este denumită şi faza Prešov (Kolnik, 1980, p. 207). Complexele de tip Prešov sunt puse de V. Budinský-Krička (1963, p. 33, 37) în legătură cu pătrunderea vandalilor astingi și a grupurilor slave. Acestea din urmă apar laolaltă cu purtătorii culturilor Przeworsk şi Černjachov. În ultima sa lucrare, acelaşi autor pune la îndoială această afirmaţie, subliniind că încercarea de a face conexiuni între grupurile slave şi cultura Černjachov nu a dat rezultate convingătoare (Budinský-Krička, 1990, p. 90).

Cercetările intense desfăşurate pe teritoriul Slovaciei estice au permis inventarierea a cca. 200 de puncte din perioada romană (Jurečko, 1981, p. 313). Apartenenţa etno-culturală ca şi cronologia lor sunt fixate doar în linii generale, în lipsa unor cercetări sistematice ample (Kolnik, 1980, p. 207).

Pe teritoriul regiunii Szabolcs-Szatmár din Ungaria (zona nordică, alăturată Tisei), se cunosc, în prezent, peste 70 de puncte ce datează din sec. II-IV e.n. Numai în unele din ele s-au desfăşurat cercetări de amploare iar în majoritatea cazurilor, din păcate, materialele nu sunt publicate (Istvanovits, 1993a, p. 127, fig. 2; Bóna, 1986, VI).

O importantă descoperire a arheologilor maghiari o constituie complexul din epoca romană de la Beregsurány. Aici, la graniţa cu Transcarpatia, în cursul anilor 1965-1969, D. Csállany a cercetat arheologic 52 de cuptoare de olar şi o serie de construcţii anexe sau locuinţe (Bóna, 1986, p. 68). În 1975, cu prilejul cercetării sitului cu ajutorul unui detector, au fost descoperite încă 50 de cuptoare (informaţie I. Érdely).

D. Csállany (1966, p. 87-88) considera că poate preciza apartenenţa etnoculturală a populaţiei din zona Tisei superioare în funcţie de complexele în care era prezentă ceramica de tip Bregsurány (de culoare cenuşie cu decor imprimat). El atribuia această ceramică culturii Bereg, ai cărei purtători au fost gepizii sau vandalii.

Mai categoric cu privire la această problemă s-a exprimat I. Bóna (1986, p. 61-68), care afirmă că zona Tisei superioare, începând cu sfârşitul sec. II şi până în sec. IV e.n. era ocupată de vandalii astingi, iar mai târziu de gepizi (Bóna, 1986, p. 61-67).

Studierea antichităţilor din perioada romană din Transcarpatia a fost aşezată pe baze ştiinţifice de către M.I. Smiško.

În 1948, el a reluat săpăturile din necropola de la Iza (Smiško, 1952). Grupul de tumuli aflat mai aproape de sat a fost denumit necropola Iza I, iar grupul aflat la 2 km spre nord-est de primul a fost denumit necropola Iza II. Analiza materialelor dobândite a permis atribuirea necropolelor culturii tumulilor carpatici, ca şi revizuirea datării necropolei Iza I (în sec. II-IV e.n.), câtă vreme necropola Iza II se datează în primele secole ale erei noastre (Smiško, 1960, p. 52). Sistematizarea descoperirilor din toate necropolele cunoscute până la sfârşitul anilor '50, aparţinând culturii tumulilor carpatici, i-a permis lui M.I. Smiško să expună monografic principalele trăsături ale acestei culturi şi să stabilească limitele ei cronologice (Smiško, 1960). Analiza amănunţită a ritului funerar şi a materialelor din necropola Iza II au permis autorului să ajungă la ipoteza unei posibile rădăcini a culturii tumulilor carpatici în cultura Kuštanovice, din epoca hallstattiană. În privinţa problemei apartenenţei etnice a culturii tumulilor carpatici, M.I. Smiško consideră că ea poate fi atribuită carpilor, predecesorii direcţi, după părerea sa, a triburilor menţionate în izvoarele scrise drept "croaţii albi". Acestor "croaţi albi", cercetătorul le atribuie necropolele slave timpurii din sec. VII-IX din ţinuturile Tisei superioare (Smiško, 1960, p. 138, 148-152).

În anii '70, M.I. Smiško şi-a revizuit parţial părerile privind apartenenţa etnică a culturii tumulilor carpatici, atrăgând atenţia asupra rolului important jucat în formarea ei de triburile tracice, în cursul perioadei slavizării ei (Smiško, 1976, p. 62). Tot el a contribuit la precizarea

apartenenței culturale și a cronologiei mormintelor de la Ardanovo, Svaliava, ca și a armelor descoperite, atribuite antichităților de tip Przeworsk din sec. II e.n. (Smiško, 1960, p. 6). Fără să se țină seama de caracterul incomplet al informațiilor avute la dispoziție, părerile amintite mai sus au fost invocate adesea atunci când s-a tratat problematica culturii Przeworsk (Kropotkin, 1974; 1977, p. 234). Atenția acordată complexelor amintite demonstrează importanța lor pentru definirea caracteristicilor perioadei romane. Săpăturile arheologice din așezări, efectuate la sfârșitul anilor '60 și începutul anilor '70 în zona transcarpatică, au contribuit, în bună măsură, la mai completa înțelegere a trăsăturilor de bază ale culturii tumulilor carpatici. Rezultatele acestor cercetări au evidențiat că purtătorii acestei culturi erau triburi care aveau ca principale ocupații agricultura și creșterea animalelor (Smiško, 1976, p. 59). Principalele concluzii și stadiul actual al studierii culturii tumulilor carpatici sunt expuse în monografia datorată cercetătoarei L.V.Vakulenko (*Complexele din zona colinară a Carpaților Ucrainei din prima jumătate a mileniului I al erei noastre*). Autoarea întreprinde analiza problematicii privind formele de activitate economică, aria de răspândire, cronologia și componența etnică a culturii amintite. Cu privire la ultima dintre probleme s-a exprimat părerea că la baza formării culturii tumulilor carpatici se află amestecul a două elemente: geto-dacic și slav. Rămân deschise momente atât de importante cum ar fi originea culturii ca și atribuirea ei slavilor, părerile cu privire la slavizarea acesteia și a prezenței în cadrul ei a elementelor pre-slave, nefiind suficient fundamentate.

Cercetarea programată pe scară largă a complexelor arheologice din perioada romană în ținuturile Tisei superioare a fost inițiată de expediția Universității de Stat din Ujgorod în anii '70, în zonele în care s-au realizat sisteme de hidroameliorații. În decursul celor 20 de ani de cercetare au fost descoperite 78 de așezări, 2 centre meșteșugărești, 1 templu (la Soloncy Kotigoroško, 1987), s-a încheiat cercetarea necropolei de la Ižkovce (1980) și a fost descoperit un tezaur de monede romane la Nankovo. O atenție deosebită a fost acordată atât studierii complexelor închise, ale căror inventare au pus la îndemână mărturii prețioase pentru perioada studiată, cât și monedele descoperite în cursul săpăturilor din așezări. Determinarea acestora din urmă a fost făcută de către dr. E. Kolnikova, de la Institutul de Arheologie al Academiei de Științe a Slovaciei.

Cercetările efectuate în ultimii ani au permis completarea hărții arheologice a regiunii cu peste 120 de situri. Studierea materialelor arheologice cunoscute până în prezent din regiune a făcut posibilă formularea unor concluzii cu privire la apartenența etnoculturală a populației din ținuturile Tisei superioare, a economiei acesteia, ca și a organizării ei sociale și - nu în ultimul rând - a cronologiei antichităților din această perioadă (Kotigoroško, 1991).

Cercetarea complexelor din perioada romană de pe teritoriul județelor învecinate (ale României) s-a desfășurat inegal și cu o intensitate variabilă. Zona Maramureșului românesc constituie aproape o "pată albă". De aici sunt cunoscute descoperiri monetare izolate și tezaurul de la Sighetu Marmației. Totodată, s-au făcut cercetări restrânse în așezarea de la Călinești (Nemoianu, 1979) și în cea de la Mesteacăn (Iuga, 1979, p. 311-314). O situație mai limpede este cea din județul Satu Mare, unde complexele arheologice ale perioadei se concentrează mai ales pe cursul râului Someș (fig. 53). Între cele cca. 30 de așezări consemnate, doar câteva au beneficiat de cercetări mai ample, care au furnizat informații relativ limitate. Fac excepție așezările de la Lazuri, Satu Mare, Culciu Mare și Careii Mari (Bader, Lazin, 1980; Lazin, 1980a, p. 136). De o importanță deosebită este complexul arheologic de la Medieșul Aurit, unde au fost cercetate 13 cuptoare de olar și o necropolă plană (Dumitrașcu, Bader, 1967) dar care, din păcate, până în prezent a rămas nepublicat.

Fără să țină seama de materialul arheologic limitat ce l-au avut la dispoziție, cercetătorii români au abordat problemele apartenenței etnoculturale și tribale, atât în privința unor

complexe arheologice izolate cât şi, în general, în ce priveşte totalitatea populaţiei din zona judeţului Satu Mare din perioada romană. În istoriografia românească s-a ajuns la părerea - acceptată în general - conform căreia populaţia de bază care trăia în nord-vestul României au fost dacii liberi. Aceşti daci liberi reprezentau atât triburile locale cât şi cele deplasate din Transilvania, după ocuparea Daciei de către romani. S. Dumitraşcu consideră că, în afară de dacii liberi, s-au stabilit aici şi purtătorii culturii Lipica - costobocii, pentru ca mai apoi să se infiltreze purtătorii culturii Przeworsk - vandalii (Dumitraşcu, 1975, p. 57-58; 1993, p. 107-108).

După părerea lui G. Diaconu (1986, p. 303), este greu de admis pătrunderea costobocilor de dincolo de Carpaţi, dar prezenţa vandalilor este indiscutabilă, ţinând seama de mărturiile furnizate de necropola de la Medieşu Aurit. Cercetătorul bucureştean atrage în chip deosebit atenţia asupra influenţei exercitate de către civilizaţia romană asupra dacilor liberi şi asupra absenţei în partea de nord-vest a României a elementelor specifice culturii Sântana de Mureş-Černjachov, întinsa formaţiune politică şi etnică din sud-estul Europei secolelor III-IV e.n.

Atât datorită cercetărilor restrânse cât şi a faptului că o parte din aceste cercetări nu au fost introduse în circuitul ştiinţific, arheologii români nu au clarificat încă principalele probleme ale apartenenţei etnoculturale a populaţiei din ţinuturile Tisei superioare. Drept urmare, s-a încercat acoperirea acestor hiatusuri fie cu ipoteze, fie cu afirmaţii insuficient argumentate.

1. COMPLEXELE ARHEOLOGICE

Complexele arheologice din ţinuturile Tisei superioare au o răspândire geografică relativ largă, ce poate fi delimitată pe baza unor **landschaft-uri** şi condiţiilor de teren deosebite. Cu toată complexitatea acestora, pe teritoriul ţinuturilor menţionate sunt cunoscute cca. 400 de puncte, reprezentând aşezări, centre meşteşugăreşti, necropole şi tezaure.

a) Aşezări

Majoritatea complexelor arheologice din sec. II-IV e.n. (ce se cifrează la aproximativ 350), sunt reprezentate de aşezări. Principala lor concentrare se află în partea de est a ţinuturilor Tisei superioare, fiind conexate la principala arteră de apă a regiunii-râul Tisa; în partea de vest a ţinuturilor în discuţie amplasarea aşezărilor este conexată la depresiunea Košice şi la bazinul râului Hornad. Pe baza calculelor ce le-am efectuat, putem afirma că în cuprinsul zonei transcarpatice (2000 kmp), fiecărei aşezări îi revin câte 20 kmp. O densitate similară a aşezărilor a fost constatată şi în zona depresiunii aflate pe teritoriul de est al Slovaciei (Lamiová-Schmiedlová, 1969; Jurečko, 1981, p. 313). Densitatea mare de locuire în ţinuturile menţionate s-a datorat atât condiţiilor geografice specifice zonei joase, bogată în cursuri mici de apă, cât şi blândeţii climei.

Numărul relativ mic de aşezări descoperite în zonele de lângă munţi se poate explica prin verticalitatea zonelor ecologice din preajma Tisei superioare (scăderea temperaturii medii anuale o dată cu pătrunderea în zona de munte), dar şi prin insuficienţa cercetărilor de teren din aceste zone.

În ceea ce priveşte topologia majorităţii aşezărilor din ţinuturile Tisei superioare, se constată că ele ocupă de regulă terasele prime şi secundare ale râurilor mici şi ale pâraielor. În anumite cazuri, aşezările au fost amplasate în lunci, pe dune înţelenite, pe ridicături de teren şi pe pantele acestora, la oarecare distanţă de apă. Astfel, amintim aşezările Bratovo II, Vovčanskoe, Galliš, Kvasovo, Beregi şi altele. Existând albii de râuri cu multe meandre, zonele principale pentru aşezări aveau forma unor limbi de pământ înconjurate de apa meandrelor

(Beregovo VI). Locuinţele şi construcţiile anexă erau dispuse în lungul unuia din maluri, în şiruri neregulate şi la distanţe diferite unele de altele. Din această cauză, aşezările au o configuraţie prelungă, corespunzătoare cotiturilor albiilor râurilor.

Cartografierea efectuată a dovedit existenţa atât a unor aşezări izolate (Osoi, Sasovo, Mesteacăn, Călineşti, ş.a.) cât şi a unor grupări formate din 2-6 aşezări, amplasate la distanţe de la 0,5-3 km una de alta (fig. 54). Un "cuib" din 6 aşezări se afla în hotarul satelor Bratovo şi Djakovo. Un lanţ de aşezări este cunoscut şi în zona Ujgorod: Soloncy, Palodi-Komarovcy, Galliš, Šišlevcy, Tarnovcy în preajma oraşelor Prešov şi Vrachnov pe lângă Toploj. O astfel de dispunere "în lanţ" este caracteristică pentru perioada romană târzie. Aşezările din sec. I-II e.n. se află, de obicei, plasate la distanţe apreciabile una de alta. Lipsa "cuiburilor" în zona colinară, cu excepţia depresiunilor Torissa, oglindeşte densitatea redusă de locuire a colinelor în perioada romană.

Suprafaţa aşezărilor era de obicei de 2-3 ha şi numai în unele cazuri ajungea să aibă până la 10-12 ha (Petrovo, Bratovo), în timp ce Palodi-Komarovcy se întinde pe mai mult de 20 ha. S-a observat că aşezările ce se întind pe suprafeţe mari au şi straturi de cultură mai groase. În timpul secţionării aşezărilor s-au găsit complexe de locuire, dispuse de obicei în grupuri, aleatoriu, fără o anume regulă, aflate la distanţe diferite unele de altele. De altfel ele nu sunt obligatoriu contemporane, fapt indicat fie de apropierea dintre ele fie uneori chiar de suprapunerea unor construcţii (fig. 56; 59). De obicei rezultă dificultăţile şi erorile posibile în delimitatrea gospodăriilor individuale pe baza locuinţelor şi a celorlalte construcţii gospodăreşti, adiacente acestora.

S-a constatat o anumită regulă în privinţa grosimii stratului de cultură: el este prezent peste tot pe suprafeţele aşezărilor de mari dimensiuni (grosimea 0,1-0,3 m) şi este neînsemnat şi doar în preajma complexelor arheologice, în cazul aşezărilor mici.

În decursul cercetărilor au fost dezvelite peste 100 de locuinţe, câteva sute de gropi şi de construcţii adiacente acestora şi circa 140 de vetre plasate în afara locuinţelor. În funcţie de caracteristicile constructive, locuinţele se împart în trei grupe: locuinţe semiadâncite cu alveolarea în sol fără stâlpi, locuinţe semiadâncite cu alveolarea în sol cu stâlpi şi locuinţe de suprafaţă. Primele două grupe sunt predominante şi reprezintă tipul tradiţional de locuinţă al populaţiei din ţinuturile Tisei superioare. În plan, groapa locuinţelor semiadâncite este rectangulară, cvasi-rectangulară sau de formă neregulată, cu suprafaţa cuprinsă între 10 şi 22 mp. Malurile gropilor au o înălţime de 0,2-0,5 m (fig. 55, 1-6). Numai în unele cazuri, cum ar fi, de exemplu, aşezarea de la Trstené pri Hornáde, dimensiunile gropilor ajung până la 36 mp şi până la adâncimea de 0,55-0,7 m (Jurečko, 1983, p. 282, 285, fig. 3).

Încălzirea locuinţelor se făcea de obicei cu ajutorul vetrelor, care aveau diametre cuprinse între 0,9-1,4 m, adâncite în podina locuinţelor cu 0,1-0,2 m. În locuinţa nr. 1 din aşezarea de la Palodi-Komarovcy s-a conturat o vatră de dimensiuni mai mari, cu diametrul de 2,4 m, ce se adâncea în podea cu 0,4 m (fig. 56). Vetrele construite la suprafaţa podelei sunt mai rare. În astfel de cazuri podeaua era lutuită. Într-una din locuinţele de la Bogdanovce vatra avea dimensiunile de 2,9 x 2,4 m (Pastor, 1970, p. 143-144). Unele vetre erau înconjurate cu pietre sau cu pietriş (Jurečko, 1983, p. 285). Rar se găsesc câte două vetre într-o singură locuinţă, aşa cum s-a observat în locuinţa N 1 de la Soloncy (fig. 55, 1) sau unele gropiţe plasate lângă vatră. Nu se constată o regulă în privinţa amplasării vetrelor. Ele pot ocupa partea centrală a alveolei locuinţelor semiîngropate, colţul acesteia sau erau lipite direct de peretele alveolării (fig. 55, 1-6).

Cuptoarele de lut erau destul de rar folosite. Ele s-au păstrat foarte prost, partea superioară fiind de obicei distrusă. Pe baza resturilor păstrate din partea lor inferioară, putem admite că ele erau circulare sau în formă de potcoavă, cu dimensiunile medii de 1,5 x 1,2 m (fig. 55, 3-5).

Adăugăm la descrierea interiorului locuinţelor din prima grupă laviţele din lut cruţat şi gropile gospodăreşti. Construcţia pereţilor locuinţelor din prima grupă se făcea din bârne dispuse orizontal. Bârnele erau plasate în afara alveolării locuinţei. Acest fapt este indicat de contururile parţial neregulate ale alveolării, de situarea vetrei lipită de peretele vertical al acesteia şi de lipsa lipiturii.

Cea de-a doua grupă de locuinţe o constituie locuinţele semiîngropate cu pereţii construiţi din stâlpi. Ele sunt rare (opt la număr) şi au fost dezvelite în aşezarile Šebastovce-Barca, Peder (Lamiová-Schmiedlová, 1963, p. 64-65; 1969, p. 418, p. 8), Trstené pri Hornáde (Jurečko, 1983), Nižná Myšl'a (Bereš, (Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1991, p. 116-167, fig. 4, 6) şi Bucea. Locuinţele din această grupă au, în plan, forma rectangulară sau cvasi-rectangulară, cu suprafaţa cuprinsă între 13-27 mp. Ele se adâncesc în sol cu 0,3-0,8 m. Lângă pereţii alveolărilor se aflau 4-6 gropi de stâlpi. În interiorul locuinţelor se aflau porţiuni crutate în elevaţie din solul viu şi gropi (fig. 57). În majoritatea cazurilor nu s-au observat amenajări pentru încălzire. În locuinţa (complexul 15) de la Trstené pri Hornáde s-a găsit o vatră căptuşită cu pietriş. Din perioada romană se cunosc locuinţe analoage, în aria de răspândire a culturii Przeworsk (Kossak, 1984, p. 8, fig. 50, 1-7). Această observaţie este confirmată şi de umplutura gropilor locuinţelor, în care s-a găsit o cantitate apreciabilă de ceramică de tip Przeworsk (fig. 58).

Locuinţele de suprafaţă sunt puţin numeroase. În plan, ele au formă rectangulară, fiind construite din stâlpi, împletitură şi lipitură (Šebastovce, Prešov, Seňa III, Beregsurány, Mesteacăn, Călineşti ş.a.). La construcţia lor s-a observat folosirea a 4-12 stâlpi plasaţi de-a lungul perimetrului locuinţei. Suprafaţa locuinţelor din acest grup este cuprinsă între 12 şi 26 mp. De obicei ele erau încălzite cu ajutorul unor vetre de formă ovală sau circulară, cu diametrul între 0,9 şi 1,4 m. Unele dintre ele, cum ar fi cea din locuinţa din aşezarea de la Mesteacăn, erau căptuşite cu pietre (Nemoianu, 1979, p. 312). Face o notă aparte în acest grup locuiţa N 1 din aşezarea de la Matievo (fig. 59).

De-a lungul perimetrului său oval sunt înşirate gropile a 11 stâlpi. Partea nordică a fost despărţită de încăperea principală, ceea ce permite să se vorbească despre existenţa în locuinţa a două camere: cea de locuit şi cea pentru păstrarea fânului. Mai aproape de peretele sudic se afla o groapă (2,3 x 0,8 x 1,3 m), în care se aflau resturile unui cuptor din lut.

Gropile de stâlpi, straturile de lipitură arsă cu urme de nuiele, ne permit să afirmăm că locuinţele de suprafaţă aveau pereţii construiţi din stâlpi, împletitură de nuiele şi lipitură de lut. Acoperişul putea fi în două ape.

În zona mijlocie a Europei Estice locuinţele de suprafaţă, alături de locuinţele semiîngropate, au dobândit o largă răspândire în cadrul culturilor Przeworsk şi Černjachov, ca şi a culturii tumulilor carpatici (Baran, Vakulenko, 1990, p. 115-120; Kozak, 1984, p. 7-11).

Inventarul locuinţelor este destul de unitar, constând, de regulă, dintr-o mare cantitate de ceramică, lucrată cu mâna şi la roată, fusaiole, cuţite, pietre pentru ascuţit. Mai rar se găsesc râşniţe, mărgele, fibule sau arme (fig. 60; 61). Imaginea topografică a aşezărilor este completată într-o măsură apreciabilă de amenajările gospodăreşti care, laolaltă cu gropile, reprezintă o grupă destul de mare de vestigii. Prin parametrii lor constructivi, aceste anexe gospodăreşti sunt analoage locuinţelor. Ele se deosebesc de acestea din urmă prin lipsa amenajărilor pentru încălzit şi prin inventarul sărac. Ca şi locuinţele, aceste construcţii anexe se împart în trei grupe: adâncite fără urme de gropi de stâlpi, adâncite - cu stâlpi şi de suprafaţă.

Prima grupă este cea mai numeroasă. În plan, ele sunt rectangulare sau neregulate, cu dimensiunile cuprinse între 7 şi 14 mp, adâncindu-se în sol cu 0,2-0,4 m. Partea superioară a pereţilor era făcută din bârne aşezate orizontal, construcţia fiind realizată în exteriorul alveolării, fapt indicat de configuraţia acestor anexe, ca şi de lipsa lipiturii de lut, prezentă la construcţiile din stâlpi şi împletitură lipită cu lut (fig. 55; 9; 63). În unele din aceste construcţii auxiliare se găseau gropi, adâncituri, iar în construcţiile 2 şi 3 de acest fel cercetate în aşezarea de la Palodi-Komarovcy se aflau gropi - pivniţă (fig. 56).

Construcţiile anexă de la Palodi-Komarovcy sunt de formă rectangulară, cu dimensiunile de 4,9 x 3 şi 4,8 x 3,2 m, iar gropile-pivniţă sunt circulare, cu diametrul 2,8 şi 2,6 m, având adâncimea de 1,4 şi 0,9 m. În umplutura lor sunt oase de animale şi ceramică mai cu seamă fragmente din vase de provizii.

Construcţiile anexă din cea dea doua grupă, puţin numeroase, au dimensiunile cuprinse între 6 şi 12 mp. O formă neobişnuită o are construcţia anexă I dina aşezarea de la Palodi-Komarovcy. În plan, ea are forma unei palete, cu o suprafaţă de 50,2 mp, adâncindu-se în sol cu 0,3 m. Partea centrală este ocupată de o groapă dublă cu adâncimea de 0,55 m. De-a lungul perimetrului interior erau înşirate 8 gropi de stâlpi (fig. 64). Marea cantitate de lipitură arsă cu urme de nuiele descoperită în ea indică ridicarea pereţilor din stâlpi şi împletitură de nuiele lipită cu lut.

Prin dimensiuni şi prin bogăţia inventarului atrage atenţia construcţia anexă din aşezarea de la Močala. În plan, ea are o formă neregulată, un soi de "L". Dimensiunile părţii mai lungi a construcţiei sunt de 11,3 x 2,8 m iar a celei mai scurte de 5,8 x 2,4 m. Conturul ei este sinuos. Planul interior este foarte complicat, compunându-se dintr-un întreg sistem de gropi şi de porţiuni de sol cruţate. Adâncimea construcţiei variază între 0,2 şi 0, 9 m (fig. 65). În umplutura complexului s-a găsit o mare cantitate de ceramică lucrată cu mâna şi la roată, predominând cea de culoare cenuşie (fig. 66-67). Dintre obiectele izolate se cuvine să menţionăm fragmente de vase din fier, două fibule şi denari din timpul împăratului Hadrian (fig. 67, 16-19).

In cea de-a treia grupă sunt cuprinse construcţii anexă de formă rectangulară cu pereţii ridicaţi din stâlpi, cu dimensiunile de 5-8 mp (fig. 59; 63). Menţionăm mai cu seamă două construcţii anexă dezvelite în aşezările de la Matievo şi Bakta, care au putut fi delimitate pe baza şănţuleţelor de temelie, ce se terminau prin gropiţe de stâlpi. Dimensiunile lor sunt de 9 şi 18 mp (fig. 59). Astfel de construcţii adiacente sunt cunoscute în ţinuturile Tisei superioare numai în aşezarea fortificată de la Malaja Kopanja.

Alături de locuinţe şi de construcţiile anexă au fost cercetate zeci de gropi de forme şi dimensiuni variate. Utilitatea lor este greu de stabilit, mai ales atunci când au un conţinut sărac. Între ele pot fi mai clar distinse gropile de gunoi, care conţin resturi menajere, pietre, lipitură arsă. Într-o grupă aparte se încadrează gropile-pivniţă, descoperite în aşezarile de la Bratovo, Petrovo, Rafailovo I şi Matievo. În plan, ele au de obicei o formă circulară sau ovală, cu diametrul cuprins între 2 şi 3 m iar adâncimea lor variază între 0,9 şi 2,7 m. Unele din ele aveau trepte săpate în sol iar acolo unde acestea nu au fost găsite, se foloseau, desigur scări de lemn (fig. 55, 7-8; 59). Gropile de provizii se întâlnesc destul de rar în aşezările din zona Tisei superioare. Astfel de gropi au fost cercetate în aşezările de la Zastavnoe (săpături M.F. Potušnjak), Trstené pri Hornáde (Jurečko, 1983, p. 283, fig. 7), Nižna Myšl'a (Bereš şi colab., 1991, p. 170-171) şi Prešov-Selivar (Tomašova, 1989, p. 99). Din 10 gropi cunoscute, 6 au fost descoperite în aşezarea de la Zastavnoe. Toate sunt piriforme, cu diametrul gâtului de 0,9-1,4 m, diametrul maxim de 1,2-1,7 m şi adâncimea de 1,1-1,7 m (fig. 61, 1). Gâtul gropii se săpa de obicei în humus şi înălţimea sa depindea de grosimea stratului respectiv, iar partea mai largă era săpată în solul viu. După ce i se da forma dorită groapa de provizii era arsă, iar apoi pereţii şi

fundul erau lipiţi cu lut amestecat cu substanţe organice (pleavă, balegă de vacă) (fig. 62). În unele gropi de la Zastavnoe, pe fund s-au găsit urme de iarbă şi de paie, iar în două cazuri ele au fost folosite secundar drept morminte (fig. 68). În aşezarea de la Trstené pri Hornáde au fost găsite în astfel de gropi boabe de linte (Jurečko, 1983, p. 283).

Prezenţa sporadică a gropilor de provizii în aşezările din ţinuturile Tisei superioare se poate explica prin caracteristicile solului şi nivelul ridicat al pânzei de apă freatică. Din acest motiv o astfel de groapă, săpată într-un sol umed, chiar dacă este arsă şi lipită, nu poate păstra cerealele în condiţii optime. Probabil că această situaţie a determinat răspândirea generală, în cadrul aşezărilor, a vaselor mari de provizii.

Un element care nu se include în topografia unei mari părţi din aşezările din ţinuturile Tisei superioare îl constituie vetrele, amplasate în afara locuinţelor care, prin construcţie, se deosebesc foarte mult de amenajările similare din locuinţe. Datorită excavaţiilor prilejuite de lucrările de hidroameliorări, astfel de vetre au fost descoperite în 59 de aşezări; numai în 27 de aşezări au fost descoperite 127 de vetre. De obicei, ele erau dispuse în grupe nu prea mari, de la zece până la câteva zeci, (Petrovo, punctul Poptog), formând şiruri de-a lungul unei linii nord-sud. În plan, ele sunt de formă rectangulară, în majoritatea cazurilor fiind orientate pe direcţia punctelor cardinale. Dimensiunile medii ale vetrelor sunt de 1,2 x 1,6 m iar adâncimea lor este cuprinsă între 0,2 şi 0,4 m. Pereţii lor sunt arşi în o profunzime cuprinsă între 0,07 şi 0,12 m până la culoarea roşie şi trec de la verticală direct la fundul plat (fig. 69-70). Într-o serie de cazuri, pereţii şi fundul au fost căptuşiţi cu pietre (Malye Geevcy, Gorbki, Verbovec ş.a.). Umplutura lor constă dintr-o masă de cărbune şi bucăţi de lemn ars.

Raspândirea peste tot în Transcarpatia a vetrelor rectangulare este o trăsătură caracteristică a aşezărilor locale din perioada romană. Dintre ele, cele mai timpurii au fost descoperite în aşezarea dacică de la începutul erei noastre de lângă satul Podvinogradovo, din raionul Vinogradsk. Dincolo de graniţele Transcarpatiei, astfel de amenajări se întâlnesc rar. Între ele le amintim pe cele de la Peder ((Lamiová-Schmiedlová, 1969, p. 417-418), Ostrovany şi Ondruchov (Kolnik, 1962, p. 355) în Slovacia, Mişca în România (Dumitraşcu, 1993, p. 132, fig. 5), Rogatka în zona din preajma Carpaţilor (Vakulenko, 1977, p. 18).

Deşi a fost descoperit un număr apreciabil de astfel de vetre rectangulare, funcţionalitatea lor nu a fost explicată satisfăcător. Marele număr de vetre grupate la un loc, chiar dacă admitem că nu au funcţionat concomitent, exclude aceste vetre exterioare construcţiilor din categoria celor destinate pregătirii hranei. La acestea se adaugă faptul că ele sunt practic lipsite atât de fragmente ceramice cât şi de oase de animale, atât de specifice pentru o vatră utilizată cotidian în pregătirea hranei. Nu avem temeiuri suficiente pentru a le interpreta drept vetre destinate atelierelor meşteşugăreşti, sau, după cum crede S. Dumitraşcu (1979, p. 162-163), drept elemente cu semnificaţie rituală.

În afară de construcţiile anexe locuinţelor şi de gropi, în unele aşezări s-au descoperit fântâni. Le menţionăm pe cele de la Lužanka (despre care vom vorbi mai jos), Malye Ratkovce (Penjak şi colab., 1988, p. 324-325), Peder (Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 205) şi Kisvarsány-Hidek (Bóna, 1986, p. 67). În partea de sus, fântânile au diametrul de 1,6-2,2 m iar forma lor este cilindrică. Adâncimea cuprinsă între 4 şi 4,5 m depindea de adâncimea pânzei freatice. Fântâna de la Malye Ratkovce avea adâncimea de 4,5 m. De la adâncimea de 3,2 m puţul se lărgea treptat, dobândind o formă sferică. Partea superioară, de formă rectangulară, avea înălţimea de 0,9 m şi un ghizd compus din 12 scânduri de stejar, cu lăţimea de 0,2 m şi lungimea de 0,7 m. Pentru a se evita prăbuşirea pereţilor în apropierea stratului acvifer, ei au fost "armaţi" cu împletituri de nuiele. Folosirea pentru întărirea pereţilor fântânilor a unor specii de lemn tare

a fost confirmată de analiza paleobotanică a resturilor de lemn de la Peder. Ca şi la Malye Ratkovce, aici a fost folosit stejarul şi, de asemenea, alunul (Hajnalová, 1980, p. 103).

Analiza caracteristicilor locuinţelor şi construcţiilor adiacente lor din aşezările de pe cuprinsul ţinuturilor Tisei superioare arată că sistemul constructiv de bază al locuinţelor a fost cel din bârne cu alveole adâncite. Acest tip de construcţie este cel mai potrivit condiţiilor din regiune. Laolaltă cu ele, dar într-o măsură mai mică, s-au construit şi locuinţe de suprafaţă precum şi magazii cu pereţii construiţi din stâlpi şi împletitură din nuiele lipită cu lut.

b) Centre meşteşugăreşti şi construcţii destinate atelierelor

Cu prilejul reconstituirii relaţiilor social-economice în mediul vechilor triburi, o importanţă deosebită o au vestigiile păstrate de la diferite ramuri ale activităţii meşteşugăreşti. Între ele, un loc deosebit îl ocupă metalurgia și olăritul, care indică nivelul de dezvoltare al forţelor de producţie ale societăţii din diferite etape timpurii ale constituirii sale.

Amenajările destinate atelierelor descoperite în cuprinsul aşezărilor se împart, pe baza funcţionalităţii lor, în trei grupe: metalurgice, de fierărie şi de olărit. Urmele existenţei unor ateliere rurale pentru reducerea minereului de fier este demonstrată de prezenţa zgurilor de fier şi a unor fragmente de metal. Cuptoarele se găsesc rar. Unul din atelierele metalurgice rurale a fost descoperit cu prilejul cercetării aşezării Medžany (Lamiová-Schmiedlová, 1987). Acesta se află nu departe de o locuinţă de suprafaţă şi era alcătuit din cuptorul de reducere, locul unde se curăţa minereul fărâmiţat şi din câteva resturi de cuptoare.

Un sat nu prea mare de metalurgi a fost descoperit la 1,5 km spre sud-vest de localitatea Vovčanskoe. El este amplasat pe malul unei albii secate de râu (Čornaja Voda), care este un afluent al râului Botar (fig. 54), într-un loc mlăştinos. O mare parte din această aşezare metalurgică a fost distrusă cu prilejul construirii drumului şi a amenajării terenului agricol. După spusele specialiştilor în lucrările de amenajări funciare, zgura de fier acoperea o suprafaţă cu diametrul de până la 25 m. Noi am delimitat, pe o suprafaţă de 96 mp, 9 grămezi de zgură de fier, constând din bucăţi având greutatea de la câteva sute de grame până la 2-3 kg. Pe laturi, aceste grămezi erau lipite cu mâl cenuşiu-închis de baltă. Între ele s-au păstrat părţile inferioare de la 8 cuptoare adâncite în sol cu 0,2-0,15 m. Pereţii acestora sunt arşi până la roşu pe o grosime de 0,1 m. Diametrul porţiunilor adâncite ale cuptoarelor este cuprins între 0,4 şi 0,5 m (fig. 71). Alături de cuptoare a fost descoperită o groapă de formă rectangulară, cu dimensiunile de 2 x 0,9 m şi cu adâncimea de 0,4 m, umplută pe jumătate cu cărbuni de lemn. Scopul ei nu este prea clar. Ea putea servi drept groapă în care se ardea lemnul pentru obţinerea cărbunilor sau putea servi drept loc de depozitare a acestora.

Aşezarea metalurgilor se afla pe o dună lângă malul râului Čornaja Voda. Ea ocupa o suprafaţă de 40 x 20 m, pe care se aflau 3 locuinţe, 3 construcţii adiacente şi câteva gropi. Locuinţele erau adâncite în sol, având dimensiunile de 13-16 mp. Două dintre ele erau încălzite cu ajutorul unor vetre, iar locuinţa nr. 3 cu un cuptor de lut, plasat pe o treaptă. În umplutura locuinţelor s-a aflat ceramică lucrată cu mâna, câteva fragmente dintr-un vas în formă de amforă lucrat la roată, ce se datează în sec. II e.n., o figurină de lut reprezentând un urs, fusaiole şi râşniţe.

Cuptoarele descoperite la Vovčanskoe şi Medžany fac parte din amenajările staţionare de lut de tip semiîngropat, analoage cuptoarelor din zona metalurgică de pe râul Botar din perioada celto-dacică, descrise în capitolele precedente. Astfel de cuptoare au fost foarte răspândite şi în alte regiuni din lumea barbară a Europei. Cel mai elocvent exemplu poate fi zona metalurgică Sventokjitkii, aflată în Polonia, la 300-400 km nord de ţinuturile Tisei superioare, unde, ca urmare a cercetărilor sistematice, au fost descoperite sute de cuptoare şi conglomerate (Bielenin, 1992).

Principalul izvor de informaţii privind stadiul de dezvoltare al meşteşugului fierăriei îl constituie produsele sale. Atelierele ce pot fi fără îndoială atribuite unor fierari sunt, pe teritoriul Europei de sud-est, destul de rare. Considerăm că un astfel de atelier de fierărie este construcţia 2 din aşezarea de la Matievo (fig. 59). Aceasta era o construcţie de suprafaţă, cu dimensiunile de 4,1 x 3,8 m, cu pereţii construiţi din stâlpi. În interiorul ei se aflau două cuptoare de formă relativ rotundă, cu diametrele de 0,5-0,6 şi 0,7 m, a căror bază era lipită cu lut şi care erau arse până la roşu. În cadrul atelierului de fierar, mai ales lângă cuptoare, a putut fi observată o acumulare de fragmente nu prea mari de zgură de fier. Tot în atelier a fost descoperit un obiect de fier (mai degrabă o piesă ce urma să fie transformată în cuţit), un creuzet conic fără urme de folosire şi câteva fragmente ceramice lucrate la roată ce datează din sec. III e.n. (fig. 72).

Cea mai numeroasă grupă de construcţii meşteşugăreşti sunt cuptoarele de olar descoperite într-o serie de aşezări din ţinuturile Tisei superioare. De obicei acestea sunt grupate câte două, având o groapă de deservire comună. Ele asigurau necesităţile de ceramică lucrată la roată a uneia sau alteia din aşezări. Între atelierele de olar menţionăm complexele la Ostrovany (Lamiová-Schmiedlová, Tomašova, 1988, p. 80-82), Prešov III (Budinský-Krička, 1965, p. 47), Trstené pri Hornáde (Jurečko, 1983, p. 285-286), Šebastovce (Lamiová-Schmiedlová, 1962), Satu Mare (Lazin, 1980a), Malye Rotkovce şi Csóma (fig. 73).

Concomitent cu atelierele de olari de mici dimensiuni funcţionau şi atelierele mari, cu peste 10 cuptoare. Aşa sunt cele de la Lazuri şi Medieşu Aurit (Bader, Lazin, 1980, p. 14-15).

Centrul de producţie pentru ceramică din estul ţinuturilor Tisei superioare se consideră a fi fost la Blažice-Bogdanovce, care a început să funcţioneze la începutul erei noastre şi a continuat să existe până în perioada romană târzie. Până în prezent, în această staţiune sunt cunoscute 27 de cuptoare de olar, din care 23 cu o singură încăpere şi 4 cu două încăperi (Jurečko, 1982, p. 113).

Cea mai mare zonă specializată, în care erau amplasate zeci de ateliere, a fost descoperită în bazinul râului Mic (afluent din dreapta Tisei). Atelierele şi locuinţele se înşiră de-a lungul a 4-5 km de la Beregsurány (Ungaria) până la Beregovo (Ucraina). Se cuvine subliniat că ele nu sunt dispuse în şir continuu, ci în "grupuri" distanţate între ele (fig. 74).

În anii 1965-1969 D. Csálany (1969) a efectuat cercetări arheologice la Beregsurány şi a descoperit 52 de cuptoare de olar şi gropi cu ceramică rebutată. Mai târziu, după cum ne-a informat I. Érdely, aici, cu ajutorul unei aparaturi speciale, au fost prospectate încă 50 de cuptoare. Săpăturile arheologice de la Beregsurány au scos la iveală mai mult de 45.000 de fragmente ceramice lucrate la roată, zeci de vase întregi, 54 de ştanpile din lut, fibule, catarame, monede romane din sec. II-IV e.n., brăţări, fusaiole şi mărgele.

Cercetând zona de graniţă vecină cu Beregsurány, expediţia Universităţii din Užgorod a descoperit încă două puncte cu cuptoare de olar (fig. 74). Primul, denumit Beregovo VI, a fost descoperit în 1986, la o distanţă de 1 km spre sud-vest de oraşul Beregovo. Aşezarea se afla pe malul stâng al pârâului secat Mic şi se desfăşura pe o lungime de 1 km, pe o fâşie lată de 100-120 m. În zona în care au fost efectuate săpăturile arheologice, în afară de complexe slave din

sec. VIII-IX, au fost descoperite două ateliere de olărie, locuințe, 4 construcții anexe acestora și gropi din sec. III-IV e.n.. În cursul săpăturilor a ieșit la iveală o cantitate mare de ceramică cenușie, în special rebutată.

Un alt complex din această perioadă a fost descoperit în imediata vecinătate a graniței cu Ungaria, la 1 km spre sud-vest de satul Lužanka. Aici, în punctul numit "Sad Drujby", cu prilejul lucrărilor de plantație, o suprafață de 3000 mp era pur și simplu presărată cu ceramică cenușie și cu resturi din cuptoare de olar. Stratul de cultură a fost distrus în întregime până la adâncimea de 0,4-0,5 m. În cursul anilor 1987-1990 în acest sector au fost efectuate cercetări arheologice. Cercetările au permis să stabilim că în acest caz a fost descoperită numai o parte dintr-un puternic centru meșteșugăresc. El consta din 14 cuptoare de olar, 11 cuptoare neterminate, 4 locuințe, 7 construcții anexe, 5 fântâni și peste 20 de gropi cu funcționalitate diversă (fig. 75).

Cuptoarele descoperite la Lužanka sunt de tipul cu două camere. Camera superioară și, în unele cazuri și placa intermediară, au fost distruse de lucrările funciare. S-au păstrat numai părțile inferioare ale cuptoarelor, adică camerele de foc. În plan, acestea aveau o formă circulară, cu diametrul cuprins între 0,9 și 1,1 m, iar pereții și fundul cuptoarelor fuseseră lipiți cu lut. În mijlocul încăperilor pentru combustie se aflau "stâlpi" rotunzi, pe care se sprijineau plăcile perforate intermediare.

Numai 2 cuptoare (N 5, 6) aveau în camera pentru conbustie pereți de sprijin (fig. 76). Gura cuptoarelor se deschidea spre o groapă de deservire, care avea dimensiuni și configurații variate. S-au găsit cuptoare izolate sau grupate câte 2-3 lângă o groapă de deservire. Cuptoarele erau amplasate alăturat sau la extremitățile opuse ale gropii de deservire. Fundul gropilor de deservire se afla mai jos de gura cuptorului, al cărui canal de alimentare, ce se deschidea spre groapa de deservire, era înclinat (fig. 75-77).

O grupă aparte de amenajări descoperite la Lužanka e formată din fântâni, plasate în zona primului grup de cuptoare (fig. 75). Fântânile au gropi cilindrice, cu diametrul de 1,6-2,4 m. Ele străbat un strat de lut impermeabil precum și alte două straturi, pentru a ajunge la adâncimea de 4-4,1 m în stratul freatic nisipos (fig. 79). În umplutura fântânilor s-au găsit castroane, străchini, oale. Predomină urcioarele, de obicei cu torțile rupte (fig. 81).

Două fântâni (4,5) se aflau sub podelele unor locuințe. La partea superioară, fântânile aveau trepte. Fântâna 4 a fost descoperită în locuința N 1. Locuința propriu-zisă avea o formă rectangulară, cu dimensiunile de 4,1 x 3 m și adâncimea de 0,7 m. Partea centrală a ei era ocupată de o vatră (de 1 x 0,7 m), lângă care zăcea o jumătate dintr-un vas mare de provizii, care părea a fi fost tăiat în două. După dezvelirea locuinței, la adâncimea de 1,3 m, a apărut conturul clar al fântânii, cu diametrul gurii de 2 m. În partea superioară ea avea trei trepte pentru coborârea spre apă (fig. 79). La adâncimea de 3,8 m de la suprafața antică a solului a fost găsit un vas cenușiu, întreg, cu decor imprimat (fig. 81, 12).

Gropile, după cum s-a menționat mai sus, nu pot fi clar clasificate din punctul de vedere al funcționalității lor. Numai în groapa aflată lângă cuptorul N 9 s-au descoperit în umplutură bucăți de lut în curs de prelucrare. Analiza lutului și a ceramicii a permis să se stabilească că au o compoziție chimică identică. Aceasta indică faptul că modelarea vaselor se făcea alături de locul unde erau arse.

Din stratul de cultură și din umplutura complexelor au fost scoase la iveală peste 15.000 fragmente ceramice, 43 de vase întregi sau aproape întregi, trei denari imperiali romani din a doua jumătate a sec. II e.n., un clopoțel întreg și o brățară, mărgele, râșnițe, un fel de ștampile pentru realizarea decorului, greutăți conice de lut, fusaiole (fig. 84-91).

Cu toate dificultățile ridicate de distrugerile datorate amenajărilor funciare, în ținuturile Tisei superioare se cunosc până în prezent 178 de cuptoare de olar din perioada romană. Din punct de vedere constructiv, ele se împart în două tipuri: cu o încăpere și cu două încăperi.

Din primul tip fac parte 22 de cuptoare de la Blažice-Bogdanovce și unul din așezarea de la Trstené pri Hornáde. În plan, cuptoarele de acest tip au forma ovală sau circulară iar în profil au forma unei cupole. Dimensiunile bazei variază între 1,1 x 1 m și 1,4 x 1,3 m. Baza cuptoarelor este adâncită în sol până la 0,3-0,5 m, în timp ce partea superioară a cupolei se ridica deasupra humusului antic nu mai mult de 0,2-0,3 m. Fundul și pereții erau lipiți cu lut, arsura lor având o profunzime de 0,07-0,1 m. Gura de alimentare avea lărgimea de 0,4-0,6 m și se deschidea spre groapa de deservire, plasată lângă cuptor (fig. 92). Se cunosc atât cuptoare izolate cât și grupuri din câte 2-3 cuptoare, având o groapă de deservire comună, alături. Cuptorul din așezarea de la Trstené pri Hornáde se distinge prin formă și dimensiuni. El are dimensiunile de 1,6 x 1,36 m, cu diametrul fundului de 1,6 m și înălțimea păstrată de 1,2 m. Este despărțit de groapa de alimentare printr-un prag cruțat în lut.

Cuptoarele din tipul al doilea, cu două încăperi suprapuse, au două camere separate - cea pentru combustie și cea pentru arderea vaselor - despărțite între ele printr-o placă cu orificii. Ambele camere, cu excepția părții de sus a cupolei, prin orificiul căreia se efectua încărcarea cuptorului cu vase nearse, erau săpate în sol. Gura de alimentare a cuptorului se deschidea spre groapa de deservire. De obicei, se utilizau cuptoare perechi, ceea ce determina creșterea productivității atelierelor. Atelierele în care cuptoarele sunt dispuse câte trei în jurul aceluiași gropi de deservire sunt mai rare. Amintim cuptoarele NN XXXVII, XXXVIII, XL de la Beregsurány și NN 4-6 de la Lužanka.

Interiorul cuptorului era lipit cu lut gros de 0,03-0,07 m iar pereții și fundul se ardeau până la dobândirea culorii roșii. Pereții camerei de combustie sunt de obicei verticali iar camera de ardere a vaselor se îngustează spre cupolă. Grosimea plăcii de reverberație perforate era de 0,1-0,25 m. Într-o serie de cazuri (Ostrovany, Beregsurány, Beregovo VI) au putut fi observate urme de reparare a cuptoarelor.

Prin caracteristicile constructive ale camerei de combustie pot fi distinse, în cadrul tipului de cuptoare cu două încăperi, trei variante. În ce ne privește, acceptăm tipologia propusă de J. Henning (1977) pentru cuptoarele din zona Dunării din mileniul I e.n..

Varianta A - cuptoare cu stâlp de sprijin în camera de combustie. Diametrul bazei cuptoarelor din această variantă este de 0,75-2 m, înălțimea camerei inferioare este de 0,3-0,4 m, iar cea a camerei de ardere a vaselor este de cel puțin 0,4 m. Stâlpul de sprijin, de obicei din pământ cruțat, era lipit cu lut și ars până la culoarea roșie. El era oval în secțiune, cu dimensiunile de 0,4-0,5 x 0,3-0,4 m. Placa despărțitoare era prevăzută cu 16-34 de orificii, dispuse de-a lungul a 2-3 cercuri concentrice. Gura de alimentare a camerei de combustie, în formă de arc, avea înălțimea de 0,15-0,25 m (fig. 92).

Această variantă de cuptor este prezentată la Beregsurány, Lužanka și Malé Ratkovce, ridicându-se la un total de 79 de amenajări. Mai bine păstrate (doar cu partea superioară distrusă) sunt cuptoarele din atelierele de la Beregovo VI, care de obicei se găsesc mai rar. De aceea, se cuvine să le acordăm o atenție sporită (fig. 93).

Atelierul N 1 de la Beregovo VI era compus din două încăperi. Prima, cea principală, avea un plan neregulat, cu dimensiunile de 4,6 x 4 m și adâncimea de 0,7 m. Podeaua încăperii era orizontală și în centrul ei se afla o groapă rotundă, spre care se deschideau gropile de deservire a două cuptoare, care erau plasate în exteriorul încăperii. Groapa centrală avea diametrul de 2,1 m și adâncimea de 0,1 m. În umplutura ei s-a găsit o mare cantitate de cărbune și bucăți de lipitură

arsă. Cea de-a doua încăpere a atelierului N 1 avea dimensiunile de 5 x 2,8 m și adâncimea de 0,2 m. Cuptoarele din această încăpere aveau diametrul de 1,36 și 1,1 m, cu înălțimea păstrată de 1,1 și 0,9 m. Plăcile de reverberație erau groase de 0,15 și 0,12 m. Înălțimea camerelor de combustie era de 0,4 și respectiv de 0,35 m. Gurile de deservire erau late de 0,5-0,6 m și înalte până la 0,3 m. În camera de ardere a vaselor în cuptorul N 1 s-au găsit fragmente de la 12 străchini și 3 urcioare, iar în camera de ardere a celui de-al doilea cuptor (N 2), fragmente din 13 străchini și 2 urcioare. Judecând în funcție de gropile de pari, pereții se aflau în afara părții adâncite a cuptoarelor. Alături se aflau trei vetre de formă rectangulară, la două din ele baza fiind făcută din pietre și acoperită cu un strat de cărbuni (fig. 93).

În umplutura atelierului au fost descoperite 851 de fragmente ceramice din vase cenușii și 2 fragmente din oale de gătit (fig. 94).

Atelierul N 2 se afla la 1,6 m distanță de primul. În plan, avea o formă geometrică complicată. Lungimea sa a fost de 10,7 iar lățimea de 2,2-5,2 m. Construcția se adâncea în sol cu 0,2 m. Partea atelierului în care erau amplasate cuptoarele avea, în plan, o formă aproape rectangulară, cu dimensiunile de 5 x 3,8 m. Pereții erau adânciți până la 0,9 m în sol. Partea centrală era ocupată de o groapă cu diametrul de 1,36 m și adâncimea de 0,1 m. Lângă cuptorul N 4 se delimitează groapa de deservire. Cuptoarele au diametrul de 1,1 și 1,3 m și înălțimea păstrată de 0,8 și 1,1 m. În cuptorul N 3 placa intermediară și stâlpul din mijloc au fost distruse iar gura de alimentare era plasată mai sus de nivelul podelei atelierului cu 0,1 m. Înălțimea camerelor de combustie era de 0,4 m. Gura de alimentare are lărgimea de 0,5 m și înălțimea de 0,3 și respectiv 0,36 m. Încăperile atelierului au fost pur și simplu umplute cu fragmente ceramice de vase cenușii. Aici au fost găsite 7800 de fragmente provenind de la 300-400 de străchini, 70-75 urcioare și 2 vase de provizii. În plus, s-au mai găsit fragmente din 11 vase lucrate cu mâna și din 2 farfurii.

În cuptorul N 3 s-au găsit fragmente, majoritatea de la străchini, iar în cuptorul N 4 - 273 de fragmente ce provin de la 57 de străchini și 10 căni (fig. 95-97).

Atelierul N 2 a servit drept loc pentru aruncarea pieselor defecte din atelierul N 1, după cum rezultă din analiza materialului ceramic, care era compus în proporție de 99 % din piese rebutate.

Folosirea cuptoarelor ieșite din funcțiune drept gropi de deșeuri se constată și în atelierul de la Šebastovce. Aici, în acest scop, a fost folosit cuptorul 1, care - de altfel - avea anumite caracteristici constructive constând în 6 albieri din lut ars, dispuse în evantai în placa despărțitoare (Lamiová-Schmiedlová, 1962, p. 809).

Varianta B. Cuptoare cu camera de combustie despărțită în două printr-un perete. Peretele corespunde numai diametrului camerei de combustie sau, mai adesea, ajungea până la gura de deservire a cuptorului. Peretele era realizat din lut crușat în momentul construirii cuptorului și avea grosimea de 0,12-0,3 m, fiind apoi lipit cu lut. Diametrul bazei camerei de combustie este de 0,9-2,7 m, înălțimea acesteia variază între 0,3 și 0,7 m iar înălțimea camerei de ardere nu este mai mică de 0,4 m (fig. 92). În varianta B sunt cuprinse 33 de cuptoare din 7 puncte diferite din ținuturile Tisei superioare. Între acestea, cuptoarele de la Blažice (complexele 6 și 9) sunt deosebite, placa de separare dintre cele două camere. pe care se puneau vasele la ars, fiind un strat subțire de lipitură fără orificii. Gropile de deservire ale cuptoarelor au în secțiune forma unei scări. De altfel, la una dintre acestea, fundul ei se afla cu 0,2 m mai sus de baza camerei de combustie (Pastor, 1961, p. 84, fig. 6; 13).

Varianta C. Cuptoare fără sprijin în camera de combustie. În plan ele au o formă ovală sau circulară. Camera de combustie are forma unui trunchi de con întors cu baza mare în sus. Partea

de jos a acestuia are diametrul de 0,8-0,95 m şi înălţimea de 0,45-0,6 m. Diametrul plăcii de reverberaţie este de 1,1-1,36 m, fiind prevăzută cu 7-8 orificii (fig. 92). Placa din cuptorul de la Prešov III se sprijină pe 8 stâlpi mici de lut, răspândiţi de-a lungul pereţilor camerei de combustie, asemănători cu pilaştrii care se găsesc în cuptoarele antice (Producţia ceramică ..., 1966, p. 8). Diametrul nu prea mare al cuptoarelor din această variantă precum şi caracteristicile lor constructive permit ca placa să suporte greutatea vaselor ce urmează a fi arse fără a fi nevoie de sprijinirea sa printr-un suport (fig. 92).

Cuptoarele aparţinând primului tip, cu o singură încăpere (varianta D după J. Henning) îşi fac apariţia în ţinuturile Tisei superioare în perioada de răspândire a culturii dacice, la mijlocul sec. I î.e.n. Dintre acestea, cel mai timpuriu este cel de la Malaja Kopanja care, din punct de vedere stratigrafic, aparţine fazei I de existenţă a acestei aşezări fortificate (a doua jumătate a sec. I î.e.n.). La începutul erei noastre este datat unul din cuptoarele (complexul 16) de la Blažice (Pastor, 1976, p. 95, 104-105). Din aceeaşi perioadă datează şi cuptorul din aşezarea dacică de la Podvinogradovo. La o dată ceva mai târzie (sec. II e.n.) a funcţionat cuptorul de la Trstené pri Hornáde, atribuit orizontului cu terra sigillata de tip Lezoux, datat cu o fibulă tubulară şi cu un denar de la Antonius Pius (Jurečko, 1983, p. 378-379). În perioada romană târzie funcţionau cele 22 de cuptoare de olar cu o singură încăpere de la Blažice-Bogdanovce.

Cea mai mare răspândire, nu numai în ţinuturile Tisei superioare ci şi într-o apreciabilă zonă a lumii barbare (culturile Černjachov şi Przeworsk), au cunoscut-o cuptoarele de olar cu două încăperi. Dintre acestea, cele mai timpurii în ţinuturile Tisei superioare sunt cuptoarele din varianta B. Apariţia lor în sec. III-II î.e.n. este pusă în legătură cu pătrunderea şi stabilirea celţilor în ţinuturile arcului carpatic. Pe Tisa superioară, după cum am menţionat deja, celţii au avut astfel de ateliere la Andrid, Acâş şi Dobra. Cuptoarele din varianta B au fost utilizate şi în sec. I î.e.n. - I e.n., în perioada de răspândire a culturii dacice. Menţionăm cele două cuptoare de la Prešov II şi cel din aşezarea fortificată de la Zemplin.

Amenajarea peste tot în lumea barbară a cuptoarelor din varianta B s-a produs în perioada romană târzie. În centrele de olărie din provincia vecină Dacia, însă, în sec. II-III s-au folosit exclusiv cuptoarele din varianta A, care, după părerea lui J. Henning (1977, p. 193-194) au fost aduse aici de către coloniştii greci, care au folosit astfel de cuptoare încă din epoca antică de exemplu la Nimpheum şi Panticapeum (Producţia ceramică ..., 1966, p. 8). Din Dacia, cuptoarele din varianta A au pătruns laolaltă cu noi forme ceramice şi în ţinuturile Tisei superioare.

Cuptoarele din varianta C nu au fost agreate de către olarii locali. Se cunoaşte un singur cuptor din sec. I-II e.n. de la Šebastovce şi încă unul, deja menţionat, din aşezarea romană târzie de la Prešov III. Varianta C, cu excepţia Dunării inferioare, este rar întâlnită în alte regiuni. Astfel, în marele centru de olărie din raionul Iglomia-Guty a fost găsit un singur cuptor (N 6) fără sprijin în camera de combustie (Buratinski, 1976, p. 99).

Numărul apreciabil de ateliere de olari descoperite în ţinuturile Tisei superioare, alături de vestigiile altor meşteşugari, confirmă încă o dată nivelul înalt de dezvoltare al populaţiei regiunii în sec. III-IV e.n..

c) Complexele funerare şi edificiile de cult.

Antichităţile din epoca romană cuprinse în axceastă categorie au fost împărţite, pe baza ritualului şi a apartenenţei etnoculturale, în cinci grupe: I - complexele culturii tumulilor

carpatici; II - complexele culturii Przeworsk; III - complexele culturii dacice; IV - mormintele germanice; V - complexele cu ritual amestecat, multietnice.

Prima grupă este reprezentată prin necropolele de la Ključarki, Liskovo, Kalnik, Packanevo, Iza, Russkoe Pole III, Novo Barovo. Ele ocupă partea de est a ţinuturilor Tisei superioare, primele două necropole aflându-se în zona joasă, iar celelalte în zona colinară.

În toate aceste puncte amintite cercetările s-au desfăşurat cu diferite trepte de finalizare şi acceptabilitate. Informaţii destul de restrânse s-au păstrat despre săpăturile din zona Mukačevo de la Kalnik, Ključarki şi Liskovo. Lângă aceste sate T. Lehóczky (1892, p. 76, 82, 91) menţionează numeroase grupe de tumuli. La Liskovo aceştia se aflau pe panta înălţimii, dar în anii '50 au fost distruşi, cu prilejul unor lucrări de plantaţii viticole. În zona de lângă înălţimi se aflau şi tumulii de la Kalnik, care se înşirau către localitatea Packanovo. Lângă pădure se aflau tumulii de la Ključarki, probabil pe terasa pârâului fără nume, de la care s-a păstrat numai albia secată. Cercetările de suprafaţă efectuate în punctele amintite au rămas fără rezultat deoarece, în prezent, aceste locuri sunt ocupate de culturi agricole şi de vii, sădite după mai multe rigolări adânci.

La Liskovo, T. Lehóczky (1982, p. 76) a săpat câţiva tumuli în care a găsit cărbuni, oase mărunte calcinate, fragmente ceramice, subliniind, în special, descoperirea unei monede de aur a împăratului Maximinus (235-238), ce servea drept medalion. Dintr-unul din morminte, în colecţia Muzeului Transcarpatic, s-a păstrat un vas miniatural lucrat la roată (fig. 98, 15).

Despre "săpăturile" de la Ključarki, efectuate de un pădurar local, se ştie doar că într-unul din tumuli a fost descoperită o monedă de aur a împăratului Nerva (96-98); celelalte descoperiri nu sunt menţionate (Lehóczky, 1892, p. 91). O situaţie similară se constată şi în descrierea descoperirilor de la Kalnik (Lehóczhy, 1892, p. 82), unde, în mormântul descoperit, este menţionat doar un solidus al împăratului Constantin II (337-340).

Deţinem relativ mai multe informaţii despre necropola de la Russkoe Pole I, aflată la 2 km nord de sat. Necropola era formată din 16 tumuli dispuşi fără nici o ordine pe panta înălţimii. Ei aveau diametrul de 4-8 m şi înălţimea până la 0,5 m. În tumulul săpat (N 11) de I. Mihalik s-a găsit cărbune şi fragmente ceramice. Înmormântarea s-a făcut pe locul crematiei, într-o urnă lucrată cu mâna, acoperită cu o piatră plată. Cercetătorul aminteşte că în momentul incinerării avea loc spargerea rituală a unor vase. Se menţionează şi un tumul, săpat de preotul local, în care s-au descoperit 20 de fibule (Mihalik, 1892, p. 92).

După descoperirile făcute de T. Lehóczky, I. Mihalik şi P.P. Sova, pe teritoriul Transcarpatiei au mai fost descoperite doar trei grupe de tumuli. Prima dintre acestea se afla plasată în grădina sovhozului, la periferia localităţii Novo Barovo, din raionul Tjačevsk. Ea constă din două grupuri (4+6) de tumuli cu diametrele de 7-9 m şi înălţimea de 0,5-0,8 m. După spusele paznicilor, cu prilejul sădirii merilor, într-unul din tumuli s-a găsit un vas de culoare cenuşie cu suprafaţa netedă ornamentată, oase mărunte şi mult cărbune.

Cea de-a doua grupă a fost descoperită lângă satul Russkoe Pole, din raionul Tjačevsk. Din ea făceau parte 3 tumuli, dispuşi unul lângă altul. Primii doi se aflau mai jos, pe un teren acopeirt de pietriş, iar cel de-al treilea pe o înălţime joasă. Înălţimea tumulilor NN 1 şi 3 era de 1 şi 2 m, diametrul la bază de 18, 4 m şi respectiv 40 m. În sectoarele lor sud-vestice au fost descoperite ruguri rituale, cu dimensiunile de 4,4 şi 3,7 mp, fragmente ceramice mici şi o lamă de cuţit.

Un mormânt a fost descoperit şi în tumulul N 2. Acesta avea mantaua de 0,4 m înălţime distrusă parţial de un drum. Tumulul avea forma ovală, cu diamensiunile de 21 x 18,8 m. După înlăturarea mantalei, la adâncimea de 0,3 m de la creasta tumulului au apărut resturile rugului,

sub forma unor pietre arse, care au dobândit culoarea neagră, cu cărbuni între ele, fragmente de vase modelate cu mâna, dintre care unele arse secundar, precum şi o cantitate neînsemnată de oase calcinate. Dimensiunile rugului au fost de 8 x8 m. La 0,4 m spre vest de rug s-a delimitat o groapă rotundă cu diamtrul de 0,6 m. Ea se adâncea cu 0,4 m în pietriş. Umplutura ei consta din cărbuni, pietriş şi câteva fragmente ceramice. Încă trei gropi similare au fost delimitate pe suprafaţa rugului. Ele erau dispuse una lângă alta pe o axă orientată sud-vest - sud-est. Diametrul acestor gropi era de 0,4-0,5 m, iar adâncimea lor de 0,2-0,4 m.

Resturile incinerării formau o grămăjoară nu prea mare de oase calcinate, plasată spre marginea de est a rugului. Alături de oase s-au găsit foarfeci de fier cu arc şi cu tăişul stricat. De pe suprafaţă rugului s-a strâns o cantitate destul de apreciabilă de ceramică, comparativ cu tumulul 1, majoritatea fragmentelor fiind bucăţi din pereţii unor oale. Se cuvine să amintim două fragmente de buză şi două de funduri ale unor oale modelate cu mâna (fig. 99).

Tumulii de la Paţkanevo (din raionul Mukačevo) ocupau unul din vârfurile unei culmi, desfăşurate spre munte. Au fost cercetate mantalele a doi dintre ei, cu diametrele 18 şi 20 m şi cu înălţimea de 1,5 şi respectiv 2,6 m. Prima manta era formată din pietre şi pământ, iar cea de-a doua din lut. În tumulul 1 s-a delimitat un rug mare, cu porţiuni de pământ arse, acoperite cu un strat de cărbune, amestecat cu bucăţele mărunte de oase umane calcinate şi cu fragmente ceramice provenite de la vase lucrate cu mâna sau la roată. În cel de-al doilea tumul nu s-a găsit mormântul, fapt ce ne permite să-l considerăm un cenotaf (Penjak şi colab., 1984, p. 314-315).

Informaţii mult mai complete despre ritul funerar al localnicilor din ţinuturile Tisei superioare ne-a oferit necropola cercetată în întregime de la Iza (Kotigoroško, 1980). Această necropolă este situată pe o vale îngustă din apropierea munţilor, care sunt incluşi spre nord între primele creste ale Carpaţilor. Grupele de tumuli se înşirau de-a lungul unei terase a vechii albii a râului Rika, pe direcţia satului Lipča. Cercetările de suprafaţă amănunţite efectuate în împrejurimi şi răspunsurile oamenilor în vârstă la ancheta noastră au permis să concludem că în anii '40-'50 în punctul Iza I se aflau trei grupe, cuprinzând între 6-8 până la 25-28 tumuli fiecare. În total, necropola era formată din cca. 80 de tumuli. În punctul Iza II, aproximativ 35 de tumuli dispuşi în trei grupe formau o altă necropolă, la 2 km spre sud-est de Iza I (fig. 100). Este firesc să considerăm că numărul grupelor de tumuli era apreciabil mai mare în vechime. În cursul vremii, lucrările agricole şi ridicarea noilor case în sat au nivelat sau au distrus o serie de tumuli şi morminte. Existenţa unor tumuli şi grupuri de tumuli ce se desfăsurau dinspre sud-vest spre nord-est, pe o lungime de 4-5 km a fost observată de P.P. Sova (1939, p. 79) şi, mai târziu, a fost semnalată de V.I. Smiško (1952, p. 316). Astfel, cu nu mai mult de 50 de ani în urmă, nu exista o întrerupere între extremităţile necropolei, aceasta reprezentând un cimitir unitar străvechi, care a funcţionat vreme de câteva sute de ani. Având în vedere că întreruperile de azi dintre grupele de tumuli cercetaţi au o corespondenţă şi în privinţa cronologiei, pentru a uşura expunerea, segmentele păstrate şi cercetate din cadrul necropolei vor fi denumite în continuare Iza I şi Iza II, cu precizarea că tumulii din segmentul (necropola) Iza I sunt numerotaţi cu cifre latine, iar cei din Iza II cu cifre arabe.

În pofida a numeroase dificultăţi, au putut fi cercetaţi 53 de tumuli, din care 38 în Iza I. Nu s-a putut stabili un anume sistem de dispunere a tumulilor în grupele din care este compusă necropola. Tumulii se deosebesc doar în privinţa gradului de aplatizare şi în cea a dimensiunilor lor. Mantalele tumulilor au fost făcute din pământ, având înălţimea cuprinsă între 0,15 şi 0,4 m, cu diametrul la bază cuprins între 6 şi 10 m. În două cazuri s-au observat construcţii speciale pe suprafaţa acoperită de tumuli. În tumulul N 3 rugul era înconjurat cu pietre, iar în tumulul N 13 pietrele înconjurau locul înmormântării (fig. 100). Un cerc format din pietre a fost sesizat şi în

tumulul N II din necropola de la Mišinsk a culturii tumulilor carpatici (Smiško, 1960, p. 28). Astfel de cercuri compuse din pietre mari înconjurând mormintele, aşa după cum am menţionat în capitolul precedent, sunt atestate în tumulii 1, 5, 7 de la Zemplin şi în tumulul 4 de la Streda nad Bodrogom (Budinský-Krička, 1960, p. 218, fig. 1).

Trăsătura principală a ritualului funerar de la Iza o reprezintă incinerarea celui decedat pe locul înmormântării. Această realitate este atestată în majoritatea cazurilor de existenţa sub mantalele movilelor a resturilor de ruguri, reprezentate prin porţiuni de sol arse până la roşu, acoperite cu un strat de cărbuni amestecaţi cu oase umane calcinate şi fragmente ceramice, din care unele arse secundar. În tumulii deranjaţi de lucrările agricole s-au observat doar unele sectoare de pământ ars, zgâriate de brăzdarul plugului (fig. 101).

După incinerare, oasele umane calcinate erau alese cu grijă și depuse în urne, fără a se ţine seama de ordinea lor anatomică. Drept urne se foloseau de cele mai multe ori oale lucrate cu mâna. În patru cazuri, M.I. Smiško (1960, p. 320, 322, 324) a constatat că înmormântarea a fost făcută în porţiunile inferioare ale vaselor lucrate cu mâna. Aici se remarcă un detaliu curios - urnele modelate cu mâna, fără ornamente, prezintă urme de folosire, sub formă de scrum sau de pete negre pe suprafaţa interioară, pe când la cele ornamentate nu se observă astfel de urme. Avem de-a face, probabil, cu o acţiune de pregătire specială, rituală, a unor vase împodobite cu ornamente tradiţionale străvechi (brâuri alveolare cu ciupituri, brâuri în formă de potcoavă, linii trasate în val).

În şase cazuri, urna folosită a fost câte un vas lucrat la roata olarului. Dintre acestea, în tumulul N XX, oasele din urnă au fost supuse analizei antropologice, care a dovedit că ele aparţin unui animal incinerat. Nu este exclus ca şi celelalte cinci urne lucrate la roată să fi fost utilizate pentru înmormântari speciale de animale.

În afară de urne, resturile incinerării se aşezau şi în gropiţe sau direct pe suprafaţa solului. Aceste ritualuri de înmormântare au fost folosite în paralel cu înmormântarea în urne în sectorul Iza II. În sectorul Iza I, din cei 38 de tumuli cercetaţi, numai în doi (N I, XIX) s-a observat folosirea ritualului înmormântării în gropi, iar în patru (N V, VI, XIII, XXI) s-a utilizat varianta în care urna era plasată într-o gropiţă (Kotigoroško, 1980, pl. I).

Înmormântările se făceau, de obicei, pe cuprinsul suprafeţei rugului, mormintele fiind acoperite de resturile acestuia. Pentru urnă se săpau gropiţe speciale, de formă circulară sau rectangulară în plan. Adâncimea lor variază de la 0,1 până la 0,15 m. Numai în tumulul N 5 (Cigilik, 1962, p. 75-76), urna se afla plasată pe suprafaţa antică a solului. Uneori urnele erau acoperite cu câte un obiect oarecare. În tumulul N VIII, urna I avea un capac pregătit special. Un astfel de detaliu reprerzintă o trăsătură caracteristică pentru ritualul necropolelor carpice de tip Poieneşti (Rikman, 1975, p. 307), pe când pentru cultura tumulilor carpatici acesta este singurul caz. Urna 3 din tumulul N IX a fost acoperită cu o oală întoarsă cu fundul în sus, iar deasupra urnei I din tumulul XVI se afla o piatră de mărime mijlocie (Kotigoroško, 1980, pl. I).

Lângă mormânt, pe suprafaţa antică a solului, se aflau vasele de ofrandă, al căror număr variază de la 1 la 7. În general, în tumulii acestei culturi vasele de ofrandă se întâlnesc rar, datorită proastei stări de conservare a mantalei movilelor.

Un detaliu al ritualului funerar îl constituie şi existenţa în unii tumuli (N XI, XIII, XXI, XXIII) a unor gropiţe conţinând resturile rugurilor. Acest element de ritual este una din trăsăturile specifice pentru necropolele culturii tumulilor carpatici din zona Pricarpatia (Smiško, 1960, p. 80). O variantă a acestui element de ritual poate fi considerată aşezarea cărbunilor din rug nu direct în groapă ci într-o oală mare (Smišco, 1960, p. 54). Un caz analog s-a constatat şi la Iza II, unde resturile rugului au fost depuse într-un vas mare de provizii (fig. 102, 7).

Se constată prezența obligatorie, în toți tumulii de la Iza, a vaselor sparte ritual, care se găsesc pe suprafața solului acoperită de movile, în mantaua movilelor cât și în gropile în care sunt puse urnele. O parte din ceramica adunată de pe rug prezintă urme de ardere secundară. Prezența cioburilor arse, uneori vitrificate, este constatată în cadrul complexelor funerare din perioada romană pe un teritoriu vast, dar reprezintă o trăsătură caracteristică generală în ritualul funerar practicat de purtătorii culturii Przeworsk și a tumulilor carpatici (Smiško, 1960, p. 65; Nikitina, 1974, p. 59).

Înmormântarea în aproape două treimi din totalul tumulilor a 2 până la 4 urne ridică problema existenței mormintelor colective. La timpul său, M.I. Smiško (1960, p. 79) a considerat drept morminte colective mormintele din tumulii N VIII și IX. Analiza antropologică a resturilor incinerate descoperite în ultimii tumuli cercetați de autorul acestei lucrări a dat posibilitatea să se completeze această serie de înmormântări colective cu tumulii N XIII-XVI, XXI, XXIII, socotite drept înmormântări familiale (Kotigoroško, 1980, p. 239). Câteva înmormântări sub aceeași manta de tumul, de la 2 la 4, indică desigur mormintele unor oameni ce au aparținut la una sau două generații, fapt confirmat și prin lipsa unei întreruperi cronologice între materialele din inventarul mormintelor. Este greu de presupus că înmormântările colective s-au produs în același timp. În acest caz rugurile, prin urmare și mantalele movilelor, ar trebui să fie de dimensiuni mult mai mari. Din cele arătate mai sus rezultă existența unor locuri de incinerare undeva în exteriorul tumulilor; după incinerare, resturile rezultate vor fi fost incluse în movilele deja existente ale rudelor. Un indiciu în acest sens îl constituie adâncimile diferite ale gropițelor pentru urne, dispunerea lor fără vreo ordine anumită, precum și existența, în unele cazuri, a unor gropițe pentru urne care se intersectează între ele.

Inventarul tumulilor de la Iza, mai ales al celor de la Iza II, este destul de sărac. Au fost găsite mai ales fibule, catarame, cuțite, mărgele, fusaiole, adică obiecte personale și de vestimentație ale defunctului. O anumită regulă în ce privește poziția lor nu a putut fi constatată. Ele erau așezate atât în mormânt (gropiță, urnă) cât și lângă el (fig. 103).

Analiza succintă a necropolelor și a diferitelor grupe de tumuli din cultura tumulilor carpatici permite să concluzionăm că, de regulă, ele erau amplasate pe locuri mai înalte, tumulii fiind răspândiți fără o anumită ordine, în grupuri distanțate unul de celălalt.

Ritul de înmormântare era cel al incinerării defunctului pe loc. Incinerarea se efectua la o temperatură destul de înaltă - nu mai puțin de 960^0 - dacă judecăm după fragmentele de sticlă și de aur topit, găsite la locul incinerației (Soloncy) și dura câteva ore. Defunctul era depus pe rugul funerar îmbrăcat, după cum o indică prezența fibulelor și a cataramelor. În mormintele de femei s-au găsit mărgele, brățări, pandantive. Alături de aceste piese erau depuse și fusaiole. Obiectele înșirate mai sus se aflau asupra defunctului în momentul incinerării. Pledează pentru aceasta fibulele deformate, culoarea cenușie dobândită datorită supra-arderii de unele mărgele de sticlă ca și urmele de ardere secundară de pe majoritatea fusaiolelor. Tot astfel, cuțitele din tumulii N XIII, XVIII de la Iza au fost expuse focului rugului funerar.

Incinerația era însoțită de diferite ritualuri, între care și cel al spargerii vaselor, ale căror fragmente erau aruncate pe rug. Drept urmare, o parte din fragmentele ceramice erau arse secundar sau, uneori, erau vitrificate.

Cum răcirea rugului necesita un timp mai lung, acesta era, foarte probabil, stropit cu apă. Ipoteza este confirmată de oasele calcinate plesnite în bucăți având margini ascuțite,

sfărâmicioase, dar destul de tari, uneori găsite în grămăjoare nu prea mari. Dacă răcirea ar fi fost treptată ele ar fi trebuit să se împrăştie uşor. Resturile rămase după incinerare erau alese cu mare grijă, strânse şi curăţate de amestecul de cărbune. Numai după această operaţie se efectua înmormântarea în urnă, gropiţă sau pe suprafaţa solului, de obicei în cadrul suprafeţei pe care se înălţase rugul. Urna era, de obicei, un vas borcan modelat cu mâna, care era aşezat într-o gropiţă de formă rotundă - sau mai rar - rectangulară, săpată anume. Gropiţele rotunde se foloseau şi pentru înmormântările în groapă fără urnă. Cantitatea de oase calcinate din ele varia între 1/3 şi 3/4 din volumul gropiţei sau a urnei (100-200 gr.). Deosebirile cantitative, de greutate, a resturilor calcinate din diferite morminte depindea de sexul şi vârsta defunctului, precum şi de cât de amănunţit vor fi fost alese oasele calcinate.

După înmormântarea propriu-zisă, deasupra mormântului se înălţa o manta de pământ în formă de cupolă. La 4 tumuli (Packanovo, Russkoe Pole III şi Iza II), sub mantaua tumulilor nu s-au găsit morminte, ceea ce ne permite să le includem în categoria cenotafurilor.

Cea de-a doua grupă de complexe funerare e constituită din mormintele purtătorilor culturii Przeworsk, semnalate în cca. 20 de puncte pe cuprinsul ţinuturilor de pe Tisa superioară (Apa, Ardanovo, Vasarosnameny, Kekce, Kvakovce, Beregsurány, Sveljava ş.a.), precum şi în necropolele multi-etnice de la Zemplin şi Medieşu Aurit. Cartografierea complexelor culturii Przeworsk (Godlowski, 1984, fig. 2; Kotigoroško, 1986, fig. 4) indică tendinţa purtătorilor acestei culturi de a-şi amplasa mormintele în văile afluenţilor din dreapta Tisei, dar şi pe malul ei stâng, în partea de nord-vest a regiunii Szatmár. De obicei, mormintele sunt amplasate pe forme de teren mai înalte sau pe malurile unor râuri nu prea mari.

Primele din complexele funerare înşirate mai sus erau formate din grupe de câte 1-3 morminte şi, o parte din ele, au fost găsite întâmplător, cu prilejul lucrărilor agricole; în consecinţă, informaţiile ce le avem despre ele sunt incomplete, iar integritatea lor nu este asigurată. Astfel, la Kvakovce, din mormintele distruse au fost recuperate 4 săbii, 14 vârfuri de suliţă, 4 umbones, 2 fibule, foarfeci, 11 cuţite, o sulă şi o daltă (Lamiová-Schmiedlová, Močala, 1991). Oasele calcinate, ca şi obiectele găsite aici, ne permit să includem complexul de la Kvakovce în rândul necropolelor de incineraţie, fără să cunoaştem însă detalii ale ritualului.

În necropola multi-etnică de la Zemplin, după părerea noastră, pot fi atribuite culturii Przeworsk, pe baza inventarului ce-l conţin, şase morminte (48, 50, 52, 54, 69, 70) de lângă tumulul N 2 şi, probabil, mormântul 132 de lângă tumulul N 8 (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990).

Complexul - cheie pentru rezolvarea problemelor istoriei etno-sociale a regiunii îl constituie necropola de la Medieşu Aurit. Din păcate, până în prezent, materialele nu au fost publicate şi situaţia din această necropolă poate fi judecată numai în funcţie de unele referiri sumare (Dumitraşcu, Bader, 1967, p. 43-48; Dumitraşcu, 1993, p. 104-108), ca şi de piesele expuse în Muzeul judeţean de la Satu Mare.

Cu toate aceste inpedimente, ştim că la Medieşu Aurit au fost cercetate 74 de morminte plane de incineraţie, dintre care 61 în urne şi 4 în gropi. Urnele, în majoritatea cazurilor, erau modelate la roată, lustruite negru, de tip Przeworsk. Seria obiectelor din inventarele mormintelor este destul de limitată: fibule, catarame, mărgele, cercei, cuţite şi foarfeci. Piesele de armament şi din echipamentul luptătorilor sunt puţin numeroase: 2 umbones, o serie de vârfuri de suliţă şi un piepten în mormântul 28.

Din materialele pe care le-am prezentat putem concluziona că celei de-a doua grupe de complexe funerare îi este specific ritul incinerării, practicat în afara locului de înmormântare, resturile cinerare fiind depuse în morminte plane. Înmormântările se efectuau în urne sau în

gropițe, predominând înmormântarea în urne. Drept urne s-au folosit cu predilecție oale sau străchini negre lustruite. La Medieșu Aurit s-au folosit, în mare măsură, vase cu oale lucrate la roată, negru - lustruite, acoperite de capace; în unele cazuri urnele erau acoperite cu vase lucrate cu mâna (Dumitrașcu, 1993, p. 105).

Inventarul mormintelor consta din piese de vestimentație (fibule, catarame), podoabe, foarfeci și, uneori, piepteni. Majoritatea mormintelor de luptători s-au găsit în grupuri de câte 1-3 morminte. Din inventarul lor făceau parte săbii cu două tăișuri, vârfuri de suliță, umbones și mânere de scut. Caracteristică pentru ritualul mormintelor de luptători era îndoirea intenționată a armelor (săbii și vârfuri de suliță), ca și a altor diverse piese ascuțite.

Cea de-a treia grupă de complexe funerare este constituită din mormintele dacice din necropola de la Medieșu Aurit. Din această grupă fac parte patru morminte publicate, a căror atribuire etnică nu provoacă îndoială (Dumitrașcu, Bader, 1967, p. 43-48).

Incinerarea s-a efectuat în afara locului înmormântării. După incinerare, oasele erau alese cu grijă și erau depuse într-o urnă. Drept urne au fost folosite vase modelate cu mâna sau la roată (fig. 114, 6, 10). Urnele erau depuse în gropi circulare în plan, cu adâncimea de 0,6-0,8 m. Alături de urne erau așezate vasele de ofrandă, care, ca și urnele, erau forme dacice tradiționale.

Cea de-a patra grupă a complexelor funerare este reprezentată de mormintele plane de înhumație, socotite de către specialiști drept germanice (Beninger, 1931; 1937; Bóna, 1986, p. 66-67).

O mare parte din complexele din grupa a patra sunt situate pe teritoriul regiunii Szábolcs-Szatmar, concentrându-se mai cu seamă în partea ei de vest, de lângă malul stâng al Tisei (Bóna, 1986, VI). Cele 30 de complexe descoperite aici sunt alcătuite în cea mai mare parte din 1-3 morminte. Mormintele sunt de formă rectangulară, cu adâncimea de până la 2 m și - într-un caz - până la 4 m (Kisvárda). Orientarea scheletelor este diferită: nord - sud, sud - nord, vest - est. Inventarul constă din vase - mai cu seamă căni și străchini - lucrate la roată, cărora li se adaugă fibule, mărgele, brățări, catarame. Adesea, în morminte se puneau oboluri - monede de la Marcus Aurelius (161-180), Iulia Domna (193-217) sau Constantin cel Mare (330-337).

Un interes deosebit îl prezintă mormântul de la Kisvárda. Într-un sicriu de stejar, făcut dintr-un singur trunchi (1,5 x 0,4 m), s-a aflat scheletul unei fetițe, orientat nord - sud. Inventarul consta din două catarame din argint, un pieptene (de la sfârșitul sec. III - începutul sec. IV), un urcior cenușiu cu decor imprimat, lucrat la roată, o strachină de lemn și resturi de hrană - carne și ghindă (Bóna, 1986, p. 66).

În cadrul celei de-a patra grupe de complexe funerare se disting, prin bogăția lor, mormintele "princiare" de la Ostrovany (Reinach, 1894, p. 394-404) și de la Cejkov (Beninger, 1931). Ele au fost descoperite întâmplător la sfârșitul sec. XVIII și începutul sec. XIX și nu cunoaștem detalii ale ritualului funerar.

Toate cele trei morminte au fost de înhumație. O amenajare specială a gropii mormântului ne este cunoscută numai la mormântul II de la Ostrovany, unde ea era bordată cu pietre. O trăsătură comună și specifică a acestor morminte este bogăția inventarului funerar, compus din piese de producție romană și germanică. Amintim o ceașcă de argint (1011,2 gr), o farfurie (755,5 gr) și o lingură din același metal, fibule de aur, o brățară, o verigă, o cupă, o fibulă cu onix, inele, vase de sticlă și o serie de alte piese. În afară de acestea, în mormântul II de la Ostrovany a fost găsită o monedă de la Herenia Etruscilla, soția împăratului Decius (249-251), iar în mormântul de la Cejkov un denar de la Antoninus Pius, cu efigia lui Marcus Aurelius pe revers (138-161).

În perioada romană astfel de morminte sunt bine cunoscute pe teritoriile ocupate de triburile germanice, în special în zona sud-vestică a Slovaciei, unde se stabiliseră quazii, cel mai puternic trib din neamul suebilor (Ondrouch, 1957).

Cea de-a cincea grupă de complexe funerare este reprezentată de mormintele caracterizate de un ritual amestecat, multi-etnic. Din această grupă fac parte: tumulul N 2 de la Zemplin (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 249-251, fig. 5a), tumulul N 3 de la Lesne (Budinský-Krička, 1967, p. 309-310, fig. 40, 41) şi tumulul N 1 de la Bratovo (Kotigoroško, 1979).

Tumulul N 2 de la Zemplin avea dimensiunile de 16 x 18 m, cu înălţimea de 1,75 m. Partea centrală a suprafeţei de sub tumul era delimitată printr-un şănţuleţ cu diametrul de 10 m şi lărgimea de 0,4-0,5 m. Sub mantaua movilei s-au descoperit 26 de morminte: unul (N 31) dacic, 5 aparţinând culturii Przeworsk (N 22-24, 26-27), pentru celelalte 20 atribuirea rămânând neprecizată. Din păcate, profilele mantalei tumulului nu au fost publicate şi nu s-a precizat adâncimea la care au fost găsite mormintele, fapt ce îngreunează stabilirea succesiunii în timp a înmormântărilor. Înmormântările aparţinând culturii Przeworsk s-au făcut în gropiţe şi urne, trei dintre ele având în inventar arme. Ele sunt situate la extremităţile suprafeţei de sub tumul, cu excepţia mormântului N 22, care se afla în interiorul suprafeţei delimitate de şănţuleţul menţionat.

O situaţie mai clară se constată la Lesné. Aici s-a efectuat o înmormântare secundară într-un tumul aparţinând culturii mormintelor est-slovace. Oasele calcinate au fost aşezate într-o grămadă şi alături de ea se aflau: un umbo cu bază cilindrică, un vârf de suliţă şi mânerul rupt în două de la scut. La o distanţă de 2,7 m spre sud-vest de centrul movilei s-au delimitat resturile rugului (cărbune şi un strat de lut ars, gros de 3-4 cm). Cercetătorul complexului, V. Budinský-Krička, a atribuit mormântul culturii Przeworsk şi l-a datat în jurul anului 200 e.n. Cu prilejul descrierii complexului, cercetătorul menţionează două posibilităţi în privinţa săvârşirii înmormântării: fie s-a săpat o gropiţă în mantaua tumulului mai vechi, fie mormântul a fost plasat pe vârful tumulului, care apoi a fost supraînălţat cu pământ, care a acoperit noua înmormântare (Budinský-Krička, 1967, p. 309-310). După părerea noastră, cea de-a doua presunere pare mai aproape de adevăr. Pledează în acest sens stratul Przeworsk, destul de bogat, aflat la adâncimea de 0,51-0,83 m sub vârful tumulului. În acest strat s-au găsit, în afara pieselor amintite, fragmente de cămaşă de zale, cărbune şi oase calcinate.

Tumulul cercetat la Bratovo aduce precizări importante privind ritul şi ritualul caracteristic acestei grupe de complexe funerare. Acest tumul are dimensiunile de 42 x 34 m şi înălţimea de 1 m. Partea centrală era ocupată de un rug întins pe o mare suprafaţă (15,2 x 9,2 m) iar ceva mai spre est de el era amplasată groapa funerară, de 8,8 x 4,8 m, cu adâncimea de 0,3 m. În ea se aflau două urne funerare lucrate cu mâna şi două morminte în gropiţe de mici dimensiuni. Încă un mormânt de incinerare în groapă a fost găsit pe suprafaţa rugului, fiind acoperit de cărbuni (fig. 104).

Analiza antropologică a osemintelor incinerate din morminte a stabilit că în tumulul de la Bratovo au fost înmormântaţi doi luptători, două femei şi un animal (în una din urne) (Szathmáry, 1988, p. 19-24).

Tumulilor din grupa a cincea, analizaţi mai sus, le este specific obiceiul local de înmormântare (incinerarea pe loc sau în afara tumulului, urmată de înălţarea mantalei de pământ) şi inventarul de tip Przeworsk (urne, arme, pinteni). Armele îndoite sau rupte ritual (fig. 105) constituie un specific al acestei grupe de morminte.

În afara celor cinci grupe de complexe funerare pe care le-am enumerat, în ţinuturile Tisei superioare mai sunt cunoscute încă două morminte, care prezintă deosebiri clare faţă de celelalte. Ambele sunt morminte de înhumaţie şi au fost descoperite în aşezarea cu mai multe niveluri de la Zastavnoe, scheletele fiind depuse în gropi de provizii piriforme. Prima dintre aceste gropi avea la gât diametrul de 1 m, diametrul maxim de 1,6 m şi cel al fundului de 1 m, adâncindu-se în sol până la 1,65 m. Partea superioară a gropii a fost săpată în nivelul de locuire neolitic, iar cea inferioară în solul viu. Scheletul zăcea pe spate, cu picioarele îndoite, cu mâinile aşezate pe abdomen. Orientarea sa era est-vest, cu faţa privind spre sud. Alături de schelet s-a găsit un os de bou sau de vacă. Scheletul a fost acoperit cu un strat de lut steril, iar deasupra acestuia s-a pus un strat cu resturi organice, probabil iarbă (fig. 68). În pământul de umplutură al gropii s-a găsit un fragment dintr-un vas de provizii.

Prin poziţia sa, scheletul îşi găseşte analogii la Sighişoara-Wietenberg (Sârbu, 1993, fig. 58, 1).

Pentru cea de-a doua înmormântare a servit o groapă similară celei descrise mai sus. Groapa avea în plan o formă circulară, cu diametrul gâtului de 1 m, cel maxim de 1,2 m, adâncindu-se în sol până la 1,15 m. Pereţii gropii, la fel ca şi la precedenta, au fost lipiţi cu lut şi arşi. La adâncimea de 0,65 m, în groapă s-a găsit un strat de lut ars, deasupra căruia se afla scheletul unui singur animal (oaie sau capră) (fig. 68).

Îngroparea rituală a animalelor sălbatice sau a celor domestice este cunoscută în complexele geto-dacilor şi ale dacilor liberi. Între animalele mai des îngropate sunt caprele, oile, caii, porcii şi mistreţii (Sârbu, 1993, p. 46-49, fig. 30-36). Mai multe îngropări rituale de animale în gropi rotunde au fost descoperite în cadrul aşezării carpice de la Poiana Dulceşti, în Moldova (Bichir, 1973).

Importantă pentru mai buna cunoaştere a vieţii spirituale a populaţiei locale este descoperirea unui complex unic - până în prezent - un loc unde se efectuau incinerările, din aşezarea cercetată lângă localitatea Soloncy din raionul Užgorod (Kotigoroško, 1987). Această amenajare de cult consta dintr-o platformă de formă aproape rectangulară în plan, orientată spre cele patru puncte cardinale. Platforma avea dimensiunile de 22,8 x 16,5 m. Ea era acoperită în întregime cu un strat continuu de cărbuni, amestecat cu oase calcinate şi cu o masă de fragmente ceramice, toate aflându-se la adâncimea de 0,75 m faţa de suprafaţa actuală a solului. Grosimea depunerii de pe platformă era de 0,2-0,35 m. Platforma era orizontală, cu o mică înclinare spre sud. Ea are porţiuni arse până la roşu. Tocmai în aceste porţiuni se află cele mai mari aglomerări de oase calcinate şi de artefacte. Platforma era înconjurată de un şanţ, larg de 1,4-2,6 m, adânc de 0,5 m. Pereţii şanţului, sunt uşor înclinaţi, iar fundul acestuia este drept. În partea de sud-est el se lărgeşte până la 3,8 m, permiţând accesul spre platforma pe care se săvârşeau incinerările. Pe suprafaţa platformei s-au conturat 12 gropiţe de stâlpi (fig. 106).

Din stratul de depuneri de pe platformă s-au recoltat 15265 de fragmente ceramice, aparţinând unor vase modelate la roată şi 972 de fragmente de vase modelate cu mâna, sparte în bucăţele mici. Majoritatea fragmentelor (80-85 %) au urme de ardere secundară sau sunt vitrificate. Am putut estima că în perioada de funcţionare a platformei au fost sparte peste 500 de vase lucrate la roată. Între ele, majoritatea sunt vase de culoare cenuşie, din pastă fină: 32 oale, 340-360 străchini şi străchioare, cca. 40 căni şi mai mult de 20 de cupe (fig. 107). În marea lor majoritate ele sunt acoperite cu un decor imprimat foarte variat (fig. 108). S-au mai descoperit şi vase din pastă amestecată cu nisip mărunt şi anume 55-56 oale şi 11 capace (fig. 107, 14, 19, 20). Cât priveşte vasele modelate cu mâna, fragmentele de pe platformă aparţineau unor oale nu prea mari (cca. 80-100), din care o mare parte au fost deformate de foc sau vitrificate. Au fost

descoperite pe platformă şi diferite piese de port, cum sunt fibulele, cataramele, mărgelele şi pandantivele, fragmente de cupe de sticlă şi din sticlă policromă, fragmente din piepteni de os, scoici marine, (fig. 109-110), dar şi cuţite, un ciocan şi fusaiole (fig. 111). S-a mai găsit o mare cantitate de plăcuţe de fier de la armuri, ca şi sticlă topită de culoare albastră şi verde. Topirea unor pandantive de aur ca şi a mărgelelor de sticlă, culoarea cenuşie a mărgelelor din pastă, deformarea cuţitelor şi deformarea unora dintre fusaiole dovedesc că ele au trecut prin focul rugurilor funerare.

Cercetarea complexului de la Soloncy a permis observarea unor elemente constructive ale platformei de ardere. Înainte de toate, atrage atenţia deosebirea de adâncime dintre nivelul orizontului vechi al aşezărilor sincrone (0,35-0,4 m) şi nivelul locului de cult (1-1,1 m), care se va fi aflat, desigur, pe o ridicătură amenajată anume.

Amenajarea platformei, ca şi grosimea depunerilor culturale de pe ea, dovedesc folosirea ei vreme îndelungată. Prin amplasarea sa, platforma nu era apărată de intemperiile specifice condiţiilor din zona aflată la poalele înălţimilor şi de viiturile ce le succedau, care prilejuiau inundarea şi distrugerea ei. Drept urmare, ea era înclinată, iar şanţul ce-o înconjura avea, în afara semnificaţiei sale rituale, şi rolul de a colecta apa provenită din intemperii, asigurând buna ei funcţionare.

Accesul pe platformă se afla în partea sa sud-estică, unde au fost sesizate gropiţe de stâlpi, indicând o amenajare specială. Celelalte gropi de stâlpi, plasate în porţiuni ce prezintă urme de ardere intensă, vor fi făcut parte din construcţia propriu-zisă a rugurilor (fig. 106).

Rezultatele acestei cercetări ne permit să reconstruim unele detalii ale ritualului ce se săvârşea în acest loc de cult.

Defunctul era depus pe rugul înălţat din lemne, după ce vor fi avut loc anumite ceremonii. Că el era îmbrăcat o dovedesc obiectele vestimentare descoperite: fibule, catarame, ca şi podoabele: pandantive, mărgele. Dintre obiectele care însoţeau de asemenea defunctul, prezentând urme de ardere secundară, putem menţiona numai fusaiolele. Ciocanul, cuţitul din bronz şi gresia găsită în şanţul ce înconjura platforma nu aparţin inventarului platformei de incinerare.

Pentru aprinderea rugului şi pentru întreţinerea unei arderi intense se folosea sulful. În perioada incinerării în focul rugului se aruncau vase, ale căror fragmente, sub acţiunea temperaturii înalte, se topeau şi se deformau.

Resturile rămase după incinerare nu erau aranjate într-o anumită ordine şi nu erau acoperite cu pământ. Nu s-a constatat nici depunerea vreunui inventar adiacent, cum ar fi vasele de ofrandă sau ofranda alimentară. S-au descoperit numai obiectele ce aparţineau celor incineraţi.

În urma incinerărilor repetate, s-a format o succesiune culturală masivă, cu un conţinut apreciabil de oase umane calcinate, mărunte, puternic arse. Intensitatea arderii lor este apreciată de cremaţia din tumulii necropolei de la Iza. Mormintele individuale din această necropolă au permis să se precizeze că greutatea oaselor rămase după incinerarea unui singur individ este, în medie, de 150-200 gr.

În depunerile culturale de la Soloncy se afla o cantitate de peste 25 kg de oase, din care am izbutit să strângem 12 kg. Comparând datele cunoscute în necropola de la Iza cu cele din locul de cult de la Soloncy, considerăm că în acesta din urmă au fost incineraţi nu mai puţin de 120-170 indivizi.

Locul de cult de la Soloncy face parte din complexele relativ rare datate în epoca romană şi nu are analogii. Se cunosc însă complexe de cult mai vechi având un caracter asemănător, făcând parte din cercul antichităţilor culturii Púchov de pe teritoriul Slovaciei de nord. Astfel, jertfele

umane sunt atestate în cadrul complexului de cult de la Prosno, situat într-o depresiune naturală. Dintre diversele ritualuri, la Prosno s-a constatat tăierea în patru a celor jertfiţi, vărsarea de sânge şi incineraţia. Arderea nu este întotdeauna deplină. În perioada aducerii jertfelor pe rug erau aruncate vase, ceea ce face plauzibilă presupunerea că obiectele erau înzestrate cu puteri animiste. La Prosno au fost strânse 5500 de fragmente ceramice, predominând cele lucrate la roată (grafitate, pictate sau cenuşii) şi o mare cantitate de piese de port sau uz individual. Complexul datează din sec I î.e.n. (Pieta, Moravčik, 1980).

Locul de cult de la Soloncy se deosebeşte de cele ale culturii Púchov prin dimensiunile sale. Aceasta pare să indice că platforma de la Soloncy era un centru de cult, care deservea nu numai aşezările aflate în imediata vecinătate, ci şi aşezări mai îndepărtate. În prezent, pe o rază de 3-5 km distanţă de Soloncy, se cunosc 7 aşezări (Poladi Komarovcy II, III; Galliš; Sişlovci; Tarnovci; Strumkovka I, II), a căror populaţie va fi putut participa la săvârşirea unor ritualuri comune.

În concluzie, complexele funerare din ţinuturile Tisei superioare pot fi caracterizate prin următoarele: 1) ritualul funerar al populaţiei locale se caracterizează prin incinerarea pe locul înmormântării, depunerea resturilor cremaţiunii cel mai des în urne, dar şi în gropiţe sau la suprafaţa solului şi ridicarea peste locul de înmormântare a unei movile de pământ; 2) prezenţa purtătorilor unor culturi este indicată prin apariţia mormintelor de incineraţie plane şi a celor de înhumaţie, din care o parte sunt morminte de luptători; 3) o dată cu venirea noilor triburi apare un ritual amestecat, polietnic.

d) Tezaure, depozite şi descoperiri monetare izolate

Această categorie de antichităţi constituie cea de-a treia grupă principală de complexe din epoca romană. Ea reprezintă un material util pentru caracterizarea nivelului evoluţiei social-economice, în special a dinamicii legăturilor cu provinciile romane.

În ţinuturile Tisei superioare se cunosc, până în prezent, 21 de tezaure şi 147 de puncte unde s-au găsit monede romane izolate. Monedele izolate şi cele din tezaure se cifrează la un total de 4000 de piese. Dintre acestea, 50 sunt de aur, 140-150 din aramă şi bronz, 4 sunt din billon iar celelalte sunt din argint, acestea din urmă reprezentând 95 % din cantitatea totală de monede.

Fondul de monede romane înregistrat în regiune, fără îndoială nu reflectă cantitatea reală, care a circulat pe acest teritoriu. Tabloul răspândirii monedelor, în perioada existenţei lor, se schimba drept rezultat al comerţului, tezaurizării şi topirii unor monede pentru confecţionarea podoabelor. În afară de acestea, numeroase monede au dispărut în epoca noastră, fără a mai vorbi de secolele precedente, ca urmare a jefuirii parţiale sau integrale a tezaurelor, fapt ce constituie şi în prezent o realitate.

În funcţie de componenţa lor, putem distinge tezaure exclusiv monetare, tezaure de monede şi obiecte şi tezaure sau depozite compuse exclusiv din obiecte. Din prima grupă fac parte tezaurele de la Gaidos (FZKM, inv. nr. 1113-1130), Russkoe Pole (FZKM, inv. nr. 2700-2711), Nankove (FZKM, inv. nr. 2845-2864), Vinogradovo (Eisner, 1926, p. 30), Prešov, Slovenské Nové Mesto, Spišske Vlachy, Kalinov, Čečehov Slanec (Kolniková, 1980, p. 179), Krivoštian (Zozulaková, 1986), Satu Mare (Winkler, 1968), Tyukod (Nemet, 1973) şi Csenger (Katz, 1870).

Unul din cele mai mari dintre acestea, tezaurul de la Nankovo, în greutate de 2820,5 gr, cuprindea 1000 de denari de argint, din care 35 s-au împrăştiat la diferite persoane. Din tezaur făceau parte monede de la Domitianus (81-96) până la Septimius Severus (193-211). Cea mai

mare parte a monedelor din tezaur (897) era constituită din emisiuni cu efigia împărţilor Antoninus Pius (138-161), Marcus Aurelius (161-180) şi a membrilor familiilor acestora (Faustina Maior şi Minor, Lucius Verus). O repartizare similară a monedelor se observă şi în cazul tezaurelor de la Gajdoš şi de la Russkoe Pole. Din acesta din urmă (descoperit în 1968) făceau parte, după afirmaţiile descoperitorilor, câteva sute de monede de argint, dar încă în prima oră după descoperirea lor o mare parte din ele au fost furate.

O componentă similară a monedelor şi o eşalonare cronologică analoagă, de la Vittelius (69) la Septimius Severus (193-211), o au tezaurele de la Teceu (1100 denari) şi de la Cecehov (100 monede). Emisiuni de la Hadrianus (117-138) până la Commodus (189) cuprindea tezaurul de la Tyukod şi de la Sabina (soţia lui Hadrianus) până la Crispina (soţia lui Commodus) - tezaurul de la Gajdoš.

De la sfârşitul sec. II şi începutul sec. III e.n. datează ultimele monede din tezaurele recuperate parţial de la Prešov II, Russkoe Pole I şi de la Kalikov. Astfel, putem constata că toate tezaurele amintite mai sus au fost constituite după terminarea războaielor marcomanice (166/167-180). Singurul tezaur din perioada sec. I e.n. a fost găsit la Csenger. El era alcătuit din denari ai împăraţilor din dinastia Flaviilor (69-96) şi Traianus (98-117).

Într-o perioadă lungă de timp au fost bătute şi emisiunile monetare din tezaurele de la Prešov I şi Satu Mare. Din primul făceau parte 175 denari, din care 109 republicani (155-27 î.e.n.) iar ceilalţi imperiali, cu ultima monedă de la Lucius Verus (165 e.n.) (Kolniková, 1976, p. 229; Hlinka, Kolniková Kraskovska, 1978, p. 23). Pe multe din monedele din tezaur s-au găsit contramărci, ce-şi au analogii în Dacia. Această observaţie a determinat-o pe E. Kolniková (1970, p. 58, 66) să presupună că monedele din componenţa tezaurului au fost tezaurizate în cuprinsul provinciei, de unde au fost apoi transportate în Slovacia răsăriteană.

Cel de-al doilea tezaur era compus din 151 denari republicani, 7 imitaţii barbare şi monede de la Alexandrus Severus (222-235).

Cel mai târziu tezaur, de la sfârşitul sec. IV e.n., a fost descoperit la Krivostian. Din el făceau parte 125 de monede, între care monede mici de bronz şi un follis, emisiuni de la Maximianus (286-305) şi Valens (364-372). K. Zozulaková (1986, p. 243-244), pornind de la constatarea că monedele din tezaur sunt similare, consideră că acesta a putut aparţine unui negustor roman sau local.

Din cea de-a doua grupă fac parte tezaurele compuse din monede şi obiecte, care au fost descoperite la sfârşitul sec. XIX.

Menţionăm în primul rând tezaurul de la Brestovo, descoperit în anul 1891 (Léhoczky, 1892, p. 113-117), care a fost republicat de câteva ori (Eisner, 1933; Kropotkin, 1961, p. 56; Smiško, 1960, p. 6). Am avut posibilitatea de a studia monedele din tezaur, păstrate în fondurile Muzeului Naţional Maghiar (inv. N 59/1-25) şi. în consecinţă, putem preciza unele detalii privind cantitatea de monede utilizate. Din tezaur făceau parte 25 de monede de aur romane: Sabina-1, Marcus Aurelius - 1 cu orificiu, Diocletian - 1 cu urechiuşă, Maximilian - 2 cu orificii, Galerius - 1 cu două orificii, Licinius Maior - 1 cu două orificii, Constantin I - 4, din care una cu orificiu şi cu resturi de urechiuşă, a doua cu urechiuşa tăiată, a treia cu urechiuşă şi a patra cu două orificii, Crispus - 1 cu resturi de urechiuşe, Constantin II - 2, din care una întreagă şi una cu urechiuşă, Constantius I - 2, din care una cu urechiuşe şi două cu resturi de urechiuşă, Vetranio - 1 cu urechiuşă, Magnetius - 2 cu urechiuşă, Constantius Gallus - 1 cu urechiuşă, Iulian - 1, Valentinian - 2, Valens - 2. Laolaltă cu monedele, în tezaur s-au găsit lingouri de aur şi frânturi dintr-un lănţişor de aur. Greutatea întregului tezaur era de 490 gr.

Tezaurul următor, Beregovo III, a fost descoperit în 1887 în orașul Beregovo, în mahalaua Linera (Léhoczky, 1892, p. 64-65). El era compus din denari de la Antoninus Pius (138-161), o monedă barbară, o plăcuță rotundă de argint pe care era imprimat un pătrat și podoabe de aur.

Cu certitudine, dintr-un tezaur au făcut parte monede de argint și de aramă de la Traianus (98-117), Antoninus Pius (138-161), Faustina Minor (până la 173), Commodus (180-192), precum și podoabe, toate fiind găsite lângă tumulul "Széposzonyidomb" ("Movila femeii frumoase"), nu departe de satul Velikaja Bakta (la Léhoczky, 1892, p. 67 - satul Boržava).

Tot aici în cursul săpăturilor din tumul, în anul 1987, au fost găsiți 6 denari de la împăratul Nero (54-68), Antoninus Pius (138-161), Lucius Verus (161-169), Marcus Aurelius (161-180) și Faustina Maior.

Tezaurele menționate sunt tezaure acumulate într-o perioadă scurtă de timp. Un tezaur acumulat în o durată lungă de timp este cel de la Brestovo (Kropotkin, 1961, p. 20). Judecând însă în funcție de numărul monedelor utilizate (19 din 25) și de frânturile de aur, acesta a aparținut mai degrabă unui giuvaergiu. Alături de diferite podoabe, acest giuvaergiu confecționa și pandantive din monede de aur; acestea din urmă au fost adunate probabil într-o perioadă nu prea îndelungată. În sprijinul afirmației, amintim că au fost utilizate atât monede târzii cât și altele, timpurii, care făceau parte din același tezaur.

Din cea de-a treia grupă de tezaure (de obiecte), fac parte cel de la Beregovo (Beregovo II) și depozitul de la Verchnjaja Vyznica, din raionul Mukačevo. Primul tezaur a fost găsit în 1873 în punctul "Malaja Gora" (Léhoczky, 1892, p. 65). El era compus din inele de aur și pandantive. Din el s-a păstrat un pandantiv, publicat de K.V. Bernjakovič (1957, p. 436). După formă și tehnică, acesta este similar cu pandantivul ajurat de la Soloncy (fig. 109, 23). Depozitul de la Verchnjaja Vyznica a fost descoperit în 1932, cu prilejul tăierii unor tufișuri (Bernjakovič, 1957, p. 438). Într-o adâncitură acoperită cu o piatră plată se afla o sabie cu două tăișuri și două coase arcuite (fig. 112, 1-3).

Multe din descoperirile de monede romane izolate, din zona Tisei superioare, reprezintă, alături de tezaure, mărturii importante pentru înțelegerea relațiilor triburilor locale cu provinciile învecinate, Dacia și Panonia. Un calcul exact al cantității monedelor nu poate fi făcut, deoarece o parte din ele au dispărut, o alta s-a împrăștiat și, în plus, nu întotdeauna reușim să avem o bună evidență a noilor descoperiri, făcute întâmplător sau în timpul diverselor lucrări de excavație. Pentru numărul mare al descoperirilor izolate pledează, de pildă, descoperirea, numai pe teritoriul Maramureșului, la sfârșitul sec. XIX, a peste 200 de monede romane și imperiale (Lazin, 1969, p. 113). 490 de denari republicani au fost recenzați în județul Satu Mare (Lazin, 1982, p. 80). Fără îndoială că acești denari republicani puteau fi folosiți și în sec. I e.n., fiindcă, după cum se știe, monede având o vechime de 100-200 de ani au circulat până în timpurile împăratului Nerva și Traian a luat o serie de măsuri pentru retragerea din circulație a monedelor emise până la Nero și înlocuirea lor cu monede noi (Kunisz, 1969, p. 31; 1982, p. 289). Începând cu epoca lui Traian au mai rămas în circulație o cantitate neînsemnată de monede vechi și imperiale timpurii, dar situația era diferită în lumea barbară, unde, judecând după conținutul tezaurelor de la Prešov I și Satu Mare, monedele vechi continuau să fie utilizate.

Pe teritoriul Transcarpatiei (Tovt, 1977, p. 131), precum și în zonele vecine din Slovacia (Kolniková, 1986; Lamiová-Schmiedlová, 1986; Ondrouch, 1964), Ungaria (Bóna, 1986, p. 57-58) și România (Lazin, 1969; 1980; Lazin, Popescu, 1987; Lazin, Ciarnău, 1993; Chirilă, Socolan, 1971, p. 67) am inventariat 95 de puncte în care s-au găsit 167 de monede ce pot fi datate. Din punct de vedere cronologic, ele se repartizează astfel: sec. I - 20; sec. II - 90; sec. III - 16 și sec. IV - 41.

Statistica indică faptul că în sec. I şi III au circulat aproape acelaşi număr de monede. O creştere apreciabilă a numărului acestora are loc în sec. II şi apoi, după decăderea din sec. III, se constată din nou o creştere a numărului de monede în secolul următor. Se cuvine subliniat că intensificarea "circulaţiei monetere" din sec. IV din regiune nu are analogii în teritoriile vecine sau în altele mai îndepărtate din lumea barbară.

2. ANALIZA MATERIALELOR

Complexele arheologice din perioada romană descoperite în ţinuturile Tisei superioare conţin, în comparaţie cu cele din perioadele precedente, o cantitate mai mică de piese metalice, care să oglindească diferitele sfere ale vieţii şi activităţii populaţiei din regiune. Această situaţie nu presupune un regres al economiei locale, ci se datorează faptului că arheologii nu au cercetat mari centre meşteşugăreşti, similare celor de la Galliš-Lovačka, Malaja Kopanja sau Zemplin, care funcţionau inainte vreme.

Majoritatea materialelor arheologice constă în ceramică, alături de care sunt de menţionat câteva arme şi podoabe, precum şi un număr redus de unelte.

a) Ceramica

Vasele de lut ars reprezintă elementul cel mai reprezentativ al descoperirilor din aşezări şi necropole. O grupă deosebit de mare o reprezintă ceramica cenuşie, datorită existenţei atât a unei reţele întregi de ateliere de olărie săteşti cât şi a zonei meşteşugăreşti de la Mic.

În funcţie de tehnica de realizare a vaselor, ceramica se împarte în două categorii, cea modelată cu mâna şi cea lucrată la roată. Prima dintre aceste categorii se împarte în trei grupe, în funcţie de pregătirea pastei şi a modului de prelucrare a suprafeţelor.

Din prima grupă fac parte vasele modelate din lut frământat cu mai multă sau mai puţină grijă, având în amestec cioburi pisate iar uneori, mai rar, cioburi pisate şi nisip. Arderea era suficientă, suprafaţa netezită, uneori puţin zgrunţuroasă, din cauza boabelor de nisip ieşite la iveală. Culoarea vaselor din această grupă variază între gălbui şi cafeniu închis. Formele caracteristice acestei prime grupe de vase lucrate cu mâna sunt bine definite ca tipuri şi ca arie de răspândire şi frecvenţă. Putem distinge, în consecinţă, oalele, vasele miniatură, ceştile, capacele şi tăvile.

Oalele. Constituie forma cea mai des întâlnită, atât în aşezări cât şi în morminte. Se deosebesc între ele prin răsfrângerea buzei şi prin bombarea corpului. Fundul îl au drept, adesea profilat. În general, ele pot fi împărţite în 7 tipuri.

Tipul I. Vase scunde cu gura şi - de obicei - fundul largi.

Umărul este înalt, adesea puternic delimitat, iar corpul se îngustează conic spre fund. Diametrul gurii este cuprins între 16 şi 22 cm; diametrul fundului - între 12 şi 14,5 cm iar înălţimea - între 20 şi 23 cm (fig. 113, 1-3; 114, 10).

Tipul II. Vase cu buza uşor răsfrântă şi corpul ovai, cu diametrul maxim plasat puţin mai jos de mijlocul înălţimii. Există unele deosebiri între vasele acestui tip, prin înălţimea lor şi prin forma ovală a corpului. Diametrul gurii este cuprins între 9,5 şi 18 cm, diametrul fundului între 8 şi 13 cm iar înălţimea între 14 şi 32 cm (fig. 113, 4-5, 7).

Tipul III. Se deosebeşte de tipul precedent prin proporţiile sale elegante, subliniate prin îngustimea fundului. Diametrul gurii vaselor de acest tip variază între 16 şi 17 cm, cel al fundului între 9 şi 10 cm iar înălţimea este cuprinsă între 23,5 şi 25 cm (fig. 113, 10).

Tipul IV. Vase cu gura îngustă și corpul bombat cu diametrul maxim plasat în treimea de sus a vasului. Diametrul gurii este puțin mai mic decât cel al fundului. Diametrul gurii: 11 cm; diametrul fundului: 10 cm; înălțimea 21 cm (fig. 113, 6).

Tipul V. Vase nu prea mari cu buza răsfrântă ușor și cu fundul profilat. Bombarea maximă se află la jumătatea înălțimii vasului. Se deosebesc între ele, în cadrul tipului, prin forma bombată a corpului. Diametrul gurii este cuprins între 9,5 și 13 cm, diametrul fundului între 6,5 și 12 cm iar înălțimea între 11 și 18 cm (fig. 113, 8-9, 11).

Tipul VI. Vase în formă de lalea cu proporții alungite. Buza este ușor răsfrântă, umărul nu este delimitat, corpul se îngustează către fundul strâmt care, de obicei, are un diametru de două ori mai mic decât cel al gurii. Diametrul gurii: 11 cm; diametrul fundului: 4,5 cm; înălțimea: 14,5 cm (fig. 114, 4).

Tipul VII. Vase bombate cu gura largă. De obicei sunt scunde, cu fundul larg. Buza de dimensiuni medii este ușor răsfrântă. Acest tip este prezent mai cu seamă în așezări. Pot fi definite câteva variante:

Varianta A. Vase cu diametrul maxim plasat în treimea de sus a corpului. Diametrul gurii: 15-19 cm; diametrul fundului: 10-12 cm; înălțimea: 13-20 cm (fig. 58, 12; 114, 1-3).

Varianta B. Vase ce se deosebesc de cele din varianta precedentă prin proporțiile lor alungite și prin înclinarea umărului. Diametrul gurii: 10,5-15 cm; diametrul fundului: 7-10 cm; înălțimea: 13-22 cm (fig. 114, 6, 8-9).

Varianta C. Vase al căror diametru maxim se află la jumătatea înălțimii corpului. Diametrul gurii este cuprins între 18 și 24,5 cm; diametrul fundului între 10,5 și 13,5 cm iar înălțimea între 20 și 25,5 cm (fig. 114, 1,5, 7).

Vase miniatură. Ele sunt menționate de obicei în literatura de specialitate sub denumirea de olițe sau cupe. În cadrul complexelor din ținuturile Tisei superioare ele reprezintă o categorie puțin numeroasă cuprinsă în repertoriul de forme al ceramicii rurale. Vasele miniatură au fost modelate mai grosolan decât oalele, au pereții mai groși, degresantul din pastă fiind vizibil la suprafața lor. Dau impresia că au fost modelate de copii și nu este exclus ca ele să fi servit drept jucării. Se deosebesc unele de altele prin profilare. În general, vasele miniatură au buza nedelimitată și corpul oval sau conic. Se întâlnesc văscioare cu buza ușor răsfrântă și corpul bombat. Înălțimea vaselor nu depășește 6-8 cm (fig. 114, 1-6). Astfel de forme de vase se cunosc și în complexele arheologice din alte teritorii, de exemplu în necropolele culturii Černjachov de la Dănceni (Rafalovič, 1983, pl. XXIII, 3; XXXVI, 2).

Străchinile. O categorie limitată numeric, de vase nu prea mari, scunde se împart în trei tipuri.

Tipul I. Strachină adâncă, cu buza ușor răsfrântă, cu umărul delimitat și corpul conic. Fundul este profilat. Diametrul gurii: 17 cm; diametrul fundului: 11 cm; înălțimea 9 cm (fig. 115, 7).

Tipul II. Străchini conice, scunde. Se disting câteva variante.

Varianta A. Străchini cu buza îngustă, puțin răsfrântă în afară. Diametrul gurii: 14-15 cm; diametrul fundului: 9,5-10 cm; înălțimea: 5-6 cm (fig. 115, 8).

Varianta B. Străchini cu buza orizontală, delimitată în interior și exterior. Diametrul gurii: 14,5 cm; diametrul fundului: 10 cm; înălțimea: 5,5 cm (fig. 115, 9).

Varianta C. Străchini largi, cu buza subțiată, nedelimitată. Unul din exemplare are o proeminență - apucătoare. Diametrul gurii: 14-22,5 cm: diametrul fundului: 9-11,5 cm; înălțimea: 4-6 cm (fig. 115, 10-11).

Tipul III. O străchinioară ovală de formă semisferică, cu fundul delimitat. Diametrul gurii: 14 cm: diametrul fundului: 5,5 cm; înălţimea: 6 cm (fig. 115, 12).

Ceştile dacice sunt tronconice şi prevăzute cu o toartă masivă. Se deosebesc între ele prin conicitate şi prin locul de fixare a torţii. Diametrul gurii este cuprins între 14 şi 16 cm, diametrul fundului între 8 şi 9 cm iar înălţimea între 5,5 şi 7 cm (fig. 115, 14). Aceste ceşti fac parte din repertoriul formelor ceramicii dacice. În ţinuturile Tisei superioare ceştile sunt rar întâlnite; un exemplar clasic a fost descoperit la Beregsurány (Istvanovits, 1993, pl. III, 1).

Capacele. Au corpul semisferic sau conic iar mânerul central cilindric, în formă de ciupercă sau tronconic. Diametrul bazei este cuprins între 9 şi 18 cm, diametrul mânerului între 3 şi 5 cm iar înălţimea lor variază între 5,5 şi 13 cm (fig. 115, 15-17, 20). În aşezarea de la Apagy-Peckéstanya au fost descoperite patru capace, din care unul întreg (Istvánovits, 1993, pl. III, 3, 5, 8-9).

Tăvile. Sunt o formă destul de răspândită în aşezări dar absentă în morminte. Marginea tăvilor este verticală, ovală sau formează un unghi drept faţă de fundul tăvii. Diametrul lor este cuprins între 18 şi 23 cm iar înălţimea bordurii variază între 2 şi 4,5 cm (fig. 115, 19).

În concluzie, analiza ceramicii lucrate cu mâna, cuprinsă în prima grupă, ne permite să constatăm că o mare parte din forme sunt tradiţional-regionale, cu rădăcini în grupul de complexe Kuštanovice, în cultura La Tène şi în cea dacică (fig. 43; 116). Unele tipuri de vase au analogii în complexele arheologice din perioada romană târzie din unele zone, inclusiv în arealul culturii tumulilor carpatici din zona Pricarpatia (Vakulenko, 1977, pl. XII, 1; XX, 1, 8; XXI) şi al culturii Černjachov (Baran, 1981, pl. VI; VII; IX, 4). Străchinile de tip II, variantele A şi B, îşi găsesc analogii, prin formă, în repertoriul vaselor provincial-romane din Dacia (Gudea, Pop, 1971, pl. XIII, 1-2).

Din cea de-a doua grupă fac parte vasele lucrate cu mâna, modelate din pastă bine pregătită, în care s-a folosit un degresant vegetal. În complexele de la Buča şi Močala II, unde această grupă este mai bine reprezentată, se mai folosea ca degresant şi rocă calcaroasă mărunţită. Grăunţele de rocă sunt destul de mari şi, în consecinţă, suprafaţa vaselor este neregulată. Arderea lor este foarte bună, fragmentele ceramice sunt dure în spărtură, dar arderea nu este întotdeauna egală pe toată grosimea pereţilor. Culoarea vaselor este cenuşiu închisă, mai rar gălbuie. Repertoriul formelor vaselor este limitat pentru această grupă. Sunt cunoscute oalele şi câteva străchini.

Oalele, după profilul lor, se împart în câteva tipuri. Dintre acestea vom distinge numai tipurile cele mai caracteristice ale acestei grupe, tipuri ce reflectă specificităţile locale ale complexelor arheologice în care au fost găsite.

Tipul I. Oale cu proporţii elegante, cu gura largă şi cu fundul îngust, profilat. Buza este îngroşată, retezată orizontal şi uşor răsfrântă. Corpul este bombat, cu o lărgire nu prea mare, plasată în jumătatea superioară. Pe buză s-au făcut alveole succesive cu degetul iar pe diametrul maxim e plasat un şir similar de alveole, sub care pereţii vasului sunt ornamentaţi până la fund cu un decor realizat cu unghia. Dimensiunile vasului reconstituit: diametrul gurii: 19 cm; diametrul fundului: 12 cm; înălţimea: 28 cm (fig. 58, 1).

Tipul II. Oale scunde, cu corpul bombat, cu gura largă şi cu fundul lat. Buza este lată şi uşor arcuită. Diametrul maxim al pântecului este plasat deasupra jumătăţii înălţimii vasului. Diametrul gurii: 20 cm; diametrul fundului: 14,5 cm; înălţimea: 25 cm (fig. 58, 3, 6).

Tipul III. Oale cu corp bitronconic. Diametrul maxim se află la jumătatea înălţimii vaselor, unde, în unele cazuri, se află un ornament constând din un şir orizontal de adâncituri făcute cu

degetul. Dimensiunile exemplarului întreg: diametrul gurii: 15 cm; diametrul fundului: 9 cm; înălţimea: 14,5 cm (fig. 58, 5, 7, 11).

Tipul IV. Oale cu buza mai mult sau mai puţin răsfrântă şi un corp uşor oval. Diametrul maxim se află la jumătatea înălţimii lor. Buzele sunt ades ornamentate cu crestături sau cu alveole făcute cu degetul. Prin proporţii, ele sunt analoage cu oalele ce aparţin tipului V din prima grupă a vaselor lucrate cu mâna. Nu s-au găsit exemplare întregi. Diametrul gurii este cuprins între 14 şi 22 cm (fig. 58, 9, 10, 13-14, 17).

Tipul V. Vase în formă de butoi cu buza nedelimitată. Diametrul maxim se află la jumătatea înălţimii lor. Diametrul gurii este cuprins între 18 şi 20 cm (fig. 58, 15).

Tipul VI. Oale mari cu gura largă şi buza îngroşată, uşor răsfrântă. Sunt ornamentate pe gât cu brâuri alveolate. Diametrul gurii este cuprins între 24 şi 26 cm (fig. 58, 18).

Primele patru tipuri de oale descrise au analogii directe în complexele arheologice ale culturii Przeworsk din zona Nistrului superior şi din bazinul Vistula-Oder (Kozak, 1984, p. 18-19, fig. 19; 31; 49; Godlowski, 1977, pl.XVIII, 1, 5; XXI, 5; XXVI, 2, 7).

Oalele de tip V şi VI, prin profilul lor şi prin ornamente, pot fi atribuite producţiei ceramice tradiţionale locale.

Străchinile. Sunt o categorie redusă numeric, fiind descoperite doar fragmente din ele. În funcţie de fragmentele păstrate din buze, ele au fost vase nu prea mari, cu formă semisferică (fig. 58, 4). Astfel de străchini, ca şi oalele de tip I-V, sunt specifice culturii Przeworsk (Kozak, 1984, fig. 19, 20).

Cea de-a treia grupă de ceramică modelată cu mâna cuprinde o singură formă - vasele în formă de cupă sau vază. Ele au fost modelate din lut foarte atent pregătit, având în amestec nisip mărunt. Suprafaţa lor este lustruită, de culoare neagră, într-atât încât a dobândit un luciu de oglindă. Arderea lor a fost completă, pe toată grosimea pereţilor. Unele exemplare au corpul canelat sau sunt prevăzute cu o urechiuşă în partea lor superioară. Buza este de dimensiuni medii, puternic răsfrântă, umărul este, de obicei, clar delimitat iar corpul este bitronconic, câtă vreme fundul este profilat ca o placă. Diametrul gurii este cuprins între 18 şi 26 cm; diametrul fundului între 8 şi 10 cm iar înălţimea între 14 şi 18 cm (fig. 58, 16, 19-21).

Acest tip de vase erau folosite, în mod obişnuit, la servitul mesei. Ele sunt cunoscute şi în morminte, unde au fost folosite ca urne sau ca vase de ofrandă (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. III, 21; VIII, 2-3). Analogiile pentru această formă se întâlnesc în mediul culturii Przeworsk, unde ele apar în complexe ce se datează în faza B 2-B 2/C 1 (Godlowski, 1977, p. 138, pl. XLIV, 3, 5).

Ceramica lucrată la roată. Din punctul de vedere al tehnicii de confecţionare şi în funcţie de funcţionalitatea lor, ceramica lucrată la roată se împarte în trei grupe: cea folosită la servitul mesei, cea folosită la prepararea hranei şi cea utilizată la păstrarea proviziilor (grupele A, B şi C).

În grupa A sunt cuprinse vase de calitate superioară, de culoare cenuşie, modelate din pastă bine frământată, fără degresanţi vizibili sau la care s-au adăugat cioburi pisate foarte mărunt. Vasele dobândeau culoarea cenuşie în urma arderii reducătoare, neoxigenate, în cuptoare de olar. Suprafaţa lor este netedă, lustruită, de culoare cenuşie şi, mai rar, neagră sau cafenie. Arderea este bună, dar nu întotdeauna completă (pe toată grosimea pereţilor). Formele principale sunt: străchinile, oalele, cănile, borcanele şi paharele (fig. 117).

Străchinile. Predomină numeric între vasele utilizate la servitul mâncării. De obicei, ele au dimensiuni medii, dar se întâlnesc şi exemplare miniaturale sau mari. Au o buză puţin îndoită sau dreaptă, corpul fie clar arcuit fie cilindric, fundul fie inelar fie profilat ca o placă. Umărul

este decorat cu linii trasate orizontal, caneluri, dungi sau cu rețele prelungi. Adesea se folosea decorul imprimat, realizat cu ajutorul unui pieptene, al unei rotițe dințate sau al unei forme speciale pentru imprimat figuri (fig. 120, 5, 12). Se trasau astfel pe suprafața străchinilor diferite figuri geometrice, steluțe, rozete, ornamente vegetale, puncte și alte motive asemănătoare. Adesea, ele formau cele mai diverse combinații, care erau completate cu un decor plastic (fig. 118).

Străchinile se deosebesc între ele prin dimensiuni și proporții, ceea ce permite împărțirea lor în 7 tipuri principale.

Tipul I. Cuprinde vasele mici sau mari cu partea superioară a corpului cilindrică. Corpul are o îndoitură accentuată, îngustându-se treptat spre fundul inelar. Diametrul gurii este cuprins între 11 și 23 cm, diametrul fundului între 4 și 8 cm iar înălțimea între 5 și 12 cm. În funcție de profilul buzei, se deosebesc două variante.

Varianta A. Străchini cu buza îngustă, dreaptă sau puțin răsfrântă (fig. 119, 1-4).

Varianta B. Străchini cu buza lată și puternic răsfrântă (fig. 119, 5-11).

Tipul II. Cuprinde străchini bitronconice cu buza profilată, lată și clar răsfrântă. Dimensiunile lor sunt: diametrul gurii: 12,5-28 cm, diametrul fundului: 8-14,5 cm iar înălțimea: 8-14,5 cm (fig. 119, 12, 16).

Tipul III. Cuprinde străchini cu gura deschisă, de dimensiuni mijlocii. Buza este ușor răsfrântă iar corpul este arcuit. Uneori diametrul maxim al corpului este marcat printr-o nervură sau printr-o șănțuire. Diametrul este cuprins între 16 și 18 cm, diametrul fundului între 5 și 6,5 cm și înălțimea între 6,5 și 8 cm (fig. 119, 18-19).

Tipul IV. Include străchinile masive, cu partea superioară de formă cilindrică și cu o buză lată orizontală. Corpul este ornamentat, de obicei, cu motive imprimate, cu șănțuiri orizontale și cu nervuri reliefate. Diametrul gurii variază între 22 și 23 cm, diametrul fundului între 10 și 13 cm iar înălțimea între 13 și 15 cm (fig. 119, 17, 20-23).

Tipul V. Străchini masive și adânci, cu pereții arcuiți care se îngustează spre fundul inelar. Buza este lată, puțin înclinată, cu suprafața netedă spre interior. Dimensiunile unui exemplar sunt: diametrul gurii - 29 cm, diametrul fundului - 11 cm, înălțimea - 18 cm (fig. 82, 1).

Tipul VI. Străchini cu gura strânsă (diametrul gurii este mai mic decât cel al corpului), bombate, cu arcuiri ale pereților tinzând spre bitronconicitate. Buza este, de obicei, îngustă și puternic răsfrântă. Diametrul gurii este cuprins între 7,5 și 19 cm, diametrul fundului între 4,5 și 8 cm iar înălțimea între 6,5 și 13,5 cm (fig. 82, 2-5).

Tipul VII. Străchini adânci, bitronconice, cu buza de obicei îngustă și îngroșată. O caracteristică a lor o constituie partea superioară a corpului - gofrată sau, mai rar, acoperită cu dungi adâncite, orizontale. Diametrul gurii variază între 18 și 20 cm, diametrul fundului între 7,5 și 8 cm iar înălțimea între 13,5 și 17 cm (fig. 82, 6, 8).

Forma străchinilor de tip I A e asemănătoare celei a cupelor terra sigillata. Pledează în acest sens imitațiile locale după cupe din complexele arheologice datate în perioada romană din Ungaria (Gabler, Vaday, 1986, fig. 28, 1-2, 4, 8). Ele sunt bine reprezentate în așezările din regiunile învecinate datate în sec. III-IV e.n., inclusiv în România de nord-vest (Lazin, 1982, pl. XXXIV, 1, 3; Dumitrașcu, Nanași, 1972, pl. LXII, 1-3, 5).

O largă răspândire în cultura provincială romană din lumea barbară a estului Europei au cunoscut-o străchinile de tip I B, II și III. Analogiile directe se află în așezările și necropolele culturii Černjachov din Ucraina (Baran, 1981, pl.XII) și Moldova (Rafalovič, 1986, pl. XXII, 1-2; XXV, 7; LII, 14), ca și din zona dacilor liberi din România (Ioniță, 1982, fig. 36, 13, 15; 1988, fig. 73, 19-20; Lazin, 1982, pl. XXVIII, 2; XXXII, 3).

Trebuie precizat însă că formele de străchini de tip I B sunt cunoscute în mediul celtic de la sfârşitul primului mileniu î.e.n. (Filip, 1956, pl. XCIII, 5, 6), dar şi în complexele cercetate în dava dacică de la Buridava (Berciu, 1981, fig. 15, 1). Străchinile tip III au analogii până la identitate între imitaţiile de "terra sigillata" descoperite în aşezarea de la Mároslele din Ungaria (Gabler, Vaday, 1986, fig. 29, 1).

Străchinile de tip IV sunt o apariţie strict locală. După profilarea părţii superioare şi a buzei, ele se aseamănă cu oalele cu trei torţi din aria culturii Černjachov (Magomedov, 1987, fig. 21) şi cu vase produse de atelierele romane provinciale (Poczy, 1956, fig. 2, 15-18; 4, 16; Kreković, 1981, fig. 4), dar în ansamblu se deosebesc. Principala lor arie de răspândire este zona Tisei superioare. În zona Slovaciei de est astfel de străchini fac parte din materialul descoperit la Blažice (Jurečko, 1981, fig. 4, 2, 5, 9, 11); în zona transcarpatică se întâlnesc în aşezări din perioada romană târzie (la Velikie Geevcy dar şi în altele) şi într-o mare cantitate în complexul ritual de la Soloncy (fig.107, 1, 4-7, 9).

Cele mai apropiate analogii pentru străchinile de tip IV descrise mai sus le găsim în atelierele de olărie de la Porolissum (Gudea, 1990, pl. II-XIX). Nu este exclus ca vechi forme greceşti să fi servit drept prototipuri pentru aceste străchini. În complexele getice din sec. V-IV î.e.n. se găsesc străchini cu profile asemănătoare, pe care E. Moscalu (1983, p. 121, pl. XXXVI, 5, 7) le atribuie ceramicii greceşti de import.

Străchinile de tip V sunt puţin numeroase, fiind atestate în aşezările de la Lazuri şi Culciu Mare (Lazin, 1982, pl. XXXI). Astfel de vase se realizau şi în atelierele de la Brigetio în sec. II-III e.n. (Bónis, 1976, p. 84, fig. 5, 1-4).

După formă, străchinile de tip VI au ca prototipuri olăria celtică din ultimele veacuri î.e.n. (Filip, 1956, pl. LXIII, 6; XCVI, 10; XCVII, 2). În perioada de început a erei noastre ele sunt prezente în mediul dacic, în special în aşezarea fortificată de la Malaja Kopanja (fig. 45, 6, 10-11) şi în aşezarea de la Poiana (Crişan, 1969, p. 188-180, fig. 101), iar în perioada romană târzie acest tip de străchini sunt întâlnite adesea în aşezările culturii Černjachov din Ucraina (Baran, 1981, p. 85-86, pl. XII, 2) şi Moldova (Rafalovič, 1986, pl. XVII, 1-2). În ţinuturile Tisei superioare ele erau produse în centrul meşteşugăresc de la Mic, dar şi la Blažice (Pastor, 1970, p. 152-153, pl. VII, 2).

Analogiile acestui tip de străchini se întâlnesc numai în complexele celtice din sec. II-I î.e.n. (Filip, 1956, p. 194-195, pl. LXIII, 8; LXV 9; LXXIX, 4, 6). Ele se deosebesc de cele celtice printr-o gofrare mai pronunţată.

Oalele. Reprezintă o grupă nu prea mare între vasele lucrate la roată de culoare cenuşie, caracterizându-se prin arcuirea buzei şi prin bombarea corpului. Ele pot fi împărţite în 6 tipuri. Suprafaţa lor este de obicei lustruită şi ornamentată prin linii drepte orizontale.

Tipul I. Oale elegante cu buza răsfrântă şi corpul oval. Diametrul maxim e plasat la jumătatea înălţimii vasului. Dimensiunile exemplarului întreg sunt diametrul gurii - 11,5 cm, diametrul fundului - 7 cm, înălţimea - 21,5 cm (fig. 82, 16).

Tipul II. Oale nu prea mari, scunde, cu corpul bombat şi cu buza uşor răsfrântă. Diametrul gurii - 10-14 cm, diametrul fundului - 6-7,5 cm iar înălţimea - 14-16 cm (fig. 82, 17).

Tipul III. Oale cu umărul înalt, bine delimitat şi cu partea inferioară a corpului conică. Buza este uşor răsfrântă. Dimensiuni: diametrul gurii - 9,5 cm, diametrul fundului - 6,5 cm, înălţimea - 15,5 cm (fig. 82, 22).

Tipul IV. Oale bombate cu partea superioară a corpului gofrată. Buza este puternic răsfrântă, marginea ei este arcuită şi, mai rar, dreaptă înclinată spre interior. Diametrul maxim al vasului se află în treimea superioară a acestuia. Dimensiuni: diametrul gurii - 9-14 cm, diametrul

fundului - 5-7,5 cm, înălţimea - 10,5-19,5 cm (fig. 82, 7, 10). Tot în acest tip încadrăm şi oalele cu proporţii mai elegante şi corp mai puţin bombat (fig. 82, 9).

Tipul V. Oale bombate, cu buza lată, orizontală. Corpul oalelor din acest tip este ornamentat cu linii incizate orizontale. La două exemplare partea superioară a fost acoperită cu o serie de linii trasate aleatoriu. Diametrul gurii - 16-17 cm (fig. 82, 12).

Tipul VI. Oale de formă clar bitronconică. Diametrul fundului este mult mai mare decât al gurii. Sunt prezente în aşezările şi mormintele de la Iza. Exemplarul de la Lužanka are partea superioară a corpului acoperită cu două registre de ornamente în reţea, despărţite prin nervuri reliefate. Diametrul gurii este de aproximativ 12,5 cm, diametrul fundului de 15,5 cm iar înălţimea de cca. 25 cm (fig. 120, 15).

Un grup aparte îl reprezintă vasele miniaturale, incluse de obicei de către cercetători în seria cupelor. Prin proporţiile lor ele imită formele oalelor mari, dar, spre deosebire de acestea, înălţimea lor nu depăşeşte 8-9 cm (fig. 82, 13, 18, 19).

Oalele din tipul I sunt destul de frecvente în regiune, în aşezările din sec. III-IV e.n., iar în afara ei se întâlnesc în teritoriile locuite de dacii liberi (Ioniţă, 1982, fig. 36, 12). O largă răspândire au cunoscut-o în perioada romană târzie oalele bitronconice de tip II. Ele sunt prezente în complexele culturii Černjachov (Baran, 1981, p. 87-88, pl.XVI, 5-7; Petrov, 1964, fig. 6, 25-26, 31), în cultura tumulilor carpatici (Smiško, 1960, pl. X, 3) dar şi la dacii liberi (Ioniţă, 1982, p. 36, 14). Prototipurile oalelor de tip III sunt de căutat în repertoriul de forme ceramice specifice culturii La Tène. Între analogii sunt de menţionat exemplarele găsite în mormintele necropolei Dubnik I din Slovacia sud-vestică (Bujna, 1989, pl. XXI, 19; XXIX, 10). În perioada romană astfel de vase erau confecţionate în atelierele de la Aquincum (Poczy, 1956, fig. 8, 11; 9, 1) iar pe teritoriul de răspândire a culturii Černjachov se întâlnesc mai frecvent în morminte (Feodorov, 1960, pl. 28, 4, 7; Petrov, 1964, fig. 5, 8, 12, 18). În necropola culturii tumulilor carpatici de la Nižni Strutin, o oală de acest fel aparţinea inventarului tumulului VII (Smiško, 1960, p. 34, pl. XI, 6).

Analogiile directe pentru oalele gofrate de tip IV se găsesc în complexele funerare celtice (Filip, 1956, pl. LXXXIX, 5; LXXXIII, 4). Într-o perioadă mai târzie astfel de vase nu se mai întâlnesc.

Oalele de tip V au fost găsite într-un număr limitat pe Tisa superioară. În Slovacia estică ele s-au găsit în aşezarea de la Šebastovce (Lamiová-Schmiedlová, 1969, fig. 37, 12) iar în Transcarpatia la Veliki Geevcy. Analogiile mai îndepărtate din punct de vedere teritorial le găsim în complexele dacice de epocă romană din Muntenia (Bichir, 1984, pl. XIII, 5, 3; XIV, 3, 7; XVIII, 11) şi Oltenia (Popilian, 1980, pl. XXXIII, 1; XLI, 3). În Pricarpatia o astfel de oală a fost găsită în tumulul N VII din necropola de la Markovo, care este atribuită culturii tumulilor carpatici (Smiško, 1960, pl. I(X, 1).

Oalele bitronconice de tip VI au vechi origini locale. Apariţia lor s-a produs în perioada existenţei culturii Kuštanovice (mijlocul sec. VI - sec. IV î.e.n.), iar după aceea ele se menţin în culturile La Tène şi dacică, pentru ca în perioada romană târzie ele să fie cunoscute în aşezările de la Korytniany şi în necropola de la Iza (fig. 116, 29-32).

Urcioarele. Reprezintă o grupă nu prea mare dar bine reprezentată de ceramică cenuşie, din atelierele de la Lužanka şi Beregsurány. În aşezări, cu rare excepţii, se găsesc sub formă de fragmente. De obicei, suprafaţa exterioară a urciorului era neagră, lustruită până la luciu metalic. Tipologia lor a fost stabilită pe baza exemplarelor întregi, scoase la iveală din fântânile de la Lužanka şi din complexele de la Beregsurány. În funcţie de proporţiile lor, ele se împart în 8 tipuri.

Tipul I. Vase mari cu gura largă şi cu gât înalt cilindric, cu buza verticală ornamentată cu şănţuiri orizontale. Se deosebesc două variante.

Varianta A - vase cu umărul clar delimitat, înalt, corpul larg, oval (fig. 81, 6).

Varianta B are umărul oblic şi corpul ovoidal (fig. 81, 2). Dimensiunile urcioarelor de acest tip sunt: diametrul gurii: 10-11 cm, diametrul fundului: 10-11 cm, înălţimea: 34-39 cm.

Tipul II. Vase înalte cu proporţii armonioase, cu buza răsfrântă pronunţat. Gâtul larg se lărgeşte treptat spre corpul bombat. Diametrul gurii: 10-11 cm, diametrul fundului: 8,5-9 cm, înălţimea: 25,5-27 cm (fig. 81, 8).

Tipul III. Urcioare nu prea mari, bitronconice, cu gât larg, în formă de pâlnie. În mod obişnuit sunt ornamentate cu motive imprimate. Diametrul gurii: 6-7,5 cm, diametrul fundului: 5,5-7 cm, înălţimea: 13-16 cm (fig. 81, 1, 3).

Tipul IV. Este reprezentat printr-un număr mare de urcioare întregi. Cuprinde recipientele cu gât îngust, cilindric şi înalt, cu gura verticală bine delimitată, despărţită printr-o serie de şănţuiri orizontale. Corpul lor este sferic sau uşor bitronconic. Diametrul maxim e plasat la jumătatea înălţimii vasului. De regulă, urcioarele de acest tip sunt decorate cu ornamente imprimate sau reliefate. Diametrul gurii: 5,5-8 cm, diametrul fundului: 6,5-7 cm, înălţimea: 18-20 cm (fig. 81, 7, 11-14). O variantă a acestui tip sunt urcioarele cu gât lung şi îngust găsite la Beregsurány (Istvanovits, 1993, a, pl. III, 17-18).

Tipul V. Urcioare cu corp sferic. Buza şi o parte din gât sunt sparte, acesta din urmă nefiind, probabil, prea înalt. Pe umăr şi pe corp ornamentele constau în linii orizontale incizate. Diametrul fundului: 7-10 cm, înălţimea aproximativă: 18-28 cm (fig. 81, 9-10).

Tipul VI. Urcioare bitronconice cu gât îngust, cilindric, destul de înalt, acoperit cu crestături, proeminenţe şi şănţuleţe. Diametrul maxim se află în treimea inferioară a vasului. Corpul unuia din urcioarele de acest tip este împodobit cu crestături verticale ovale - prelungi iar al celui de-al doilea, cu şiruri verticale de rozete imprimate, separate prin şănţuleţe verticale. Diametrul gurii: 5 cm, diametrul fundului: 11-12,5 cm, înălţimea: 28,5-33 cm (fig. 120, 2-3).

Tipul VII. Urcior cu gâtul larg, ce se lărgeşte treptat spre corpul bitronconic şi un diametru maxim plasat în treimea inferioară a vasului. Partea superioară a corpului este împodobită cu două rânduri de adâncituri alungite, ovale, separate prin linii incizate în zig-zag sau în valuri. Diametrul gurii: 10 cm, diametrul fundului: 11 cm, înălţimea: 28 cm (fig. 120, 1).

Tipul VIII. Urcior cu gâtul larg, aproape cilindric şi corpul bitronconic, acoperit în partea sa superioară cu ornamente lustruite dispuse în reţea. Diametrul gurii: 9 cm, diametrul fundului: 8,5 cm, înălţimea: 20,5 cm (fig. 120, 4).

Un grup aparte este constituit de trei urcioaraşe miniaturale. Primul, cu gâtul larg şi corpul rotund, are diametrul maxim în treimea sa inferioară. Toarta este masivă, cu secţiune rectangulară. Corpul este ornamentat cu linii incizate orizontale. Diametrul buzei: 5 cm, cel al fundului: 2,7 cm, înălţimea: 8 cm (fig. 81, 5). Cel de-al doilea, cu două torţi, are gâtul larg îngustat conic spre buză şi separat printr-o adâncitură de corpul bombat. Partea superioară a corpului este acoperită cu un decor imprimat. Diametrul gurii: 6 cm, diametrul fundului: 4 cm, înălţimea: 8,5 cm (fig. 81, 4). Cel de-al treilea urcioraş are trei torţi şi corpul bitronconic. Gâtul este profilat, asemenea urcioraşelor cu o toartă. Pe gât este ornamentat cu o bandă în relief iar pe corp cu o adâncitură. Diametrul gurii: 7 cm, diametrul fundului: 6 cm iar înălţimea: 12 cm (fig. 61, 3).

Cele mai apropiate analogii pentru urcioarele de tip I A se găsesc în cadrul complexelor din Dacia preromană (Preda, 1986, p. 58, pl. XXXIV). Tipul I B este răspândit pe o arie mai vastă şi are o viaţă mai îndelungată. În complexele funerare din Gerulata romană astfel de vase sunt

datate în sec. II - începutul sec. III e.n. (Kraskovska, 1974, p. 123, pl. LVII, 8), iar în cadrul necropolei culturii tumulilor carpatici de la Debeslavcy, în sec. III-IV e.n. (Smiško, 1960, p. 117, pl. XIII, 7). În limitele sec. II e.n. sunt datate urcioarele de la Brigetio, comparabile cu tipul II (Bónis, 1975, p. 82-84, fig. 9, 4).

Urcioare asemănătoare celor din tipul III pe care l-am descris au fost destul de mult răspândite în Dacia preromană (Berciu, 1981, fig. 14, 3; Preda, 1986, pl. XXX; Moscalu, 1983, p. 109, pl. XXVI, 5), iar în perioada romană târzie se întâlnesc în complexe funerare, între care şi în necropola de la Černjachov (Petrov, 1964, fig. 8, 12).

Şi urcioarele din tipul IV au avut o evoluţie îndelungată. Ele apar în mediul geto-dacic la începutul erei noastre (Crişan, 1969, p. 173-176, fig. 90, 3, 6), iar mai târziu s-au răspândit peste tot în culturile barbare provincial-romane din Europa răsăriteană (Simonovič, 1964, fig. 16, 1; 28, 1-3; Rafalovič, 1986, pl. LIV, 4; Smiško, 1960, pl. XII, 11).

O formă arhaică o au şi urcioarele de tip V. În sec. III î.e.n. - I e.n. ele au existat în complexele geto-dacice din zona arcului carpatic (Crişan, 1969, p. 172, pl. LVIII, 3; Moscalu, 1983, p. 133, pl. XCIV, 4). În perioada romană târzie analogiile cele mai apropiate se găsesc în mormintele din necropola de la Dănceni din Moldova (Rafalovič, 1986, pl. LI, 6). Astfel de urcioare cu corpul sferic se cunosc în mormintele romane de la Gerulata (Kraskovska, 1974, fig. 79, 7).

Urcioarele de tip VI sunt rare în ţinuturile Tisei superioare. Cele mai apropiate analogii pentru ele, prin formă şi ornamentare (adâncituri verticale pe corp), sunt cunoscute în complexele funerare din aria culturii Černjachov. Amintim exemplarele de la Černjachov (Petrov, 1964, fig. 6, 18), Maslov (Petrov, 1964a, fig. 14, 8-9) şi Kaborga (Magomedov, 1979, pl. IV, II). În aceeaşi situaţie se află şi unicul urcior de tip VII descoperit. Un urcior similar este cunoscut din mormântul 4 al necropolei Kaborga IV, datat în sec. III-IV e.n. (Magomedov, 1979, p. 61, pl. IV, II).

Forma urcioraşului cu două torţi, ce imită vasele celtice, a apărut în ţinuturile carpatice în sec. II î.e.n., iar în sec. I î.e.n. a fost integrată în producţia ceramică proprie geto-dacilor (Crişan, 1969, p. 178-180, fig. 93, pl. LXXI, 4). În perioada romană târzie această formă a continuat să existe în cultura tumulilor carpatici a tracilor nordici (Timoščuk, 1976, p. 32-33, fig. 13, 1), alături de ulcioraşele cu o toartă (Smiško, 1960, pl. XII, 6, 9). Urcioraşele cu trei torţi - imitaţii după vasele pentru băut - erau realizate în atelierele de olărie de la Aquincum (Szombathely, 1957, p. 196-197).

Căni. Vase cu gât înalt şi corpul bombat. Gâtul se strâmtează conic spre gura largă a vasului, tăiată orizontal. Diametrul maxim se află în treimea inferioară a vasului. Corpul este ornamentat cu linii incizate orizontale şi, mai rar, cu benzi reliefate. Diametrul gurii: 9,5-13 cm, diametrul fundului: 6,5-8,5 cm, înălţimea: 13,5-18,5 cm (fig. 82, 11, 14; 117, 7-10).

Asemenea vase au fost găsite, fără a fi prea numeroase, în aşezările datate în sec. III-IV e.n. din ţinuturile Tisei superioare. Amintim astfel aşezările de la Palodi Komarovcy, Beregovo VI, Močala în Transcarpatia şi Samudoviec, în Slovacia estică (Gačkova, 1991, pl. IV, 5).

Paharele. Cercetătorii denumesc această formă de vas fie pahar fie cupă. Exemplarele descoperite în aşezări se împart în trei tipuri, după forma şi ornamentarea lor.

Tipul I. Vas conic cu buza delimitată printr-o linie incizată. Diametrul gurii: 6,5 cm, diametrul fundului: 3 cm, înălţimea: 5 cm (fig. 120, 7). Prin forma sa, acest tip are analogii directe între vasele de sticlă romane din Pannonia (Mócsy, Fitz, 1990, fig. 17, 3).

Tipul II. Pahare cu corp cilindric, cu adâncituri ("Faltenbecher") şi cu fund inelar. Buza nu este delimitată sau este uşor evazată. Dimensiunile: diametrul gurii: 10-11 cm, diametrul

fundului: 5-6 cm, înălțimea: 12-15 cm (fig. 117, 29-30; 120, 6, 13). Aceste pahare sunt tipice pentru producția atelierelor romane provinciale. Ele sunt bine cunoscute, atât în orașele romane cât și în necropole (Poczy, 1956, pl. VII, 14, 18; Kraskovska, 1974, p. 107, fig. 77, 8, 9, 12). În ținuturile Tisei superioare astfel de pahare se confecționau la Beregsurány și Lužanka, dar nu se cunosc exemplare din alte puncte din regiune.

Tipul III. Pahare cu buza ușor răsfrântă, cu corpul conic striat și fundul inelar. Diametrul gurii: 9-10 cm, diametrul fundului: 3,5-4 cm, înălțimea: 6-7,5 cm (fig. 120, 8-11). În afară de Lužanka, un astfel de pahar, care conținea o cantitate nu prea mare de oase calcinate, a fost descoperit în așezarea datată în sec. III-IV e.n. de la Beregi.

Grupa B a ceramicii lucrate la roată cuprinde oale, capace și străchini, modelate din pastă de lut pregătită cu grijă și amestecată cu o mare cantitate de nisip mărunt, care le conferea o rezistență apreciabilă la foc (Bobrinskij, 1978,p. 108). Ele fac parte din categoria vaselor pentru gătit. Suprafața exterioară era acoperită cu un slip de culoare neagră și ornamentată cu linii orizontale incizate. Tipologic, oalele din această grupă sunt scunde, cu buza profilată și răsfrântă brusc, permițând utilizarea capacului. Diametrul gurii: 10-17,5 cm, diametrul fundului: 6-9 cm, înălțimea: 13-20 cm (fig. 66, 22-24; 82, 15, 21; 117, 5-6).

Prin forma lor, oalele grupei B sunt similare găletușelor de bronz romane, utilizate de legionarii romani, având pe ele inscripția numelui proprietarului și numirea centuriei. A. Rádnoty (1938, p. 112-115) le atribuie tipului Westerwann datat, în Pannonia, în sec. I-II e.n., fără a exclude și o folosire mai târzie. În tipologia lui H.J. Eggers (1951, pl. 6, 40), găletușele de bronz cu această formă aparțin tipului 40. După toate probabilitățile, tocmai ele au servit drept prototip pentru realizarea oalelor de gătit având această formă, care au cunoscut o largă răspândire în arealul carpatic din perioada romană târzie. Cele mai apropiate analogii cunoscute sunt exemplarele descoperite în necropola de la Izvorul (Rădulescu, 1967, p. 123-125, fig. 1, 4) din România, cele din așezările datate în sec. III-IV e.n. din Slovacia răsăriteană (Gačkova, 1991, p. 157-158, pl. 1, 6). În Transcarpatia, oalele din grupa B sunt prezente peste tot în așezările din sec. III-IV e.n., dar și în inventarele funerare ale necropolelor de la Iza și de la Liškovo.

Oalele erau acoperite cu capace anume pregătite. Fragmentele descoperite indică faptul că ele aveau corp conic și buza îngroșată, profilul lor indicând potrivirea pe gura oalelor (fig. 60, 1; 64, 4; 98, 5).

Străchinile. Vase scunde nu prea mari, puțin mai înalte decât tăvile, cu buza îngustă, clar profilată și corp conic. Dimensiunile exemplarului reconstituit sunt: diametrul gurii: 16,5 cm, diametrul fundului: 12 cm, înălțimea: 5,6 cm (fig. 60, 6).

Această formă de vas este cunoscută prin câteva exemplare izolate descoperite la Zabolotie și Vinogradovo III, nefiind răspândită în regiune. Vase similare sunt cunoscute din provinciile Pannonia (Mócsy, Fitz, 1990, fig. 32, 2) și Dacia (Gudea, Pop, 1971, pl. XIII, 1-2).

Grupa C este constituită din vase pentru păstrarea proviziilor - pithoi. Ele au buză lată (4-6 cm) orizontală, corpul mai mult sau mai puțin ovoidal și fundul îngroșat. Prin bombarea mai accentuată a corpului diferă puțin doar vasul de provizii descoperit în așezarea de la Čičarovcy (fig. 121, 9). Vasele pithoi pe care le cunoaștem se împart în trei variante, dacă ținem seama atât de forma cât și de modul de prelucrare a suprafeței lor exterioare.

Varianta A. Pithoi din pastă bine prelucrată, având în amestec cioburi pisate. În spărtură, vasul are culoare roșcată. Suprafața sa este acoperită cu un slip negru. Buza și partea superioară a corpului sunt ornamentate cu benzi de linii incizate în val.

Varianta B. Pithoi lucrate din pastă pregătită cu grijă, având ca degresant nisip cuarțitic cu bob mare; ele au culoarea galbenă sau cenușie și sunt ornamentate cu linii orizontale incizate.

Varianta C. Pithoi de culoare cenușie, din pastă fără amestecuri sesizabile, cu suprafața netezită. Ele sunt cunoscute exclusiv sub formă de fragmente (fig. 60, 2).

Dimensiunile vaselor pithoi ce fac parte din cele trei variante sunt: diametrul gurii, între 32 și 52 cm; cel al fundului, între 16 și 24 cm iar înălțimea între 52 și 82 cm (fig. 121, 1-2, 4-8).

Apariția vaselor pithoi în zona Tisei superioare, după cum arătam în capitolul precedent, se explică prin pătrunderea și stabilirea purtătorilor culturii dacice în ținuturile Tisei superioare, unde aceste vase sunt incluse în repertoriul de bază al formelor ceramicii locale.

Aria răspândirii lor cuprinde bazinul carpatic și ținuturile alăturate (Lamiová-Schmiedlová, 1969, p. 475-478; Pieta, 1982, fig. 10; pl. XLVIII, 1-6; Simonovič, 1956).

Din categoria vaselor pentru păstrarea proviziilor face parte și vasul din complexul 21 din așezarea de la Petrovsk. Tehnologia folosită la realizarea lui este aceeași ca și la vasele pithoi din varianta A. Forma sa este alungită iar buza orizontală are marginea îndoită în jos. Umărul este slab delimitat și este ornamentat cu trei nervuri reliefate, câtă vreme corpul oval se termină într-un fund îngroșat. Diametrul gurii este de 34 cm, diametrul fundului de 20 cm iar înălțimea de 45,6 cm (fig. 121, 3).

Analiza ceramicii arată că o mare parte dintre vasele modelate cu mâna își au rădăcinile în producția ceramică locală. Putem considera formele ceramice lucrate cu mâna din cea de-a doua și cea de-a treia grupă drept elemente de origine străină. În ce privește ceramica lucrată la roată trebuie să subliniem faptul că, în afara tradițiilor locale, influența centrelor de olărie provincial-romane din provinciile romane vecine cu ținuturile Tisei superioare este foarte clar resimțită.

b) Ceramica de import.

O grupă aparte este constituită de olăria realizată în provinciile romane de la Dunăre. În ținuturile Tisei superioare sunt prezente vase raetice și pannonice, precum și vase terra sigillata. Pentru vasele confecționate în provincia Raetia este caracteristic procedeul barbotinei (adică imitarea vaselor de metal elenistice) și completarea decorului cu ornamente realizate cu ajutorul unei rotițe crestate. Vasele raetice au culoarea roșie până la roșu cafeniu și suprafața lucioasă (Szönyi, 1973, p. 87-107).

Ceramica pannonică este reprezentată prin vase de culoare cenușie, de două tipuri. Cele din primul tip sunt lustruite, de culoare cenușie sau neagră, ornamentate de obicei cu motive imprimate și cu decor vegetal (Kreković, 1981, p. 350-352). Acest tip de ceramică este considerat ca fiind spacific pentru Pannonia și este datat de către T. Kolnik, pe teritoriul Slovaciei de Sud-Vest, la mijlocul sec. II e.n. (Kolnik, 1958).

Cel de-al doilea tip de ceramică pannonică este reprezentat prin vase cu decor pictat, a căror suprafață se acoperea cu benzi și valuri trasate cu culoare roșie sau cafenie (Kreković, 1981, p. 353-354). În cadrul complexelor din sud-vestul Slovaciei acest tip de vase apare aproape în fiecare așezare, pe când în ținuturile Tisei superioare este cunoscut numai în cadrul complexului de la Prešov (Budinský-Krička, 1963, p. 13).

Apariția ceramicii raetice și a celei pannonice în ținuturile Tisei superioare constituie și un indiciu al dezvoltării olăritului local, de tradiție La Tène, căruia i se adaugă tehnicile de confecționare specific romane (Poczy, 1957, p. 38). În Slovacia, în prezent, ceramica raetică este datată în a doua jumătate a sec. II- prima jumătate a sec. III e.n. (Kreković, 1981, p. 367, fig. 21).

În regiune, această ceramică a fost descoperită în 7 aşezări din Slovacia estică (Lamiová-Schmiedlová, 1986, p. 137), zonă în care este consemnată şi prezenţa importurilor de terra sigillata. din care se cunosc 53 de exemplare descoperite în 25 de puncte, situate mai ales în partea de vest a ţinuturilor Tisei superioare (fig. 122). 90% din vasele terra sigillata care pot fi clasificate (36 din 48) fac parte din tipul Dragendorf 37 (pl. I). Pentru prima oară terra sigillata apare în perioada dintre domniile împăraţilor Domiţian şi Hadrian, adică la sfârşitul sec. I - începutul sec. II e.n. Este vorba de un fragment de vas descoperit în aşezarea de la Trsten nad Bodrogom (Dragendorf 33), care a fost confecţionat într-un atelier din sudul Galiei (Kuzmová, Roth, 1988, p.113). Dintr-un atelier aflat în Galia centrală sau răsăriteană provin câteva exemplare mai târzii, ce se datează în epoca împăraţilor Antoninus şi Marcus Aurelius (Kuzmová, Roth, 1988, p. 67, 75, 113).

Importul de terra sigillata a crescut mult o dată cu începutul activităţii atelierelor de la Rheinzabern (a doua jumătate a sec. II - prima jumătate a sec. III e.n.) şi a filialelor lor de la Westendorf (Raetia) (pl. I). Importurile de terra sigillata au sporit în prima jumătate a sec. III, o dată cu intrarea în activitate a atelierelor de la Pfaffenhof, situate nu departe de cele de la Westendorf (Kuzmová, Roth, 1988, p. 149).

Precizând calea de pătrundere a importurilor de terra sigillata în ţinuturile nord-carpatice şi în Europa Centrală, specialiştii subliniază rolul provinciei Pannonia. I. Gecikova (1982, p. 27) indică provinciile Pannonia şi Noricum drept piaţă de desfacere a produselor din atelierele de la Westendorf, iar Brigetio, plasat pe limesul Dunării mijlocii, drept intermediar în comerţul cu teritoriile barbare, situate în stânga fluviului.

Această părere este confirmată de concentrarea la Brigetio a produselor atelierelor Westendorf şi Rheinzabern, precum şi de marea cantitate de terra sigillata găsită în sud-vestul Slovaciei, în zona de contact cu limesul roman de pe Dunărea mijlocie. Întreruperea acestor importuri se explică prin complicarea situaţiei politico-militare din zona limesului Dunării mijlocii, o dată cu intensificarea presiunii germanilor, în vremea împăratului Galienus (253-268), când marcomanii au ocupat Pannonia Superioară (Aurelius Victor, Epit., 33, 1).

Statisticile şi hărţile de distribuţie ale ceramicii importate în diferite zone ale lumii barbare din cadrul arcului carpatic indică răspândirea inegală a acesteia. Terra sigillata era intens folosită în Slovacia (cu excepţia părţii ei răsăritene), unde au fost descoperite cca. 800 de fragmente şi vase întregi (Kuzmová, Roth, 1988, p. 151). Numărul de descoperiri este relativ neînsemnat în teritoriul "cotului sarmatic" din zona dintre Tisa şi Dunăre şi este mult mai mare în ţinuturile nordice, locuite de către cvazi, osi şi cotini (Gabler, Vaday, 1986, p. 46, fig. 21).

Răspândirea inegală a acestor importuri în mediul barbar îşi găseşte explicaţia într-un şir întreg de factori, dintre care amintim în special poziţia geografică a diferitelor regiuni în raport cu limesul, apartenenţa etnică a populaţiilor şi, implicit, formele de economie casnică practicată, dispunerea căilor comerciale şi caracterul alimentaţiei diferitelor populaţii.

În ţinuturile Tisei superioare ceramica de import pătrundea prin Slovacia de sud. Un indiciu peremptoriu în acest sens îl constituie concentrarea importurilor în partea de vest a regiunii Tisei superioare, în raport cu partea de sud-est, care venea în contact direct cu limesul provinciei Dacia şi unde numărul acestor importuri este mult mai redus. Această situaţie a influenţat evoluţia ulterioară a producţiei locale de olărie, determinând apariţia unei reţele întregi de centre de producţie a ceramicii locale şi la formarea zonei comerciale negustoreşti din bazinul râului Mic.

c) Unelte şi diferite obiecte de uz casnic.

În cadrul complexelor arheologice databile în epoca romană, aşa cum am menţionat, numărul uneltelor şi obiectelor de uz casnic este destul de limitat. În această privinţă, ţinuturile Tisei superioare nu reprezintă o excepţie comparativ cu teritoriile vecine din Europa estică. Este suficient să menţionăm că pe un spaţiu enorm, ocupat de cultura Černjachov, în cadrul căreia sunt cartate cca. 3000 de situri, uneltele reprezintă un grup de descoperiri nu prea numeros (Baran, 1981, p. 107-112).

Uneltele descoperite în regiunea ce-o discutăm se împart, după funcţionalitatea lor, în trei grupe: unelte agricole, unelte de fierărie, unelte care au servit la prelucrarea lemnului, precum şi unelte de uz casnic şi meşteşugăreşti.

Prima grupă este reprezentată prin brăzdare de plug, seceri, coase, săpăligi şi râşniţe.

Brăzdarele de plug. Se cunosc două exemplare. Cel mai bine păstrat a fost găsit în aşezarea de la Ždaňa şi face parte din tipul brăzdarelor simetrice, cu tăişul lat. Lăţimea tăişului o depăşeşte pe cea a manşonului, formând un soi de "umeri". Lungimea brăzdarului este de 14,5 cm, lăţimea tăişului este de 10 cm iar lăţimea manşonului este de 9-10 cm (fig. 123, 2). Un exemplar mai masiv provine de la Nižná Myšl'a, din care s-a păstrat numai tăişul. Acesta are o lungime de 21 cm şi o lăţime maximă de 15 cm (fig. 123, 3).

Tipul brăzdarelor simetrice, cu tăişul lat, a cunoscut o largă răspândire în mediul populaţiilor agricole din Europa perioadei romane târzii (Magomedov, 1990, p. 162).

Secerile. Sunt uneltele principale pentru strângerea recoltei. Cel mai mare număr de piese - nu mai puţin de 10 - s-a găsit în complexele arheologice din Slovacia estică (Jurečko, 1983, p. 378). Din păcate, marea majoritate a lor sunt inedite. În judeţul Satu Mare se cunosc două exemplare de seceri descoperite în aşezarea de la Lazuri, rămase inedite dar prezentate în expoziţia muzeului. În ţinuturile transcarpatice două exemplare au fost găsite de T. Lehóczky (1912, p. 767), în aşezarea de la Beregovo, laolaltă cu ceramică de culoare cenuşie. Ele fac parte din tipul celor cu cârlig de fixare perpendicular pe lamă. Muchiile secerilor sunt îngroşate iar tăişurile rupte. Lungimea porţiunilor păstrate este de 9 şi respectiv 15,3 cm iar lăţimea tăişului este de 1,7-1,8 cm. După părerea lui R.S. Minosjan (1978, a, p. 82), secerile de acest tip apar în perioada La Tène târzie, răspândindu-se ulterior în provinciile barbare ale Europei (Magomedov, 1990, p. 162).

Între secerile cunoscute se deosebeşte un exemplar aflat în stratul roman târziu din aşezarea de la Trstené pri Hornáde (fig. 123, 1). În raport cu celelalte exemplare, acesta este mai masiv, cu muchia îndoită şi cu cârlig unghiular mare. Lungimea liniară a secerii este de 30 cm, lăţimea tăişului atinge 3,5 cm. Mânerul din lemn este fixat prin două nituri.

Coasele. Se cunosc cca. 10 exemplare, din care 6 în Slovacia de Est (Bereš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1991, p. 172). Două exemplare întregi provin din depozitul de la Verchnjaja Vyznica (fig. 112, 2, 3). Din punct de vedere tipologic, coasele fac parte din aşa-numitele coase"cocoşate", din care cele mai timpurii se cunosc în regiunea din perioada La Tène târzie. În perioada romană ele se generalizează în Europa (Beranová, 1980, p. 100). Lungimea liniară a coaselor este de 37-44 cm, lăţimea maximă a tăişului de 4,4 cm iar "călcâiul" se îngustează spre capătul de fixare, terminându-se cu o prelungire. Lama coasei se fixa pe mâner cu ajutorul unei verigi speciale (fig. 112, 2-3; 123, 4).

Săpăliga. S-a găsit un singur exemplar în aşezarea Nižná Myšl'a (Bereš, Lamiová-Schmiedlová, Olexa, 1991, p. 172). Ea are muchia îngroşată cu proeminenţe, orificiul mânerului rectangular iar tăişul, îngust, arcuit şi lăţit în porţiunea activă. Lungimea săpăligii este de 17 cm

(fig. 123, 9). În regiune, săpăligile apar la sfârşitul primului mileniu î.e.n. (Lehóczky, 1912, p. 47). Ele au cunoscut o răspândire deosebită în civilizaţia dacică din zona carpatică, la începutul erei noastre (Glodariu, Iaroslavschi, 1979, p. 67-68, fig. 27-30), ceea ce probabil îşi găseşte explicaţia în caracteristicile terenului deluros al regiunii. În perioada romană târzie ele sunt puţin numeroase şi se găsesc în aşezările culturilor sincrone vecine (Magomedov, 1990, p. 162), păstrându-şi aceeaşi formă până în evul mediu. Amintim astfel exemplarul descoperit în aşezarea de la Smežany, din Slovacia estică (Budinský-Krička, 1963, p. 149, fig. 2).

Râşniţele. Părţile principale ale râşniţelor rotative reprezintă descoperiri obişnuite în majoritatea aşezărilor. La Kvasovo au fost descoperite zeci de piese semifabricate, iar la Trstené pri Hornáde 33 de fragmente şi 4 râşniţe întregi (Jurečko, 1983, p. 378).

Râşniţele se realizau din roci dure calcaroase, din speciile andezit şi alunit cuarţitic. Diametrul râşniţelor este cuprins între 33 şi 42 cm iar grosimea lor nu depăşeşte 5-10 cm. Suprafeţele active sunt netede, puţin bombate sau adâncite. Piatra fixă e prevăzută cu un orificiu pătrat sau rectangular, unde se fixa osia. Alergătoarea din aşezarea de la Nižná Myšl'a avea, lateral, două orificii pentru fixarea mânerului, spre marginea exterioară a suprafeţei nelucrătoare (fig. 123, 31-32).

În perioada romană, pe un teritoriu vast al lumii barbare, râşniţele de mână au exclus pe deplin râşniţele primitive, slab productive. În zona Tisei superioare ele înlocuiesc râşniţele de la începutul erei noastre, având suprafaţa conică activă de o mărime apreciabilă şi forma exterioară puţin deosebită (fig. 47). După toate probabilităţile, modificările în privinţa construcţiei lor sunt legate de tehnica mult mai simplă de confecţionare a râşniţelor din sec. II-IV e.n.

Cuţitele pentru vie. Tăişul lor este neted, lat, mult îndoit; o parte dinspre vârf şi mânerul sunt rupte. Faţă de exemplarele mai timpurii, descoperite la Galliš-Lovačka şi Malaja Kopanja, cele din perioada romană se deosebesc prin masivitate (fig. 123, 1a).

Foarfeci. S-au descoperit destul de frecvent, mai ales în mormintele culturii Przeworsk. Se deosebesc unele de altele prin lungimea şi lăţimea braţelor. Dimensiunile medii sunt cuprinse între 20 şi 22 cm (fig. 123, 10-12).

Uneltele de fierărie şi de orfevrar sunt reprezentate prin trei obiecte. Acestea sunt: o nicovală, un ciocan şi un creuzet. Nicovala face parte din categoria celor folosite la operaţii mărunte de fierărie. Piesa e confecţionată dintr-o singură bucată masivă de fier. În secţiune ea are forma rotundă, partea activă fiind puţin turtită. Partea inferioară este ascuţită, permiţând fixarea nicovalei în lemn, până la nivelul unei prelungiri laterale ce-o are. Înălţimea nicovalei este de 9 cm iar diametrul părţii active este de 4 cm (fig. 112, 4).

Laolaltă cu nicovala s-a găsit şi un aşa-numit ciocan pentru modelaj. El are dimensiunile nu prea mari, cu partea activă lată şi rotundă iar partea opusă în formă de pană. Orificiul pentru fixarea mânerului este trapezoidal. Lungimea ciocanului este de 7 cm (fig. 112, 5).

Creuzetul este realizat din lut amestecat cu nisip fin. Forma sa este conică, având lungimea de 6,4 cm (fig. 72, 1). Zeci de astfel de creuzete au fost descoperite în cursul săpăturilor din aşezarea fortificată de la Malaja Kopanja (fig. 41).

O grupă nu prea numeroasă de descoperiri o reprezintă uneltele de tâmplar. Din această categorie fac parte dălţi, un ciocan şi o pană.

Dălţile. Sunt instrumente de prelucrare a lemnului răspândite în perioada romană. Au fost confecţionate din fâşii de fier cu partea dinspre mâner îngustată şi cu partea dinspre tăiş lăţită şi ascuţită. Lungimea dălţilor variază între 18 şi 20 cm (fig. 123, 20-21).

Ciocan. Are forma puţin prelungă şi partea de lovire pătrată iar partea opusă subţiată. Mânerul său este din bară de fier cu capătul turtit. Lungimea ciocanului este de 15 cm iar cea a mânerului de 35 cm (fig. 109, 32).

Ic. Realizat prin ciocănire dintr-o singură bucată de fier. Partea activă este turtită iar în secţiune este pătrată. Partea opusă este ascuţită. Lungimea icului este de 14 cm (fig. 123, 14.)

Uneltele de olar sunt puţin cunoscute în complexele din zonă şi de aceea sunt cu atât mai importante descoperirile nu prea numeroase din unele aşezări. Pe Tisa superioară sunt cunoscute mai multe ustensile ce au servit la imprimarea decorului pe vasele cenuşii. Peste 50 de astfel de ustensile au fost descoperite la Beregsurány, alte câteva la Lužanka. Ele au fost confecţionate din lut prelucrat cu grijă, de abicei fără vreun degresant vizibil. Arderea lor este bună iar culoarea variază de la cenuşiu până la cenuşiu închis. Forma ustensilelor este foarte variată: cilindrică, în formă de ţigară, trapezoidală etc. Motivele ce urmau a fi imprimate se aflau, în majoritatea cazurilor, la ambele capete ale acestor ustensile şi erau diverse (fig. 120, 5, 12; 123, 22-25).

O grupă numeroasă şi variată o reprezintă uneltele şi ustensilele de uz casnic sau meşteşugăreşti. Între ele amintim: cuţite, brice, sule, perforatoare, fusaiole, greutăţi conice pentru război şi cârlige de pescar.

Cuţitele. O unealtă universală, folosită atât în producţie cât şi viaţa cotidiană. Intre obiectele de fier descoperite în complexele arheologice ocupă, din punct de vedere numeric, primul loc. De regulă sunt de dimensiuni nu prea mari, cu lungimea cuprinsă între 12 şi 16 cm, cu muchia dreaptă şi partea dinspre mâner îngustă (fig. 123, 17-19). Din marea masă se disting trei exemplare. Primul este un cuţit nu prea mare (cu lungimea de 10 cm), cu lama similară formei pumnalelor şi cu crestături pe muchie, lângă partea dinspre mâner (fig. 103, 14). Cel de-al doilea cuţit are lungimea de peste 22 cm, muchia dreaptă şi o demarcare a mânerului. Lama este îngustă iar mânerul este plat şi cu nituri (fig. 123, 29). Cel de-al treilea cuţit a fost confecţionat din bronz, în formă de frunză, cu lungimea de 9,4 cm (fig. 109, 20). Cuţite de bronz cu o astfel de formă, dar cu mânerul lung, sunt considerate a fi servit drept instrumente medicale în cultura Černjachov (Magomedov, 1990, p. 164), câtă vreme cuţitele de dimensiuni mai mici sunt socotite de toaletă (Feodorov, 1960, p. 141).

Bricele. S-au descoperit câteva exemplare. Ele au servit la croirea pieilor. Le este specific un tăiş scurt, arcuit. Partea dinspre mâner este prelungă, terminată într-un inel, sau scurtă, terminată cu un capăt îndoit. Lungimea exemplarului întreg este de 16 cm (fig. 123, 5-6).

De activitatea de prelucrare a pieilor şi de cojocărie se leagă diferite sule, perforatoare, ace, confecţionate din fier, bronz sau din os (fig. 123, 13, 15, 16).

Fusaiole. Constituie o descoperire frecventă în cuprinsul aşezărilor şi în morminte. Majoritatea au fost realizate la roata olarului. Forma lor este variată dar predomină cele bitronconice, specifice pentru culturile din sud-estul Europei în perioada romană târzie (Magomedov, 1990, p. 164). O înţelegere mai completă a acestei categorii de obiecte o dă grupul de fusaiole descoperit pe platforma de incinerare de la Soloncy, unde sunt cunoscute 41 de exemplare (Kotigoroško, 1987, p. 186-187).

Între ele predomină fusaiolele bitronconice, care se deosebesc unele de altele prin dimensiuni şi prin prezenţa sau absenţa unei arcuiri a bazei. Diametrul maxim este cuprins între 2,6 şi 4 cm iar înălţimea între 1,4 şi 2,7 cm. Laolaltă cu ele s-au găsit câteva fusaiole sferice şi plate (fig. 111). Rar întâlnite sunt fusaiolele (două la număr) în formă de butoiaş. Baza lor este delimitată iar pe corp sunt ornamentate cu două linii incizate (fig. 111, 28, 30).

Fusaiolele bitronconice, după cum a precizat V.E. Radziev'ka (1979, p. 20), puteau fi folosite perechi cu fusaiole suplimentare. În astfel de cazuri, fusaiola suplimentară nu numai că mărea greutatea celei principale dar făcea mai lentă operaţia de tors. În astfel de scopuri erau mai potrivite fusaiolele plate.

Greutăţi de război conice. Erau folosite pentru întinderea firelor la războaie de ţesut. Erau modelate grosolan din lut. Suprafaţa lor este fie netedă, fie puţin neregulată. Ele au forma piramidală sau conică, cu un orificiu în partea superioară iar înălţimea lor este în jur de 13 cm (fig. 98, 10; 123, 30).

Cârlige de pescuit. În cuprinsul aşezărilor s-au găsit câteva exemplare mari, cu lungimea de 5-6 cm (fig. 123, 7-8). În funcţie de forme şi de dimensiuni, ele se aseamănă cu actualele cârlige "pentru somni" şi au aceleaşi detalii constructive.

O grupă deosebită de descoperiri o reprezintă cheile, din care o mare parte s-au găsit în morminte. Dintre ele, patru exemplare făceau parte din inventarul unor morminte distruse de la Kvakovčjach (Lamiová-Schmiedlová, Mačala, 1991, p. 137, pl. IV, 4-7). Erau confecţionate din fier şi din bronz. În funcţie de formă se împart în două tipuri.

Tipul I cuprinde chei în formă de cârlige. Partea de jos este îndoită, partea de apucat are un orificiu pentru atârnat. Lungimea lor este de 14-15 cm (fig. 123, 26-27).

Chei similare sunt bine cunoscute în mormintele germanice din Slovacia de sud-vest (Kolnik, 1980, pl. LXVI, 25-26; CXXXI) şi în complexele culturii Przeworsk (Godlowski, 1977, p. 109, pl. XLIII, 9-13). T. Liana (1976, p. 140, fig. 1, 19) consideră acest tip de chei drept specific fazei B 1. O părere puţin diferită o are K. Godlowski, care consideră că ele sunt specifice pentru inventarul mormintelor din faza B 2/C 1, menţionând existenţa lor şi mai târziu, în faza C 1b (Godlowski, 1977, p. 109).

Tipul II cuprinde chei de fier în formă de ancoră. Au fost confecţionate din sârmă de fier, Mânerul lor este, de obicei, neted iar corpul lor este îndoit sub forma a două cârlige sau în forma literei "T". Lungimea lor variază între 16 şi 19 cm (fig. 123, 28).

Cheile de acest tip au fost răspândite în perioada romană târzie, inclusiv în cultura tumulilor carpatici şi în cultura Černjachov (Magomedov, 1990, p. 166, fig. 30, 3). Se cuvine însă să amintim că ele au fost cunoscute şi într-o perioadă mai veche, în cadrul complexelor din Dacia preromană (Glodariu, Iaroslavschi, 1979, fig. 59, 1-2).

Între categoriile de materiale din cuprinsul aşezărilor care nu au fost incluse în grupurile descrise mai sus, amintim materialele de construcţie ce au servit la consolidarea construcţiilor în lemn (cuie, scoabe, crampoane), pietrele de ascuţit şi clopoţeii. Aceştia din urmă pot fi puşi în legătură cu creştera vitelor, fiind rari şi, în consecinţă, ne vom opri mai amănunţit asupra lor.

Clopoţeii. S-au descoperit 4 exemplare în aşezările de la Streda nad Bodrogom, Košice, (Polla, 1969, p. 195, 204, fig. 10, 4), Šamudoviec (Gačkova, 1991, p. 159, pl. IV) şi Lužanka. Sunt toţi de tipul clopoţeilor de formă piramidală turnaţi cu urechiuşa decupată (la exemplarul de la Streda nad Bodrogom ea este puţin arcuită). Ei au fost modelaţi în piramidă în patru muchii având o secţiune de formă rectangulară. Limba lor este de fier, fixată cu o sârmă trecută prin orificiul din partea superioară a corpului. Înălţimea lor este cuprinsă între 4,2 şi 7,8 cm iar în partea inferioară au dimensiunile de 3,9 x 2,7-3,7 cm (fig. 85, 33; 123, 34).

Cei mai timpurii clopoţei piramidali, datând din sec. III-I î.e.n., au apărut în Egipt şi în Italia (Spear, 1978, p. 183, fig. 222), iar mai târziu s-au răspândit pe un teritoriu enorm, mărginit la est de Caucazul de nord şi la vest de fluviul Rhon (Morozovskaja, 1985, fig. 2).

În arealul carpatic ei au cunoscut o utilizare intensă în mediul sarmatic. Conform părerii lui O.H. Vaday (1989, p. 59), clopoţeii se confecţionau în atelierele romane provinciale. Exemplare analoage au fost descoperite în lagărul roman de la Gerulata (Pichlerová, 1981, p. 198-199) şi în necropola sarmatică de la Tisafüred-Tisaerveny (Vaday, 1989, pl. 114, 7).

In funcţie de dimensiuni, clopoţeii au funcţionalităţi diferite. Cei mici serveau drept pandantive, utilizate de femei, fiind fixaţi între mărgelele brăţării, cusuţi pe mânecă sau,mai rar,

intercalați în șirul de mărgele de la gât. În cadrul necropolelor sarmatice din câmpia ungară toți acești clopoței provin din morminte din sec. II - începutul sec. III e.n. (Vaday, 1989, p. 59-60).

Exemplarele mari, de tip Lužanka, se foloseau drept clopote atârnate de gâtul cornutelor mari și mici. Apariția lor în regiune poate să constituie o dovadă a existenței unor contacte ale ținuturilor de la Tisa cu lumea sarmatică.

d) Arme

Piesele de armament constituie o grupă relativ numeroasă în inventarul complexelor arheologice, majoritatea lor provenind din morminte. Ele sunt reprezentate prin: săbii, cuțite de luptă, vârfuri de suliță și de săgeți și părți metalice de la scuturi (umbones și mânere).

Săbiile. Arme pentru lupta de aproape. Se deosebesc între ele prin formă și lungime. Se grupează în două tipuri, dintre care primul predomină în regiune.

Tipul I. Sabie cu două tăișuri, cu lama nu prea lată (4-5 cm la bază), îngustându-se puțin în partea inferioară, cu vârful ascuțit, scurt. Adesea, în lungul părții centrale a lamei se află două caneluri. În funcție de lungimea lor, săbiile din tipul I se împart în două variante.

Varianta A - săbii scurte, cu lama lungă de 45-46 cm. Pe ambele exemplare, de-a lungul lamei, există caneluri (fig. 124, 6-7).

Varianta B - săbii cu lama îngustată spre vârf, lungi de 60,5 - 82 cm. Lungimea mânerului este de până la 19 cm (fig. 112, 1; 124, 1-5).

O lungime mai mare și capătul lamei cu o clară ascuțire le are sabia din mormintele distruse de la Kvakovčjach, dar starea de conservare nu a permis reconstituirea ei (Lamiová-Schmiedlová, Mačala, 1991, pl. I, 1). Aceasta nu a împiedicat efectuarea unei analize metalografice atât a săbiei cât și a fragmentului păstrat din cel de-al doilea exemplar.

Conform acestor analize, efectuate de M. Migokom (1993, p. 145-147), ambele săbii sunt damaschinate și au fost realizate după același procedeu. Ele au fost realizate prin sudarea a trei fâșii de oțel. Cele de la marginile lamei aveau o structură dură perlată, dobândită prin creșterea cantității de carbon iar fâșia de la mijloc era damaschinată. Cercetătorul este de părere că ele provin din morminte de incinerație și, în funcție de structura lor, pot fi incluse între săbiile caracteristice culturii Przeworsk, cultură în care se cunosc săbii realizate după o tehnologie asemănătoare.

De obicei, mânerele săbiilor cu două tăișuri au capătul de o anumită formă. În absența sa, sabia nu este comodă în timpul luptei și poate fi scăpată din mână. Dintre săbiile descoperite pe Tisa superioară numai la un singur exemplar, de la Ardanovo, s-a păstrat mânerul în întregime. (fig. 124, 2). Se presupune că astfel de butoni terminali vor fi existat și la alte mânere, păstrate fragmentar.

Dintre alte detalii ale săbiilor amintim bara transversală, un element de asemenea important, care proteja mâna de rănire în timpul luptei. Chiar dacă astfel de bare transversale - cu excepția sabiei de la Ardanovo - nu s-au păstrat, aceasta nu constituie o dovadă a absenței lor în vremea când săbiile erau utilizate. Mai probabil pare - și în această privință ne alăturăm părerii lui N.I. Sokolovski (1954, p. 129) - că astfel de bare vor fi fost realizate din materiale perisabile, cum ar fi lemnul sau cornul.

Săbiile lungi au servit, de regulă, drept armă a călărețului, fapt confirmat de descoperirea lor în morminte, laolaltă cu pinteni. Sabia scurtă este mai puțin comodă pentru lupta de pe cal și, mai curând, servea drept armă a luptătorilor pedeștri.

Apariţia săbiilor de tipul I în zona Tisei superioare este legată de pătrunderea triburilor celtice. În perioada romană, săbiile cu două tăişuri, în special cele lungi, au cunoscut o largă răspândire. Ele sunt cunoscute la Bosfor (Sokolovski, 1954), în Transilvania (Bóna, 1955, pl. XVII, 35) şi sunt deosebit de numeroase în mormintele culturii Przeworsk (Smiško, 1932, pl. II, 6-9; Godlowski, 1970, p. 10-27).

Ordonarea cronologică a săbiilor amintite, întocmită de către E. Godlowski (1970, p. 12-13, fig. 3), permite atribuirea variantei B a tipului I fazei C 1a. Puţin mai devreme au fost folosite săbiile cu vârful ascuţit (Kvakovčach).

Tipul II. Este reprezentat prin două exemplare, aşa-numitele Skramosaksov (Demmin, 1891, p. 329), din colecţia lui T. Lehóczky (FZKM, N. B 147, 1, 5). Acestea sunt săbii cu un singur tăiş, cu lama îngustă (3,3-3,7 cm la bază) şi cu vârful prelung ascuţit. În secţiune, lama are forma în trei muchii sau cea de ic. Porţiunea dinspre mâner a fost sudată la cald la un loc cu lama. Ea este lată, cu o şănţuire centrală şi cu orificii pentru nituri. Lungimea săbiilor este de 47 şi respectiv 54 cm (fig. 124, 8-9). Săbii similare se cunosc în complexele Daciei preromane (Glodariu, Iaroslavschi, 1979, p. 138, fig. 71, 1). Deosebirea constă numai în lipsa la exemplarele din Transilvania a trecerii bruşte de la muchie la mâner. Aceeaşi afirmaţie se poate face şi despre săbiile din mormintele cvazilor din zona Dunării mijlocii, unde ele există în decursul întregii perioade romane timpurii (Bóna, 1955, p. 265-266). Într-o perioadă mai scurtă, în faza B 2, le datează K. Goldlowski (1984, fig. 3, 14).

Cuţitele de luptă. S-au găsit la Bratovo şi la Ardanovo (fig. 105, 22; 124, 15). Mai bine păstrat este exemplarul de la Ardanovo. Lungimea lamei este de 31 cm iar lăţimea de 4,6 cm. Face parte din categoria cuţitelor lungi cu muchia dreaptă şi cu partea dinspre mâner plată şi lată. Prin formă se aseamănă cu săbiile de tip II.

Vârfurile de suliţă. Este cea mai răspândită armă de atac, care a fost găsită nu numai în morminte ci şi în aşezări. Toate sunt prevăzute cu manşon, deosebindu-se unele de altele prin formă şi prin secţiunea lamei, grupându-se în cinci tipuri principale.

Tipul I. Vârfuri cu lama îngustă, prelungă, romboidală în secţiune. Lungimea lor este cuprinsă între 25 şi 28,5 cm (fig. 124, 16-18).

Tipul II. Vârfuri cu lama în formă de frunză de dafin şi secţiunea rombică. Lungimea exemplarului ilustrat este de 25 cm (fig. 124, 19). În clasificarea vârfurilor de suliţă propusă de K. Godlowski (1977, p. 204, 217), tipurile noastre I şi II se datează în etapa C 1 - C 2.

Tipul III. Lama este în formă de frunză sau alungită, cu o nervură reliefată de-a lungul axei. Lungimea acestor vârfuri de suliţă e cuprinsă între 10,6 şi 22 cm (fig. 105, 10-11). Prezenţa nervurii mediane reliefate de pe lamă a fost caracteristică pentru vârfurile de lemn din epocile Hallstatt şi Latène. Ea se mai întâlneşte şi la exemplarele dacice din sec. I (Glodariu, Iaroslavschi, 1979, p. 132-133, fig. 70). Existenţa acestui tip în perioada romană târzie este pusă în legătură cu aşa-zisa "renaştere celtică", care ar fi început la limita dintre sec. II-III e.n. (Ščukin, 1973, p. 21).

Cele mai apropiate analogii pentru vârfurile de tip III de la Bratovo le aflăm în inventarul mormintelor Przeworsk de la Perepelnik şi Dobrostane, care sunt datate în prima jumătete a sec. III e.n. (Smiško, 1932, p. 84, pl. II, 1, 4-5).

Tipul IV. Lama este romboidală, puţin alungită, cu secţiunea lenticulară. Lungimea vârfului este de 21 cm (fig. 124, 20). Prin forma sa se apropie de vârfurile de la Dobrodzen, atribuite de K. Godlowski (1977, p. 65, pl. LXVIII, II) fazei târzii a perioadei romane târzii.

Tipul V. Vârfuri cu lama în formă de pumnal şi secţiune romboidală. Lungimea piesei întregi este de 17,4 cm (fig. 105, 9; 124; 21).

Călcâiele de lance. Un alt element al acestei arme ofensive erau călcăiele de lance. Acestea au secţiunea rotundă, o formă conică şi lungimea cuprinsă între 6 şi 10 cm (fig. 124, 13-14).

Armamentul defensiv al luptătorilor este reprezentat de părţile metalice ale scuturilor şi de fragmente de armuri. Dintre acestea din urmă fac parte resturile de armură din mormântul apartinând culturii Przeworsk de la Lesné (Budinský-Krička, 1967, p. 309-310) şi fragmentul de coif roman cu reprezentarea Minervei. Aceasta este o piesă unică, găsită în secolul trecut la Nižný Žipov (Slovacia de est), dar, din păcate, nu s-a păstrat până azi şi ne este cunoscută numai pe baza menţionării sale în literatura mai veche (Kreković, 1987, p. 264).

Dintre elementele metalice ale scuturilor sunt cunoscute cca. 20 de **umbones**. O parte din ele pot fi grupate în funcţie de forma vârfurilor în câteva tipuri principale.

Tipul I. Umbo de formă conică înalt şi o bordură lată orizontală pentru fixare, prevăzută cu câte 4 nituri. Partea centrală este înaltă, îngustă, puţin îngroşată la capăt. Diametrul este de 15,9-16,5 cm, înălţimea de 12,5-14,5 cm iar lăţimea bordurii orizontale de fixare este de 2 şi 3,5 cm (fig. 124, 10).

Astfel de **umbones** se întâlnesc destul de des în cadrul complexelor culturii Przeworsk (Kozak, 1984, p. 28). După clasificarea lui M. Jahn (1916, p. 178), ele fac parte din tipul 7 A şi datează din sec. II e.n. În aceeaşi perioadă sunt datate şi de T. Liana (1970, p. 472). K. Godlowski (1977, p. 68-69, pl. XLIX, 3; L, 8) consideră că **umbones** de tip 7 A sunt caracteristice pentru faza B 2, dar au putut exista şi mai târziu.

Ca o variantă a acestui tip menţionăm un **umbo** cu conicitatea bazei mai evidentă şi cu vârful mai mic (fig. 124, 12).

Tipul II. **Umbones** de formă mai scundă, cu bordura orizontală pentru fixarea mai lată, prevăzută cu trei nituri. Gâtul de formă cilindrică se termină într-un vârf scurt. Diametrul **umbo**-ului ilustrat este de 14 cm iar înălţimea de 8,5 cm (fig. 105, 20). El a fost descoperit în tumulul de la Bratovo, împreună cu ceramică terra sigilata de tip Dragendorf 37 şi - în funcţie de aceasta - datează de la începutul sec. III e.n.

Tipul III. **Umbo** cu gât cilindric ce se arcuieşte concav spre vârful ascuţit, îngroşat, cu interiorul gol. Diametrul bordurii orizontale de fixare este de 15-16 cm iar înălţimea de 5-8 cm (fig. 125, 16). Un **umbo** analog din mormântul aparţinând culturii Przeworsk de la Kapustiancy se datează de la sfârşitul sec. II - prima jumătate a sec. III e.n. (Kozak, 1984, p. 39, fig. 36, 27).

Mânerele de scut. Mânerele au fost găsite laolaltă cu **umbones** descrise mai sus. Mânerul propriu-zis este, de obicei, arcuit, cu plăci de fixare rectangulare şi capete trapezoidale sau semicirculare. În mormântul 50 de la Zemplin plăcile rectangulare ale mânerului erau lărgite la capete (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. VI, 21). Lungimea mânerelor este cuprinsă între 14 şi 20 cm (fig. 105, 18, 28; 124, 11; 125, 9). În majoritate fac parte din tipul IX al clasificării lui M. Jahn (1916, p. 183, fig. 219-220) şi sunt mânere specifice pentru scuturile culturii Przeworsk (Kozak, 1984, p. 29; Godlowski, 1984, fig. 4, 25-26; 5, 12-13).

Pintenii. Ei aparţin echipamentului luptătorilor călări. În majoritatea cazurilor sunt pinteni nu prea mari, cu umeri mici şi largi şi butoni mici la capete. Spinul este scurt, masiv, uneori cu muchii. După M. Jahn (1921, p. 48-49), acest tip datează din sec. II e.n.. Au dobândit o largă răspândire în cadrul culturii Przeworsk, unde sunt specifici pentru etapa B 2 - B 2/C 1 (Godlowski, 1977, p. 87-88).

Se cunosc şi un număr redus de pinteni care au umeri asimetrici şi butoni nu prea mari la capete. Spinul lor este scurt şi masiv iar sub el se află un cârlig (fig. 105, 25-26, 37). Pinteni de

acest tip apar la începutul perioadei romane târzii şi sunt specifici pentru faza C 1b (Godlowski, 1977, p. 87, 90).

Pintenul cu aripile terminate cu nituri e cunoscut doar prin exemplare descoperite izolat. Spinul este îngust, lung, cu îngroşări şi cu vârf ascuţit. Sub vârf se află un nit similar celor de pe extremităţile umerilor. Lărgirea umerilor este de 7,5 cm iar lungimea acului este de 4 cm (fig. 98, 14).

Pinteni similari au fost descoperiţi în mormântul 2 din necropola Lenna, unde a fost găsit şi un aureus din perioada tetrarhiei (268-273) (Schulz, 1953, pl. III, 1; XIII, 3).

e) Podoabe şi obiecte pentru toaletă.

Această categorie de obiecte de inventar este compusă dintr-o largă varietate de obiecte din fier, bronz, argint, aur, sticlă, os şi pietre semipreţioase. Din ea fac parte fibulele, paftalele, brăţările şi pandantivele.

Fibulele sunt diverse şi se deosebesc unele de altele prin construcţie şi prin materialul din care au fost confecţionate. În clasificarea lor am folosit schemele tipologice şi cronologice întocmite de O. Almgren (1923), A.K. Ambroz (1966), T. Kolnik (1965; 1981), W. Jobst (1975) şi de alţi cercetători contemporani.

Fibulele tubulare de tip Almgren 79. Capul masiv, arcul împodobit cu o nodozitate este ornamentat cu argint. Piciorul este îngroşat, îndoit, cu buton iar portagrafa înaltă. Confecţionată din fier. Lungimea este cuprinsă între 4,9-5 cm (fig. 125, 2). Acest tip de fibule erau confecţionate în cantitate apreciabilă în Panonia şi au fost larg răspândite în Europa nordică. A.K. Ambroz (1966, p. 38, pl. 7, 7, 9) le datează în sec. II e.n., menţionând că forme târzii ale acestora au existat şi în sec. III e.n.. Pe teritoriul de răspândire al culturii Przeworsk, în Polonia, A. Godlowski (1984, p. 337, fig. 4, 6) le atribuie fazei B 2, adică perioadei lui Domiţian şi Hadrian. Conform părerii lui M. Lamiová-Schmiedlová (1961, p. 19), ele apar în sec. I e.n., dar s-au răspândit pe teritoriul Slovaciei în secolul următor.

Fibulă tubulară de tip Almgren 86. Capul masiv, resortul lung şi ornamentată cu crestături pe arc. Piciorul este îndoit, cu o îngroşare mică terminală. Portagrafa este înaltă. Este confecţionată din bronz. Lungimea: 4,5 cm (fig. 125, 5).

O fibulă similară a fost descoperită în mormântul 175 din necropola de la Abraham (Kolnik, 1980, pl. L). W. Jobst (1975, p. 42, pl. 8, 54-56) datează acest tip în sec. II e.n., iar T. Kolnik (1981, fig. 6, 7) consideră că perioada existenţei lor poate fi limitată la cea de-a doua jumătate a acelui secol. În castrul roman de la Ilişua datarea lor este precizată şi mai fin, în cel de-al treilea sfert al sec. II. e.n.. În legătură cu fibulele din acest castru se preciza că ele sunt produse ale atelierelor nordico-panonice (Protase, Cociş, Gaiu, 1993, p. 52, fig. 2, 27).

Fibulele de tip Almgren 141. Constituite din două părţi cu un resort lung şi cu capul rectangular. Arcul este îndoit în unghi drept. Piciorul este rotund, cu portagrafă înaltă. Este confecţionată din bronz. Lungimea: 3 cm (fig. 125, 1). După părerea lui M. Lamiová-Schmiedlová (1961, p. 20), astfel de fibule se găsesc laolaltă cu fibule de tip Almgren 79 şi apar în sec. I e.n., dar pe teritoriul Poloniei, în cadrul culturii Przeworsk, sunt caracteristice pentru sec. II şi începutul sec. III e.n., după K. Godlowski (1984, p. 337, fig. 4, 4), care atribuie fibule asemănătoare fazei B 2.

În necropola de la Zemplin (mormântul 23), fibula de tip A 141 era asociată cu un pieptene de tip Thomas B 1, cu un umbo de tip Jahn 7 A, precum şi cu o găleată de tip Eggers 40 (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. III, 22-23, 31; IV, 5).

Fibulă din două părţi cu crestături în "pieptene" şi cu portagrafă înaltă. Resortul are 10 spire şi o cordare exterioară. Este confecţionată din bronz. Lungimea: 5,5 cm (fig. 125, 6). Cele mai apropiate analogii se găsesc în complexele din Slovacia, între care şi în mormântul 70 al necropolei de la Bešeňov (Kolnik, 1967, p. 232, pl. X), unde ele au fost găsite în asociere cu piese din a doua jumătate a sec. II e.n., în mormântul 220 de la Abrahám (Kolnik, 1980, pl. LXI) şi în aşezarea Beluša (Pieta, 1974, p. 97, fig. 6, 11).

Fibulele din acest tip au cunoscut o largă răspândire în Panonia, în zona Tisei şi - în parte - în Slovacia (Vaday, 1989, p. 76-77, fig. 12; Pieta, 1974, p. 97). Cel mai mare număr de variante ale lor se cunosc în castrul de la Ilişua, unde fibule analoage sunt datate în prima jumătate a sec. II e.n., fără a fi exclusă şi o datare mai târzie (Protase, Cociş, Gaiu, 1993, p. 52, fig. 1-2). Pe teritoriul Poloniei ele sunt datate de unii în faza B 2/C 1 (Godlowski, 1984, fig. 5, 3) iar de alţii şi într-o perioadă mai târzie, în faza C 1 (Pietrzak, 1988, fig. 9 a, b).

Fibula de tip Almgren 126, cu o creastă lată pe cap şi cu piciorul lăţit. Confecţionată din fier. Lungimea: 2,3 cm (fig. 125, 7). A cunoscut cea mai mare răspândire în perioada de trecere de la faza timpurie la cea târzie a epocii romane în zona Vistulei inferioare (Ambroz, 1966, p. 39, pl. 7, 15). Părerea lui A.K. Ambroz este confirmată de materialele descoperite recent în mormintele culturii Velbar, unde astfel de fibule sunt datate în faza B 2/C 1 (Pietrzak, 1988, p. 53, 61, fig. 6, a, b). În aceeaşi perioadă sunt datate fibulele analoage din complexele culturii Przeworsk de către K. Godlowski (1984, fig. 5, 1).

Fibula de tip Almgren 247. Are corpul îndoit în unghi, o plăcuţă semielipsoidală pe cap. Este confecţionată din bronz. Lungimea: 3,5 cm (fig. 125, 12).

Acest tip de fibulă îşi găseşte analogii pe teritoriul sarmaţilor vestici, în faza timpurie a perioadei romane târzii (Vaday, 1989, p. 80, fig. 13), pe teritoriul culturii Púchov (Pieta, 1982, p. 46, pl. X, 7, 11), în mormântul de înhumaţie 35 din necropola romană de la Rusovcy, unde ele sunt datate în sec. III e.n. (Kraskovska, 1974, p. 162, fig. 82, 6).

Astfel de fibule se confecţionau în provinciile nord-vestice ale imperiului. La Lauriacum ele se întâlnesc în prima perioadă a oraşului civil şi pot fi datate la sfârşitul sec. II - începutul sec. III e.n. (Jobst, 1975, p. 65-66, pl. 20, 146).

O fibulă puţin deosebită de tipul în discuţie este cea "cu genunchi" din mormântul de la Kvakovčach (cu o plăcuţă în formă de semilună pe cap). Autorii cercetării consideră că o pot data în sec. II e.n., menţionând existenţa unor astfel de fibule şi în sec. III e.n. (Lamiová-Schmiedlová, Mačala, 1991, p. 135, pl. IV, 2).

Fibule din două părţi cu piciorul prins dedesubt. Arcul lor este îndoit, uneori semicircular iar piciorul lat, trapezoidal. Resortul, în ambele cazuri, este rupt dar, de obicei, era scurt. Sunt confecţionate din bronz. Lungimea lor este de până la 6,2 cm (fig. 125, 14).

M. Lamiová-Schmiedlová (1961, p. 21, pl. XXIII, 8) datează acest fel de fibule la sfârşitul sec. II şi în sec. III e.n.Tot în sec. III e.n. sunt datate în complexele dezvelite în Muntenia (Bichir, 1984, p. 50, pl. XLI) iar în Polonia, în faza timpurie a perioadei romane târzii (Godlowski, 1970, pl. VI, 30).

Fibule dintr-o singură bucată, cu piciorul prins dedesubt, cu resort scurt şi cordare exterioară. În perioada romană târzie ele s-au răspândit pe un teritoriu enorm (Ambroz, 1966, p. 58). Erau preferate în mediul sarmatic de vest (Vaday, 1989, p. 86) şi în zona Tisei superioare, unde până în prezent se cunosc 37 de exemplare din 18 puncte. Erau confecţionate din fier, bronz sau argint. Lungimea lor este cuprinsă între 6 şi 7,8 cm. Pe Tisa superioară ele se grupează în cinci variante:

Varianta A. Din sârmă cu secţiunea rotundă, cu arcul îndoit în formă de "genunchi" sau semicircular şi cu picior îngust (fig. 125, 13).

Varianta B. Din sârmă cu secţiunea rotundă, cu arcul îndoit în formă de "genunchi". Piciorul este puţin mai lat decât la varianta A şi este faţetat (fig. 125, 38).

Varianta C. Arcul este îndoit simetric, piciorul este puţin mai lat iar secţiunea sa este semicirculară (fig. 103, 1; 105, 17).

Varianta D. Masive, cu arcul turtit, şlefuit, lat şi îndoit asimetric. Piciorul este lat (fig. 103, 3-5; 125, 32).

Varianta E. (= Almgren 166). Tip "ungar". Arcul este îngust, cizelat, îndoit în semicerc şi împodobit cu două nodozităţi faţetate. Piciorul este puţin mai lat decât arcul şi are, de asemenea, două nodozităţi. Argint (fig. 125, 21).

Datarea sumară a fibulelor dintr-o singură bucată este sfârşitul sec. II - sec. V. e.n. (Ambroz,1966, p. 58-59; Vaday, 1989, p. 87). Cea mai timpurie este varianta A, care a apărut în mediul sarmatic din zona dintre Tisa şi Dunăre, la sfârşitul sec. II e.n. (Párducz, 1956, p. 160-161), continuând să fie folosită şi în decursul secolului următor (Vaday, 1989, p. 86). Momentul apariţiei variantei A este confirmat şi de materialele din necropola de la Očikov, din sud-vestul Slovaciei, unde, în mormântul 222, o fibulă analoagă a fost găsită laolaltă cu un vas terra sigillata de la sfârşitul sec. II - începutul sec. III e.n. (Kolnik, 1965, p. 202). Această variantă a existat în paralel cu fibule din celelalte variante, dar I. Zeman (1961, p. 180-188) subliniază că ele au fost caracteristice mai cu seamă pentru prima jumătate a sec. III e.n..

Fibulele cu piciorul faţetat (varianta B) sunt datate de K. Godlowski (1970, pl. III, 5) în faza târzie a perioadei romane târzii, datare confirmată şi de poziţia acestei variante în complexele sarmaţilor din vest (Vaday, 1989, p. 86, fig. 15, 8).

Tipul "ungar" de fibulă dintr-o singură bucată s-a răspândit, după părerea lui T. Kolnik (1965, p. 204), la sfârşitul sec. II şi în prima jumătate a sec. III e.n. în ţinuturile locuite de sarmaţi şi cvazi din regiunea Dunării, unde erau confecţionate mai cu seamă din argint. Această părere şi-a găsit confirmarea în noile descoperiri din Ungaria (Vaday, 1989, p. 86).

Varianta C şi-a avut perioada de maximă răspândire în prima jumătate a sec. III e.n., dar a continuat să existe până la sfârşitul sec. IV sau începutul sec. V e.n. (Kolnik, 1965, p. 210, fig. 12, 3, 13).

Fibulele din vaianta D sunt datate de către A.K. Ambroz (1966, p. 59) la sfârşitul sec. III - începutul sec. IV e.n. iar I. Bóna (1963, p. 289, pl. LII, 2) le datează până la sfârşitul sec. IV în complexele cvazilor din Ungaria. Cel mai mare număr de fibule din această variantă a fost descoperit în necropola din sec. IV e.n. de la Koštelec nad Chana (Moravia), unde alături de ele se găsesc şi cele rotunde din sârmă (Zeman, 1961, p. 180-188).

Fibulă dintr-o bucată cu arcul curbat semicircular. Resortul are 4 spire şi cordare exterioară, piciorul este lăţit, scurt, portagrafa plată. Arcul cizelat este ornamentat cu mici alveole iar piciorul este faţetat. Este confecţionată din bronz. Lungimea: 6,1 cm (fig. 125, 31).

O fibulă analoagă s-a găsit în mormântul 1 din necropola Sládkovičovo II din sud-vestul Slovaciei (Kolnik, 1980, pl. CLXV, A), iar altele în complexele funerare de la Koštelice, în nordul Moraviei, pe care K. Godlowski (1970, p. 88, pl. XXI, 22, 24, 27) le datează în faza C 2 (250-325).

Fibula de tip Almgren 211. Construită din două bucăţi, în formă de "T", cu arcul arcuit. Resortul este lung, cu butoi la capete. Cordarea din faţă se sprijină printr-un buton pe cap. Pe arc sunt plasate nodozităţi faţetate; portagrafa este plată. Este confecţionată din bronz. Lungimea: 5,3 cm (fig. 125, 20).

După părerea lui A.K. Ambroz (1966, p. 72, pl. 12, 20), astfel de fibule sunt podoabe sarmatice specifice zonei Tisei mijlocii la sfârşitul sec. II şi începutul sec. III e.n.. În mod obişnuit, tipul A 211 este atribuit perioadei romane târzii. T. Kolnik (1964, p. 417) plasează apariţia lor în ultimele decenii ale sec. II e.n.. Analogii directe se cunosc în mormântul II "princiar" din necropola de la Strážne, bogat în importuri (Ondrouch, 1957, p. 222-227, pl. 29, 3-9), care sunt atribuite, în general, fazei C 2 după H.J. Eggers, adică perioadei cuprinse între 200 şi 300.

Fibule din două bucăţi cu portagrafa tăiată oblic. Sunt confecţionate din bronz (fig. 125, 34). A.K. Ambroz (1966, p. 73, pl. 12, 14) le datează în sec. III e.n., fără a exclude posibilitatea ca ele să fi continuat să existe şi la începutul secolului următor. Un exemplar similar celui de la Tisa superioară îl cunoaştem din necropola aparţinând culturii Černjachov de la Ružičanka, unde este datat între 220-280/290 (Šarov, 1992, p. 197, pl. VI, 84). Posibilitatea datării acestor fibule la începutul sec. IV este confirmată de materialele descoperite în necropola de la Udeni, în asociaţie cu o monedă a împăratului Galerius (302-303) (Bichir, 1984, p. 46). Într-o perioadă mai timpurie (sec. II-III e.n.), fibule de acest fel sunt datate în Moldova, în mediu carpic (Sanie, 1981, p. 182, pl. 47, 10).

Fibule din două bucăţi îndoite cu piciorul prins dedesubt = Almgren, grupa IV. În perioada romană târzie au fost răspândite pe un teritoriu vast. În ţinuturile Tisei superioare se grupează în câteva variante:

Varianta A. Din sârmă cu secţiunea rotundă, cu arcul îndoit în formă de "genunchi" şi cordare inferioară (fig. 125, 22). După E.L. Gorochovskij (1988, p. 42, fig. 9), astfel de fibule datează aproximativ între 230-280 e.n..

Varianta B. Fibulă similară celei precedente, dar cu un inel din granule plasat pe piciorul prins dedesubt (fig. 125, 23). Pe baza importurilor cu care s-au găsit asociate, astfel de fibule sunt datate în sec. III e.n. (Ambroz, 1966, p. 67, pl. 11, 8).

Varianta C. Fibulă cu arcul în muchii, îndoit, în formă de placă şi cu picior faţetat. Este confecţionată din bronz. Lungimea: 6 cm (fig. 125, 30). După clasificarea lui A.K. Ambroz (1966, p. 64, pl. 11, 12-15), aceasta se include în varianta 3, care este databilă în sec. IV e.n.. Cele mai apropiate analogii se cunosc la Dulceanca, unde s-au găsit laolaltă cu monede de la Galienus (253-268 e.n.) şi Claudius II (268-270), precum şi la Udeni, asociate cu o monedă de la Galerius (302-303) (Bichir, 1984, p. 51). Într-un interval de timp mai scurt se datează o fibulă de acest tip din necropola de la Žurovka, atribuită fazei a III-a a necropolelor culturii Černjachov, care în datare absolută corespunde anilor 270-300 e.n. (Bažan, Gej, 1992, p. 153-154, fig. 14, 20).

Varianta D. Fibule cu arcul îndoit în formă de "genunchi" sau în unghi drept, având cordarea exterioară şi o prelungire pe cap (fig. 125, 26-27). După părerea lui T. Kolnik (1965, p. 206), ele apar în zona Dunării mijlocii sub influenţa formelor de fibulă arbaletă cu portagrafă înaltă din zona Tisei.

Varianta E. Fibule cu arcul îndoit, plat. Piciorul este cu puţin mai îngust decât arcul (fig. 125, 33). Un exemplar analog din cadrul necropolei Černjachov de la Kosanovo se datează la sfârşitul sec. III - începutul sec. IV. en. (Šarov, 1992, pl. IV, 47). Ele sunt datate mai larg, între mijlocul sec. III şi mijlocul sec. IV e.n. de către Gh. Diaconu (1973, pl. VIII).

Fibule de tip Almgren 190. Au forma de "T" cu un soi de balama, cu arcul masiv, în muchii, cu balama tubulară şi cu portagrafa lungă, plată (fig. 125, 42). Corpul este faţetat. Pe cap are trei bulbi, detaliu specific acestui tip, ceea ce a dus la denumirea de "fibule cu capete de ceapă". Ele apar în provinciile din preajma Dunării, de unde ajung până la Rin, în provinciile

estice şi în mediul barbar al Europei (Ambroz, 1966, p. 74; Lamiová-Schmiedlová, 1961, p. 24). Exemplare similare sunt cunoscute din morminte romane de la Rusovcy, unde I. Kraskovska (1974, p. 151-152) le datează în cel de-al doilea şi al treilea sfert al sec. IV e.n.. Gh. Diaconu (1973, pl. VIII) le datează mai larg, în întreg secolul IV, câtă vreme alţii le datează doar în cea de-a doua jumătate a aceluiaşi secol (Lamiová-Schmiedlová, 1961, p. 24; Jobst, 1975, p. 101-102, pl. 37).

Cataramele. Sunt confecţionate din fier şi din bronz. După formă şi tehnica de realizare se împart în trei tipuri principale.

Tipul I. Din fier cu lama rectangulară dintr-o singură bucată. Dimensiuni: 2,1-2,8 x 2,8-3,1 cm (fig. 125, 15). Simplitatea construcţiei lor a contribuit la răspândirea lor în zone vaste, perioada culminantă de utilizare fiind B 2 - C la (Madyda, 1977, p. 409).

Tipul II. Catarame rectangulare, din două părţi. Sunt confecţionate din fier. Dimensiuni: 3,5-3,7 x 2,8-3 cm (fig. 103, 10). După R. Madyda (1977, p. 409, pl. III, 7), cataramele cu o astfel de construcţie sunt specifice fazei târzii a perioadei romane târzii.

Tipul III. Catarame turnate din bronz, ovale sau rotunde, îngroşate în partea din faţă. De obicei, au dimensiuni medii: 4 x 3 cm (fig. 109, 9-14). Aceste catarame reprezintă unul din cele mai caracteristice detalii ale îmbrăcăminţii în mediul cultural din perioada romană târzie pe un vast teritoriu al lumii barbare din Europa de sud-est.

În acest tip se încadrează catarama cu lama prelungă, ovală, descoperită în necropola Iza I, laolaltă cu un capăt de curea (fig. 103, 17-18). Ambele obiecte sunt ornamentate cu incizii semicirculare. Se consideră că astfel de catarame sunt caracteristice pentru culturile europene, datându-se la sfârşitul fazei C 2 până la începutul fazei E (Rafalovič, 1986, p. 189.

Brăţările. Constituie un grup limitat numeric de podoabe feminine. Dintre ele se disting câteva exemplare. În primul rând amintim două brăţări din bronz cu terminaţiile în capete de şerpi. Una din ele este confecţionată din sârmă şi reprezentarea ofidiană este tratată realist (fig. 112, 6). Cea de-a doua, sub formă de bandă, are capetele de şarpe stilizate şi a fost găsită la Beregsurány (Istvánovits, 1993, pl. V, 100).

Motivul şarpelui în bazinul carpatic are prototipuri tracice încă din sec. VI î.e.n. (Meljukova, 1979, p. 231), menţinându-se în cadrul arealului şi într-o perioadă mai târzie, în special în civilizaţia dacică, fapt pe care îl semnalam şi în capitolul precedent.

Brăţări analoage se cunosc şi în alte, teritorii, în culturi sincrone. Astfel, o brăţară din bandă, cu terminaţii ofidiene, a făcut parte din mormântul 4 al necropolei de la Holmskoe, datat la sfârşitul sec. II - prima jumătate a sec. III e.n. (Gudkova, Fokeev, 1984, p. 32, fig. 2, 4).

Următoarele două brăţări fac parte din tipul cu terminaţiile uşor îngroşate. În secţiune ele sunt rotunde şi au fost confecţionate din bronz şi din aur (fig. 91, 10). Brăţara din aur din mormântul "princiar" II de la Ostrovany se datează, pe baza importurilor şi a fibulelor, la sfârşitul sec. III e.n. (Reinach, 1894, p. 401, fig. 2; Krekovič, 1987, p. 268).

În cadrul arealului carpatic, astfel de brăţări se întâlnesc în morminte sarmatice. O. Vaday (1989, p. 51-51) consideră că ele nu sunt o producţie locală, ci sunt de provenienţă răsăriteană şi, în general, sunt caracteristice pentru perioada sarmatică târzie - hunică.

Pandantivele. Reprezintă o grupă destul de numeroasă de podoabe, care se deosebesc între ele prin formă, material şi tehnica de confecţionare. O mare parte din pandantive au fost găsite pe platforma de jertfă de la Soloncy. Ele se împart în 7 tipuri.

Tipul I. Este cel mai bine reprezentat (21 exemplare) şi cuprinde pandantive "găletuşă" cu trei variante, dintre care primele două variante au fost confecţionate din fier.

Varianta A. Pandantive scunde cilindrice, cu partea inferioară plată. Înălţimea corpului (5-7 mm) este egală sau mai mică decât diametrul său. Corpul, în cazuri izolate, este crestat (fig. 103, 11; 110, 1-12).

Varianta B. Pandantive cu corpul cilindric şi cu partea inferioară semisferică. Înălţimea corpului: 8-13 mm, diametrul: 7-9 mm (fig. 110, 13-15). Unul din pandantive este decorat pe corp cu două şănţuiri orizontale (fig. 110, 14).

Varianta C. Pandantive din aur cu formă prelungă şi partea inferioară cilindrică. Înălţimea corpului: 11-12 mm, diametrul: 7-8 mm. Sunt ornamentate în filigran cu dungi, granule şi nervuri orizontale (fig. 110, 25-26, 29).

Se consideră că ideea pandantivelor în formă de "găletuşe" a apărut în zona nord-pontică la sfârşitul mileniului I î.e.n.. Deja la începutul erei noastre astfel de pandantive, din varianta A, apar la daci (Berciu, 1981, fig. 91, 4-5), apoi la sarmaţi, sciţii târzii ca şi în mediul culturii Przeworsk (Bobrovskaja, 1991, p.227). În perioada romană târzie aceste pandantive s-au răspândit pe teritoriile Europei centrale şi estice, fiind una din podoabele feminine cele mai apreciate.

Pandantivele din varianta B se întâlnesc rar. Ele sunt cunoscute pe baza inventarului unor morminte din sec. IV e.n. la Koštelče na Hane (Zeman, 1961, p. 276-277) şi la Kaborga IV (Magomedov, 1979, p. 59, 61, pl. IX, 11-12). Cea mai apropiată analogie pentru pandantivele de tip C a fost găsită în mormântul 79 al necropolei de la Dănceni (Rafalovič, 1986, pl. XXII, 12). După K. Godlowski (1970, p. 23, 30, 41, 72, 85), "găletuşele" cu filigran provin dintr-un şir de complexe ale fazei C 2 a culturii Przeworsk şi din cele ale grupei Liuboschitz de pe Oder. Pandantivul de la Cejkov se datează la sfârşitul sec. III e.n. (Kreković, 1987, p. 268).

Răspândirea peste tot a pandantivelor "găletuşă" ne face să presupunem că producerea lor specializată se făcea în atelierele romane provinciale. Ne gândim mai cu seamă la pandantivele din aur, a căror confecţionare presupune o măiestrie deosebită.

Tipul II. Pandantiv în formă de semilună din foaie subţire de aur cu o tortiţă sudată (fig. 110, 28). Astfel de pandantive semilunare sunt cunoscute încă din epoca bronzului (Hajek, 1957, fig. 8, 1-2) iar în mileniul I e.n. s-au răspândit în întreaga Europă (Kralovanzki, 1959).

Cea mai apropiată analogie pentru acest pandantiv se află în inventarul mormintelor distruse de la Valea Strâmbă (Transilvania), la un loc cu solidi ai împăratului Gratianus (367-383) şi cu o fibulă de aur din două plăci, datată în sec. IV e.n. (Horedt, 1982, p. 117, 145, fig. 61, 4).

Tipul III. Pandantive de aur în formă de medalioane, cu diametrul de 10-13 mm şi grosimea de 2,5-3 mm (fig. 110, 24, 27, 34). Partea din faţă şi canturile sunt acoperite cu ornamente filigranate şi granule. În centrul unuia din pandantive a fost prinsă o pietricică albastră, care a ars cu prilejul incinerării (fig. 110, 27).

Tipul IV. Un pandantiv sferic cu 8 colţuri, în formă de frunză, acoperit cu granule. Pe sferă, cu ajutorul tehnicii filigranului, este realizat un motiv ornamental în formă de stea. Diametrul: 11 mm (fig. 110, 35).

Tipul V. Pandantiv de aur, conic, ornamentat prin gravare, având o prelungire orizontală în formă de inel. Înălţimea: 13 mm, diametrul bazei: 6 mm (fig. 110, 30).

Tipul VI. Pandantiv ajurat, rotund, din sârmă de aur. În interiorul ramei circulare au fost sudate trei sârme, îndoite în formă de "8", ce mărginesc un inel central. Diametrul pandantivului: 15 mm (fig. 110, 23). Prin aspectul său, pandantivul se aseamănă cu rozetele fibulei discoidale din mormântul 8, datat la 270-310, din necropola de la Hassleben (Schmidt, 1976, fig. 3, 11, 12). Pandantive asemănătoare făceau parte din inventarul mormântului plan de

la Závodi (Ungaria). În mâna scheletului se afla o monedă de bronz a împăratului Constantin (306-337) (Wosinsky, 1896, p. 18-20, fig. 10). Pandantivele de tip III-V sunt forme rare şi nu am izbutit să găsim analogii directe pentru ele.

Granularea şi filigranarea fac parte din tehnicile vechi de ornamentare. Tehnica filigranului a fost cunoscută încă de egipteni şi greci. În bazinul carpatic ea s-a răspândit pe scară largă în sec. II-III e.n. (Popilian, 1980, p.93). Ciorchinii din granule de aur sudate împodobeau deja în sec. IV-III î.e.n. cerceii getici (Niculiţă, 1977, fig. XI, I). În sec. II-IV e.n. se acopereau cu granule suprafeţele medalioanelor, pandantivelor, broşelor şi cerceilor (Schmidt, 1976, fig. 4; Popilian, 1980, pl. XXIV;Kalman, 1901, fig. 1, 6).

Mărgelele. Au constituit un tip de podoabă feminină răspândit. O mare parte din ele au fost confecţionate din sticlă şi din carneol. Cele din chihlimbar ne sunt cunoscute doar din descoperiri izolate. Mărgelele din sticlă sunt foarte diverse, atât în privinţa formei (rotunde, în formă de lentilă, biconice, rectangulare, cilindrice, cruciforme) cât şi a culorii (albastre, de peruzea, roşii transparente) (fig. 91, 14-17; 103, 20-21; 110, 18).

Răspândirea intensă a mărgelelor în lumea barbară a Europei se explică, după cum afirma E. Krekovič (1987, p. 263), prin activitatea atelierelor provincial-romane de prelucrare a sticlei. În plus, autorul citat menţionează că intensificarea exportului de mărgele s-a produs în sec. II e.n. şi poate fi pusă în legătură cu definitivarea construirii limesului.

Între diferitele mărgele, din punctul de vedere al formei şi culorii, se disting cele cu 14 muchii. Cele mai multe de acest fel au fost confecţionate din carneol şi numai exemplare izolate de la Lužanka, Beregi sau Kvasovo din sticlă albastră (fig. 91, 17; 103, 19; 110, 16-17). Acest tip de podoabe a fost purtat pe un teritoriu vast, dar cel mai des este întâlnit în mediul culturii Černjachov şi al celei sarmatice (Magomedov, 1990, p. 168; Vaday, 1989, p. 99-103).

Apariţia mărgelelor cu 14 faţete, în complexele din Ungaria, este datată de M. Párducz (1956, p. 165, 182) la sfârşitul sec. II e.n., care le pune în legătură cu unul din valurile de migraţie ale sarmaţilor dinspre răsărit. O. Vaday (1989, p. 103), procedând la analiza a numeroase mărgele de acest tip găsite în mormintele sarmatice dintre Tisa şi Dunăre, consideră că ele se datează între sec. II şi mijlocul sec. V e.n.

Un exemplar de mărgea rar pentru ţinuturile Tisei superioare a fost descoperit la Lužanka. Mărgeaua în discuţie a fost lucrată din jasp. Forma ei este rotundă, cu numeroase muchii iar diametrul este de 2 cm (fig. 91, 13). Tehnica de faţetare complicată sau măruntă este datată în perioada romană târzie, ea fiind curent utilizată ulterior în evul mediu (Alekseeva, 1982, p. 5).

Pieptenii. Până în prezent, pe Tisa superioară se cunosc cca. 25 de piepteni, în cea mai mare parte descoperiţi în complexele din Slovacia răsăriteană. Majoritatea descoperirilor au făcut obiectul unui studiu al lui M. Lamiová-Schmiedlová (1964). În consecinţă, noi ne vom opri numai asupra anumitor tipuri, importante pentru eşalonarea cronologică a pieselor în discuţie.

Cel mai timpuriu exemplar este pieptenul din mormântul 50 de la Zemplin. El este confecţionat dintr-un singur strat de os, având o formă aproape triunghiulară (fig. 125, 3). Acest tip de piepteni se încadrează în tipul A I stabilit de S. Thomas (1960, p. 56-57) şi datează din sec. I-II e.n. Tot în această perioadă de timp sunt dataţi de T. Kolnik (1961, p. 253) piepteni similari de la Očikov şi Bešeňov.

Cel de-al doilea tip de piepteni corespunde tipului B I stabilit de Thomas. Cu dinţii pe o singură faţă, este confecţionat din trei părţi şi are spatele semicircular (fig. 125, 8). S. Thomas (1960, p. 62-63) datează astfel de piepteni în sec. II - prima jumătate a sec. III e.n. A. Chmiedlowska a inclus aceşti piepteni în grupa I AB, tip 1 a şi îi datează în a doua jumătate a sec. III e.n. (Chmiedlowska, 1971, p. 23-24, fig. 27).

În mai mare măsură sunt reprezentaţi pieptenii din trei părţi cu mânerul semicircular de tip I după Thomas (1960, p. 77-81), care datează apariţia lor în sec. II şi consideră că au fost folosiţi până în sec. V e.n. A. Chmiedlowska (1971, fig. 27) încadrează aceşti piepteni în tipul 1 a, grupa I B şi limitează existenţa lor între sfârşitul sec. II şi sec. IV e.n. O parte din piepteni sunt ornamentaţi pe spate cu motive geometrice (fig. 125, 28).

În tipul I se încadrează şi exemplarul din mormântul II Ostrovany. Spatele său este ornamentat cu cuişoare de argint cu floarea semisferică (fig. 125, 24). Pe baza celorlalte piese din mormânt, el se datează la sfârşitul sec. III e.n. (Krekovič, 1987, p. 268).

Pieptenii târzii se grupează în două tipuri. Ambele tipuri sunt confecţionate din trei părţi. Primul tip de piepteni are spatele triunghiular, ornamentat pe margini şi vertical în partea centrală cu rozete executate cu ajutorul unui compas (fig. 125, 39). Un pieptene similar a fost găsit în mormântul 356 din necropola de la Dănceni (Rafalovič, 1986, pl. LI, 19). Astfel de piepteni sunt consideraţi a fi obiecte specifice vest-europene. După clasificarea lui Thomas (1960, p. 94-101) ei fac parte din tipul II şi se datează mai ales în prima jumătate a sec. IV e.n.

Al doilea tip cuprinde câteva exemplare prevăzute cu mâner semicircular central ce porneşte din spatele rectangular. Unii din ei sunt împodobiţi cu decor realizat cu ajutorul compasului (fig. 125, 43). Astfel de piepteni sunt des întâlniţi în complexele culturii Černjachov (Magomedov, 1990, p. 170; Rafalovič, 1986, p. 191). După Thomas (1960, p. 92) ei fac parte din tipul III şi datează din a doua jumătate a sec. IV şi prima jumătate a sec. V e.n. A. Chmiedlowska (1971, fig. 17) consideră că perioada principală de existenţă a lor este sec. IV e.n.

f) Vase şi podoabe de import

O mare parte din importuri au fost descoperite în mormintele "princiare" de la Cejkov (Beninger, 1931) şi Ostrovany (Reinach, 1894). Obiectele descoperite au fost publicate în repetate rânduri şi, din această cauză, nu este cazul să ne oprim asupra descrierii lor amănunţite.

Principalele grupe de piese de import sunt reprezentate prin obiecte realizate din metale colorate şi din sticlă. Printre cele mai timpurii descoperiri se numără şi o situlă de bronz, de tip Eggers 40 (E 40), găsită în mormântul 23 din necropola de la Zemplin (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. IV, 5-6), care se datează între 50 şi 150 e.n. (Kraskovska, 1976, p. 430).

O serie de vase de bronz au fost descoperite în mormântul de la Cejkov, datat la începutul sec. IV e.n. (Beninger, 1931, p. 266). Din lot făceau parte un urcior tip E 128 a, o strachină tip E 104 şi o strecurătoare tip E 161 (fig. 125, 36-37, 40).

A. Kraskovska, specialistă în domeniul importurilor romane, consideră că vasele de la Cejkov şi Zemplin sunt de provenienţă italică. În Slovacia de est, după părerea sa, ele au ajuns prin Aquileia şi Pannonia de vest, punctul de intermediere a schimburilor cu barbarii fiind Carnuntum (Kraskovska, 1976, p. 430, 436).

Dintre alte obiecte ajunse în zonă în perioada romană târzie semnalăm străchinile de bronz şi o cupă descoperită în mormântul de la Kisvárda (Bóna, 1986, p. 58), ca şi descoperirea întâmplătoare a unei străchini la Beregovo (Hampel, 1880, p. 347).

O descoperire rară o constituie trepiedul de bronz (tripes), care făcea parte din inventarul mormântului I de la Ostrovany. După părerea lui V. Ondrouch, astfel de piese erau utilizate cu prilejul diferitelor ritualuri şi se confecţionau în sec. I e.n. în atelierele campaniene din Italia

(Ondrouch, 1957, p. 143-145). În actualul stadiu de cercetare al originii trepiedelor din mormintele "princiare" descoperite în vest, putem considera că trepiedul de la Ostrovany a fost produs în ateliere din sec. II-III e.n. din provinciile dunărene sau balcanice ale imperiului (Krekovič, 1987, p. 266).

Din perioada romană târzie, în ţinuturile Tisei superioare au fost găsite şi unele obiecte şi podoabe lucrate din aur şi pietre preţioase: o cupă (E 178), fibule, un torques, o brăţară, o fibulă cu onix (la Ostrovany), o verigă, o brăţară şi piese cusute pe îmbrăcăminte găsite la Cejkov, o brăţară cu terminaţii ofidiene stilizate de la Bardeev, agrafa cu pietre semipreţioase de la Michalovce (Kolnik, 1984, p. 264-267, fig. 159, 167, 168, 192). Tot din această perioadă datează şi cheia de bronz de la Cejkov (Beninger, 1931, p. 190, fig. 16), ca şi lacătul de bronz de la caseta de la Bodrogkénez (Gaspár, Salamon, 1986, p. 209, 212). Locul unde au fost realizate toate aceste piese nu a fost stabilit, dar se poate presupune că ele au fost lucrate în atelierele din Dacia sau Pannonia, de unde ajungeau în nord şi nord-est, inclusiv în ţinuturile Tisei superioare.

Un grup distinct, nu prea numeros, este contituit din vasele de sticlă, dintre care numai 4 sunt întregi. Două cupe semisferice din sticlă străvezie cu decor în dungi (Eggers 216) făceau parte din inventarul mormântului II de la Ostrovany (fig. 125, 25). După cum a precizat V. Ondrouch (1957, p. 109-110), ele se confecţionau la mijlocul sec. III e.n. în atelierele de sticlărie de pe Rin (poate la Köln). Tot acolo a fost suflat şi vasul cu pereţii subţiri (pahar sau cupă) cu decor serpentiform, ale cărui fragmente au fost găsite în Transcarpatia, pe platforma de jertfă din sec. III-IV e.n. de la Soloncy (Kotigoroško, 1987, p. 189). Din categoria descoperirilor întâmplătoare face parte balsamariul de la Košice (Slovacia), având analogii în complexele pannonice din sec. II-III e.n. (Krekovič, 1987, p. 247). În sfârşit, amintim vasul întreg, tava verzuie de la Cejkov, atribuită de E. Beninger (1931, p. 220-222) producţiei atelierelor pontice. E. Krekovič datează astfel de tăvi în vremea împăratului Constantin I (Krekovič, 1987, p. 268). Celelalte produse de sticlă, cu excepţia fragmentelor de cupe cu ovaluri şlefuite de la Soloncy, descoperite în 7 puncte din regiune, sunt prea fragmentate pentru a putea fi corect tipologizate şi datate.

După părerea lui A. Kraskovska, vasele de sticlă din sec. I e.n. ar fi confecţionate în ateliere italice, iar cele din sec. II-IV, în majoritatea cazurilor, în cele din zona Rinului. Autoarea mai subliniază că obiectele de sticlă ajungeau în Slovacia pe calea comerţului sau prin captură, dar cel mai adesea sub forma unor daruri oferite conducătorilor locali (Kraskovska, 1981, p. 390-392). Piesele simple (cupele, flacoanele, paharele) au putut fi suflate şi în atelierele din Dacia şi Pannonia (Vágo, Bóna, 1976, p. 188).

3. CRONOLOGIA

Problemele privind cronologia complexelor din ţinuturile Tisei superioare din sec. II-IV sunt departe de a fi rezolvate definitiv, ţinând seama de numărul mic al celor ce pot fi bine datate.

După organizarea în anul 107 a provinciei Dacia şi intrarea ţinuturilor de pe Tisa de Sus în zona de contact cu Imperiul, intervine o perioadă în care se constată o anumită "stagnare" a contactelor dintre locuitorii de pe ambele părţi ale limesului din nordul Daciei. Situaţia lasă impresia că populaţia locală din afara provinciei s-a ferit - pentru o anumită vreme - străduindu-se să nu atragă asupra sa atenţia vecinului puternic şi agresiv. Pe de altă parte, romanii, ocupaţi cu realizarea sistemului defensiv al noii provincii, nu au iniţiat la început contacte active cu triburile de pe Tisa superioară. Aceasta o indică lipsa aproape integrală a importurilor,

materialele cele mai în măsură să lămurească stadiul relaţiilor inter-regionale. Emisiunile de denari din această perioadă timpurie ne ajută prea puţin deoarece, în parte, astfel de denari sunt găsiţi şi în aşezările din perioada romană târzie, ca şi în tezaurele de la sfârşitul sec. II - începutul sec. III e.n. Deşi nu este exclus ca o anumită parte dintre ei să fi ajuns în zonă după războaiele daco-romane, aceştia au fost prea puţin numeroşi în comparaţie cu numărul pieselor ce se datează în cea de a doua jumătate a sec. II e.n.

Orizontul timpuriu din perioada analizată este ilustrat prin mormintele culturii Przeworsk (23, 48, 50) de la Zemplin. Din inventarul primului dintre mormintele enumerate făcea parte o fibulă din două bucăţi de tip Almgren 141, un umbo de tip Jahn 7 A, un pieptene de tip Thomas B I, precum şi un fragment dintr-o găleată de tip Eggers 40 ca şi pinteni cu spin masiv (fig. 125, 1, 8, 10, 4) adică piese caracteristice, după părerea lui K. Godlowski (1984, fig. 4) fazei B 2. Pieptenul însă, după cum a arătat A. Chmiedlowska (1971, p. 23-24, fig. 27) este mai des întâlnit în a doua jumătate a sec. II şi în prima jumătate a sec. III e.n. Urna din acest mormânt a fost o oală lucrată cu mâna, lustruită, cu o profilare clară, care corespunde vaselor clasice ale culturii Przeworsk din faza B 2, dar care au continuat să fie folosite şi într-o perioadă mai târzie, până la începutul perioadei romane târzii (Godlowski, 1977, p. 138-139). Toate acestea permit să considerăm drept probabilă datarea acestui mormânt pe la mijlocul sec. II e.n. Aceeaşi datare o atribuim şi mormântului 38, cu o fibulă tubulară de tip Almgren 79 (fig. 125, 2), ca şi mormântului 50, în care s-au găsit arme similare celor din mormântul 23.

Orizontul de tranziţie B 2/C 1 se defineşte prin 3 fibule de la Košice: tip Almgren 126, precum şi printr-o fibulă din două bucăţi, cu crestături şi portagrafa înaltă (fig. 125, 5-7).

De la sfârşitul fazei B 2 şi începutul fazei B 2/C 1 datează aşezările Močola II şi Buča, în care s-a găsit ceramică de tip Przeworsk, inclusiv ceramică pentru masă (fig. 58). În aceeaşi perioadă sunt incluse şi aşezările de la Grigorovce, Dubrovka, Medžany, Novosad, Peder, Spišska Nová Ves, Trstené pri Hornáde, al căror orizont inferior este datat cu tipuri timpurii de terra sigillata (pl. I).

Faza timpurie a perioadei romane târzii (C 1 a) este definită prin fibule cu arcul îndoit "în genunchi", de tip Almgren 247 (fig. 125, 12) fibule din două bucăţi cu picior semicircular (fig. 125, 14) şi prin momentul de început al răspândirii pe scară largă a fibulelor dintr-o singură bucată cu piciorul prins dedesubt, precum şi prin mărgele de carneol cu 14 faţete (fig. 125, 13, 17). În această perioadă se produc şi unele schimbări în privinţa echipamentului luptătorilor călări. Arma principală rămâne sabia lungă, care, în majoritatea cazurilor, era prevăzută cu caneluri prelungi şi, laolaltă cu ea, au început a fi folosite şi suliţele cu o nouă formă a lamei. Pe scuturi apar umbones cu partea interioară goală şi umbones scunde cu vârful scurt (fig. 105, 20; 125, 16). S-au produs schimbări şi în privinţa pintenilor. Ei devin mai mari iar sub spin se plasează un cârlig pentru fixarea mai sigură a pintenului la picior.

Presupunem că spre sfârşitul sec. II şi începutul sec. III pot fi datate o mare parte din mormintele de luptători descoperite izolat (Ardanovo, Svaljava, Lesné ş.a.). Tot în această vreme datează şi mormântul distrus de la Kvakovčach, unde la un loc cu arme şi cu o fibulă cu arcul îndoit în formă de "genunchi" a fost găsită şi o fibulă din două bucăţi cu picior lat (fig. 125, 14).

De la începutul sec. III e.n. datează tumulul de la Bratovo. Din inventarul lui făceau parte un mare număr de obiecte, între care o fibulă dintr-o singură bucată cu piciorul prins dedesubt, pinteni cu cârlige şi terra sigillata Westendorf de tip Dragendorf 37, din epoca Severilor (193-235) (fig. 105).

Majoritatea aşezărilor nu dispun de materiale care să poată fi bine datate, dar în cadrul ceramicii o prezenţă constantă este ceramica cenuşie cu decor imprimat. Aceasta, conform

părerii unanim acceptate, apare în regiune la sfârşitul sec. II e.n. şi este folosită de-a lungul următoarelor secole (Lamiová-Schmiedlová, 1969, p. 469; Istvánovits, 1993, p. 131-132; Lazin, 1982, p. 130-133).

Un al doilea element caracteristic pentru o serie de aşezări, care permite precizarea perioadei când au fost locuite, îl reprezintă ceramica de import, mai cu seamă **terra sigillata**. Perioada principală în care ea se răspândeşte corespunde anilor 150-250 e.n., dar unele exemplare pot fi datate într-un interval de timp mai scurt, ceea ce permite, în consecinţă, şi datarea cu o mai mare exactitate a acestora.

La sfârşitul sec. II şi începutul sec. III e.n. poate fi datat complexul VI/86 din aşezarea de la Šamudoviec (Gačkova, 1991). Din acel complex făcea parte ceramica cenuşie cu decor imprimat, o fibulă şi un clopoţel (fig. 123, 34; 125, 21). Fibula este de tip "ungar" (Almgren 166), care, după cum am menţionat mai sus, s-a răspândit la sfârşitul sec. II şi în prima jumătate a sec. III. Forma clopoţelului (rectangulară cu o urechiuşă ajurată) indică datarea sa în sec. II şi la începutul sec. III e.n. (Vaday, 1989, p. 59-60).

O cantitate apreciabilă de materiale ce pot fi bine datate corespund fazei C 2. O dezvoltare ulterioară cunosc variantele fibulelor dintr-o singură bucată cu piciorul prins dedesubt. Concomitent cu ele s-au răspândit, deşi în cantitate limitată, fibulele din două bucăţi cu piciorul prins dedesubt (fig. 125, 22, 26, 27, 30), precum şi pieptenii. Între aceştia din urmă cei mai numeroşi sunt pieptenii din trei părţi cu mânerul semicircular, care au fost descoperiţi într-o serie de aşezări; între care cele de la Senné, Dubrovka şi Šebastovce (fig. 125, 24, 28).

Toate aceste materiale permit o mai bună precizare a cronologiei complexelor din care au făcut parte. Astfel, fibula din două bucăţi (varianta noastră A), descoperită în construcţia 1 din aşezarea de la Palodi Komarovcy (fig. 125, 22), permite datarea acesteia între 230 şi 270 e.n.

Două fibule din două părţi cu piciorul prins dedesubt au fost descoperite în două din cele 4 morminte dacice de la Medieşu Aurit (Dumitraşcu, Bader, 1967, p. 43-47). Prima dintre ele am încadrat-o în varianta D şi se datează în a doua jumătate a sec. III e.n. iar cea de-a doua (varianta noastră E) se datează la sfârşitul sec. III sau începutul sec. IV e.n. (fig. 125, 27, 33). Cum mormintele nu pot fi distanţate prea mult în timp, ele pot fi datate la cumpăna dintre sec. III şi IV e.n.

Construcţia 1 din aşezarea de la Močala este puţin mai timpurie. În inventarul ei se află şi două fibule din două bucăţi cu piciorul prins dedesubt (fig. 67, 18-19). Una dintre ele aparţine variantei B (fig. 125, 30), variantă care a fost redatată de noi cu ajutorul analogiilor, în ultimul sfert al sec. III e.n. Cea de-a doua are analogii directe în complexele din Muntenia, unde ele se asociază cu monede ale împăraţilor Galienus (253-268) şi Claudius II (268-270) (Bichir, 1984, p. 51, pl. XLVI, 2).

Contemporan cu construcţia de la Močala, după toate probabilităţile, este şi complexul 1 din aşezarea dela Užgorod-Goriani, unde a fost descoperit un pinten cu aplicaţii, datat în cel de-al treilea sfert al sec. III e.n. (fig. 125, 29).

Într-o perioadă de timp relativ precis delimitată sunt datate mormintele "princiare" de la Cejkov şi Ostrovany, în care s-a găsit un număr apreciabil de obiecte de import, cum ar fi vasele din sticlă şi din bronz (fig. 125, 25, 36, 37, 40). Aceste importuri au permis datarea mormântului de la Cejkov la începutul sec. IV e.n. iar a mormântului de la Ostrovany la sfârşitul sec. III e.n. (Krekovič, 1987, p. 268).

Faza C 3 a perioadei romane din ţinuturile Tisei superioare este ilustrată printr-un număr limitat de materiale arheologice ce pot fi bine datate. Între ele amintim un pieptene din trei părţi cu mânerul înalt triunghiular (tip II după Thomas) (fig. 125, 39), ce se afla în inventarul mormântului fetiţei de la Kisvárda, datat în prima jumătate a sec IV e.n.

La sfârşitul fazei C 3 şi începutul fazei D 1 se plasează fibulele de tip Almgren 190 (fig. 125, 42) şi pieptenii din trei părţi cu mâner semicircular (tip III după Thomas). Astfel de piepteni sunt caracteristici pentru ultima etapă de existenţă a aşezărilor culturii Przeworsk.

În comparaţie cu complexele arheologice amintite mai sus, durata de existenţă a centrelor meşteşugăreşti şi a necropolei de la Iza este mult mai îndelungată.

Cel mai timpuriu dintre complexe este cel de la Blažice-Bogdanovce. Cele mai timpurii cuptoare de olar din acest centru au fost amenajate deja la începutul erei noastre (Pastor, 1976, p. 104-106) dar faza de maximă înflorire a sa se situează în perioada romană târzie. Pledează pentru această datare ceramica de culoare cenuşie, fibulele dintr-o singură bucată şi cele din două bucăţi cu piciorul prins dedesubt, ca şi pieptenii de tip I după Thomas.

Începând cu sfârşitul sec. II şi începutul sec. III şi încheind cu sfârşitul sec. IV e.n. a funcţionat zona meşteşugărească de la Mic, care reprezintă un moment de vârf al producţiei ceramice din ţinuturile Tisei superioare. Datarea acestei zone meşteşugăreşti este asigurată de fibulele dintr-o singură bucată cu piciorul prins dedesubt, de piepteni, de brăţări şi de monede romane, între care şi un exemplar cu efigia împăratului Constantin II (337-340). Tot în sec. III-IV au funcţionat şi cuptoarele de olar de la Medieşu Aurit. Aici s-a găsit o fibulă dintr-o singură bucată cu piciorul prins dedesubt şi o fibulă din două bucăţi cu portagrafa înaltă, tăiată oblic, care se datează până la începutul sec. IV e.n. (fig. 125, 30).

Un număr apreciabil de obiecte ce pot fi datate relativ bine s-au aflat la Solоncy. Astfel, amintim fibule, pandantive, catarame şi o cupă de sticlă cu ovaluri şlefuite. Pe scurt, toate aceste materiale permit datarea complexului din sec. III până în primele decenii ale sec. IV e.n.

Mai greu de lămurit este perioada de folosire a necropolei de la Iza şi mai cu seamă perioada sa de început. Partea timpurie a necropolei (Iza II) nu dispune de materiale databile iar ceramica poate fi atribuită perioadei romane timpurii.

La datarea părţii târzii a necropolei (Iza I) s-au folosit fibule dintr-o singură bucată cu piciorul prins dedesubt, care au fost găsite în toate variantele, cu excepţia aşa-zisului tip "ungar". După cum arătam, aceste fibule se datează între sfârşitul sec. II şi sfârşitul sec. IV e.n. În acelaşi interval de timp se datează şi cataramele turnate din bronz ca şi cele confecţionate din fier din două bucăţi şi - de asemenea - mărgelele din carneol cu 14 faţete (fig. 103).

Pe baza acestor repere cronologice putem formula unele concluzii generale.

Principala împărţire a epocii romane în două perioade - timpurie şi târzie - are ca jalon cronologic, după cum se ştie, războaiele marcomanice din 166/167-180. Perioada de până la începutul acestor războaie (prima jumătate a sec. II e.n.) poate fi denumită drept perioada "anilor întunecaţi" în domeniul cronologiei. Acest răstimp se dovedeşte a fi aproape pustiu în privinţa materialelor care să poată fi bine datate. Această situaţie, după cum am menţionat, se explică prin caracterul relaţiilor dintre populaţia de pe ambele părţi ale limesului nordic al provinciei Dacia după războaiele daco-romane.

Modificări evidente apar la mijlocul sec. II. Ţinuturile de pe Tisa superioară sunt practic "inundate" de monedele romane, alături de care apare ceramica şi obiectele de import, ca şi noi tipuri de arme şi, o dată cu ele, un nou etnos, caracterizat prin mormintele plane de incineraţie.

Intensitatea maximă a importurilor se plasează în sec. III e.n. De la mijlocul sec. IV e.n. are loc o reducere treptată a cantităţii pieselor aduse din afară, iar la sfârşitul secolului se constată diminuarea vieţuirii dintr-o mare parte a aşezărilor din ţinuturile Tisei superioare.

IV. VIAŢA ECONOMICĂ. ORGANIZAREA SOCIALĂ ŞI VIATA SPIRITUALĂ.

Baza economiei populaţiei din ţinuturile Tisei superioare, în perioada La Tène, a constituit-o agricultura şi creşterea animalelor. Asupra nivelului înalt de dezvoltare al agriculturii stau mărturie, în primul rând, zecile de brăzdare de plug. Diversitatea tipurilor de brăzdare utilizate constituie o dovadă a dinamismului procesului de perfecţionare a uneltelor de prelucrare a pământului. Brăzdarele mai primitive aveau manşonul de fixare lat şi tăişul îngust. Plugul cu un astfel de brăzdar nu tăia solul orizontal, ci numai îl scurma, afânându-l. Un pas înainte în tehnica prelucrării solului s-a produs o dată cu apariţia brăzdarului cu tăiş lat. Despicând stratul în plan orizontal, plugul cu astfel de brăzdar tăia sistemul de rădăcini al ierburilor şi nu lăsa porţiuni nearate. În faţa brăzdarului se fixa un cuţit de plug, după cum o indică descoperirea din depozitul de la Petneháza, fapt ce contribuie la sporirea eficacităţii plugului. După părerea cercetătorilor, din sec. II e.n., în zona arcului carpatic se folosea plugul greu, dacic, cu brăzdar lung, având partea activă de formă triunghiulară (Crişan, 1977, p. 392-393).

O dată cu apariţia plugului prevăzut cu un brăzdar cu lama lată începe practicarea unui nou sistem agrotehnic, care l-a înlocuit pe cel al pârloagei. Suprafeţele noi necesare agriculturii erau curăţate de pădure cu ajutorul topoarelor de tip celt, de diferite forme şi dimensiuni. Munca de tăiere a pădurii era foarte grea şi se ajungea la efectele dorite numai prin participarea întregii comunităţi. Între plantele cultivate amintim: grâul, orzul, secara şi ovăzul. Nu este exclusă nici posibilitatea folosirii unor îngrăşăminte naturale (Mongajt, 1974, p. 253).

Recoltarea se făcea cu ajutorul secerilor. Lungimea lor era de 25-30 cm. Lama era arcuită, cu cârlig unghiular de fixare a mânerului. Recolta era păstrată în gropi sau în vase mari de provizii. Măcinarea boabelor se făcea mai întâi cu ajutorul unor râşniţe primitive, iar mai târziu cu ajutorul celor rotative.

Un rol important l-a jucat creşterea vitelor, cu atât mai mult cu cât ţinuturile muntoase de pe Tisa superioară, cu păşunile lor bogate, contribuiau la dezvoltarea acestei îndeletniciri. Analizele osteologice permit să precizăm componenţa turmelor. Se creşteau animale cornute mari şi mici, cai şi porci. Creşterea oilor era predominantă. Un indiciu în acest sens îl constituie descoperirea peste tot a foarfecelor cu arc. Oile furnizau carne, lapte, lână şi piei. Resursele suplimentare de hrană erau dobândite prin practicarea vânătorii, pescuitului şi culesului.

Progresul agriculturii nu ar fi putut fi într-atât de mare fără o importantă bază metalurgică şi de prelucrare a metalelor. Sutele de unelte cu productivitate ridicată, armele, ca şi existenţa unor centre meşteşugăreşti dovedesc că la populaţia din ţinuturile Tisei superioare s-a produs trecerea de la producţia simplă casnică la cea a meşterilor specializaţi şi că - în consecinţă - meşteşugurile s-au separat de agricultură.

Cea mai mare zonă metalurgică din ultimul sfert al primului mileniu î.e.n. era plasată între râurile Botar şi Tur. Resturile de la reducerea minereului de fier, sub forma unor fragmente din pereţii cuptoarelor, a zgurei şi a conglomeratelor de fier, se întâlnesc aici pe o distanţă de 10 km

de la atelierele descoperite la Novo Klinovo până la satul Černa. Materia primă principală o constituia minereul de baltă, dar nu este exclusă nici folosirea minereului de filon. În legătură cu aceasta sunt demne de amintit vechile exploatări de pe panta muntelui de lângă satul Onokovcy, la periferia orașului Užgorod, unde se află așa-numitele "găuri de galerie". Reducerea se efectua în cuptoare de un tip bine cunoscut în spațiul cuprins între arcul carpatic (Crișan, 1977, p. 387-390). Cele 27 de puncte cartate în hotarul satelor Novo Klinovo - Černa puteau satisface, prin producția lor, întreaga cerere de fier a zonei Tisei superioare. Este evident că pentru funcționarea normală a tuturor acestor ateliere, și în primul rând a celor de la Novo Klinovo, erau necesare sute de tone de minereu și de cărbune de lemn și, implicit, o apreciabilă forță de muncă. După părerea lui V.I. Bidzilja (1971, p. 134), în zona Novo Klinovo a existat o specializare a muncii pe domenii, adică, câtă vreme unii se ocupau cu extragerea minereului, alții pregăteau cărbunii din lemn și în sfârșit alții se ocupau cu obținerea propriu-zisă a metalului în cuptoarele de reducere.

Fierul se obținea, în cea mai mare parte, în cuptoare construite parțial în pământ. După K. Belenin (1992, p. 61-62, fig. 28; 34), acestea erau compuse din două părți - partea adâncită în sol până la 0,60 m unde se strângea zgura, și amenajarea superioară, de formă conică, cu înălțimea până la 1 m. Aerul pătrundea în cuptor printr-un orificiu plasat la baza amenajării superioare sau prin canalul săpat în pământ ce se unea cu partea adâncită, în care se strângea zgura. Arheologii ucrainieni specialiști în domeniul metalurgiei sunt de altă părere. Reconstituirea cuptorului propusă de ei pornește de la premisa că amenajarea superioară nu se înălța direct din groapa inferioară de strângere a zgurei, ci era puțin mai largă decât marginile acesteia din urmă. Înălțimea amenajării superioare nu depășea 0,30 m (Bidzilja, Voznesenskaja ș.a., 1983, p. 51-52).

În astfel de cuptoare se efectua reducerea normală a minereului de fier. La sfârșitul procesului, zgura, care umplea adâncitura inferioară, se răcea, formând calupuri de conglomerate. Folosirea în continuare a cuptorului devenea imposibilă, el era distrus și alături se ridica un altul. În decursul vremii, resturile lor umpleau porțiuni (platforme de lucru), arătând în plan ca niște faguri. Se cuvine însă să amintim că în repartizarea în plan a cuptoarelor se constată o anume ordine. Ea constă în amplasarea lor în două sectoare, despărțite între ele printr-un loc de trecere; fiecare din aceste două sectoare aveau câte trei până la cinci șiruri de cuptoare, completând platformele de lucru. În munții Sventokijci astfel de platforme numărau de la câteva zeci până la câteva sute de resturi de cuptoare (Bielenin, 1992, p. 111, fig. 53-59).

Paralel cu marile centre metalurgice funcționau și ateliere mai modeste, plasate de regulă în preajma înălțimilor (Hmelnik, Steblivka).

Sute de diferite piese confecționate din fier moale și uneltele de fierar descoperite ne permit să evaluăm nivelul la care ajunsese tehnica prelucrării metalului. Sortimentul uneltelor de fierar este destul de bogat și este bine reprezentat în descoperirile de la Galliš-Lovačka. Amintim, astfel, baroase, ciocane de mână, nicovale mari și mici, clești, pietre de șlefuit, dălți, dornuri și pile. Uneltele de fierar, avansate din punct de vedere tehnic pentru acea vreme, permiteau meșterului să efectueze operațiuni destul de complicate, după cum rezultă din produsele finite ale acestor ateliere (topoare, dălți, brăzdare, clești, tesle, perforatoare, vârfuri de lance și suliță, vârfuri de săgeată, săbii, pumnale, centuri metalice, inele, lanțuri, lacăte ș.a.) (fig. 9-10).

Analizele metalografice demonstrează că fierarii celți cunoșteau diferite tipuri de oțel, găsindu-se metal cu conținut variabil de carbon. Studierea din punct de vedere tehnologic a 97 de obiecte lucrate de fierar (unelte și arme) de la Galliš-Lovačka, a dovedit că aproape jumătate

din ele au fost lucrate din fier sau din oţel brut şi doar în unele cazuri se constată prelucrarea termică - călirea (Bidzilja, Voznesenskaja, 1983, p. 87-100).

Peste o jumătate din piesele bune din punct de vedere calitativ au fost confecţionate din metal care a fost prelucrat în prealabil în mod special, folosindu-se procedeul cementării (creşterea cantităţii de carbon în masa fierului). În acest scop se folosea atât cementarea parţială cât şi cea generală.

24 de obiecte au fost lucrate din "pachete" de metal.Într-un astfel de "pachet" fâşiile de metal sunt unite între ele cu ajutorul sudării la cald în fierărie a unei benzi de fier cu oţel moale. Conform acestei tehnologii se realizau: brăzdarele, secerile, coasele, cuţitele, dălţile şi - de cele mai multe ori - topoarele cu orificiu vertical de înmânuşare.

Fierarii de la Galliš-Lovačka cunoşteau bine procedeul forjării la cald. De cele mai multe ori se folosea călirea dură sau moale, călirea cu degajare şi călirea parţială (numai a tăişurilor). Se disting câteva topoare realizate printr-o tehnică specială şi o finisare minuţioasă, confecţionate, probabil, în urma unei comenzi speciale. În general, rezolvarea simplă a problemelor tehnologice le-a permis meşterilor de la Galliš-Lovačka să obţină o producţie ieftină şi importantă din punct de vedere cantitativ, destinată unei pieţe largi.

Paralel cu prelucrarea fierului moale obţinut prin pudlaj, prelucrarea bronzului şi argintului a cunoscut o largă răspândire. La realizarea pieselor de orfevrar (fibule, centuri metalice, inele, brăţări de mâini şi de picioare) se foloseau diferite procedee de ornamentare, între care amintim încrustarea, imprimarea, aurirea, argintarea.

O mare răspândire a cunoscut-o ornamentarea în "stil plastic". Din seria de realizări clasice fac parte fibulele cu piciorul împodobit cu o mare nodozitate ornamentată plastic în relief, brăţările de mâini şi de picioare ca şi pandantivele. Atenţia orfevrarilor s-a concentrat asupra acestor piese ca şi asupra acelora ce imitau filigranul. Elementul simbolic predominant în ornamentarea în stil plastic din ţinuturile Tisei superioare, ca şi din alte regiuni ale bazinului carpatic, îl reprezintă spirala în formă de "S" (Zachar, 1987, p. 178).

Şi armele au fost ornamentate. O atenţie deosebită se cuvine să acordăm tecilor de sabie ornamentate în aşa-zisul stil "ungar". Săbiile cu teci ornamentate în acest stil din sec. III e.n. au dobândit o largă răspândire în arealul carpatic. Din cele mai interesante descoperiri de pe Tisa superioară menţionăm tecile pentru săbii din necropolele Izkovce, Pişcolt, Sanislău şi din mormintele de la Košice. O parte din ele sunt împodobite cu motivul dragonilor dubli afrontaţi, care s-a impus temeinic în lumea celtică, din Britania şi până în Carpaţi (fig. 10, 4, 6, 9, 10).

Arta târzie La Tène capătă un caracter de serie şi se limitează doar la unele obiecte confecţionate din metale preţioase şi din bronz. Aceste obiecte exprimă mai degrabă nivelul atins de manualitatea meşteşugarilor şi în mai mică măsură au o valoare estetică intrinsecă.

În sec. II î.e.n., în viaţa Europei Centrale s-a generalizat roata olarului. Sunt cunoscute numeroase ateliere şi chiar aşezări întregi de olari, care asigurau necesarul de vase de o calitate deosebită pentru teritorii întinse. În ţinuturile Tisei superioare astfel de ateliere au fost cercetate la Andrid, Acâş şi Dobra. Din punct de vedere constructiv, cuptoarele descoperite în aceste puncte fac parte din categoria celor cu câte două încăperi. Cea inferioară - camera de combustie - era adâncită în sol. "Tavanul" acestei încăperi inferioare consta din placa perforată de reverberaţie, devenită şi "podea" a încăperii superioare, în care se ardeau vasele.

Prezenţa roţii olarului şi a cuptoarelor anume făcute pentru arderea ceramicii au contribuit decisiv la calitatea deosebită a vaselor La Tène. Suprafaţa acestora era, în parte, lustruită, de culoare neagră sau cafenie. Principalele forme ceramice sunt reprezentate de oale, vase în formă de vază sau amforoidale, străchini, urcioare şi vase pentru păstrarea proviziilor. Amintim în mod

special ceramica grafitată, care este specifică civilizației La Tène. Forma principală de vas grafitat - situla-borcan - are uneori suprafața acoperită cu incizii trasate pe verticală (Kammstrich).

Deşi atinsese un înalt nivel, producţia meşteşugărească specializată din sec. II-I î.e.n. nu acoperea toate necesităţile populaţie locale. Din această cauză, multe obiecte erau realizate casnic, în primul rând îmbrăcămintea, încălţămintea, vasele şi multe alte obiecte de uz casnic. Un loc important în cadrul producţiei casnice îl ocupă realizarea vaselor.

Existenţa unor meserii evoluate şi a unor centre mari de producţie specializate, care-şi distribuiau produsele pe o piaţă largă, impune în egală măsură existenţa unui sistem de distribuţie comercială sau negustorească. Distribuirea producţiei se realiza nu numai pe calea schimbului în natură. Evoluţia economică, observabilă la celţii din perioada de trecere de la faza de expansiune la faza de sedentarizare, determină apariţia monedei proprii, utilizată drept echivalent al preţului. Diversitatea monedelor se explică prin lipsa unui stat celtic unitar, de aceea fiecare unitate socială - trib sau uniune tribală - îşi avea sistemul monetar propriu (Kolnikova, 1978, p. 85). În ţinuturile Tisei superioare, centre de batere a monedelor au existat în Transcarpatia, la Galliš-Lovačka (Bidzilja, 1971, p. 140) şi în Slovacia de est (Kolnikova, 1978, p. 87).

Pentru baterea monedelor celtice au fost folosite drept modele antice, în special cele greceşti şi macedonene. Efigiile de pe monedele celtice sunt o sinteză între reprezentări locale şi din lumea clasică, care oglindeau raporturile realizatorilor lor cu viaţa de zi cu zi şi cu sistemul de idei prin prisma căruia receptau lumea înconjurătoare (Kolnikova, 1984, p. 67).

Asupra problemei funcţiei monedelor celtice s-au formulat mai multe puncte de vedere. După părerea unora dintre cercetători, monedele bătute local erau în primul rând monede tribale şi circulaţia lor avea un caracter intern, în spaţiul controlat de trib, câtă vreme comerţul exterior rămânea în continuare la nivelul trocului (Szábo, 1971, p. 43). Alţii consideră că monedele serveau în special pentru comerţul exterior (Mongajt, 1974, p. 240). În sprijinul acestei păreri ar putea fi invocat marele număr de descoperiri din oppida - între care şi cel de la Galliš-Lovačka - a unor cântare pentru cântărirea banilor, care erau verificaţi pe baza greutăţii lor. Conform părerii lui R. Pleiner (1984, p. 187), banii celtici, îndeplineau foarte probabil funcţia generală de echivalent de preţ şi, de asemenea, puteau fi simbolul prestigiului şi puterii deţinătorilor lor.

Concomitent cu monedele bătute de celţi circulau şi tetradrahme ale lui Filip II şi Alexandru Macedon, drahme ale oraşelor ilire Apollonia şi Dyrrachium, monede dacice de tip Huşi-Vovrieşti, Banat şi Medieşu Aurit (Kolnikova, 1984, p. 93). Aceste descoperiri constituie o dovadă evidentă a legăturilor comerciale ale populaţiei din ţinuturile Tisei superioare cu regiunile mai apropiate sau mai îndepărtate din cuprinsul arcului carpatic.

Pe piaţa internă ajungeau produse ale gospodăriilor rurale, metale şi produse ale meşteşugarilor. Se exportau mai ales vite, lână, piei, fier. Cu foarte mare probabilitate se poate vorbi despre existenţa unor intermediari în privinţa operaţiilor de comerţ şi schimb - negustorii.

Dezvoltarea economiei rurale, a meşteşugurilor şi ale relaţiilor comerciale băneşti contribuia la destrămarea orânduirii comunei primitive şi la adâncirea diferenţierii sociale. Înainte de toate această diferenţiere s-a datorat pătrunderii în regiune a celţilor, a căror economie şi organizare socială se aflau pe o treaptă mai înaltă în raport cu aceles ale triburilor din ţinuturile Tisei superioare. Cezar (VI, 13) definea în cadrul societăţii celţilor trei straturi: druizii, cavalerii şi poporul, care era în stare de robie. Druizii se ocupau cu problemele religiei şi în acelaşi timp jucau un rol important în cadrul vieţii sociale a tribului. Cavalerii constituiau stratul aristocraţiei militare. Din armamentul celţilor făceau parte săbiile cu două tăişuri, cu lungimea

de până la 1 m, purtate la şoldul drept, atârnate de un brâu (lanţ de centură) metalic, lancea cu un vârf lung profilat şi cu o nervură centrală în relief, suliţele şi cuţitul de lovit. Drept armă defensivă era utilizat scutul mare din lemn de formă ovală în şase colţuri, prevăzut cu un umbo central din fier şi cu bordura placată de asemenea cu fier. Capul luptătorului era acoperit de un coif. Este drept că în zona bazinului carpatic ele sunt foarte rare, fiind cunoscute numai câteva exemplare. Două exemplare au fost descoperite pe Tisa superioară, la Újkenéz (Makkay, 1960) şi în necropola de la Ciumeşti, laolaltă cu o cămaşă de zale şi cnemide (Crişan, 1971). Pe coiful de formă semisferică de la Ciumeşti a fost fixat un şoim din bronz.

Informaţiile de la Cezar şi de la alţi scriitori antici despre stratificarea socială a societăţii celtice sunt confirmate de materialele arheologice descoperite în morminte. Cele 61 de morminte celtice pe care le aducem în discuţie se împart în 3 grupe, iar fiecare din acestea se împarte în câte două subgrupe, în funcţie de inventarul funerar.

Subgrupa I a - morminte de luptători cu armament complet (sabie, suliţă, scut şi adesea câte un cuţit de luptă); I b - morminte bogate de femei (serie de brăţări pentru mâini şi picioare, centuri metalice, fibule inele).

Subgrupa II a - morminte de luptători cu armament incomplet (de obicei lipsesc suliţele şi scutul); II b - morminte nu prea bogate (2-3 fibule, cuţite, centură, câteva vase). Aici includem şi mormântul în cutie de piatră de la Galliš.

Subgrupa III a - morminte cu suliţă, mai rar cu sabie şi vase; III b - morminte cu câteva obiecte (1-3).

O parte apreciabilă dintre morminte (din subgrupa I a, II a şi III a) adică 55,8% din numărul de morminte, aparţin luptătorilor, ceea ce corespunde cu ştirile antice despre celţi, care-i descriu drept un popor de luptători, organizat în comunităţi militare. Subgrupa I a reprezintă vârfurile privilegiate ale societăţii din epoca La Tène, numită de către Cezar (IV, 15) clasa cavalerilor. Între aceste morminte atrag în mod deosebit atenţia mormintele cu două săbii de la Felső Méra şi Rozvady. Pentru poziţia înaltă pe care a avut-o în cadrul comunităţii cel decedat şi înmormântat la Balşa în mormântul 2, stă mărturie descoperirea în mormânt a resturilor de car, iar la Újkenéz a coifului. Tot aristocraţiei tribale îi aparţineau şi mormintele din subgrupa I b, care se disting prin bogăţia şi varietatea inventarului. Pentru grupa I este specifică nu numai bogăţia inventarelor ci şi numărul redus al mormintelor de luptători înhumaţi (13,6%) şi absenţa totală a mormintelor de femei înhumate.

Cea de-a doua grupă numeroasă de morminte (42,6%) aparţine oamenilor de rând, care constituiau principala forţă de muncă în societatea celtică. Aceştia erau luptătorii, meşteşugarii, negustorii, agricultorii şi crescătorii de vite. Îndestularea lor poate fi explicată prin îmbogăţirea în perioada de expansiune şi de cucerire a unor noi teritorii şi de creştere economică din sec. II î.e.n.

Cea de-a treia grupă aparţinea stratului de populaţie cel mai de jos în societatea La Tène, care reprezenta - şi asupra acestui fapt atragem în mod deosebit atenţia - o parte neînsemnată din populaţia celtică de pe Tisa superioară.

Din punct de vedere grafic structura socială a populaţei din epoca La Tène se prezintă ca o piramidă în trepte, fiecare treaptă reprezentând anumite straturi ale societăţii (Bujna, 1982, p. 422). Acestea sunt lesne sesizabile în necropolele celtice şi reprezintă un stadiu preliminar din care va fi purces împărţirea societăţii celtice în clase, împărţire care s-a accentuat sensibil în perioada oppidană, concomitent cu o dezvoltare puternică a producţiei. Existenţa inegalităţii în deţinerea bunurilor de către indivizi este confirmată de bogatele tezaure de monede şi de obiecte, care au aparţinut aristrocaţiei tribale, ca şi de obiectele de lux, care erau accesibile numai

straturilor avute ale societății. Materialele descoperite în complexele arheologice arată că celții constituiau pătura dominantă, fiind privilegiații societății din zona Tisei superioare. Ei posedau cunoștiințe multilaterale atât meșteșugărești cât și agrare. De asemenea, dispuneau de resurse materiale apreciabile.

Având în vedere faptul că celții nu erau izolați, ci viețuiau în contact permanent cu populația locală, se poate conclude că dezvoltarea forțelor de producție și a relațiilor de schimb bazate pe monedă au contribuit și la destrămarea orânduirii gentilico-tribale a populației locale de pe Tisa superioară și la întărirea familiei individuale, ca o celulă de bază economică și socială a societății.

În privința credințelor și concepției despre lume a celților sunt de menționat în primul rând complexele funerare, în care se constată cultul morților și respectarea strămoșilor. Este drept că această contatare este contrazisă de către E. Simek (1958, p. 518), după părerea căruia schimbarea radicală în lumea celților a ritului funerar (trecerea de la înhumație la incinerație) se datorează rolului hotărâtor pe care-l jucau în societate druizii și învățătura acestora. Tocmai noua concepție de trecere a sufletului celor morți în oameni vii (Cezar, VI, 14) a fost cauza pierderii de către celți a credinței în viața de apoi a celor decedați. Trupurile fără viață, fără suflet, au încetat a fi, sub influența acestei concepții, subiectul respectului și au ajuns, mai curând, să provoace o teamă superstițioasă. Din această cauză ele nu mai erau înmormântate cu respectul acordat înainte vreme și cu ofrande bogate, ci pur și simplu erau distruse prin foc și li-se împrăștia cenușa sau era depusă în gropițe, la un loc cu câteva cioburi simbolice.

Poziția lui E. Simek poate fi discutată, acceptată sau respinsă, dar oricum ar fi, nu este exclus ca schimbarea concepțiilor despre moarte ale celților să fi provocat încetarea înmormântărilor la sfârșitul fazei LT C 1b în cadrul majorității necropolelor din arealul carpatic.

Tot cultului morților la celți i se asociază și reprezentarea mistrețului. Descoperirea unor reprezentări ale mistrețului sub forma unor plăcuțe și figurine sunt bine cunoscute în bazinul Tisa-Dunăre, inclusiv în ținuturile Tisei superioare. Destul de răspândit era obiceiul de a depune în morminte părți de mistreț (Filip, 1956, p. 508). Este interesant mormântul de mistreț de la Sopron-Bécsidomb (Szábo, 1971, p. 68). Îngroparea mistrețului s-a făcut într-o cutie de piatră, fiind însoțit de vase de ofrandă și de foarfeci cu arc.

Celții se temeau de zei și îi respectau. Le aduceau jertfe, inclusiv umane. Acest obicei este cunoscut și la traci (Herodot, IV, 94) și la celți. Caesar (VI, 16), subliniază cât de credincioși au fost aceștia din urmă. Unele triburi celtice înjghebau niște “manechine” enorme (*simulacra*) împletite din nuiele, pe care apoi le umpleau cu oameni vii și le dădeau foc. Dintre zei era respectat mai cu seamă Teutates - Mercur.

La sfârșitul mileniului I î.e.n. cultura La Tène a atins faza cea mai înaltă și finală de dezvoltare, aflându-se în pragul societății împărțite în clase, dobândind înfățișarea unei prime civilizații orășenești din Europa barbară, a cărei dezvoltare a fost întreruptă de factori externi și anume de pătrunderea romanilor și a dacilor în ținuturile celtice.

Schimbarea situației etnopolitice din zona bazinului carpatic de la mijlocul sec. I î.e.n. este definită prin consolidarea pe teritoriul Transilvaniei a triburilor geto-dacice. În acea vreme ele au ajuns la un nivel destul de ridicat al dezvoltării economice, ceea ce - fără îndoială - s-a reflectat și în domeniul relațiilor sociale. Toate acestea au dus la formarea unei uniuni politice puternice în frunte cu Burebista, “primul și cel mai mare din conducătorii Traciei” (Inscriptiones, 1916, I, p. 264).

Unificarea triburilor de aceeași etnie într-un singur întreg sub conducerea basileului, s-a reflectat prin expansiunea dacilor spre Dunărea mijlocie și spre nord. Au fost distruse

oppidum-urile din zona Dunării mijlocii ale eraviscilor, boilor şi tauriscilor, iar pe Tisa superioară - oppidum-ul de la Galliš-Lovačka. Drept dovadă a distrugerii acestuia stau incendierea construcţiilor şi descoperirea a sute de unelte abandonate: o mare parte din ele nici nu au fost duse în altă parte şi nici nu au fost îngropate.

Stabilirea datei expediţiei dacilor în zona Tisei superioare poate fi făcută în funcţie de fixarea perioadei domniei lui Burebista şi datei la care celţii au fost distruşi de daci. Dacă anul morţii lui Burebista (44 î.e.n.) nu mai provoacă în prezent îndoieli cercetătorilor, în schimb, în privinţa datei începutului domniei sale, istoriografii nu au ajuns la o părere unanimă.

M. Macrea (1978, p. 43) presupune că perioada în care a domnit Burebista a fost foarte scurtă, nu mai lungă de două decenii (65-44 î.e.n.). Conform unui al doilea punct de vedere, prezent mai ales în istoriografia ungară, domnia lui Burebista corespunde anilor 50-40 î.e.n. (Mócsy, 1984, p. 189-191). O a treia părere a fost formulată de I.H. Crişan (1977, p. 171-172, 233-240) şi I.T. Niculiţă (1987, p. 237-238), care pornesc de la informaţia istoricului bizantin Iordanes (sec. VI e.n.) despre începutul domniei lui Burebista la începutul dictaturii lui Sulla (anul 82 î.e.n.). Această datare a începutului domniei lui Burebista este întărită de I.H. Crişan printr-o solidă argumentare arheologică şi numismatică (Crişan, 1977, p. 233-240).

După opinia noastră ultima părere este cea mai întemeiată. În această privinţă trebuie să pornim nu numai de la ştirile din izvoarele antice şi de la dovezile arheologice, ci şi de la perioada necesară pentru unificarea unui mare număr de triburi răspândite pe un teritoriu enorm, precum a fost arealul carpatic. Despre numărul geto-dacilor care vieţuiesc aici dispunem de diferite estimări, de la o sută de mii până la 2,5 milioane de oameni (Crişan, 1977, p. 181-182). În plus, trebuie să avem în vedere şi tendinţele separatiste ale conducătorilor tribali, care au manifestat o îndelungată şi foarte dură opoziţie faţă de politica internă a lui Burebista.

De abia după unificarea daco-geţilor Burebista a putut face un pas atât de important cum a fost cel al atacului declanşat împotriva celţilor, puternici în acea vreme. Bătălia hotărâtoare dintre daci şi oastea unificată a boiilor şi tauriscilor de sub conducerea lui Critasiros, descrisă de către Strabo (64 î.e.n. - 24 e.n.), s-a desfăşurat în zona Dunării mijlocii. În urma acestei bătălii, după cum relatează autorii antici (Strabo, V, 6; VII, 1, 5; Plinius, HN, III, 147), ţara boilor şi tauriscilor s-a transformat în pustiu şi loc de păşune pentru oi. Fără îndoială că aceste informaţii sunt exagerate, deoarece în perioada romană această regiune a fost destul de dens populată şi aici au apărut cele mai mari oraşe din provincia Pannonia (Kolosovskaja, 1973, p. 30). Oricum ar fi, celţii au fost distruşi în întregime sau parţial şi rezultatul principal al acestei bătălii a fost dispariţia lor de pe scena politică a bazinhului carpatic.

Data bătăliei se stabileşte de către cercetători între anii 60 şi 45 î.e.n. (Kolosovskaja, 1973, p. 30; Macrea, 1978, p. 43-49; Crişan, 1977, p. 234). Dintre diversele păreri, cea mai argumentată este cea a lui I.H. Crişan, care o plasează în anul 60 î.e.n. La baza concluziei sale învăţatul, a pus informaţia lui Caesar (I, 5, 4) despre mutarea boiilor în Noricum şi asedierea de către ei a Noreei, adică evenimente care se referă la anii 59-58 î.e.n., după luptele cu dacii.

Se poate presupune că în cursul anului 60 î.e.n. a fost săvârşită şi o expansiune în zona Tisei superioare, care a dus la rezolvarea a două probleme: de unificare cu localnicii din zonă şi de distrugere a celţilor din nordul arealului carpatic.

Înfrângerea celţilor nu a provocat nici distrugerea civilizaţiei La Tène şi nu a determinat nici stagnarea economiei locale. Se constată un proces de evoluţie ascendentă a triburilor din zona Tisei superioare, determinat de răspândirea culturii dacice. La acest din urmă fapt contribuia nu numai înrudirea triburilor ci şi aşezarea în aceste ţinuturi a unui număr apreciabil de daci, a căror stabilire s-a desfăşurat de-a lungul a câteva etape. Etapa de început corespunde

epocii lui Burebista; cea de a doua, pătrunderii triburilor sarmatice la mijlocul sec. I e.n. în zona dintre Tisa şi Dunăre. Istoricul roman Plinius cel Bătrân (Plinius, HN, IV, 25) afirma că, iazigii i-au dislocat pe daci spre nord, în zone de munte, adică în zona Tisei superioare. Această dislocare a afectat un număr atât de mare de locuitori încât ei au ajuns până în ţinuturile din nordul Slovaciei, unde venirea noilor populaţii este marcată de complexele culturii Púchov (Pieta, 1982, p. 307). Ultima etapă datează de la sfârşitul sec. I - începutul sec. II e.n. şi se plasează în perioada războaielor daco-romane din vremea lui Domiţian şi Traian. Apogeul valului de strămutări, după toate probabilităţile, datează din ultima fază a războiului (105-106), după cum ne relatează Dio Cassius (LXII, 3, 3; LXXVIII, 27, 5), în pasajul său despre deplasarea spre nord a aşa-numiţilor "daci liberi", care nu voiau să rămână sub stăpânirea unor străini.

Stabilindu-se pe pământurile de pe Tisa superioară, dacii au înălţat pe căile principale de comunicaţie davae-le de la Zemplin şi Malaja Kopanja, care devin nu numai cele mai puternice puncte de rezistenţă ci şi principalele centre meşteşugăreşti din aceste ţinuturi. Concomitent îşi reîncepe activitatea zona metalurgică de dincolo de Tisa, din bazinul râului Botar (Djakovo), care funcţiona încă în vremea celţilor. Nu este exclus ca de aici fierul brut să fi ajuns la Malaja Kopanja. Materialul arheologic din această aşezare ilustrează, din plin, trăsăturile metalurgiei dacice în regiune. Meşterii fierari realizau unelte, arme, piese pentru harnaşamentul cailor, pinteni şi alte diferite obiecte de uz casnic. În funcţie de utilitatea obiectelor se folosea fie fier moale, fie oţel brut (fier care încorpora o mai mare cantitate de carbon).

Studierea tehnicii folosite la realizarea obiectelor de fier descoperite la Zemplin (Mihok, Miroššayova, Veselovská, 1993) şi la Malaja Kopanja (Bidzilja, Voznesenskaja ş.a., 1983, p. 100), a fost efectuată în două instituţii deosebite (Institutul de Arheologie al Ucrainei şi Universitatea Tehnică de la Košice), permiţând obţinerea unor rezultate destul de interesante. Analiza obiectelor de la Zemplin (topor, cuţit, vârf de lance) au arătat că la realizarea lor a fost folosită o tehnică standard, în cadrul căreia se utiliza cementarea (ridicarea cantităţii de carbon) şi sudarea metalului în "pachet", fără călire.

O tehnică de prelucrare mai complicată utilizau fierarii de la Malaja Kopanja. Analiza structurală a obiectelor (seceri, coase, topoare, cuţite, vârfuri de lance, dălţi, brăţară) a dezvăluit un înalt nivel de călire şi un conţinut foarte redus de zgură. Această constatare din urmă constituie nu numai un indiciu al cunoştiinţelor avansate ce le aveau meşterii fierari în domeniul călirii la cald ci vădeşte că ele sunt utilizate în însuşi procesul de reducere al minereului în cuptoare. Obiectele care pretindeau o calitate şi o tărie deosebite prin funcţionalitatea lor erau călite, pregătindu-se fâşii de oţel prelucrate la cald. Remarcabile sunt operaţiile deosebit de complicate, cum ar fi cimentarea locală a tăişului sau a părţii active (coasă, topor, ciocan pentru piatră, cuţit, daltă) şi călirea lor ulterioară. Analiza metalurgiei şi a prelucrării metalelor vădeşte perpetuarea tradiţiilor celtice. Această perpetuare este prezentă atât în tehnica de producţie cât şi în producţia propriu-zisă.

Conexă la activitatea fierarilor este cea a orfevrarilor. Analiza spectrală a creuzetelor descoperite în ateliere (41 de exemplare) la Malaja Kopanja a permis evidenţierea utilizării lor pentru topirea bronzului, argintului şi aurului. Chiar dacă obiecte de aur nu au fost descoperite în această aşezare, au fost aflate, în schimb, numeroase obiecte din bronz şi argint, aşa după cum s-a arătat mai sus. Confecţionarea locală a pieselor metalice destinate vestimentaţiei e demonstrată de exemplarul de fibulă semifabricată (fig. 50, 53). În zona arcului carpatic piese similare mai sunt cunoscute numai din Iugoslavia de nord (Koščevic, 1980, pl. XLVI-XLVII). De un interes deosebit este contrucţia 34 de la Malaja Kopanja, unde, lângă cuptorul ridicat din lespezi de andezit, se aflau 24 de creuzete şi resturi de zgură (fig. 40).

Analiza spectrală a unei părţi din aceste creuzete ne permite să considerăm construcţia 34 drept atelier pentru producerea sticlei, fapt indicat de prezenţa sticlei amestecată cu lut. Alături de alte descoperiri de pe teritoriul Daciei (Iaroslavschi, 1981), construcţia 34 de la Malaja Kopanja constituie încă o confirmare a existenţei meşteşugului producerii sticlei în civilizaţia dacică.

Este greu să estimăm cât de importante erau pentru populaţia din zona Tisei superioare zăcămintele de sare - un produs alimentar indispensabil în lumea antică. Sarea constituia un izvor de bogăţie şi unul din produsele principale de export. Apropierea mare a punctului Solotvina "Cetate" de deschiderile zăcămintelor de sare constituie un indiciu că acesta a fost un centru care asigura obţinerea, controlul şi transportul sării.

Pe baza datelor lui I. Pasternak (1928, p. 69) se poate vorbi despre existenţa unui întreg şir de exploatări de sare în partea estică a ţinuturilor Transcarpatiei, în apropiere de satele Baranincy, Njagovo, Novoselica, Tereblja şi Solotvina. Exploatările erau în fapt gropi, cu dimensiunile de 15-30 x 4-8 m, având adâncimea de până la 40 m. În unele din ele, după informaţiile lui F.M. Potušnjak, au fost descoperite monede de la împăraţii Augustus (27 î.e.n. - 14 e.n.) şi Constantin (306-337).

Producţia mare de mărfuri destinate unei pieţe vaste presupune existenţa între locuitorii din aşezările fortificate a unei pături de negustori. Existenţa acesteia este sugerată şi de descoperirea de monede la Zemplin, Malaja Kopanja, în zăcămintele de la Solotvina şi într-o serie de puncte din regiune. După cum amintim, ţinuturile Tisei superioare erau o regiune cu vechi tradiţii în sfera relaţiilor comerciale întemeiate pe monedă. Monedele bătute de celţi şi daci apar aici în sec. III î.e.n. În sec. I î.e.n., mai ales, în cea de-a doua jumătate a sa, monedele celto-dacice, care serveau necesităţilor comerţului interior şi inter-tribal, au fost înlocuite de cele romane republicane, iar mai târziu de cele imperiale, care dobândiseră statutul de bani "universali". Acceptarea sistemului monetar roman se explică prin generalizarea relaţiilor comerciale cu Roma, în cadrul cărora monedele locale nu-şi găseau locul, precum şi prin necesitatea de a se ajunge la realizarea unui sistem monetar unitar. Realizarea acestui sistem se baza pe factori interni (polarizarea societăţii, nivelul înalt al dezvoltării economice) şi era dictat de necesităţile tânărului stat dacic, făurit de Burebista.

Augmentarea comerţului intern şi extern pretindea o cantitate tot mai mare de monedă, care nu mai putea fi satisfăcută doar de exemplarele pătrunse din Imperiu. Apare astfel un deficit de monedă, rezolvat de Burebista pe calea baterii unor imitaţii după monedele romane. În prezent se cunosc mii de astfel de monede de pe teritoriul Daciei preromane (Crişan, 1977, p. 176, 427).Descoperirea ştanţelor de batere a acestor imitaţii la Ludeşti, Tilişca (Transilvania) şi în aşezarea de la Poiana din Moldova demonstrează provenienţa locală a imitaţiilor. Cercetătorii subliniază acurateţea acestor denari imitaţi, adesea greu de deosebit de modele romane veritabile (Feodorov, Polevoj, 1973, p. 150).

Ţinuturile Tisei superioare au stabilit relaţii comerciale cu cele mai îndepărtate regiuni ale arcului carpatic. Majoritatea importurilor este constituită din produse de tip norico-pannonic (fibule, catarame, centuri) şi de produse italice (vase de bronz şi de sticlă). Contactele cu ţinuturile baltice sunt atestate de descoperirea unor mărgele de chihlimbar.

O imagine mai amplă a relaţiilor de schimb dintre diferite regiuni o dezvăluie monedele (21 de exemplare) de la Malaja Kopanja. Între ele se numără monede de tip Vel'ký Bysterec (Slovacia de Nord), Medieşu Aurit (Transilvania) şi de tip Sirmium (nordul Iugoslaviei), cărora li se adaugă o serie de monede republicane romane, între care şi cele ale coloniei Nemausus

(Galia de Sud), o drahmă de la Dyrrachium (Macedonia) şi o monedă mai târzie a împăratului Nero.

Producţia meşteşugărească specializată, relaţiile comerciale monetare şi amplele relaţii de schimb, dezvoltate în epoca La Tène, nu au fost întrerupte o dată cu venirea dacilor. Pătrunderea acestora stimulează dezvoltarea neîntreruptă atât a economiei cât şi a relaţiilor sociale, în această situaţie jucând un anumit rol o serie de factori: unitatea etnică a celor veniţi şi a triburilor locale (costoboci?); politica de unificare a lui Burebista, care se desfăşura, conform lui Strabo (VII, 5, 2) sub drapelul revanşei, al răzbunării faţă de celţi, care ocupaseră teritorii dacice; nivelul mai înalt de dezvoltare al economiei şi al organizării sociale, aflate la daci pe prima treaptă a statalităţii.

Diferenţierea socială a populaţiei din zona Tisei superioare ne este indicată, în primul rând, de materialele din necropola de la Zemplin. Aici, alături de mormintele sărace, se disting mormintele cu inventar bogat, între care şi cele cu obiecte de import. Atragem atenţia în special asupra mormântului 78 din tumulul 3, unde, în afară de o sabie romană timpurie, se află şi o cămaşă de zale (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 255). Conform celor relatate de scriitorul roman din sec. I î.e.n. Terentius Varro (De lingua latina, V, 24, 16), cămăşile de zale din Europa erau lucrate de către celţi. Din ţinuturile celtice ele puteau pătrunde în Dacia pe calea comerţului sau ca pradă de război. Fiind destul de scumpe, cămăşile de zale erau procurate numai de cei avuţi, fapt demonstrat şi de bogăţia inventarelor mormintelor din Dacia în care s-au descoperit cămăşi de zale (Vulpe, 1976, p. 201-203).

Despre deosebirea dintre cei "mai de seamă" şi oamenii de rând în cadrul societăţii dacice ne informează Iordanes (40, 71-72). Personalităţile înalte dintre care se alegeau regii şi preoţimea erau numiţi "pilleati" (fiindcă aveau capul acoperit cu bonete de pâslă) iar restul populaţiei "capillati" (cu părul neacoperit). Existenţa unei pături de preoţi este subliniată şi de către Strabon (VII, 3, 3), care-i numeşte "theosebi" şi "kapnobatai". Astfel, informaţiile lui Strabon şi Iordanes ne permit să vorbim despre existenţa la daci a trei grupuri sociale: aristrocraţia, preoţimea şi plebea.

Un rol deosebit în societatea dacilor l-a jucat preoţimea, care poseda cunoştiinţe vaste în diferite domenii ale ştiinţei şi alcătuia legile numite "belagines". O putere aproape regească o avea marele preot, care era nu numai primul sfetnic dar, în anumite situaţii, putea deveni rege (Iordanes, 67-73).

Existenţa în societatea dacică în sec. I î.e.n. a diferitelor pături sociale, aşa cum sunt ele menţionate în izvoarele antice şi cum au fost confirmate de vastele cercetări arheologice, au deschis discuţia despre organizarea socială a dacilor. În istoriografia actuală românească există două concepţii principale: conform primeia, unificarea realizată de Burebista constituia o formaţiune statală, conform celei de a doua aceasta reprezenta o uniune tribală în ultimul stadiu al orânduirii comunei primitive, adică în stadiul democraţiei militare (Crişan, 1977, p. 187-201; Bodor, 1981).

Neamestecându-ne în amănuntele acestei discuţii, vom menţiona principalele elemente existente în organizaţia politică a lui Burebista: un nivel destul de înalt al dezvoltării economiei, existenţa relaţiilor marfă-bani şi a unei producţii suplimentare destinate comercializării, mărturii despre începutul folosirii scrierii, (aşa-numitele "belagines"), un număr apreciabil de davae puternice cu garnizoane militare permanente, succesele repurtate în războaie, care contribuiau la întărirea poziţiei clasei conducătoare, nu numai în privinţa prestigiului ci şi în privinţa avuţiilor ce erau deţinute, structura ierarhizată la care s-a ajuns şi marea densitate a populaţiei - I.H. Crişan menţionează 8.000 de aşezări.

Aceşti factori au contribuit la formarea primului stat dacic, care cuprindea un teritoriu enorm, de la Dunărea mijlocie până la Carpaţi şi până la Pontul Euxin. Periferia sa nordică era reprezentată de ţinuturile Tisei superioare, unde principalele centre politice s-au aflat la Zemplin şi Malaja Kopanja.

O dată cu răspândirea culturii dacice în regiune, se constată o continuă dezvoltare a meseriilor, comerţului, apar elemente noi în privinţa construirii locuinţelor şi se generalizează folosirea ceramicii de aspect dacic. Această evoluţie a civilizaţiei materiale, care a durat 150 de ani, nu a afectat ritul funerar, care-şi are originile în cultura Kuštanovice, ceea ce indică perpetuarea unei puternice tradiţii locale.

La răspândirea destul de intensă a culturii materiale dacice a contribuit nu numai înrudirea triburilor ci şi stabilirea în regiune a unui apreciabil contingent de daci, proces care s-a desfăşurat de-a lungul câtorva etape. Etapa de început datează, aşa cum arătam, în epoca lui Burebista; cea de-a doua este contemporană cu pătrunderea, la mijlocul sec. I e.n., a triburilor sarmatice în zona dintre Tisa şi Dunăre; cea din urmă etapă datează de la sfârşitul sec. I - începutul sec. II e.n., în timpul războaielor daco-romane din epoca Domiţian şi Traian (101-106), cu apogeul în ultima fază a războaielor (105-106).

Strămutarea dacilor în partea de nord a arealului carpatic a fost însoţită de treptata restrângere a teritoriilor care se aflau sub controlul lor. După dispariţia lui Burebista, cad ţinuturile de pe ţărmul vestic al Pontului iar apoi ţinuturile joase de lângă Nistru şi Dunăre unde, la sfârşitul sec. I î.e.n., au pătruns sarmaţii (Dio Cassius, LI, 24, 7). La mijlocul sec. I e.n. ei sunt deja cunoscuţi de Tacitus (Annales, I, XII, 29, 30) şi de Plinius (Nat. Hist., IV, 80). Pătrunderea sarmaţilor în zona dintre Tisa şi Dunăre este bine înregistrată şi prin izvoare arheologice (Bóna, 1986, p. 58-60). În acelaşi timp, se producea ocuparea de către triburile germanice ale cvazilor a pământurilor din zona Dunării mijlocii (sud-vestul Slovaciei) (Pelikan, 1960, p. 246-247).

O dată cu destrămarea statului lui Decebal (106) au rămas libere, în nord, doar ţinuturile Maramureşului. În zona Tisei superioare încetează vieţuirea din davae-le de la Zemplin, Solotvina "Cetatea" şi Onceşti "Cetăţeaua", părăsite de locuitori datorită pericolului unei posibile agresiuni romane. O soartă puţin deosebită a avut-o dava de la Malaja Kopanja. Fiind cel mai puternic centru al dacilor din nord, ar fi putut deveni în viitor un centru al rezistenţei lor. Se poate presupune că tocmai acest motiv i-a obligat pe romani să organizeze o expediţie pe Tisa superioară. În cursul cercetărilor din această davă s-au descoperit straturi masive de incendiu, porţiuni întregi de pământ ars până la roşu, acoperite cu cărbuni şi cenuşă. În locuinţele incendiate se afla surprins un inventar variat: o mare cantitate de obiecte diverse, care nu puteau fi aruncate pur şi simplu în cazul plecării neaşteptate a locuitorilor. Mai curând, Malaja Kopanja a avut aceeaşi soartă ca şi davae-le din Transilvania căzute sub săbiile legionarilor lui Marcus Ulpius Traianus.

La sfârşitul războaielor, pe teritoriul principal al Daciei s-a organizat provincia romană, iar zona Tisei superioare a ajuns în contact direct cu imperiul. Agresiunea romană a provocat decadenţa stăpânirii politice a dacilor în zona Tisei superioare, ca şi ruperea relaţiilor inter-regionale ce se formaseră şi a legăturilor ce teritoriul Daciei propriu-zise, tăiate prin limesul nordic al provinciei. Contactele cu romanii, care au pustiit şi ocupat Dacia, nu au fost întreţinute la început de către populaţia din ţinuturile Tisei superioare. Această concluzie este confirmată de statistica importurilor romane (în primul rând terra sigillata şi monede); reluarea importurilor survine la mijlocul sec. II e.n., crescând cantitativ după sfârşitul războaielor marcomanice.

Istoria ulterioară a ţinuturilor Tisei superioare a fost determinată în multe privinţe de apropierea teritorială a lor faţă de civilizaţia romană, care a influenţat într-o măsură apreciabilă

nivelul de dezvoltare social-economic al populației locale. În sec. II e.n. triburile de pe Tisa superioară formează cultura tumulilor carpatici. Procesul de formare al acestei culturi nu a fost atât de simplu după cum pare la prima vedere. Stadiul actual al studierii acestei probleme ne permite să afirmăm că la baza formării culturii se afla substratul local și triburile stabilite aici la începutul erei noastre. Noi presupunem că, la constituirea ei, vandalii astingi au jucat un rol important. Pătrunderea lor în regiune este consemnată de către izvoarele antice (Dio Cassius, LXXI, 12, 1; Paus., X, 24, 5) și confirmată printr-o serie întreagă de morminte plane având în inventar arme, ca și prin așezările substratului local, în ale căror complexe ceramice intra și ceramica lucrată cu mâna de tip Przeworsk (Kotigoroško, 1986, p. 233-234). Aceste date sunt completate prin descoperirea, în 1992, lângă satele Buča și Močola, din raionul Beregovo, din Transcarpatia, a așezărilor aparținând culturii Przeworsk, necunoscute mai înainte. Pătrunderea unui grup omenesc relativ nu prea numeros dar bine organizat din punct de vedere militar, duce la supunerea populației locale și la formarea unor structuri sociale și economice ce le înlocuiau pe cele distruse la începutul sec. II e.n. de către romani, situație ce determină o nouă creștere a nivelului de viață, așa cum, de altfel, se constată în descoperirile arheologice.

Acest număr nu prea mare de nou-veniți, stabiliți pe teritoriul regiunii, a fost asimilat într-o perioadă nu prea lungă de timp de mediul monoetnic.Acest fapt își găsește reflectarea în schimbarea ritului funerar, ilustrat de mormintele de sub tumulii de la Zemplin, Bratovo, Lesné. Deja în faza C 2 cultura Przeworsk s-a schimbat atât de mult încât elementele ei abia mai pot fi sesizate.

Stabilizarea politică survenită după terminarea războaielor marconice(166-180) contribuie la o nouă înflorire a economiei. Se constată un nou avânt al meșteșugurilor, între care continuă să predomine metalurgia, prelucrarea metalelor și olăritul.

Metalurgia tradițională a stat la baza dezvoltării în continuare a agriculturii. Rolul său precumpănitor este subliniat de creșterea apreciabilă a populației, constatată în regiune la sfârșitul sec. II și începutul sec. III e.n. Uneltele agricole de prelucrare a pământului nu sunt numeroase dar sunt mai perfecționate și mai productive, comparativ cu cele din perioada precedentă. Astfel sunt brăzdarele simetrice și brăzdarele cu partea activă masivă. Se poate presupune, ținând seama de materialele arheologice din perioada precedentă, că a continuat folosirea plugului cu brăzdar și cuțit, mai potrivit pentru prelucrarea solurilor din bazinul carpato-dunărean (Crișan, 1977, p. 392-393). La un loc cu ele, la muncile câmpului și la grădinărit, se foloseau săpăligile.

Se semănau două specii de grâu (Triticum spelta și Triticum dicoccum), secară, ovăz, orz, mei, bob, linte, muștar, după cum rezultă din analizele botanice ale ceramicii și lipiturilor de lut ale locuințelor din zona culturii tumulilor carpatici din zona pricarpatică (Vakulenko, Januševič, 1974, p. 33-38) și ale semințelor din cetatea de la Grădiștea Muncelului (Kruglikova, 1956, p.15), ca și a datelor din ținuturile transcarpatice.

Strângerea recoltei se făcea cu ajutorul secerilor, grăunțele fiind probabil păstrate în vase mari de provizii, prezente peste tot în așezări. Nu este exclusă nici păstrarea grânelor în amenajări speciale făcute din lemn, în anumite încăperi. Folosirea gropilor de provizii, datorită umidității destul de mari a solului, era limitată.

Grânele erau prelucrate cu ajutorul unor râșnițe rotative de mână, care în perioada romană dobândesc o suprafață activă plană (fig. 123, 31-32). Cu ajutorul unei astfel de râșnițe, un om bine dezvoltat fizic putea măcina, în decursul unei zile, până la 15 kg de boabe uscate (Havljuk, 1977, p. 24).

O ocupație tradițională în zona Tisei superioare a fost viticultura, după cum o indică descoperirea cuțitelor pentru curățirea viței-de-vie de la Galliš-Lovačka, Malaja Kopanja și din așezarea Trstené pri Hornáde (fig. 9, 25; 46, 28; 123, 1 a). Vița-de-vie sălbatică, de pădure, care, după părerea selecționerilor, a fost strămoșul speciilor cultivate, a fost descoperită lângă orașul Vinogradovo (Lazorenko, 1979, p. 73). O dovadă indirectă a cultivării locale intense a viței de vie o reprezintă, într-o oarecare măsură, lipsa amforelor, principalul recipient folosit la transportul vinului, întâlnit destul de des la periferia romană a Europei. Despre răspândirea generală a viței de vie în Dacia preromană scrie Strabon. Conform datelor geografului antic, Burebista a convins pe daci să taie vița-de-vie și să trăiască fără vin (Strabon, VI, III, 11).

În paralel cu agricultura, creșterea vitelor a cunoscut o dezvoltare continuă. Acestea erau folosite atât ca forță de tracțiune cât și ca sursă de carne, produse lactate, lână și piele, ultimele folosite pentru confecționarea îmbrăcămintei și încălțămintei, în timp ce oasele serveau la realizarea unor obiecte diverse, în special piepteni, sule și ace. În ținuturile de lângă munți, zonă cu pământuri nepotrivite pentru agricultură, dar cu pășuni deosebit de bogate, creșterea vitelor era o îndeletnicire dominantă. În timpul verii, turma era mânată la munte pentru a paște acolo, unde se formau așezări sezoniere - stâne. Stâne gato-dace au fost descoperite în munții Orăștiei. Locuințele din cuprinsul lor sunt rotunde sau rectangulare în plan, cu bază din pietre, cu vetre interioare (Fedorov, Polevoj, 1973, p. 137-138). Pe văile joase păscutul avea un caracter local (în preajma caselor).

Deosebit de importantă și absolut necesară era pregătirea nutrețului animalelor pentru iarnă, de care era nevoie într-o cantitate apreciabilă. După calculele făcute de I.A. Krasnov, pentru o singură vacă, pentru cele 3 luni de iarnă, erau necesare 370-500 kg de fân (Krasnov, 1971, p. 124-125). Hrana animalelor era pregătită cu ajutorul coaselor. Iarba cosită și paiele puteau fi strânse cu greble, cunoscute în civilizația dacică din sec. I e.n. (Glodariu, Iaroslavschi, 1979, p. 66).

Resturile osteologice, descoperite în așezări, dovedesc prezența cornutelor mari și mici, ca și a cailor. Datele noastre sunt completate cu cele din Slovacia de Sud-Est, unde, la un loc cu oasele de bovine, capre, oi, cai, s-au găsit oase de porci, câini și găini (Lamiová-Schmiedlová, 1969, p. 487; Rajtova, 1991, p. 191). Dezvoltarea creșterii oilor este confirmată de foarfecii cu arc pentru tăiatul lânii.

Importanța, în economia populației de pe Tisa superioară, a creșterii vitelor, este indicată și de diversele semne rombice sau în formă de cruce de pe ceramica de culoare cenușie (fig. 108, 31-33). Acest decor, după părerea lui B.A. Rybakov, este mai frecvent în acele ținuturi unde, alături de agricultură, un rol deosebit l-a jucat creșterea vitelor (Rybakov, 1981, p. 336).

Trăind pe malul unor râuri și fiind înconjurați de păduri bogate în animale sălbatice, în fructe și ciuperci, populația practica și alte ocupații care, în paralel cu produsele economiei agrar-pastorale, argumentau și diversificau alimentația. În pădurile din Transcarpatia existau și există diferite animale sălbatice, cum ar fi: iepurele, lupul, vulpea, ursul, râsul, mistrețul, cerbul, căprioara și se cunosc 260 specii de păsări (Anučin, 1956, p. 57-58). În așezări s-au găsit oase de cerb, colți de mistreț și de urs. Vânătoarea se practica cu arcul și săgeata, cu sulițele, folosindu-se probabil gropi și capcane pentru prinderea animalelor. Pescuitul era o ocupație individuală, practicată cu ajutorul undiței prevăzută cu un cârlig din fier simplu, dar nu este exclus nici pescuitul în colectiv, cu ajutorul plaselor. Aprioric se poate vorbi despre îndeletnicirea culesului și a stupăritului.

Meșteșugul metalurgiei, cu rădăcini în epoca La Tène, a continuat să se dezvolte și în perioada romană. Ca și mai înainte, pentru reducerea minereului de fier se foloseau cuptoarele cu construcție în parte adâncită în sol. Între diferitele complexe cu această destinație, ale căror

resturi de cuptoare s-au găsit în așezări, se cuvine să menținăm descoperirea de la Vovčanskoe, care era un sat nu prea mare de metalurgi.

Vestigiile producției atelierelor de fierar, comparativ cu resturile cuptoarelor metalurgice, sunt foarte rare. Atelierul de fierărie descoperit la Matievo nu prezintă, din păcate, un tablou destul de expresiv al meșteșugului fierăriei. Judecând pe baza vestigiilor păstrate, avem de-a face cu o construcție cu pereții lipiți cu lut. În interior se aflau cuptoarele. Descoperirea lângă ele a unor creuzete constituie dovada efectuării operațiunilor de fierărie și orfevrărie. Sunt destul de rare descoperirile de unelte destinate lăcătușilor sau orfevrarilor. Menționăm dălțile, nicovalele, ciocanul și creuzetul, ustensile ce nu reflectă suficient nici intensitatea și nici operațiile specifice prelucrării metalelor. Sursa noastră principală privind nivelul de dezvoltare al fierăritului o constituie produsele finite realizate în astfel de ateliere.

Studierea formei și a construcției acestor obiecte indică faptul că principala tehnică folosită la confecționarea lor a fost prelucrarea metalului la cald cu ajutorul unui ciocan de fierărie. În cursul modelării și călirii se realizau diverse operațiuni, cum ar fi lungimea și tăierea materialelor pregătite, perforarea, sudarea, torsarea și îndoirea precum și, prin diverse metode, îmbunătățirea calității metalului.

Analiza tehnicilor și tehnologiilor folosite pentru producerea obiectelor din fier permite să formulăm judecăți directe privind nivelul de dezvoltare al meșteșugului prelucrării metalului. Din punct de vedere metalografic au fost analizate numai 13 obiecte, dar și această cantitate neînsemnată de piese furnizează date importante pentru definirea stadiului tehnic la care se ajunsese în meseria de fierar. Din numărul obiectelor studiate fac parte: 8 cuțite, un vârf de lance, 2 manșoane, o daltă de tâmplar și o bară. Ele provin din două necropole (Iza și Bratovo) și din așezarea de la Zabolotie (Bidzilja, Voznesenskaja, 1983, p. 100). Studierea structurii cuțitelor a precizat că toate au fost realizate din fier și din oțel din care fuseseră eliminate impuritățile. Un exemplar a fost lucrat din oțel cu mult carbon (analiza 1360). Structura cu granulație mică a cuțitelor este o dovadă a bunei prelucrări plastice a metalului.

Dintre diversele operații la care au fost supuse cuțitele se cuvine să amintim cementarea cu carbon și călirea. Microstructura oțelurilor călite este magnetit. Calitatea călirii este înaltă. Deosebit din punct de vedere tehnologic se dovedește a fi cuțitul de la Bratovo, realizat dintr-un fascicul de bare ("pachet") din oțel moale (analiza 1349). De regulă, cuțitele au fost realizate din metal în "pachet", ce se distinge prin înalta calitate a călirii, printr-o cantitate foarte redusă de incluziuni de zgură, printr-o structură unitară și o granulație mică a metalului. Piesele realizate dintr-un astfel de metal se disting printr-o elasticitate deosebită. O tehnologie similară de pregătire a cuțitelor se practica și în alte regiuni ale "lumii barbare", între care și teritoriul de răspândire a culturii Černjachov (Barceva, Voznesenskaja, Cernych, 1972, p. 16-17).

Fierul și oțelul moale erau folosite la realizarea topoarelor, tuburilor, vârfurilor de lance. Din oțel mai moale a fost confecționată o daltă de tâmplar. La vârf ea are o zonă de magnetit (642-724 kr/mm). În afară de aceasta, întreaga daltă a fost supusă cementării (cu carbon) și călirii (analiza 1351).

Studierea formelor și tehnologiei produselor atelierelor de fierari stau dovadă pentru înalta măiestrie a fierarilor și, deoarece procesul de dezvoltare tehnică are un caracter istorico-social, constituie și o indicație asupra dezvoltării social-economice a triburilor din zona Tisei superioare.

Olăritul a cunoscut o largă răspândire în perioada romană târzie. S-a constituit o întreagă rețea de ateliere rurale, alături de care sunt menționate centrul de olărie de la Blažice-Bogdanovce și zona de producție din bazinul râului Mic. Formele ceramice produse de aceste ateliere se caracterizează prin standardizare: în ele se confecționau străchini, căni, oale, vase de

provizii, borcane, pahare şi cupe (fig. 117). Analiza statistică indică existenţa în ateliere a unei stricte specializări. La Beregovo VI se confecţionau mai cu seamă oale, străchini şi căni cu decor imprimat; la Lužanka, în paralel cu străchinile şi cănile (în majoritate fără decor imprimat), se mai confecţionau borcane cu suprafaţa gofrată, cupe şi pahare; la Beregsurány - străchini, căni, pahare şi oale.

Cea mai mare parte a producţiei ceramice era destinată populaţiei din zona Tisei superioare. O excepţie o constituiau oalele cu suprafaţa gofrată, cupele cu dungi şi paharele cu pereţii arcuiţi, modelate după modele provincial-romane. Absenţa din repertoriul de forme ceramice descoperit în aşezări ne face să ne gândim la posibilitatea confecţionării a astfel de forme ceramice pe baza unor comenzi din provincia vecină Dacia sau din teritoriul sarmatic, unde acestea puteau fi transportate la un loc cu alte produse de uz casnic şi agricole obţinute în gospodăriile rurale şi cu unele materii prime (fier, sare). Apariţia unei importante zone comerciale pe Tisa superioară a fost condiţionată de prezenţa bazei de materii prime (minereu de fier şi lut de calitate), de păstrarea tradiţiilor celtice în domeniul meşteşugurilor, ca şi de poziţia sa relativ liniştită în regiunea arcului carpatic, destul de depărtată de evenimentele furtunoase, legate de deplasarea triburilor germanice şi sarmatice şi de ciocnirile lor cu populaţia locală şi cu armatele romane.

Bogatele resurse de materii prime şi dezvoltarea producţiei meşteşugăreşti de marfă a făcut ca în ţinuturile Tisei superioare să se contureze anumite microzone economice. Acestea sunt caracterizate prin concentrarea vestigiilor ce atestă producţia atelierelor, prin importuri romane, printr-o cantitate apreciabilă de descoperiri monetare şi prin densitate destul de mare a populaţiei. Prima microzonă - cea muntoasă, se află în perimetrul cuprins între cursul superior al râurilor Hornad şi Torissa; a doua - cea colinară, cuprinde depresiunea Košice şi bazinul alăturat al Bodrogului; cea de a treia cuprinde ţinuturile joase ale Boržavei iar cea de-a patra microzonă, de asemenea joasă, cuprinde bazinul cursului mijlociu al Someşului şi râului Tur (fig. 122).

Prima şi cea de-a doua microzonă erau străbătute de o cale de comunicaţie importantă ce pornea din Dacia, îndreptându-se spre Marea Baltică (Kolnikova, 1970, p. 66). În afară de aceasta, prima microzonă se afla în imediata apropiere a zăcămintelor metalifere de la Spiškovo (fier, aramă, argint, aur), a căror exploatare a început încă de la sfârşitul mileniului I î.e.n. (Pieta, 1982, p. 107) şi a continuat în perioada romană (Jurečko, 1981, p. 320-321), iar pe teritoriul celei de a doua microzone se aflau deschideri în straturile de lut de calitate superioară, ceea ce a şi permis înflorirea producţiei ceramice de la Blažice-Bogdanovce.

Cea de a treia microzonă era situată în apropiere de principala cale de comunicare din regiune - râul Tisa. Graniţele sale cuprindeau centrul de olari de pe râul Mic şi zăcămintele de aur de la Mužietskoe. Pe baza datelor obţinute din analize C 14, efectuate în laboratorul expediţiei geologice din Transcarpatia, una din numeroasele galerii de extracţie (N XI) era exploatată în sec. III-IV e.n. Alături se găseau deschideri cu roci alunito-cuarţitice (Lazurenko, 1979, p. 42), care erau folosite de către locuitorii din sec. III-IV e.n. aşezaţi lângă satul de azi, Kvasovo, pentru producerea râşniţelor rotative în scopul comercializării lor.

Cea de a patra microzonă, ce aoperea ţinuturile dacilor liberi, se afla în imediata vecinătate a zonei de contact cu limesul provinciei Daciei. Aici au fost descoperite ateliere metalurgice şi de olari din primele veacuri ale erei noastre, ca şi zăcămintele polimetalice din zona Baia Mare. O importanţă mare în dezvoltarea microzinelor economice l-au jucat râul Tisa - numit de către un istoric bizantin din sec. VI "marele şi slăvitul râu" (Iordanes, 34) - ca şi râurile Torissa, Latorec şi Latorica. De-a lungul malurilor lor se constată o mai mare concentrare a descoperirilor de monede izolate. Izvoarele acestor râuri se află nu departe de trecătorile peste

Carpaţi - căi uşoare de trecere din zona Tisei superioare în regiunile vecine. Cu provinciile dunărene legătura era făcută de râul Tisa iar cu Dacia de râurile Someş şi Iza.

Dacă judecăm după dinamica pătrunderii importurilor, legăturile comerciale au cunoscut o anumită tendinţă de creştere, atât în calitate cât şi în intensitate. În perioada dintre mijlocul sec. I î.e.n. - sec. I e.n., ele au avut un caracter mai redus, determinat de distanţa mare faţă de graniţele romane. Importurile constau din obiecte izolate şi un număr relativ mare de monede republicane şi imperiale. La începutul sec. II e.n. se constată o scădere cantitativă a importurilor, situaţie explicabilă prin dereglarea stabilităţii politice şi economice ca o consecinţă a războaielor daco-romane (101-106) şi ca urmare a distrugerii statului lui Decebal. După organizarea provinciei Dacia (107), ţinuturile Tisei superioare s-au pomenit în contact nemijlocit cu imperiul. La mijlocul sec. II e.n., treptat, se stabilesc relaţiile comerciale între populaţiile de pe ambele părţi ale limesului, relaţii care se intensifică mult după sfârşitul războaielor marconice, cunoscând o ascensiune şi în secolul următor.

Contactele paşnice ale barbarilor cu populaţia provinciei se efectuau prin intermediul cetăţilor de graniţă, care serveau atât ca puncte de apărare cât şi ca centre comerciale şi meşteşugăreşti către care era atrasă populaţia de pe ambele părţi ale graniţei. Operaţiunile comerciale se desfăşurau în locuri anume fixate şi în canabae-le castrelor, sub supravegherea legionarilor. În perimetrul canabae-lor, centru comercial era, de obicei, forumul, o clădire mare, rectangulară. În canabae-le de la Aquincum, această clădire avea dimensiunile de 72 x 82 m. A trece Dunărea înarmat în scopuri comerciale, în orice loc, era interzis. Măsura exercitării comerţului în fortificaţii şi sub controlul armatei avea menirea să oprească pătrunderea negustorilor barbari cu scopuri de spionaj. Afacerile comerciale ale barbarilor erau supuse unor taxe vamale (Kolosovskaja, 1973, p. 230-231).

Din condiţiile acordurilor stabilite cu barbarii după războaiele marcomanice rezultă cât de important, vital de-a dreptul pentru aceştia, era comerţul cu romanii. Toţi barbarii au cerut să se păstreze dreptul de a folosi pieţele. Comerţul cu triburile era nu mai puţin necesar şi imperiului, atât din punct de vedere economic cât şi din punctul de vedere al penetraţiei şi controlului acestora. Sortimentul mărfurilor vândute de triburi rezultă din condiţiile acordurilor. Romanii aveau nevoie de grâne, cai, boi, vaci, oi (Dio Cassius, 71, 11, 2; 16, 1-2) precum şi de sclavi, piei, smoală, păcură, aramă şi ceară (Strabon, IV, 6, 10; V, 1, 8).

Este normal să presupunem, că exportul populaţiei din partea de nord-est a bazinului Tisa-Dunăre era compus din produse tipice ale economiei rurale. Este foarte probabil că în punctele comerciale de pe limes din nordul Daciei se aduceau animale cornute mari şi mici, lână, piei, caş, precum şi produse ale meşteşugarilor.

Mai complicată este problema posibilului comerţ cu grâne. O serie de cercetători consideră că principala marfă locală, în perioada romană, a constituit-o pâinea (Tihanova, 1974, p. 68).Este greu de spus cât de adevărată este această presupunere. Deoarece pentru exportul grânelor este necesară o cantitate apreciabilă este puţin probabil că se găseau pe Tisa superioară cantităţi suficiente, care să permită exportul. Fără îndoială că grâul juca un rol apreciabil; în cadrul comerţului intern, în relaţiile comerciale sau de schimb ce se stabiliseră între două zone ecologice locale (colinară şi de câmpie). În cazul comerţului exterior se cuvine să fim de acord cu părerea lui V.V. Kropotkin (1967, p. 113), că grânele făceau parte din categoria a doua de produse destinate exportului.

Importantă la export era sarea. Ea reprezenta un produs preţios, căci nu degeaba li se interzicea romanilor să vândă barbarilor nu numai grâne, fier şi arme, ci şi sare (Kolosovskaja, 1973, p. 231).Existenţa, alături de zăcăminte de sare, a cursului Tisei, permitea expedierea

acesteia cu repeziciune, fără cheltuieli deosebite, în provinciile dunărene. Transportul sării pe Tisa s-a efectuat până la începutul sec. XX.

Din provincii se aducea pe Tisa superioară ceramică, vase de bronz, aur şi sticlă, obiecte de podoabă, cu alte cuvinte obiecte de lux, accesibile numai straturilor privilegiate ale populaţiei din aceste ţinuturi.

În anul 271, ca urmare a presiunii dacilor liberi şi a pătrunderii triburilor barbare, împăratul Aurelianus a fost nevoit să retragă armata, administraţia şi o parte din populaţia Daciei (Kolosovskaja, 1956, p. 82), ceea ce provoacă decăderea oraşelor ei şi a satelor, a meşteşugurilor şi a comerţului. În această vreme se intensifică şi relaţiile comerciale dintre populaţia de pe Tisa superioară cu Pannonia, fapt la care a contribuit, în mare măsură, calea pe apă de pe Tisa, care lega direct regiunea cu provinciile dunărene. Legăturile cu centrele meşteşugăreşti din Pannonia sunt limpede sesizabile în invetarul ceramic (străchini, cupe, căni), având analogii între produsele atelierelor de olari de la Aquincum şi Brigetio.

Comerţul cu Imperiul nu se întrerupe nici în sec. IV, fapt dovedit prin numărul destul de mare al descoperirilor de monede izolate (41 exemplare), ca şi de depozite: cel alcătuit din monede şi obiecte de la Brestovo şi cel de monede de bronz de la Krivoštany. În amândouă, ultima emisiune monetară e din vremea lui Valens (364-378). Dacă depozitul de la Brestovo reprezintă un tezaur unitar (închis), probabil al unui giuvaergiu, cel de la Krivoštany avea valoare doar în privinţa numărului de monede ce-l conţinea. Faptul atrage atenţia asupra problemei rolului monedelor în cadrul pieţei interne din zonă. În parte, autorii înclină să considere că monedele jucau un rol foarte limitat, în calitate de "marfa mărfurilor" în ţinuturile barbare (Hečkova, 1982, p. 36) sau chiar, în general, şi opun considerentele lor privind operaţiunile de scimb în natură, contestând, prin urmare, posibilitatea existenţei celei de a treia diviziuni a muncii (Nebieridze, 1984, p. 12-17). În legătură cu această problemă sunt de menţionat părerile lui K. Godlowski (1984, p. 342, 350). Analizând perioada războaielor marcomanice, el atrage atenţia asupra numărului redus de tezaure de monede romane, care se încheie cu emisiunile lui Marcus Aurelius, în ţinuturile barbare şi în primul rând în ţinuturile marcomanilor şi cvazilor, ca şi asupra numărului mare al unor astfel de tezaure pe teritoriul provinciilor romane. Bazându-se pe această observaţie, cercetătorul menţionat ajunge la concluzia câ îngroparea tezaurelor nu este atât de restrâs legată de evenimentele militare, ci de extinderea funcţiei de bani a acestor monede, de intensitatea atât a alimentării cu monedă a zonei cât şi a circulaţiei monetare, precum şi de posibilitatea tezaurizării.

După părerea noastră, funcţia de bază a monedelor se confirmă şi prin pătrunderea lor pe Tisa superioară în sec. IV, între ele un loc important ocupându-l cele din bronz şi de aramă, a căror valoare este strict convenţională, funcţionând doar ca măsură a preţului.

O creştere destul de mare a alimentării cu monedă a zonei, concomitent cu alte produse de import, stimula atât dezvoltarea comerţului cu Imperiul roman cât şi schimbul intern, pentru care un rol important îl juca delimitarea microzonelor economice, situate în diferite ecosisteme.

Analizând nivelul influenţei Imperiului asupra populaţiei din zona Tisei superioare, trebuie să menţionăm inegalităţile de intensitate a acestei influenţe, în diferitele regiuni ale arcului carpatic. Acest proces depindea de o serie întreagă de factori, dintre care amintim existenţa sau lipsa unui anumit substrat caracterizat printr-un nivel înalt sau mai scăzut de La Tène-izare.

După organizarea provinciilor dunărene şi a Daciei, se stabilesc anumite relaţii între populaţia de pe ambele părţi ale limesului. Dacă în zona Dunării ele au avut, în parte, începând cu sfârşitul mil. I î.e.n., un caracter deschis duşmănos, reflectat prin periodice ciocniri dintre triburile germanice, dacice şi sarmatice cu trupele romane (Pelikan, 1960, p. 246-250), în schimb, în zona de contact de pe Tisa superioară, aceste relaţii au fost armonioase şi stabile.

Situaţia la care s-a ajuns se explică, pe de o parte, prin invaziile etnice produse în unele sau altele din regiuni. Ţinutul dintre Tisa şi Dunăre, din sec. I e.n. până la mijlocul sec. IV e.n., se umplea mereu cu valuri succesive de sarmaţi, deplasaţi dinspre est şi germanici - dinspre nord. Situaţia geografică a zonei Tisei superioare, închisă dinspre nord de masivul muntos al Carpaţilor, a contribuit mult la evoluţia neîntreruptă a populaţiei substratului nord-tracic în decursul sec. VI î.e.n. - IV e.n., resimţindu-se doar pătrunderi neînsemnate de populaţii alogene (vandali, gepizi).

Influenţa civilizatoare a Romei asupra barbarilor, fără a ţine seama de relaţiile câteodată schimbătoare, de la cele paşnice la cele duşmănoase, a crescut ca intensitate şi nu a fost frânată de criza politică şi economică internă a imperiului, declanşată în sec. III e.n. Tendinţa de a dobândi produse romane, tendinţă care indică şi poziţia socială a posesorului, a fost un factor mobilizator important şi în ce priveşte situaţia relaţiilor din sfera economică şi socială.

Acceptarea nu numai a importurilor ci şi a tehnologiilor inovatoare, depindea de nivelul de dezvoltare a bazei locale din una sau alta din regiunile barbare. În perioada de început a expansiunii romane în ţinuturile carpatice, pe Tisa superioară exista o producţie meşteşugărească proprie, ca şi o piaţă destul de largă, apăruseră relaţiile comerţ-bani ca şi intermediarii-dintre producători, toate acestea contribuind la realizarea unui mediu prielnic pentru asimilarea civilizaţiei romane, la nivelul atins de aceasta.

Aceste procese economice ce s-au desfăşurat au fost urmate de creşterea diferenţierii sociale şi de avere, de separare a păturii şi a celei de meşteşugari, contribuind, în cele din urmă, la grăbirea dispariţiei relaţiilor caracteristice comunei primitive.

În estimarea şi definirea vieţii spirituale, a ideilor-vector ale populaţiei de pe Tisa superioară, sunt luate în considerare datele privind complexele funerare, semantica ornamentelor, precum şi religia geto-dacilor. Ritul funerar local se caracterizează prin incinerarea defunctului (cu îngroparea resturilor cinerare sub o movilă de pământ). Este greu de dat un răspuns general valabil privind motivaţia acestui obicei. Mai curând ar putea fi pusă în discuţie o asociere a unei serii întregi de credinţe: şi frica faţă de cei morţi şi credinţa despre puterea de purificare a focului, şi concepţiile despre viaţa de apoi, ca şi cultul strămoşilor. Conform părerii lui B.A. Rybakov (1981, p. 238-284), apariţia ritului incinerării este determinată de cultul agrar al cerului. Legătura celor morţi cu cerul, unde se înălţa fumul rugului funerar, putea exista numai în condiţiile separării conceptuale a corpului = substanţă de suflet = suflare, care zbura din corp spre cer. Sufletul, conform concepţiei celor din vechime, nu era ceva lipsit de consistenţă, ci era o substanţă pe deplin materială, care avea nevoie de hrană precum şi de obiectele personale folosite în timpul vieţii pământene. Din această cauză, în morminte erau depuse vase de ofrandă cu alimente şi obiectele aflate pe defunct în momentul incinerării. Trapezei de dincolo de viaţă îi aparţine cuţitul, general prezent în inventarul funerar. Ideii vieţii de dincolo de moarte i se subscriu şi descoperirile de chei de la lacăte, din tumulii de la Iza, Bratovo, ca şi din mormintele plane, ele fiind un simbol al legăturii dintre cel decedat şi casa, laolaltă cu familia sa, care o locuia (Rikman, 1975, p. 290).

Merită să ne oprim mai amănunţit asupra problemei semnificaţiei inventarului funerar. Pe de o parte se observă grija faţă de cel decedat, care era parcă pregătit de drum, expediindu-se o dată cu el obiectele personale cele mai necesare, pe de o parte, are loc distrugerea acestor obiecte, atât a celor aflate pe defunct în momentul incinerării cât şi a celor care erau aruncate pe rug în timpul incinerării, ceea ce indică poate frica faţă de cei morţi. Atât cei morţi cât şi obiectele lor, după concepţia multor popoare, puteau avea o influenţă malefică asupra celor vii. Obiceiul de a rupe, arde şi arunca lucrurile personale ale celui decedat a fost răspândit în lumea întreagă şi vestigii ale sale supravieţuiesc până azi (Semenov, 1966, p. 339-340).

Foarte probabil, în acest obicei se includ şi distrugerea rituală a armelor, constatată în mormintele de incineraţie ale unor luptători celţi şi germanici. Este drept că nu este limpede de ce ele sunt păstrate întregi în mormintele de înhumaţie, la fel ca toate celelalte obiecte care sunt aşezate în mormânt cu grijă, nefragmentate. S-ar putea presupune că erau arşi pe rug numai cei care erau temuţi.

Conform părerii lui S.A. Tokarev (1990, p. 176-177), obiceiul darurilor funerare şi jertfelor a apărut datorită superstiţiilor, şi nu în funcţie de credinţa în viaţa de apoi a sufletului. La început ar fi fost emoţia ce se exprima prin distrugerea, fără a ţine seama de nimic, a bunurilor celui decedat. Doar mai târziu, această distrugere, fixată prin tradiţie, devenită obligatorie, a început a fi considerată drept jertfă pentru cel decedat, drept mijloc de a-l înzestra cu alimentele şi cu obiectele necesare într-o altă viaţă. Dar această idee, odată apărută şi dezvoltată, a influenţat, la rândul ei, mai ales în raport cu cultul conducătorilor, dezvoltarea şi complicarea obiceiului ofrandelor funerare.

Părerea noastră despre credinţele religioase şi despre panteonul divinităţilor populaţiei din ţinuturile Tisei superioare se întemeiază în mare măsură pe ştirile din izvoarele antice, completate cu mărturiile arheologice ce le avem la îndemână.

Cultul soarelui şi al zorilor a cunoscut o largă răspândire în spaţiul carpato-dunărean. Slujitorii acestui cult erau divinizaţi şi respectaţi după moarte de către traci, primind - iconografic - înfăţişarea călăreţului. Divinităţile - călăreţe asigurau celor care li se închinau nemurirea (Kruglikova, 1956, p. 147). Era divinizată şi luna - care lumina cerul nopţii. De aceste credinţe lunare se leagă descoperirea la Soloneg a pandantivului semilunar. Astfel de podoabe sunt puse în legătură cu cultul fertilităţii. Se constată şi răspândirea credinţelor uraniene şi, în primul rând, a cultului soarelui, ca o expresie a caracterului agrar al economiei, căldura şi umezeala fiind considerate izvoarele fertilităţii. O expresie clară a acestor credinţe este semantica ornamentelor de pe vase, unde predomină reprezentările soarelui, fulgerului şi apei legate de el. Soarele şi stelele erau reprezentate sub formă de rozete stelate, cercuri cu compasul şi altele similare; fulgerul şi apa erau reprezentate prin dungi lustruite, prin zig-zaguri incizate, prin linii vălurite sau oblice. Un simbol al luminii dătătoare de viaţă este reprezentarea soarelui, având în interiorul lui o floare sau un spic, de pe unul din fragmentele ceramice de la Soloneg (fig. 108, 16). Cerul, în semantica ornamentelor, era reprezentat prin arcuri semicirculare. Cu ideea sacralităţii cerului se pune în legătură şi venerarea munţilor (Rybakov, 1981, p. 343). Este posibil ca reflectarea simbolică a acestui cult al munţilor să fie exprimată prin figurarea unor unghiuri ascuţite cu rozete pe vârfuri (fig. 108, 34). La locuitorii din zonele muntoase ale Carpaţilor nordici (slovaci, cehi sau polonezi) s-a păstrat până în prezent credinţa în duhurile munţilor - protectorii minerilor şi păzitorii tezaurelor (Grozdova, 1977, p. 211). În concepţia generală a indoeuropenilor există opoziţia dintre cerc şi pătrat, în care cercul reprezintă lumea de sus iar pătratul - cea subpământeană (Timofeeva, 1980, p. 39) (fig. 108, 38). B.A. Rybakov (1981, p. 95, 179) defineşte pătratul împărţit în patru părţi, cu câte un punct în fiecare dintre ele, drept un simbol al câmpului cultivat.

Crucea în cerc şi fără el reprezintă adesea un simbol nu numai al soarelui ci şi al focului. În această calitate ea supravieţuieşte până în evul mediu şi este redată prin ştampilele de olar, semantica lor fiind legată direct de focul cuptoarelor de olar (Rybakov, 1981, p. 296) (fig. 118, 106-109).

De practicile magice sunt legate mai multe obiecte, descoperite în dava de la Malaja Kopanja (fig. 50, 55, 59-60, 64). Între acestea amintim o statuetă antropomorfă şi o fusaiolă, ambele legate de cultul falusului, un vârf de bronz şi un bust micuţ, reprezentare a unui bărbat, ca şi câteva amulete din piatră. Acestea din urmă, conform credinţelor din aşezările de munte din Transcarpatia, pot fi încadrate între obiectele apotropaice. O astfel de piatră deci, perforată

adesea natural, provenită dintr-un râu de munte sau din o cascadă, cu sens de apă vie şi de loc în care curcubeul bea apă, proteja casa şi familia de duhurile rele.

Reprezentarea şarpelui a cunoscut o răspândire destul de largă la popoarele Europei. Pe Tisa superioară el este redat, de obicei, pe terminaţiile brăţărilor (fig. 50, 42, 50; 112, 6). Şarpele este tratat ca un animal, atribut chtonic al unei serii întregi de fiinţe divinizate (Timofeeva, 1980, p. 101).

Alături de şarpe, în credinţele multor popoare europene, apare drept totem şi reprezentarea ursului. Existenţa sa în cadrul credinţelor populaţiei din ţinuturile Tisei superioare este confirmată de mormântul de la Zemplin, în care defunctul a fost aşezat înainte de ardere pe piei de urs, ca şi de statueta din lut redând un urs găsită în locuinţa din aşezarea metalurgică de la Vovčanskoe (fig. 123, 33). La celţi, înfăţişarea ursului era atributul lui Dea Artio (Tokarev, 1976, p. 230) iar la traci, al lui Zalmoxis (Feodorov, 1960, p. 84).

Între obiceiurile ritual-magice ale populaţiei locale se numără şi uciderea şi înmormântarea unui animal, aşa cum a fost cel descoperit într-o groapă de provizii din aşezarea de la Zastavnoe (fig. 68). În zona Tisei superioare un astfel de caz este singular dar, în general, la tracii de nord din arealul carpatic, acest obicei a fost destul de larg răspândit (Sârbu, 1993, p. 101-106). Era practicat şi de celţi, dacă avem în vedere înmormântarea amintită mai sus a mistreţului într-o cutie de piatră de la Sopron-Bécsidomb. După părerea lui J.D. Frazer (1981, p. 467), acest ritual de a sacrifica animale era folosit de către popoarele care se ocupau cu vânătoarea şi creşterea animalelor, prin urmare, încă o dată este confirmat rolul important jucat de creşterea animalelor, în condiţiile specifice zonei Tisei superioare, în economia tracilor nordici.

Cele mai vechi concepţii despre divinităţi constau în imaginarea unor fiinţe atotputernice, cu care era nevoie să se menţină relaţii prieteneşti (Lips, 1954, p. 357). Mila lor era obţinută prin daruri, aducerea de jetfe, între care şi cele umane. Herodot menţiona că geţii aduceau oameni drept jertfe lui Zalmoxis (Herodot, IV, 94). Odată la 5 ani, cu prilejul unor adunări cu mulţi participanţi, preoţii aruncau un bărbat tânăr în 3 suliţe. Dacă el murea imediat atunci se considera că Zalmoxis a primit jertfa iar dacă nu, atunci alegeau o altă jertfă. Jertfirea prizonierilor de către geţi, în cinstea zeului războiului, este menţionată de Iordanes (Iordanes, 41-42).

Arderea sistematică a oamenilor aduşi drept jertfă de către celţi este consemnată de Iulius Caesar (VI, 16). Cuceritorul Galiei a avut posibilitatea să cunoască religia celţilor şi obiceiurile lor până la romanizare. J.D. Frazer (1986, p. 610) consideră că Caesar a inclus în notiţele sale şi observaţiile făcute de călătorul grec Posidonius (135-51 î.e.n.), care a străbătut Galia cu 50 de ani înainte de cucerirea ei.

După părerea lui K. Pieta şi a lui I. Moravčik (1980, p. 285), obiceiul de a aduce jertfe umane a pătruns în ţinuturile de munte ale Carpaţilor nordici o dată cu venirea celţilor. Un indiciu direct al existenţei jertfelor umane în regiunea noastră îl reprezintă centrul de cult de la Soloncy, apropiat în privinţa structurii sale locurilor de sacrificiu celtice. Evident că el nu este atât de grandios ca acela de la Ribemont sur Ancre, unde, pe o platformă înconjurată de un şanţ, precum şi în interiorul şanţului, au fost descoperite peste 5000 de schelete decapitate (Brunaux, Buchenschutz, 1990, p. 138-139), dar avea dimensiuni mai mari decât locul de jertfă de la Prosne (Pieta, Moravčik, 1980). În acesta din urmă, care era plasat într-o groapă de origine naturală, la un loc cu resturi de incineraţie umană, se aflau oase de la animale cornute mari şi mici, de cal, urs, câine şi porc. Tot aici s-au strâns cca. 5500 fragmente ceramice, între care predomină cele lucrate la roată şi un mare număr de obiecte personale.

Rostul acestui ritual poate fi explicat prin analogii etnografice. Astfel, la popoarele celtice din Marea Britanie s-a păstrat până în prezent ritualul jertfelor închinate zeului focului, Beltanu-Beleniusu. Acesta se desfăşoară în felul următor: lângă sat se făcea un rug din anumite specii de

lemn, în jurul căruia se săpa un şanţ (ca la Soloncy). La apariţia primelor raze de soare, de 1 mai, rugul se aprindea şi o dată cu intonarea imnului soarelui, procesiunea având în frunte preoţii-druizi înconjura de trei ori şanţul rugului. În aceeaşi vreme erau imitate jertfe umane. Scopul ceremoniei era cel de a îmblânzi şi venera forţele naturii şi, în primul rând, a zeului soare, cu gândul de a păstra turma, de a avea un an bun şi o recoltă bogată (Grozdova, 1977, p. 99-100). După părerea lui B.A. Rybakov (1981, p. 317), rugurile săteşti din nopţile dintre 30 aprilie şi 1 mai, ce cunosc o răspândire largă, au scopul de a proteja semănăturile abia încolţite.

Izvoarele scrise (Herodot, Iordanes), ne permit să afirmăm că tracii de nord au trecut, cu mult înainte de epoca lui Burebista, de la credinţele primitive idolatrice la crearea unui panteon de divinităţi, specific pentru o societate cu un înalt nivel de organizare. În fruntea panteonului se afla figura neobişnuită a lui Zalmoxis, om-divinitate. La început el a fost cunoscut în rolul de propovăduitor al noului cult în mediul tracilor, iar apoi s-a transformat în principala divinitate a geţilor şi dacilor (Herodot, IV, 94, 95; Strabon, VI, 3, 5). Zalmoxis se află la nivelul vechilor mistere care implicau nemurirea sufletului, scoborârea în imperiul de sub pământ, o moarte rituală tainică (ocultaţia), după care urma învierea - epifania (Crişan, 1977, p. 449-450). Moartea tainică şi epifania sunt cunoscute în credinţele multor popoare şi sunt legate de concepţia despre natura care moare şi învie. Drept fii ai lui Zalmoxis erau consideraţi dioscurii - cavaleri divini (Pârvan, 1957, p. 276). Cultul cavalerului "Danubian" sau "tracic" este rezultatul asimilării în vechiul cult al tracilor a diferite elemente din alte religii. Numai în sec. II-III e.n. sunt cunoscute peste 40 de reprezentări ale cavalerului în provincia Dacia (Scorpan, 1967). Adesea, alături de cavaler stă o femeie - principala zeiţă, aşezată uneori între doi cavaleri (Kruglikova, 1956, p. 146-148).

Cultul lui Zalmoxis, după cum susţine I.H. Crişan, nu mai este întâlnit după cucerirea Daciei de către romani. El dispare laolaltă cu aristrocaţia şi cu preoţimea dacică (Crişan, 1986, p. 388).

Alături de Zalmoxis se afla Gebeleizis - divinitatea fulgerului, patronul aristrocaţiei militare (Crişan, 1977, p. 453). Herodot scria: "...atunci când pe cer apar fulgerele, ei trag cu arcul, ameninţând, aşa după cum cred ei, divinitatea lor" (Herodot, IV, 94). De un respect religios deosebit se bucura zeul războiului - Marte (Ares), care s-a născut în ţinuturile tracice. În legătură cu acesta, Iordanes (40) aminteşte versul "Eneidei" lui Vergiliu: "După cum Gradivus (epitetul lui Marte) tatăl, protectorul câmpurilor getice". Cu privire la faptul că Ares s-a născut în ţara dacilor scrie şi Ovidius (Tristia, V, 3, 22). În cinstea lui erau jertfiţi prizonierii, i se închina prima pradă, pe care uneori o atârnau pe crengile copacilor (Iordanes, 41).

De origine tracică este şi zeul viticulturii, Dionysos, atât de venerat de daci încât Burebista a fost nevoit să dea o lege cu privire la distrugerea viilor (Strabon, VI, II, 11). Simbolul lui, ca divinitate a fertilităţii, era falusul (Miturile..., 1980, p. 380). Nu este exclusă legătura cu cultul lui a statuetei de lut masculine şi a fusaiolei de formă falică din cadrul descoperirilor menţionate mai sus, de la Malaja Kopanja. Dionysos - reprezentare a forţelor rodniciei pământului, era de provenienţă chtoniană, forţă foarte puternică prin iraţionala sa stare de stihie şi orgasm, aflată în diferite ipostaze. El a fost primul care a înjunghiat boii la plug. De aceea, adesea, era reprezentat în chip de bou şi se foloseau epitetele: "cu chip de bou", "cu frunte de bou", "cu coarne ca de bou", "cu coarne groase" şi altele similare (Frazer, 1986, p. 363, 366).

Dionysos mai primea şi chip de ţap şi, în cinstea lui, se aduceau drept jertfă tocmai aceste animale. Nu este exclus ca în legătură cu cultul lui Dionysos să poată fi puse înmormântările rituale de ţapi şi berbeci, care se făceau în ţinuturile Carpaţilor nordici.

Se poate presupune că atunci când Dionysos şi-a pierdut aspectul său animalic şi a devenit o divinitate antropomorfă, îngroparea ţapului, în calitate de parte a cultului său, să fi semnificat

deja nu moartea divinității ci o jertfă adusă acesteia. Dionysos - divinitatea țap - era reprezentat bând sânge cald de capră (Frazer, 1986, p. 367). Este posibil ca de acest ritual să se lege vasul în formă de berbec de la Malaja Kopanja (fig. 51, 1). De obicei, descoperirile de vase zoomorfe, apărute încă din neolitic, sunt considerate ca păstrătoare de sânge de jertfă (Rybakov, 1981, p. 156).

Cea mai respectată dintre zeițele feminine a fost Bendis (Diana), pe care I.H. Crișan (1986, p. 363-368) o numește Marea Zeiță, probabil asemuind-o cu zeița Cibele. Atributul ei principal, judecând după reprezentările de pe falere și de pe medalioane, era șarpele, simbolul pământului și al florei.

Astfel, nivelul înalt al dezvoltării social-economice a populației din zona Tisei superioare îi corespundea și o complexă concepție despre lume. Religia este caracterizată prin politeism, sistem care corespundea modului de economie agricolă și pastorală, ca și panteonului format de divinități.

CONCLUZII

Studierea complexelor arheologice din mileniul I î.e.n. ale masivului tracic a dovedit inegalitatea ritmurilor de dezvoltare din zona arcului carpatic, deși el lasă impresia unei unități a civilizației materiale. În legătură cu aceasta, cel mai important element îl reprezintă stabilirea mărturiilor etnoculturale, care dovedesc evoluția neîntreruptă a substratului local. Perioada de existență a civilizației acestui substrat se împarte în 6 etape principale, care se deosebesc una de alta, în funcție de nivelul de dezvoltare și de relațiile social-economice, dar și de componența etnică: Gáva-Holyhrady (XII-IX î.e.n.), prescitică (VIII-mijlocul sec. VI î.e.n.), Kuštanovice (mijlocul sec. VI-sec. IV î.e.n.), La Tène (sec. III-mijlocul sec. I î.e.n.), dacică (mijlocul sec. I î.e.n.-începutul sec. II e.n.) și cultura tumulilor carpatici (sec. II-IV e.n.).

Culturile etapelor La Tène și romană se definesc, în multe privințe, în funcție de pătrunderea unor elemente etnice străine, iar în ultima etapă - prin expansiunea romană în ținuturile carpatice. Masiva transmutare a populației, regrupările și amestecurile care s-au produs în zona bazinului carpatic și care au cunoscut cea mai mare intensitate în perioada romană, au afectat, într-o măsură mai mare sau mai mică, populația de pe Tisa superioară, și a avut drept consecință integrarea culturii materiale romane în zonă.

Disoluția vieții arhaic organizate a tracilor de nord de pe Tisa superioară a început o dată cu pătrunderea celților. Procesul osmozei celor două culturi intrate astfel în contact s-a produs într-atât de repede încât, deja la sfârșitul sec. II î.e.n., se poate afirma că regiunea constituia un segment din marginea de nord-est a masivului La Tène.

Cultura La Tène își are apogeul în sec.II - prima jumătate a sec. I î.e.n., exprimându-se prin întemeierea și înflorirea unor puternice baze metalurgice și de prelucrare a metalelor, prin dezvoltarea relațiilor comerț-monedă și prin generalizarea roții olarului. Conviețuirea populației locale cu cea nou venită își găsește expresia în materialele arheologice din așezări, necropole și morminte izolate, constatându-se apariția complexelor funerare cu ritualuri de înmormântare amestecate (celto-tracice).

Scurta perioadă de destabilizare politică, care se observă la mijlocul sec. I î.e.n., duce la distrugerea culturii La Tène și la stabilirea dominației dacilor. În domeniul economic, evenimentele din anii 60 î.e.n. nu au avut urmări regresive notabile. Includerea regiunii în structura dacică, deja alcătuită, a stimulat dezvoltarea în continuare a vieții economico-sociale, în această înflorire o serie de factori jucând un rol important: unitatea etnică a triburilor locale și a celor nou venite, politica de unificare a lui Burebista, treapta mai înaltă de dezvoltare a dacilor și păstrarea tradițiilor vieții economice din etapa La Tène.

În punctele principale de comunicare ale regiunii, centrele politice şi meşteşugăreşti ale dacilor (Zemplin, Malaja Kopanja, Solotvina-"Cetatea") le-au înlocuit pe cele celtice. Sub controlul lor se afla principala magistrală de apă a ţinuturilor în discuţie - râul Tisa, ca şi căile ce duceau spre trecătorile nordice ale Carpaţilor. Destul de repede, regiunea intră în structura integratoare dacică, iar la limita de început a erei noastre s-au stabilit deja relaţii trainice cu ţinuturile dunărene, în special cu Pannonia.

Perioada de continuă stabilitate, care a durat un secol şi jumătate pentru populaţia din zona Tisei superioare, a fost întreruptă, la începutul sec. II e.n., prin agresiunea romană. Triburile dacice, care constituiau o unitate statală nu prea trainică, şi-au văzut soarta afectată aidoma multor altor popoare ale Europei, care au ajuns să fie stăpânite de romani în cursul ultimului veac al erei vechi şi al primului din cea nouă.

O dată cu distrugerea statului dac condus de regele Decebal (106), relaţiile economice interne şi externe se întrerup, iar ţinuturile Tisei superioare s-au pomenit plasate în zona de lângă graniţa Imperiului. Judecând situaţia după dinamica pătrunderii importurilor, în perioada de început, după organizarea provinciei Dacia şi după organizarea limesului ei nordic, populaţia locală de pe Tisa superioară nu a avut contacte cu romanii. Acestea au fost stabilite de abia la mijlocul sec. II e.n., intensificându-se mai cu seamă după războaiele marcomanice.

În cursul sec. II e.n., în ţinuturile Tisei superioare s-a format cultura tumulilor carpatici - ultima etapă din evoluţia culturii tracice din regiune. Problema apartenenţei tribale a purtătorilor culturii a rămas, până în prezent, deschisă, dar pare foarte probabilă atribuirea acestei culturi costobocilor. În istoriografie nu există o părere unitară cu privire la apartenenţa etnică a costobocilor. Majoritatea cercetătorilor îi pun în legătură cu cultura Lipica şi le recunosc originea tracică. Principalele puncte de vedere au fost expuse într-o serie de lucrări (Kudrjavcev, 1957; Cigilik, 1975; Vakulenko, 1977; Gostar, 1956) şi nu este necesar să le repetăm, ci ne vom opri numai asupra a două probleme importante: localizarea costobocilor şi teritoriul de răspândire a culturii tumulilor carpatici.

Principalele ştiri antice referitoare la costoboci le găsim la geograful grec Ptolemeu (cca. 83-161 e.n.). În lucrarea sa "Geografia", el îi aminteşte pe costoboci în două rânduri. Prima oară, cu prilejul înşiruirii triburilor care locuiau în Sarmatia europeană: "Mai spre răsărit de cei pomeniţi ca fiind aşezaţi mai jos de venedi sunt galindii, sudinii şi stavanii până la alani. Mai jos de aceştia, igilionii, apoi costobocii şi transmontanii până la Munţii Peucini" (Ptolemeu, Geogr., III, 5, 9; cf. şi *Izvoare privind istoria României*, I, Bucureşti, 1964, p. 538-539). A doua oară ei sunt menţionaţi cu prilejul prezentării triburilor din Dacia: "Locuiesc Dacia, în partea cea mai de miazănoapte, dacă începem de la apus: anarţii şi teuriscii şi costobocii şi caucaensii..." (Ptolemeu, Geogr., III, 8, 3; cf. *Izvoare...*, I, p. 542-543).

În primul caz, descriind Sarmatia, în direcţia meridianului, Ptolemeu îi plasează pe costoboci şi pe transmontani în zonele din preajma munţilor, la nord-est de Carpaţii răsăriteni. Cei amintiţi după costoboci, transmontanii, nu sunt un trib distinct, după părerea majorităţii cercetătorilor, numele fiind de fapt un epitet al tribului costobocilor care locuiau după munţi, în raport cu costobocii din Dacia (Kudrjavcev, 1957, p. 31-32; Cigilik, 1975, p. 148-149). Ptolemeu, făcând o confuzie în raport cu izvorul său - Marinus din Tyr, a considerat aceşti doi termeni - dintre care cel de "transmontani" este clar de origine latină - drept numirile a două triburi diferite. Cu prilejul descrierii Daciei, costobocii sunt pomeniţi în ţinuturile ei de nord-est. Localizarea dublă a costobocilor se explică prin existenţa a două triburi de costoboci, despărţiţi de Carpaţi, costobocii şi costobocii transmontani ("de dincolo de munţi"). Acest punct de vedere, rezultat din interpretarea critică a "Geografiei" lui Ptolemeu, este îmbrăţişat de mai toţi cercetătorii care s-au ocupat într-o măsură mai mare sau mai mică cu problema răspândirii costobocilor.

Despre aşezarea costobocilor în zona cursului superior al Tisei vorbeşte şi Pausanias (sec. II e.n.), ca şi Dio Cassius (cca. 160-235), în legătură cu apariţia la graniţele nordice ale Daciei, la

cca. 170-171 e.n., a vandalilor astingi (Pausanias, X, 34, 5; Dio Cassius, LXXI, 12, 1). Izvoarele menţionate precizează că după distrugerea tribului liber al dacilor - costobocii, astingii au jefuit şi Dacia.

Teritoriul locuit de triburile costobocilor corespunde cu aria de răspândire a culturii tumulilor carpatici: zona Tisei superioare, zona cursului superior al Prutului şi Nistrului. Până în prezent, alte culturi arheologice care să poată fi localizate în această zonă şi în perioada respectivă, nu se cunosc.

Cultura tumulilor carpatici şi-a atins apogeul de dezvoltare la sfârşitul sec. II şi în sec. III e.n., înflorire determinată, în multe privinţe, de apropierea teritorială faţă de Imperiul roman şi de prezenţa unor bogate zăcăminte de materii prime, cărora li se mai adaugă şi poziţia geografică prielnică.

Această înflorire economică este confirmată de organizarea unei reţele de ateliere meşteşugăreşti, ca şi a zonei de producţie ceramică de pe râul Mic, prin valul de monede romane şi de importuri, prin asimilarea tehnicii şi tehnologiei ceramice romane.

Se poate presupune că la consolidarea acestei dezvoltări economice şi-au adus contribuţia şi purtătorii culturii Przeworsk (vandalii astingi), care au pătruns în regiune venind de pe teritoriul Poloniei sudice, la sfârşitul sec. II e.n. Organizaţi sub forma unor colectivităţi bine înarmate, cu o structură socială clară, ei au ocupat destul de repede ţinuturile Tisei superioare, unde au dobândit o poziţie proeminentă.

Primele detaşamente ale purtătorilor culturii Przeworsk au apărut în zona Tisei superioare la sfârşitul fazei B 2, dar pătrunderea masei principale de populaţie corespunde fazei B 2/C 1, situaţie confirmată şi de izvoarele antice. Ajungând în mediul etnic nord-tracic, civilizaţia vandalilor astingi a fost supusă la schimbări importante şi, într-o perioadă destul de scurtă, nou veniţii au fost asimilaţi în masa localnicilor.

Istoria de multe veacuri a tracilor de nord, din partea de nord-est a zonei arcului carpatic, se încheie la sfârşitul sec. IV e.n. Numai în aşezări izolate (de tip Przeworsk) mai dăinuia încă viaţa, la începutul sec V e.n. Destrămarea civilizaţiei nord-tracice o punem în legătură cu evenimentele din 378, când, după bătălia de la Adrianopole şi victoria goţilor asupra imperiului, detaşamentele hunilor au invadat zona arcului carpatic (Amm. Marcell., XXXI, 12-16). Mişcarea lor spre nord este marcată de zecile de tezaure descoperite de-a lungul ambelor maluri ale Tisei. În ţinuturile cursului superior al râului acestei perioade îi corespund tezaurele de la Brestovo, Krivoštany, ce se încheie cu monede de la Valens (368-378) şi depozitul de obiecte de la Gelenes.

Din punct de vedere cronologic, încetarea vieţii în aşezări corespunde cu începutul epocii marilor migraţii ale popoarelor, mai concret cu strămutarea triburilor germanice ale gepizilor, care s-au concentrat în bazinele râurilor Criş şi Mureş (Iordanes, 114) şi în zona Tisei superioare. Prezenţa gepizilor în regiune se înregistrează printr-o serie întreagă de morminte de înhumaţie plane.

Se poate doar presupune ce s-a întâmplat în realitate cu populaţia localnică nord-tracică în anii furtunoşi de la sfârşitul sec. IV şi începutul sec. V e.n. Este posibil ca o parte din ea să fie dislocată în munţi, zonă care nu este deloc studiată din punct de vedere arheologic, ca o altă parte să fi fost nimicită, iar unele triburi izolate să fi fost angrenate în valul de migraţie. Probabil, în legătură cu aceste evenimente, trebuie pusă apariţia, nu mai devreme de a doua jumătate a sec. IV e.n., a grupei de complexe ale culturii tumulilor carpatici în zona dintre Ozana şi Râşca în Moldova (Mihăilescu Bârliba, 1980).

Ţinuturile pustiite din zona Tisei superioare, numai treptat, la începutul sec. VI e.n., sunt populate din nou, de purtătorii culturii slavilor timpurii, de a căror existenţă se leagă istoria medievală a regiunii.

RÉSUMÉ

INTRODUCTION

La région de la Haute-Tisza occupe la partie N-E du Bassin Carpatique. Il s'agit d'un territoire clos, limité au Nord et à l'Est par les monts Beskydes et les Carpates Polonaises, à l'Ouest par les hauteurs Gemer-Tatra et au Sud-Est par les branches nordiques des Alpes de la Transylvanie. Cet espace comprend plusieurs zones écologiques: bases, précollinaire et montagneuse. La difficulté d'y pénétrer est amplifiée par les multiples bassins hydrographiques formés par les affluents de la Tisza - le principal cours d'eau de cette région.

Partie composante de l'Europe du Sud-Est, cette zone a été inclue dans la zone de formation des Thraces (Zlatkovskaja 1971, 27; Horedt 1967, 24-26) qui, à partir de la fin du VIe s.av.n.è., sont devenus un de plus grands peuple de l'oikoumene de l'Antiquité (Hérodote, V, 3). Le processus complexe et varié de leur genèse, dont les étapes distinctes n'ont pas pu être toujours saisies, nous mène à diviser le massif thrace en deux aires: sud et nord. La première occupe les territoires du sud de Istros jusqu'à Protopontide et la seconde de Istros jusqu'aux Carpates et les zones basses comprises entre Istros et Tyras.

L'étude des monuments thraces du Ier mil.av.n.è. a montré une évolution à rythmes inégaux de l'aire carpatique et de celle sud-danubienne, quoiqu'il semble qu'il eut une homogénéité de la culture matérielle (Irimia 1974, 130-131).

Dès leur entrée sur la scène de l'histoire de l'Europe et de l'Asie Mineure, les Thraces du Sud ont bénéficié d'une situation plus avantageuse par rapport aux Thraces du Nord.

La position géogrophique de la Thrace dans l'aire de la civilisation balkano-anatolienne, les contacts directs avec celle-ci, les richesses en métaux, la colonisation grecque des bords de la mer Égée et de la Protopontide, tous ces facteurs ont contribué en grande partie à l'accélération du processus de désintégration des relations primitives et ont abouti à l'apparition en Europe d'une des premières organisations d'État: le royaume des Odrysses du début du Ve s.av.n.è. (Zlatkovskaja 1971).

Les tribus nord-thraces des Gètes se trouvaient dans la zone de contact avec les civilisations grecque et sud-thrace. Ceux-ci habitaient les zones du Bas Danube et la zone comprise entre Istros et Tyras. Ce fait a contribué à l'apparition, chez eux, à la limite des IVe-IIIe s.av.n.è, d'une forte union politique. Il s'agit du royaume de Dromikhaites qui a lutté avec succès contre Lysimakhos, le diadoche d'Alexandre le Grand (Strabon, VII, 3, 14).

Dans des rythmes plus lents se déroulait l'èvolution des tribus de la zone de dépression carpatique, y compris de son extrémité nord-est - la région de la Haute-Tisza.

Dans son actuelle division politico-administrative, la contrée de la Haute-Tisza inclut la zone transcarpatique de l'Ukraïne, la partie orientale de la Slovaquie, les districts nord de la région de Szabolcz-Szatmár de la Hongrie et les départements de Satu Mare et de Mureş de la Roumanie. Par leur position, avec une bonne protection naturelle, ces territoires, dans certaines étapes de l'histoire, ont subi non seulement des influences culturelles et des impulsions des contrées voisines, mais ont constitué aussi une zone où ont pénétré et se sont établis différents éléments qui, sous beaucoup d'aspects, ont imposé la formation des cultures locales.

Chronologiquement, on a fixé les limites de la recherche entre le IIIe s.av.n.è. et le IV^e^s. de n.è., étant donné le cours de l'évolution économique et politique de cette branche éloignée de l'énorme massif nord-thrace. La limite chronologique inférieure se justifie par les changements qualitatifs produits par la pénétration et l'assimilation de la civilisation celte. Dans le procesus de son évolution, celle-ci a parcouru plusieurs étapes, dont la dernière constitue le thème de notre étude.

Depuis le IIIe s.av.n.è. jusqu'au IVe s.de.n.è., dans la partie nord-est du Bassin Carpatique, qui englobait, en principal, la région de la Haute-Tisza, on constate un tableau chronologique complexe des cultures archéologiques. Définir le processus de leur formation, tout comme les éléments ethniques, et déterminer les limites chronologiques, reste une question actuelle pour permettre d'un grand nombre de problèmes de l'histoire du bassin compris entre la Tisza et le Danube.

L'auteur a étudié plusieurs années le thème proposé. Dans une première étape, on s'est penché principalement sur, les monuments de la Transcarpatie et de l'est de la Slovaquie. Mais ceux-ci n'ont pas permis de resoudre en totalité et d'une manière claire les problèmes de l'ethnogenèse et de l'évolution socio-économique de la population qui constituait le substrat. La connaissance du matériel inédit des Musées et des Instituts de l'Archéologie de Slovaquie, de Hongrie et de Roumanie, les fouilles d'ampleur entreprises dans les principaux sites et la publication des résultats des recherches archéologiques dans ces dernières années ont permis à l'auteur de proposer l'esquisse de l'evolution historique de la période comprise entre IIIe s.av.n.è. et IVe s. de n.è. Ce projet n'a été réalisé jusqu'à présent ni dans l'historiographie ukraïnienne, ni dans celle étrangère.

LA CULTURE DE LA TÈNE

Au milieu du Ier mil.av.n.è., la région de la Haute-Tisza était habitée par deux groupes culturels principaux: Kuštanovica et Sanislău-Nir. Dans le domaine de la culture matérielle on constate des ressemblances entre ceux-ci, surtout en ce qui concerne la céramique, ce qui constitue d'ailleurs un trait spécifique pour le monde des Thraces du Nord de la période comprise entre la fin du VIe s. et le début du IVe s.av.n.è. (Niculiță 1987, 42) mais aussi quant au rite funéraire (incinération). Les différences relevées concernent le type de nécropoles (tumulaires - Kuštanovica, planes - Sanislău-Nir), fait explicable par les caractéristiques tribales de la population de la contrée de la Haute-Tisza (Kotigoroško 1991, 120).

L'évolution assez stable de la population de cette contrée est interrompue à la fin du IVe s. et au IIIe s.av.n.è., à la suite de la pénétration et de la fixation des porteurs de la civilisation de La Tène - les Celtes. Ce peuple guerrier, qui habitait l'Ouest et le Centre de l'Europe, est mentionné pour la première fois par Hécatée de Milet (560-480 av.n.è) et un peu plus tard par Hérodote (II, 33; IV, 49). Mais, dejà durant le siècle suivant, les informations sur les Celtes se multiplient, car ils commencent leur expansion vers le Sud, où ils occupent Rome (Plutarche, Camill. XXII), et vers l'Est, dans le Bassin Carpatique.

Les causes qui ont provoqué ces migrations sont considérées par les chercheurs comme dues à la désintégration du mode de vie de l'époque (Škunaev 1988, 496). À ce fait et à la surpopulation de quelques zones dans les conditions d'une économie peu productive, il faut ajouter les contacts de longue durée d'ordre commercial et culturel avec les civilisations de l'Europe du Sud, tout comme l'intensification des dissensions à l'intérieur de la société celtique. Selon Titus Livius (V, 34), au premier rang des expéditions il y avait la jeune aristocratie à la

recherche (pour soi et pour la communauté) de nouvelles régions, désireuse en même temps de se manifester indépendamment du point de vue économique et politique.

À la suite de cette expansion, on a occupé des territoires vastes, de l'Atlantique et la Méditerranée à l'Ouest jusqu'aux Carpates à l'Est. Bien que les Celtes n'aient pas realisé sur les territoires occupés une organisation politique unitaire, car ils constituaient une foule de tribus, dans le domaine de la langue, de la culture matérielle et spirituelle, il y a eu, au cours de leur histoire, une unité qui nous oblige à parler de l'héritage celte en Europe (Kolosovskaja 1988, 504).

1. MONUMENTS

a) Habitats et centres artisanaux

Les habitats sont représentés par 69 sites situés dans les zones basses et collinaires de la région (fig. 1). Ils occupent les premières terrasses des vallées. Les dimensions des habitats ne sont pas grandes (0,4-0,5 ha) et seulement quelques-uns ont une surface entre 0,8-1,5 ha (Vilok, Mužievo, Berea). À Dedovo II, Velikaja Began' et à Berea (Zirra 1980, pl VI) on observe l'organisation d'après les gents de la disposition des habitations. Celles-ci sont groupées en nombre de 2 à 4 à une distance de 4-8 m, l'une par rapport à l'autre.

Pour les 56 habitations fouillées, on a défini 2 types. Le premier, prédominant, se compose des habitations enterrées, en 4 variantes: a) rectangulaires, aux murs construits en poteaux; b) rectangulaires sans utilisation de poteaux; c) amorphes en plan, avec utilisation de poteaux; d) amorphes en plan, sans utilisation de poteaux. Le nombre de poteaux varie entre 2 et 8. La surface des huttes: 12-20 m^2, la profondeur des murs creusés en terre: 0,3-0,5 m (fig. 3). Le second type se compose d'habitations de surface, rectangulaires, aux murs construits de poteaux et de verges, ayant une surface de 18-20 m^2. Les habitations étaient chauffées par le feu fait sur des foyers ouverts ou enfouis.

Les habitations semi-enterrées à poteaux sont apparues dans cette région durant l'arrivée des Celtes. Les autres modificatons des habitations sont connues dans les habitats de la culture de Kuštanovica aux VIe-IVe s.av.n.è. (Popovici 1993, 256-263). Près des habitations il y avait des pièces-annexes et quelquefois des ateliers. Dans ces dernières constructions il y avait des fours de potier, par exemple à Andrid (Németi 1974), á Dobra (Bader, Lazin 1980, 13) et á Acâş (Dumitraşcu 1982,7o). Assez souvent on a mis au jour des traces de l'activité métallurgique, c'est à dire des "tourteaux" trouvés dans la couche archéologique ou à l'intérieur des complexes.

Parallèlement aux habitats ordinaires fonctionnaient également des centres de production. Les plus grands habitats d'artisans de la région, situés du point de vue de la quantité de production au même niveau que celle des centres similaires de l'Europe, sont Galliš-Lovačka et Novo-Klinovo. Le premier occupait les pentes de deux montagnes rapprochées - Galliš et Lovačka (Lehóczky 1901, 1906, 1907, 1912). Dans ces monuments on a découvert une quantité énorme de différents matériels, représentée par des instruments de forgeron et de joaillier et par des objets produits par ceux-ci: outils, armes, parures, diverses pièces.

Un centre très grand, plutôt une zone de production, a été découvert sur la rive gauche de la Tisza, dans le bassin de la rivière de Botar (Bidzilja, Voznesenskaja et al. 1983, 30-51). Là-bas, sur une surface de plus de 25 km^2, depuis le village de Novo Klinovo et jusqu'au village de Černa, on a découvert des dizaines de points de production. Dans ces endroits, il y avait des

restes de fours, quantités de scorie, des conglomérats en fer, des charbons de bois. En dehors du bassin du Botar, on a mis au jour de riches traces de la production métallurgique à Steblivka, district de Hust et à Hmelnik, district de Iršava.

b) Nécropoles et tombes isolées

À présent, dans la région de la Haute-Tisza on connait 36 points où on a découvert des tombes isolées (Kotigoroško 1991, 128) et 4 nécropoles: Gáva, Szabolcz (Bona 1986, 44-45), Ižkovce (Vizdal 1976, 1982), Valaliky-Koštany (Gášaj-Močalová 1987). En général, il y a plus de 150 tombes. Elles sont concentrées le long de la rive gauche de la Tisza et de ses affluents Hornad et Bodrog (fig. 1).

Les tombes sont planes et tumulaires. Au premier groupe appartiennent 23 tombes de 16 points différents et les nécropoles de Ižkovce et Valaliky-Koštany. Au total, il y a 59 tombes à inhumation et à incinération. L'inhumation est attestée en 9 cas: 6 à Ižkovce, 1 à Rozvady (tombe 11) (Hunyady 1957, 180-182) et 2 à l'oppidum de Galliš-Lovačka (Lehóczky 1912, 25, 74). Le défunt était assis en position allongée sur le dos dans une fosse rectangulaire aux dimensions de 1-1,2 x 2-2,3 m, ayant jusqu'à 1,8 m de profondeur. L'orientation de la tête vers l'Est ou le Sud-Est fait que les tombes de la zone de la Haute-Tisza sont similaires à celle de quelques nécropoles du Nord-Est de la Hongrie (Bujna 1982, 392-393).

Sur 5 des 9 tombes à inhumation de la région de la Haute-Tisza, on a mis au jour des armes, une en a été très boulversée et 2 avaient un inventaire insignifiant.

Les cas d'incinération représentent 83,9 % du total des tombes planes analysées. Les ossements se trouvaient dans des fosses de forme ovale ou irrégulière. Le contour pas trop clair d'une série des fosses funéraires s'explique par le fait que celles-ci avaient été creusées dans une terre sableuse. Les dimensions des fosses varient entre 0,6 x 0,4 m jusqu'à 2,0 x 1,1 m. La profondeur par rapport à la surface actuelle de la terre est de 0,6-1,2 m. La plupart des tombes est orientée Est-Ouest. L'incinération était pratiquée dans un autre endroit. D'habitude, les ossements sont partiellement brûlés. Quant à leur disposition, on a observé trois situations: dispersés sur le fond de la fosse (le plus souvent), déposés dans une ou deux agglomérations et dans des urnes. À côté des ossements on posait l'inventaire qui se trouvait sur le défunt ou près de lui. Dans la sépulture on posait également des vases d'offrande (1-6 pièces).

Pour les urnes on utilisait des vases en terre cuite tournés, à l'exception de la tombe de Felső Méra où les restes de l'incinération ont été déposés dans un vase en pâte grossière (Mihalik 1905, p. 261). Dans la fosse funéraire 2/58 de la nécropole de Koštany-Valaliky il y avait 2 urnes (Pastor 1959, 527). Sur 49 tombes à incinération, 13 sont en urnes (26,5 % du total).

Dans 27 tombes à incinération il y avait des armes (55 %). On distingue 10 tombes avec des armes complètes (épée, lance, bouclier). La moitié de celles-ci contenait aussi des couteaux de combat et dans les tombes de Felső Méra (Mihalik, 1905) et de Rozvady il y avait deux épées par deux. D'habitude, les armes sont tordues: les pointes de lance deux fois et les épées deux-trois fois ou sont faites rondes. Dans la littérature spécialisée, ce détail du rituel est expliqué par la crainte des vivants envers les morts munis avec des objets à piquer ou à couper (Nikitina 1974, 60). Mais, d'habitude, seule une partie des armes était détériorée. Donc, ce n'était pas la peur, mais un autre motif qui les incitait à détériorer une partie des armes du combattant décédé. En plus, il faut mentionner que ce détail rituel ne s'observe pas dans les tombes à incinération.

Parmi les détails du rituel funéraire on remarque: le recouvrement des restes incinérés avec un vase, pratique fréquente dans les nécropole de la culture de Kuštanovica (Smirnova 1978, 52);

l'utilisation, comme vases pour recouvrement, de la céramique grossière du type Kuštanovica; la déposition dans les tombes d'un corps ou de parties d'un porc (Balsa, Rozvadi, Ižkovce, Bodroghálom, Valaliky-Koštany).

Le second groupe de tombes de la région de la Haute-Tisza à l'époque de La Tène est représenté par les nécropoles de la culture de Kuštanovica: nos. XI, XIII de Kuštanovica (Böhm-Jankovich 1936, 53-57), no. XV de Kolodnogo (Smirnova, Bernjakovič 1965, p. 107-108), par le tumulus 19 de la nécropole de Královský Chlmec (Budinský-Krička 1975) aussi et par le tumulus isolé de Beregi.

Les tertres sont faits en terre, ayant une forme de coupole. Ceux-ci ont 8-20 m de diamètre et 0,5-1,5 m de hauteur. Le rite funéraire principal est l'incinération sur la place de l'enterrement ou dans un autre endroit. Les restes funéraires, soigneusement nettoyés, étaient déposés dans une urne (8 cas), ils avaient l'aspect d'un petit tas à la surface de la terre (1 cas) ou étaient laissés sur le site de l'incinération (Kolodnoe). Sous le tertre il y avait 1 à 4 urnes. Les tombes étaient placées surtout dans la zone centrale de la surface d'au dessous du tertre.

À l'exception de la tombe du tumulus no. 11 de Kuštanovica où on a utilisé pour urne un vase tourné (Böhm-Jankovich 1936, pl. XIV, 7), les autres urnes étaient des vases modellés en pâte grossière. À côté du défunt, dans la fosse ou sur la surface de la terre, on déposait les vases d'offrande (écuelles, couvercles, vases à fruits, plats) dont le nombre varie entre 5 et 8 pièces pour un tumulus. Parmi les autres détails du rituel, on mentionne l'existence de quelques vases brisés rituellement, dont quelques-uns sont brûlés partiellement une seconde fois, et des fosses contenant les restes du bûcher.

Les observations principales et les détails du rituel funéraire concernant les enterrements dans des tumuli correspondent au rituel des tribus Kuštanovica. La différenciation de la masse commune des nécropoles de la culture de Kuštanovica des tumuli sus-mentionnés est justifiée par l'inclusion dans leur inventaire de quelques éléments celtiques.

c) Dépôts

Les dépôts et les monnaies isolées représentent la troisième catégorie principale des antiquités de la période de La Tène. À présent, on connaît dans cette région plus de 100 monnaies provenant de 42 points et 677 monnaies provenant de 8 dépôts. À partir de leur typologie, elles peuvent être classifiées en 3 groupes: 1) Tetradrachmes de Philippe II et d'Alexandre le Grand, les drachmes des villes illyriennes de Apollonia et de Dyrrhachium, les monnaies des diadoches Seleucos et Lisimach; II) Imitations celtes des tetradrachmes de Philippe II et d'Alexandre le Grand; III) Monnaies daces du type Medieşu Aurit, Huşi-Vovrieşti et Ptičie. Elles datent de la fin du IV^{e}s. et du début du I^{er}s. av.n.è. (Kolnikova 1980, 93; Lazin 1982, 78-80; Ondrouch 1964, 33-38).

Quant à leur composition, les dépôts se divisent en monétaires d'une part et en objets d'autre part. On a découvert des dépôts monétaires près des points habités de Velikaja Goraždovka (Sova-Gmitrov 1961), de Gudja (Eisner 1933, 192), de Debovo, Dubovinka (Fond du musée archéologique transcarpatique), de Buj (Bona 1986, 46), de Medieşu Aurit, de Turulung (Lazin 1982, 78-80) et de Sighetul Marmaţiei (Winkler 1972).

Les monnaies de Goraždovka (environ 100) et de Turulung (65 pièces) représentent des imitations des tetradrachmes de Philippe II. Les chercheurs considèrent que les monnaies du dépôt de Goraždovka correspondent au type "Banat" et peuvent être datées de la seconde moitié du III^{e}s.-II^{e}s.av.n.è. (Crişan 1977, 274). 236 monnaies celto-daces formaient le dépôt de Ptičie,

découvert dans un vase. Le dépôt de Dedovo se compose de 15 monnaies anciennes grecques de provenance illyrienne. Il s'agit de drachmes de 2,4-3,2 g de poids. Sur l'avers est représentée une vache à veau et sur le revers un carré avec l' inscription de la ville où elles ont été frappées. Elles sont datées à la fin du III[e]s.-II[e]s.av.n.è. En ce qui concerne le dépôt de Medieşu Aurit, à part les 106 monnaies daces, il y avait une tetradrachme de Séléucos.

Les dépôts d'objects sont représentés par les découvertes de Malaja Began', Kljačanovo (Bidzilja 1971, 46-47), Petneháza (Müller 1983) et de Galliš-Lovačka (Lehöczky 1912, 68). Les dépôts de Kljačanovo et de Petneháza se composait d'outils. À Kljačanovo on a découvert 4 haches du type celte, 1 soc, 1 ciseau, 1 perforateur, 1 couteau; à Petneháza 1 enclume, 2 marteaux, 1 pince, 8 faucilles et 5 socs. Le dépôt de Malaja Began' était formé de bijoux et d'autres objets de culte. Il s'agit d'un bracelet en verre et d'un anneau en bronze pour le pied et puis de figurines en bronze représentant un porc et des idôles. À Galliš on a trouvé dans un pot 180 petites plaques en bronze, à points sur le bord et à proéminences au milieu, chacune munie de 2 orifices disposés le long du plus grand axe. Diamètre: 2, 3-3, 5 cm.

2. ANALYSE DE LA CULTURE MATÉRIELLE

Au cours des fouilles dans les stations laténiennes, on a récolté une quantité énorme d'objets qui sont représentés par quatre catégories principales: outils et objets d'usage commun, armes, parures et pièces de vêtement, vases en terre cuite.

Les outils sont destinés aux activités agricoles, à la métallurgie du fer et au travail du bois. Au premier groupe appartient l'inventaire lié à l'exploitation de la terre, à la cueillette, à la transformation des céréales et à l'élevage. Il s'agit de socs, de faucilles, de faux, de meules et de ciseaux (fig. 9).

Les instruments pour la forge sont représentés par une grande variété d'outils: enclumes, marteaux, pinces, ciseaux, perforateurs, limes(fig. 9). Toujours riche s'avère être la catégorie des instruments pour l'usinage du bois: haches de type celte, herminettes, ciseaux, limes, perçoirs (fig. 9, 4, 6-9, 12, 20, 24).

Un groupe appréciable de pièces provenant des tombes est représenté par les armes de combattants. Selon leur destination, elles se divisent en armes d'attaque et armes de défense.

Dans le premier groupe s'incluent les épées, les lances, les flèches et les couteaux. Les épées ont constitué l'arme principale des combattants celtes. Elles se divisent en cinq types, selon l'aspect extérieur des manches qui ont changé dans le temps. Les détails principaux dans le cas de l'analyse typologique est la forme du bout et l'ornementation de la surface extérieure du manche et aussi l'anneau pour leur accrochement (fig. 10, 1-13). Un groupe particulier se compose d'épées soi-disant du "style hongrois" parmi lesquelles se distingue celle ornementée sur le manche par un "couple de serpents" (fig. 10, 4, 6, 9-10), dont la classification a été réalisée par De Navarro (1959; 1972).

Plus souvent, dans la catégorie des armes d'attaque se trouve la pointe de lance sous forme de plume qui a été divisée à partir des dimensions en 7 types principaux (fig. 10, 19-31). Il faut aussi mentionner un groupe peu représenté de pointes de lance du type pillum (10, 32-33) et des pointes de flèche (fig. 10, 14-18).

Dans les tombes riches des combattants on a trouvé souvent des couteaux-ciseaux, divisés par nous en six types principaux (fig. 10, 34-40).

Les armes de défense des combattants celtes sont représentées par des boucliers, des armures et des heaumes. Les restes du bouclier, surtout umbo, selon la classification actuelle

(Domaradzki 1977; Bujna 1982) sont, soit composés de deux parties, soit en forme de bande (fig. 10, 41-46).

Les objets appartenant à l'armement correspondent, en général, à partir de nombreuses analogies, aux périodes LT B 2-LT D.

Un groupe pertinent pour la cronologie des antiquités laténiennes est représenté par les parures et les pièces pour l'habillage: fibules, bracelets pour mains et pieds, chaînes pour ceintures et perles. Leur modification du point de vue typologique a permis la définition de quelques horizons chronologiques, confirmés aussi par d'autres catégories de matériel (fig. 11-12).

Le materiel laténien prépondérant est représenté par la céramique tournée ou modelée à la main. La première catégorie était obtenue par le mélange de l'argile avec des tessons broyés, du sable et, plus rarement, avec des végétaux. Quant aux formes, ce sont les vases grands, les pots, les écuelles et les cruches qui prédominent (fig. 13).

L'analyse des vases faits à la main indique le fait qu'ils appartiennent à la zone plus vaste de la céramique du massif nord-thrace. Le maintien des traditions plus anciennes en ce qui concerne la production domestique de la céramique souligne le caractère monolithique des cultures locales de la partie nord-est du Bassin Carpatique.

La céramique tournée était obtenue avec de l'argile soigneusement préparée, ayant en tant que dégraissant du sable fin ou du sable et de la chamotte. La surface extérieure était couverte avec une englobe de couleur noire, marron ou grise foncé. Le décor était plastique, estampillé ou réalisé par polissage. Les formes principales sont celles du type celte: vases à fruits, écuelles, cruches (fig. 14).

3. CHRONOLOGIE ET PÉRIODISATION

La périodisation de la culture laténienne se fonde sur les complexes funéraires où l'on dispose d'indices chronologiques précis que l'on ne rencontre pas d'habitude sur des habitats. Comme point de départ, on a utilisé le schéma de I. Bujna (1982) fondé sur l'analyse des 124 complexes funéraires du Bassin Carpatique.

L'étape ancienne de l'apparition des Celtes dans la région est attestée dans l'inventaire des tombes de combattants de Felsö Méra (fig. 15), de Rozvady (fig.16) et de Cejkov (Benadik 1964). Elle est représentée par les variantes anciennes de quelques fibules et par des bracelets en bronze aux bouts en forme de sceaux et au corps à nervures, c'est à dire par des objets qui définissent la phase LT B 2 (fig. 12). Les armes sont représentées par des types anciens d'épées au bout de manche en forme de "O" et par des umbones, attribués par M. Domaradzki (1977, 57, 75) au type I A et qui a souligné leur vaste diffusion dans le stade LT B 2 dans l'Autriche Inférieure et en Carinthie et, dans un nombre limité, en Slovaquie et en Hongrie. À ce type d'umbo correspondent les pointes de lance à la plume large - la forme principale de la phase LT B 2 a (Bujna 1982, 340). Parallèlement avec celles-ci, il y a des pointes avec une plume plus longue qui ensuite sont devenues prédominantes pour cette catégorie d'armes d'attaque (fig. 10, 2-3, 19-21, 41-42).

Les complexes céramiques des tombes LT B 2 sont caractérisés par la présence des formes de vases tardifs hallstattiens. On constate aussi une situation similaire dans la zone limitrophe du Nord-Ouest de la Roumanie où, dans les tombes de la phase LT B 2, il y a des vases du type Szentes Vekerzug (Németi 1975, 190).

La phase LT B 2 est caractérisée par l'évolution de la variante des fibules du type Dux. Leur corps est plus massif et le diamètre du ressort s'agrandit. Le bout n'est pas fixe et il a une nodosité sphérique. Stylistiquement, cette phase est définie comme l'horizon des fibules au grand bout, sphérique, définition due à J. Filip (1956, 483) qui a observé un grand nombre de fibules de ce type. À côté de celles-ci, dans des complexes on a découvert des fibules du type Litavrik (Kuštanovica, tumulus XI) (Böhm, Jankovich 1936, pl. XIV, 4) (fig. 12, 9-10 A).

De l'armement de combat de cette période se maintiennent les épées au bout de manche en forme de "O" et se propagent les anneaux en forme de boutons pour la fixation de l'épée à la ceinture (fig. 12, 6, 11). Dans la Moravie, ces anneaux datent de la phase LT B 2a (Sedlačková, Waldhauser 1987, fig. 41). Dans les complexes funéraires du Sud-Ouest de la Slovaquie, les épées sont associées très souvent avec des fibules et des objets d'armement caractéristiques de la phase LT B 2b (Benadik 1983, pl. XII, XIII; Bujna 1989, pl. V, VII, XIV). Aux épées correspondent des boucliers à double umbo et des lances à pointe foliforme, à nervure (fig. 12, 9-12). Il convient de souligner le fait que dans d'autres régions de l'aire carpatique dans la phase LT B 2b on a accompli le passage vers l'umbo en forme de barque. À la fin de cette phase, sur les boucliers apparaissent des pièces en forme de bande (Bujna 1982, 340).

Dans la région de la Haute-Tisza, la phase LT B 2b est représentée par les tombes de combattants de la nécropole de Valaliky-Koštany, par les tombes tumulaires de Královský Chlmec (19) et de Kuštanovica (XI), par l'habitat de Vilok et par l'étape du début du complexe de Ižkovce.

La définition de l'horizon de transition LT B 2/C 1 est fondée sur la disparition de quelques formes d'objets de la période plus ancienne de la phase LT B 2b et sur l'apparition de quelques formes nouvelles (Bujna 1982, 340). Dans la contrée de la Haute-Tisza, l'horizon de transition est attesté par la tombe 2 de Košice (Pastor 1956, 338-341) et par les tombes (6, 11, 23, 24) de la necropole de Ižkovce (Bujna 1982, 390). Pour ces complexes sont caractéristiques les fibules illustrées aux fig. 12,13-16).

Au sein de l'armement des combattants se maintiennent toujours les épées au bout de la manche en forme de O, mais apparaissent également quelques exemplaires à formes plus longues. Les pièces pour l'accrochage de l'épée restent, comme avant, symétriques et arquées. On ne connait pas de umbones, mais vu les trouvailles des contrées limitrophes, on peut supposer que l'on utilisait ceux en forme de bande et à plaques rectangulaires pour la fixation.

Le stade LT C 1 se définit par l'apparition et la large diffusion des fibules d'une certaine forme, mais avec diverses variantes, par l'horizon à ceimtures métalliques à décor réalisé par martelage et par des épées à manches aux bouts en forme de coeur et aux parties latérales en ailes pour l'accrochage (fig. 17). La période ancienne de la phase (LT C 1a) est caractérisée par des fibules à ornements en forme de "8", par des fibules ayant un disque sur pied et par des fibules du type Bujna 23 (fig. 12, 18-20).

Parmi les parures, on mentionne les bracelets pour pieds (Ižkovce, tombe 20) (Vizdal 1976, 164-167, fig. 38) qui sont caractéristiques pour la phase LT B 2/C 1 du territoire de la Slovaquie du Sud-Ouest (Benadik 1960, 402). En même temps, les boucliers à umbo en forme de bande et à plaquettes trapézoïdales connaissent une large diffusion (fig. 12/18-25).

La phase LT C 1 est documentée par 8 tombes (2, 3, 7, 16, 17, 20, 21, 28) de la nécropole de Ižkovce, par les tombes de Balsa (Roska 1915), de Újkenéz (Makkay 1958) et d'autres points.

Les types déterminants pour la période plus récente de la phase LT C 1 sont les fibules du type Bujna 32 et les fibules en miniature (fig. 12,26-27).

Plus typiques pour LT C 1b étaient les bracelets pour pieds composés de 3-4 semi-sphères. Ceux-ci ont connu une large diffusion dans la zone carpatique. Une des caractéristiques de l'habit est aussi l'apparition de ceintures composées de huit anneaux, liés dans leur zone médiane. Dans des complexes on a découvert, à côté de celles-ci, des pointes de lance à extrêmité longue et des boucliers munis d'un umbo en forme de bande semblant à la lettre omega et des plaquettes décoratives pour fixation (fig. 12/26-32).

De la phase LT C 1 b date bon nombre des tombes de la nécropole de Ižkovce (Bujna 1982, 343, pl. 3), les tombes de Bodroghálom (Vegh 1969, 70) et de Gáva-Zsoldoshalom (Josa 1915, 203) et une série des tombes du territoire nord de la Hongrie (Bona 1986, 44-46). Le matériel dont on dispose prouve qu'une grande partie des tombes connues est liée à l'étape LT C 1, à la fin de laquelle prennent fin les enterrements dans le cadre des nécropoles La Tène de l'arc carpatique, à l'exception de la zone nord-est de Yougoslavie (Todorović 1972, 95).

L'étape LT D 1 est connue par les complexes d'habitation (Bakta, Velikaja Began' et autres). Les indices chronologiques pour cette période sont la céramique peinte qui apparaît à la limite entre le II[e]s.-I[er]s.av.n.è.(Dämmer 1978) et les formes tardives de situles en graphite et de bracelets en verre (fig. 4; 5; 12, 34-35). Il n'est pas exclu que de la période du milieu du I[er]s.av.n.è. date les dépôts d'objets de Petneháza, Kljačanovo et de Galliš-Lovačka qui ont été enfouis probablement à la période des luttes entre Celtes et Daces.

L'analyse chronologique permet d'éclaircir les possibles voies de déplacements des tribus celtes dans l'aire de l'arc carpatique. Leurs premiers groupes apparaissent dans la zone du Moyen Danube au stade LT B 1 (Sopron, Dier M)(Bujna 1982, 325-327, 342) et déjà à la phase LT B 2a ils y organisaient des camps pour leurs déplacements ultérieurs vers l'Est et vers le Sud. Un chemin partait du coude du Danube vers l'Est, vers la vallée de Tisza et plus loin vers son cours supérieur, comme il résulte des tombes de Rozvady, Felsö Méra, Cejkov, et de l'apparition de la céramique du type La Tène dans les habitats de Rad, Stretavka (Miroššayova 1987, 145) et de Vilok. En même temps, apparaît le "nid" peuplé par des Celtes au N-E de la Transylvanie, dans la vallée de la rivière de Crasna (Németi 1990, 53-55)(fig.1).

La seconde vague atteint la région de la Haute-Tisza après l'expédition ratée vers les Balkans (280-279 av.n.è.) quand une partie des Celtes est pasée en Asie Mineure et l'autre a été décimée et rejetée par Antigonos Conatos vers le Nord (Polybios 11, 17). Nous supposons que c'est justement à ces événements qu'on peut attribuer l'apparition des quelques nouvelles nécropoles et la croissance de la densité démographique de la population à l'intérieur de l'arc carpatique.

À partir de la seconde moitié du III[e]s.av.n.è., on assiste à une réorientation graduelle des tribus celtes qui passent de leurs expéditions de pillage à une activité économique productive. Ce fait est illustré par l'apparition d'un réseau de petits villages (vici) et de quelques grands centres artisanaux.

II. ANTIQUITES DE LA CULTURE DACE

L'épanouissement de la culture La Tène dans la contrée de la Haute-Tisza, comme d'ailleurs dans les autres régions de l'arc carpatique, s'interrompe au milieu du I[er]s.av.n.è. En ce temps-là, sur la scène de l'histoire apparaît une nouvelle force politique, plus puissante, les Daces. Après l'achèvement de la politique d'unification menée par Burebista et après la

destruction des Celtes, les Daces ont occupé une position dominante dans la zone sus-mentionnée, une position qui s'est vue de plus renforcée à la suite de la défaite et de l'occupation des poleis nord- et ouest-pontiques (Crișan 1977, 257).

La fixation sur carte des antiquités du début de n.è. prouve l'existence des trois micro-zones de leur concentration: le bassin de Tisza-Someș, les hauts affluents de Bodrog et les hauteurs de Hornad (fig. 18). L'absence des recherches en surface au Nord de la Hongrie et les données limitées dont on dispose sur les zones limitrophes de la Roumanie ne permettent pas de dresser le tableau complet de la dispersion des Daces dans la région de la Haute-Tisza. Quand-même, la quantité appréciable des matériels provenant de l'Est de la Slovaquie et de la Transcarpatie nous offre la possibilité de caractériser les principaux aspects de la culture de la population de cette zone aux I[er]s.de n.è. Les antiquités de cette période sont représentées par des habitats, des cités, par des tombes isolées et par la nécropole de Zemplin (Est de la Slovaquie).

1. MONUMENTS

a. Habitats

Au début de notre ère, la plupart de la population de la région de la Haute-Tisza vivait dans des habitats ouverts dans la zone basse de la région. Mais il y avait aussi des habitats isolés dans les zones montagneuses et collinaires (fig. 18). Les habitats de la zone de plaine étaient situés le long de quelques ruisseaux pas très importants, étant entourés par des zones fertiles. Leur superficie était de 1-2 ha. L'organisation spatiale interne des habitats a été insuffisamment ètudiée, car on a fouillé seulement des surfaces restreintes.

Les habitations étaient de deux types: de surface et semi-enterrées. Les habitations de surface étaient rectangulaires et avaient les parois faites de poteaux, de treillage de verges et d'argile. Le long de leur périmètre il y a entre 4-8 trous de poteaux. Le contour de l'habitation no. 1 de Petrovo et des habitations nos. 1 et 2 de Gorbki a été reconstitué à partir du torchis. La superficie des habitations variait entre 17-31 m^2 (fig. 19, 20).

Les habitations semi-enterrées avaient des formes irrégulières ou rectangulaires (superficie de 8-21 m^2). Elles avaient 0,3-0,4 m de profondeur. Selon toutes les possibilités, les parois étaient faites à l'extérieur de la fosse et pouvaient être construites de poutres. Dans quelques cas isolés on a trouvé des trous de poteaux à l'intérieur de la fosse de l'habitation semi-enterrée (Olesnik, Šebastovce). Les habitations étaient chauffées par le feu fait sur des foyers, situés d'habitude près de l'un de parois. Les foyers avaient une forme ovale ou ronde, à 0,9-1,3 m de diamètre. Ceux-ci étaient situés à la surface du plancher, étant construits quelquefois en argile ou enfouis. Pour les habitations de surface sont spécifiques les foyers enfouis, à côté desquels il y avait une fosse.

Les constructions ménagères étaient en surface ou enfouies. Elles diffèrent par rapport aux habitations par l'absence d'aménagements pour le feu, par les dimensions (5-10 m^2) et par un inventaire plus pauvre. Jusqu'à présent, on connait seulement quelques complexes ruraux liés à l'artisanat. IL s'agit des fours de potiers à deux chambres de Prešov (Blahuta 1963) et de Zemplin (Benadik 1965) et du four à une chambre de Podvinogradovo I. On a mis au jour des restes d'une production métallurgique dans les habitats de Zemplin (Benadik 1965) et de Izvoare-Bahna (Olteanu, Neagu, Seclăman 1981). Un grand habitat de métallurgistes a été découvert dans le district de Djakovo. Dans cet endroit, sur une surface de 1072 m^2, on a mis au

jour les restes de 99 fours et de 4 fosses de production, situés à Tekeres, sur la rive droite de la rivière de Botar. Les fours sont groupés sur six plate-formes de travail, dont ceux de la marge se trouvaient à 30-35 m par rapport au bord de la rivière. Dans un groupe il y avait entre 7 et 23 fours placés sans ordre, mais rappelant les rayons de miel. (fig.22).

b. Cités

À part les habitats du type ouvert, dans la région de la Haute-Tisza on connait 4 cités: Zemplin (Benadik, 1965), Malaja Kopanja, Solotvina-Cetatea (Kotigoroško 1989) et Oncești-Cetățeaua (Daicoviciu et al. 1965). Leur position est déterminée par la plus grande artère fluviale de la zone - Tisza, qui représentait la voie la plus convenable qui liait la région de la Haute-Tisza avec les autres régions de l'espace carpato-danubien. Les cités occupaient des hauteurs dont la position permettait de maintenir le controle sur un territoire assez vaste et sur les principales voies de communication.

Les sites où étaient installés les cités étaient défendus naturellement, mais elles étaient aussi fortifiées par un système de défense. Similaires par leur position topographique et par les constructions principales du système de défense, les cités diffèrent entre elles par leurs dimensions et par leurs fonctions. On distingue deux groupes. Au premier appartiennent les points à fortification modeste, comme Solotvina (3840 m^2) et Oncești (2750 m^2). Situées à proximité des gisements de sel, elles assuraient la surveillance et le controle de l'exploitation de celui-ci (fig. 18). Dans le second groupe s'inscrivent les cités de Zemplin (3,6 ha) et de Malaja Kopanja (5 ha), érigées dans les points principaux des voies de communication de la région de la Haute-Tisza. La première était située sur la rive droite de Bodrog, non loin de la confluence d'Ondava avec Latorica, sur la route qui, selon E. Kolnikova (1970, 66) et M. Lamiová-Schmiedlová (1987, 40), liait la Dacie aux contrée baltiques. La cité de Malaja Kopanja, située sur la rive droite de Tisza, assurait le controle de la principale artère fluviale de la zone (fig. 18).

Compte tenu de leur structure, Zemplin et Malaja Kopanja appartiennent aux cités du type “dava”. On habitait non seulement les surfaces de l'intérieur des fortifications, mais aussi celles extérieures. Les fortifications étaient formées d'un rempart en terre à base en pierre, complété avec des palissades et des escarpes (fig. 24).

L'intérieur des cités se caractérise par la densité des constructions, par l'existence de quelques niveaux de construction et par une couche archéologique puissante (jusqu'à 2,5 m). Il s'agit premièrement de Malaja Kopanja où dans les secteurs fouillés (1,32 ha) on a découvert 38 habitations, 98 constructions à caractère ménager et productif, 28 foyers situés à l'extérieur des constructions, des dizaines de fosses ménagères et des centaines de trous de poteaux provenant de diverses reconstructions. Pour les constructions, la disposition spatiale en file, est caractéristique mise en relation avec le relief sur place et par les terrasses spécialement réalisées. À côté des habitations, il y avait les constructions-annexe (des remises, des places pour la conservation de la nourriture et d'autres matériels, des fosses ménagères) et les constructions destinées à abriter les processus productifs (fig. 25). La topographie des habitations et d'autres constructions de Malaja Kopanja correspond à l'organisation interne des davae de Transylvanie où on pratiquait le groupement des habitations près du sanctuaire ou près du bâtiment du chef (Antonescu 1984, 181).

Les habitations sont de deux types: aux parois construites de poteaux et semi-enterrées aux parois en poutre. Leur superficie varie entre 12-23 m^2. Les habitations diffèrent quant aux foyers. Les constructions-annexe, situées près des habitations, n'ont pas un système de chauffage

(fig. 37-38). Entre les restes des habitations et des constructions-annexe il y avait une quantité appréciable d'artefacts où prédominait la céramique faite à la main ou tournée (fig. 30-35).

Une attention particuliere semble nécessaire sur les constructions et les aménagements qui reflètent les sphères d'activité des habitants des cités. À Malaja Kopanja on a découvert 4 ateliers liés à la production du fer, une forge, deux ateliers pour bijoux, un four de potier et une place pour la monture (fig. 39-40).

COMPLEXES FUNÉRAIRES

Sur le territoire de la Haute-Tisza, les complexes funéraires constituent un groupe limité d'antiquités. On mentionne le tumulus no. 4 de Streda nad Bodrogom (Budinský Krička 1960), le tumulus de Bobovo et la nécropole de Zemplin (Budinský Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990). Tous ceux-ci se caractérisent par l'incinération, effectuée d'habitude latéralement par rapport au lieu d'inhumation.

La nécropole de Zemplin se composait de 15 tumuli, disposés au hasard (dont 9 fouillés) et de tombes planes situées près de tertres. Selon les informations offertes par l'auteur des fouilles, on y a découvert 117 tombes appartenant à trois groupes ethniques: les Celtes, les Daces et les porteurs de la culture de Przeworsk. Toute une série de tombes n'a pas été déterminée du point de vue ethnique.

Parmi les tombes fouillées de Zemplin nous considérons que 74 tombes peuvent être attribuées aux Daces, plus exactement aux Thraces du Nord, car à partir de l'inventaire il est impossible à distinguer le substrat par rapport aux Daces et, d'autre part, selon la publication il ne paraît pas clair quelles soient les tombes initiales des tumuli ou celles secondaires. Nous supposons qu'une série des tombes initiales appartient à la population autochtone. On peut définir deux types de tombes: sous tumuli et planes. Les tumuli ont une forme semi-sphériques, à 10-18 m de diamètre et 0,7-1,8 m d'hauteur. La couverture du tumulus est en terre, mais à la base, sur le sol ancien on a mis sans aucune ordre de grandes pierres (à l'exception des tumuli nos. 4 et 6), depuis quelques-unes jusqu'à quelques dizaines. Dans le tumulus no. 1 on a observé un cercle en pierre, à 6,5 m de diamètre, autour du lieu de l'incinération. Parmi d'autres aménagements supplémentaires, à la surface d'au-dessous des tumuli on a observé de petits fossés circulaires dans les tumuli nos. 2 et 4. Ils avaient 10,5 et 13 m de diamètre.

L'incineration était pratiquée dans un autre endroit et seulement dans les tertres nos. 1 et 8 elle a été observée à la surface d'au dessous du tumulus. Dans le tumulus no.2, sur 26 tombes 25 sont indéterminées et 1 thrace. En dépit de toutes les difficultés, on a attribué aux Thraces 33 tombes initiales, dont 12 à urnes et 10 sans urnes. Les urnes sont d'aspect dace, à l'exception de la tombe no. 129 qui était dans une du type Stradonic. Dans trois cas, les urnes sont tournées (pot, vase, vase à deux anses) et dans les autres sont faites à la main. Il convient de mentionner le fait que trois urnes avaient des couvercles (tombes nos. 97, 127, 128) et quelques-unes ont été couvertes avec des tessons.

Les tombes planes, comme l'on a déjà souligné, étaient concentrées à la marge des tumuli. On en a attribué aux Daces 41 tombes, dont 15 avec urne et 26 en fosses. En tant qu'urnes on a utilisé des pots grossiers; seule la tombe no. 126 contenait un vase tourné à deux anses, d'aspect dace.

Les sépultures en fosses se trouvaient à une profondeur peu importante, ayant entre 0,2 et 0,6 m de diamètre. L'inventaire se composait souvent de quelques objets. On remarque la tombe

no. 134 dans laquelle on a trouvé les fragments d'un bouclier, une pointe de lance, un anneau à gemme, un anneau et une agrafe.

ANALYSE DE LA CULTURE MATÉRIELLE

Les fouilles dans les complexes du début de notre ère, ont livré des quantités appréciables d'objets en argile, en métal, en pierre et en verre. Une place dominante dans ces complexes est occupée par les vases en argile qui présentent un aspect unitaire sur tout le territoire des Daces. Compte-tenu de la technologie de production, la céramique se divise en groupes et sous-groupes clairement délimités. Toute la céramique comprend deux groupes: faite à la main et tournée. Le premier groupe est représenté par les sous-groupes A et B qui diffèrent entre eux par la technique de réalisation, par des formes et par leur fonction. À l'intérieur des habitations et des autres constructions, cette catégorie représente 60-90 % du total de la céramique.

Les vases de la catégorie A (pour la préparation de la nourriture) étaient modelés avec une pâte bien préparée d'argile, ayant en tant que dégraissant des tessons broyés, du sable et, plus rarement, des végétaux. La couleur est marron foncé et jaune, les parois étant inégalement colorées. La sous-groupe A comprend des pots, des verres coniques à anses, des coupes, des cruches, des plateaux et des couvercles (fig. 43-44).

La céramique du sous-groupe B comprend des vases pour manger. Les surfaces intérieure et extérieure étaient noires, lissées, et quelquefois marron, ce qui donnait un aspect esthétique aux vases. Les formes principales étaient des vases à fruits, des écuelles, des cruches, des pots et des couvercles (fig. 44).

Les vases tournés se divisent, en fonction de la technique, en quatre sous-groupes (A, B, C, D). Pour les premiers 3 types la préparation soignée de la pâte céramique est caractéristique.

Le sous-groupe A est représenté par les vases en argile de couleur grise, à surface lissée noire ou grise. Cette catégorie comprend des écuelles, des vases à fruits, des vases à deux anses, des cruches et des coupes (fig. 45/1-25).

Le sous-groupe B inclue la céramique peinte. La surface des vases a été couverte avec une couleur blanche ou rougeâtre, plus rarement noire, sur laquelle on traçait des bandes larges ou étroites de couleur marron. Il y avait un décor en zig-zag et en forme de réseau, tracé avec une couleur marron sur le fond blanc. Les formes principales de cette catégorie sont les cruches, les vases, les écuelles et les vases sphériques (fig. 45/26-34).

Le sous-groupe C est moins important du point de vue quantitatif dans le cadre de la catégorie des vases tournés. Il comprend des pots, des écuelles et de grands vases (fig. 45/35-37).

Le sous-groupe D se compose des vases en forme de pithos, fréquents dans le cadre des cités. Ils étaient modelés en pâte d'argile mélangée avec une quantité appréciable du sable quartzeux. Ils sont massifs et ont une lèvre large (5-9 cm). Leur corps est ovoïde avec un diamètre maximum dans le tiers supérieur. Le pied est étroit (fig. 45/38-43).

À côte de la céramique, il y a une quantité appréciable d'objets en métal, en verre, en pierre et en argile. Ils ont été mis au jour pour la plupart dans les cités de Zemplin et de Malaja Kopanja.

Parmi les objets de la culture matérielle, un intérêt particulier est sucité par les outils qui reflètent les différentes sphères d'activité de la population de la Haute-Tisza. Il s'agit des outils agricoles: des faucilles, des faux, des socs, des couteaux pour jardinage (fig. 46/19, 20, 28-31, 52), des outils liés à la forge et des instruments pour fabriquer des bijoux: des pincettes, des

perforateurs, des ciseaux, des formes pour fondre, des creusets (fig. 46/7-11, 32, 53), des outils pour le travail du bois: des haches, des ciseaux de menuisier, des hameçons (fig. 46/1-6, 11, 12, 17, 18, 26, 27). Les fusaïoles et les poids coniques témoignent de la pratique du filage et du tissage. Un outil universel, utilisé dans la production, dans la vie quotidienne et dans la lutte, était le couteau (fig. 46/21-25). Seulement à Malaja Kopanja on a mis au jour 50 couteaux. Du même endroit provient bon nombre des moulins primitifs et de moulins ronds à bras (fig. 47). Comme exemplaires uniques, il convient de mentionner un objet et un marteau pour le travail de la pierre (fig. 46/1-2, 15, 13-14), des hameçons (fig. 46/15, 16). Parmi les outils liés à l'activité ménagère on remarque surtout les "embauchoirs", faits en pierre et en argile, pour repasser les coutures des pièces en cuir, les plus fréquentes trouvailles des complexes géto-daces (fig. 48). Jusqu'à présent, elles ont été considérées dans l'historiographie roumaine comme des polisseurs, donc des outils de potier (Crişan 1969, 111). L'analyse technologique réalisée dans l'Institut de l'Archéologie d'Ukraine par G.I. Šapožnikova a infirmé cette opinion erronée qui a subsisté longtemps.

L'armement est représenté par des épées, des pointes de lance, des détails de boucliers. Dans la catégorie des pièces faisant partie de la dotation du combattant s'inscrit également la ceinture d'astragales de Zemplin (fig. 49). Dans le même endroit on a mis au jour des menottes (fig. 46/50).

Assez variées sont les parures et les piéces accésoires faites en bronze, en argent, en fer et en verre: des perles, des bracelets, des pendentifs, des boucles d'oreilles, des agrafes, des anneaux et des fibules (fig. 50).

Dans un groupe à part on a rassemblé les objets liés aux croyances et à la pratique du culte: deux amulettes en pierre (fig. 50, 56, 60) de forme phallique, une perle en argile, une figurine anthropomorphe en argile et une pointe votive en bronze en forme de tête d'homme de Malaja Kopanja (fig. 50, 55, 59, 64).

CHRONOLOGIE

Les antiquités du début de notre ère sur le territoire de la partie nord de l'aire carpatique étaient considérées jusqu'à présent comme des monuments de l'horizon celto-dace. Ce terme a été introduit dans la terminologie scientifique en 1955 par l'archéologue slovaque A. Točik pour le Sud-Ouest et l'Est de la Slovaquie. Puis il a commencé à être utilisé aussi pour les zones limitrophes de la Hongrie et de la Transcarpatie.

Au stade actuel des recherches sur la période de la fin de La Tène et du début de la période romaine il est permi de reviser la justification de l'utilisation du terme "horizon celto-dace". Ce terme ne s'avère pas etre adéquat pour la situation ethno-politique du début de notre ère dans la zone périphérique du Nord de l'arc carpatique. Les complexes connus jusqu'à présent dans la contrée de la Haute-Tisza au début de notre ère nous permettent de les définir comme des antiquités de la culture dace avec un clair "voile celte" dans la sphère de la production matérielle. Nous appuyons notre proposition sur la chronologie en relation et en comparaison avec les données archéologiques et avec les événements principaux de l'aire carpato-danubienne qui ont influencé plus ou moins les rythmes de l'évolution de la population de la région de la Haute-Tisza.

Dans le deuxième quart du I^{er}s.av.n.è. sur le territoire de la Transylvanie s'est réalisée la forte union étatique des Géto-Daces conduite par Burebista qui, en 60 av.n.è., a vaincu dans la région du Moyen Danube les troupes de Boïoi et des Tauriskoi commandée par Critasiros

(Strabo VII, 3, 1, 11; Crişan 1977, 234-235). Après cette bataille, a commencé une étape nouvelle pour l'histoire ethnopolitique de l'aire mentionée, définie d'une part par la disparition de la civilisation celte et d'autre part la hégémonie des Daces et par la diffusion intense de leur culture. Leurs centres étaient représentés par les cités du type "dava", parmi lesquelles Zemplin et Malaja Kopanja.

Après leurs conquêtes, les frontières des Géto-Daces s'étendaient du Moyen Danube à l'Ouest aux Carpates à l'Est et depuis les monts Tatra et Carpates au Nord jusqu'au Danube et à la mer Noire au Sud (Crişan 1977, 273-277). Le meurtre de Burebista en 44 av.n.è. a provoqué le démembrement de l'État des Thraces du Nord, au début en quatre et puis en cinq parties et a amené à la diminution de leur sphère d'influence et aussi, plus tard, à des pertes territoriales (Strabo VII, 3, 11). D'abord, on a perdu le littoral pontique (de l'Olbie jusqu à l'Apollonie), et, ensuite la région du Sud-Ouest de la Slovaquie. Cette zone est entrée, au début de notre ère, dans le **regnum Vannianum** des Quades qui entretenaient des relations clientèlaires avec Rome (Pelikan, 246-247). Un peu plus tard, la zone entre la Tisza et le Danube a été occupée par la première vague des Sarmates (Iazyges) qui l'ont surveillée jusqu à l'époque des Huns.

Un événement important dans l'histoire des peuples des contrées intracarpatiques a été également l'expansion romaine vers la zone supérieure et moyenne du Danube. Au début de notre ère, entre 15 av.n.è. et 12 de n.è. se forment ici les provinces romaines de Noricum et de Pannonia (Lisovij 1988, 136, 144, 153). Cette dernière, avec la Moesie, sont devenues plus tard des bases d'opération pour la conquête de la Dacie. La région de la Haute-Tisza était, au début de la période, à l'extérieur des actions portées par l'Empire au I^{er}s.av.n.è. C'est pourquoi elle peut être caractérisée comme une période d'évolution continue des tribus nord-thraces sous l'égide politique et culturelle des Daces. L'épanouissement remarquable de la culture dace a été interrompu au cours des luttes daco-romaines de la fin du I^{er}s. et du début du IIes. de n.è.

Ainsi, la période qui nous intéresse est délimitée par deux moments principaux qui ont influencé d'une manière directe l'histoire politique de la population de la zone intracarpatique: la disparition de la culture La Tène aux années 60 av.n.è. et la défaite du royaume de Décébale, suivie par l'organisation de la province romaine de la Dacie en 107.

Conformément à la classification chronologique acceptée par l'historiographie roumaine concernant l'histoire géto-dace proposée par I.H. Crişan, la période définie s'inclut dans la troisième phase du développement de la culture dace, délimitée entre 100 av.n.è. et 106 de n.è. La division chronologique de cette période en étapes plus courtes n'a pas été faite, fait explicable par le nombre relativement faible de tombes bien datées et de complexes clos des cités et des habitats. Outre cela, à notre avis, cette situation doit être mise en relation avec l'absence, à quelques exceptions, d'analyses approfondies et de classification des indices chronologiques découverts dans le cadre des complexes de la Dacie préromaine.

Ce fait nous oblige à faire quelques proposition sur le schéma de la chronologie des complexes de la culture dace de la région de la Haute-Tisza. Notre schéma n'a pas la prétention d'être définitif et complet en raison de la quantité limité des complexes clos, mais dans une certaine mesure il permet de définir les limites d'une des étapes de la genèse de la culture nord-thrace de cette contrée.

À la base de ce schéma, il y a le matériel des principaux monumentes de la culture dace de la contrée de la Haute-Tisza, c'est à dire de la cité de Malaja Kopanja et de la cité et de la nécropole de Zemplin. Premièrement, on a pris en considération les complexes dont les pièces ont une position chronologique la plus explicite possible.

Il s'agit des fibules, des boucles de ceinture, des objects d'importation et de quelques armes de tombes et de complexes découverts dans des cités. On ajoute différents objets mis au jour dans des couches d'habitats et de cités.

La définition des indices chronologiques et la détermination de leurs types et variantes a été faite à partir des classifications de O. Almgren (1923), M. Jahn (1916), H.J. Eggers (1951), T. Kolnik (1971; 1977), I. Garbsch (1965) et d'autres spécialistes contemporains.

Le plus ancien groupe d'indices chronologiques est constitué par les fibules du schéma tardif de La Tène. Celles-ci sont réalisées en une seule pièce, et les portes-ardillon sont faits en fil de fer ou de bronze (fig. 52/1-4). Cette série présente quelques variantes.

Des fibules longues, au fil lisse, avec une partie inférieure ou supérieure de Malaja Kopanja (fig. 52/1). Leur période d'existence s'étend de la fin du IIe s.av.n.è. jusqu'au début de l'époque romaine (Filip, 1956, p. 112).

Des fibules pas très grandes à nodosités sphéroidales dans la zone du porte-ardillon et de la partie supérieure du dos (fig. 52/2, 3). Selon J. Filip, elles datent de l'horizon des ceintures métalliques et des bracelets hémisphériques pour les pieds (du IIe s. au début du Ier s.av.n.è.) (Filip, 1956,p. 109). Selon la classification de Bujna (de type 30-31), elles sont caractéristiques de la phase LT C 1b (Bujna, 1982, p. 323). J. Filip n'exclue pas la possibilité de leur utilisation plus tardive, mais il n'apporte aucun argument concret à l'appui de son opinion (Filip, 1956, p. 109).

Des fibules à dos courbé en angle (fig. 52/4), similaires à la variante "B" d'après Kostrzewski (1919, p. 17-18, fig.2). Elles sont répandues sur un vaste territoire dans la période tardive de La Tène. Ch. Pescheck les attribue au type "pseudo - La Tène moyenne" (Pescheck, 1977, p. 255). Selon Schönberger, elles parviennent jusqu'à la période du début de l'époque imperiale (Schönberger, 1952, p. 49).

De la série des fibules de La Tène moyenne fait aussi partie le porte-ardillon de la tombe no. 166 (fig. 52/6) qui est moyenement grand (4,6 cm de longueur) et fait en fer. Ressort court. Dans la partie supérieure présente un pli. Porte-ardillon court. Une fibule similaire de la nécropole d'Alendorf fait partie d'un complexe à monnaie (daté par G.I. Kellner entre 80-70 av.n.è.) et à vases, parmi lesquels des situles spécifiques aux phases LT D 1 - LT D 2 (Pescheck, 1977, p. 253). Selon la classification de J. Břeň, elle fait partie de la variante "b" du type B 6. Elles sont souvent attestées dans des tombes de Tchequie. Appartinnent à la catégorie de celles appelées "type Kobylsk" et datent de la deuxième moitié du Ier s.av.n.è.(Břeň 1964, 221-222).

Des fibules du type Nauheim (tombes nos. 75,88) en fer et en bronze. Longueur 4,4 - 7.8 cm. Le dos plat, en forme de barre se rétrécissant traingulairement vers le pied. Le ressort est d'habitude constitué de quatre spires. Le porte-ardillon est droit ou à canelures (fig.52/7). I. Werner considère qu'elles sont spécifiques à la production des *oppida* et les date du milieu du Ier s.av.n.è. jusqu'à l'époque d'Auguste (Werner, 1955, p. 180). M.B. Ščukin, à partir de l'abaissement de la date de destruction de Manching (60 av.n.è.) établit la période de diffusion des fibules du type Nauheim dans la première moitié du Ier s.av.n.è. (Ščukin, 1991, p. 96-98). Pour une période d'utilisation plus longue plaide le fait qu'elles ont été trouvées avec les fibules de la variante "b", type B 6, selon J. Břeň, et la tombe de Kolokolinsk de la culture de Lipitza. Dans ce complexe, avec la fibule Nauheim, il y avait aussi la fibule Almgren 67, ce qui permet de dater la tombe après de l'année 20 de n.è. (Kozak, 1985, p. 36).

Des fibules "militaires" (Legionenfibeln), à corps courbé et au porte-ardillon lisse, en bronze, 5,8 cm de longueur (fig. 52/5). K. Horedt attribue de telles fibules au type A2 et, en fonction de l'association avec des monnaies, les date entre 75-25 av.n.è. (Horedt, 1973, p. 151,

fig. 2). M.B. Ščukin propose une datation plus précise: à son avis, elles correspondent à une couche de découvertes qui se placent entre l'horizon des fibules Nauheim et l'horizon des pièces des campements augustains, c'est-à-dire entre 50-20 av.n.è. (Ščukin, 1991, p. 96, 99).

De la phase initiale de l'habitat des cités de Zemplin et Malaja Kopanja se lie la série des monnaies soi-disant celto-daces Il s'agit des tetradrachmes de type Vel'ky Bysterec et des monnaies du type Zemplin (fig. 52/9, 10), qui constituent un horizon temporalement unitaire (Kolnikova, 1980, p. 93). Conformément à l'interprétation numismatique actuelle, elles datent de la période allant de l'année 60 av.n.è. à l'époque d'Auguste (Pieta, Kolnikova, 1986, p. 405). En même temps, on a utilisé aussi les deniers républicains romains qui étaient devenus à l'époque de Burebista la principale valeur nominale de la circulation monétaire sur le territoire de la Dacie (Pieta, 1986, p. 152). Elles étaient faites en argent pur et sur le territoire de la contrée de la Haute-Tisza ont circulé également dans une période plus récente, ce qui est prouvé par les trésors de Prjaševo (Kolnikova, 1970) et Satu Mare (Lazin, 1982, p. 79).

Mais la découverte de deniers en dehors de complexes de Zemplin et Malaja Kopanja ne permet pas de les utiliser comme indices chronologiques de l'étape initiale de la culture dace dans cette zone.

Du point de vue stratigraphique, de l'horizon des monnaies celto-daces sont liées les bracelets en verre de type celte (fig. 52/8) et la plaquette en mosaïque (réalisée dans les ateliers d'Alexandrie) de Malaja Kopanja(fig. 50/22). De la même époque est aussi l'astragale en bronze (Astragalgürtel) d'une ceinture (fig. 52/10a), qui trouve des analogies dans le complexe des objets de Liptovska Mara I, où il a été trouvé avec des tetradrachmes du type Vel'ky Bysterec (Pieta, 1982, p. 48).

À notre avis, de la même époque date aussi le complexe cultuel de Zemplin dans lequel il y avait une ceinture composée des astragales (fig. 49/37).

L'étape de transition, de la Tène récente jusqu'à la période romaine ancienne, est délimitée par quelques indices chronologiques qui correspondent, en majorité, à la période du regne d'Auguste (27 av.n.è. - 14 de n.è.).

Des fibules en forme cuillère (Schüsselfibeln) (fig. 52/13, 13). Elles sont assez souvent attestées dans les complexes de la Dacie préromaine (Căpitanu 1984, 64-66, 71). Dans la contrée de la Haute-Tisza, on a découvert deux pièces provenant de la cité de Zemplin (Benadik 1965, fig. 15/3, 5. J. Filip attribue de telles pièces à une production plus récente des ateliers de parures de La Tène, qui doivent être datées de la fin du Ier s.av.n.è. (Filip 1956, 115-116). À partir de l'association de quelques catégories d'objets provenant de quelques complexes de la Dacie préromaine, Kurt Horedt établit la période de leur diffusion entre les années 25 av.n.è. et 25 de n.è. (Horedt 1973, 151).

Une variante ancienne de Flügelfibeln (A 238a) de la couche archéologique de la cité de Zemplin (fig. 52/11). Selon J. Břeň et J. Garbsch - fin de La Tène et début de la période romaine (Břeň 1964, 153; Garbsch 1965, fig. 41).

Boucles de ceinture rectangulaires à tête de canard du type norrico-pannonique (Garbsch I a). En fer, en bronze(fig. 52/12). Sont datées de l'époque de l'empereur Augustus.(Garbsch 1965, p. 80, fig. 42, 1).

L'ancienne étape de la période romaine ancienne se caractérise par l'association de quelques objets du type La Tène récente avec quelques objets romaine anciens, accompagnés par céramique d'aspect celto-dace. Prédominantes comme indices chronologiques apparaissent les fibules très profilées du type norico-pannonique. Elles se caractérisent par l'harmonie des parties

composantes et d'habitude par leur réalisation en bronze. En association apparaissent aussi des objets d'importation, surtout ceux liés à l'habitat et, dans une mesure plus restreinte, aux armes.

Une riche collection de fibules fortement profilées fait partie decelles livrées par la cité de Malaja Kopanja où, compte tenu de la découverte d'une pièce non achevée, on peut soutenir qu'elles étaient réalisées dans cet endroit (fig. 50/35). L'absence des porte-ardillons des fibules du type Almgren 67-68, un détail important dans le domaine de la typologie, nous oblige à utiliser en tant qu'indices chronologiques les exemplaires complets des tombes de Zemplin. Il y convient de montrer que, dans le cas de la classification des fibules A 67/68 et A/69, on utilise la classification typologique et chronologique acceptée, en général, à présent, réalisée par G. Kossak (1962) et complétée avec le schéma de T. Kolnik(1971; 1977).

L'ancienne phase de la période romaine ancienne (B la), définie par T. Kolnik ± 10-25/30 de n.è. (Kolnik 1977, 144-149)est représentée premièrement par la série des boucles de ceinture en forme de figurines trouvées dans les tombes de Zemplin (fig. 50/36, 37) et par les objets de Malaja Kopanja(fig. 52/15). Selon la classification de J. Werner, elle fait partie du type A qui, dans la période récente de La Tène, est dominant chez les Celtes norico-pannoniens (Werner 1979, 145-147, 149). À Karlstein, de telles boucles aparaissent dans l'horizon des fibules A 26, A 67, A 238 et des boucles de ceinture Garbsch I c (Menke 1977, 277, fig. 3) également. Dans la tombe 108 de Zemplin du même complexe avec la boucle de ceinture fait partie un fourreau (fig. 52/17). À partir de l'analyse de ces pièces, J. Werner a tiré la conclusion qu'ils appartiennent au groupe d'imitations de type norique à ornements spécifiques. Ces epées avec de tels fourreaux étaient faites en acier de bonne qualité dans les ateliers de Noricum au début de notre ère d'où elles pénétraient aussi dans le monde barbare (Werner 1977, 376, 386-389).

Selon toutes les probabilités, à cette catégorie appartiennent aussi les épées longues (de 91 et 95 cm) des tombes nos. 78 et 128 dont l'une a aussi le signe de l'artisan (fig. 52/18). Conformément à l'analyse faite par ceux qui ont étudié la nécropole, elles ont été attribuées à la catégorie des épées romaines anciennes de la première moitié du Ier s. de n.è. (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, 279-280).

Le porte-ardillon à figure, de la tombe no. 136, a été découvert avec une boucle de ceinture en forme de 8. La boucle est attribuée par K. Raddatz aux boucles de ceinture des Marcomanes de type "U", car il les considère comme le prototype des ceintures des légionaires de l'époque d'Auguste (Raddatz 1957, 24-27, 29). Du royaume de Marobodus (9 av.n.è. - 19 de n.é.) dans son étape d'épanouissement maximum, elles pénétrent dans les régions voisines du monde barbare (Motiková-Šneidrová 1965, 128-129). Leur aire de diffusion est liée au milieu germanique de Pologne (Motiková-Šneidrová 1965, 362-363), au sud-ouest de la Slovaquie (Kolnik 1971, 517) et à la région du Haut-Nistru (Kozak 1984, 33).

La datation des boucles de ceinture en forme de 8 (longues, plus tard elles deviennent plus courtes) des premières décennies de n.è. est confirmée par la tombe no. 100 de Zemplin où il y a aussi la fibule A 236 (fig. 52/16, 20). Selon la classification de Garbsch, elle peut être attribuée à la variante A 236 c, caractéristique pour la première moitié du Ier s. de n.è. (Garbsch 1965, 29-30, fig. 4).

De la phase B I est liée aussi la variante *Augenfibeln* des fibules du type A 47/48. Réalisée de deux parties à corps fortement courbé, elle a une petite tête avec "des yeux" incisés (fig. 52/14). T. Kolnik date de pareilles fibules des premières décennies du Ier s. de n.è. (Kolnik 1971, 513). Des analogies directes de l'exemplaire de Malaja Kopanja se trouvent dans la cité dace de Buridava où elles sont datées de la première moitié du Ier s. de n.è. (Berciu 1981, 52, pl. 36, 8, 12).

À part les épées mentionnées, nous remarquons des pièces d'armement, un *umbo* du type Jahn 5 de la tombe no. 128. De forme conique, à con cylindrique et à bords larges. H=12 cm (fig. 52/19). A été réalisée d'après le schema La Tène tardive. Dans les cités, elles datent du Ier s.av.n.è.(Glodariu, Iaroslavschi 1979, 130-131). Pour une période plus récente, de tels *umbones* sont connus sur le territoire de la culture de Przeworsk. T. Liana considère qu'elles sont caractéristiques pour la sous-phase B I (Liana 1976, 140, fig. 1). Dans la tombe no. 3 de la nécropole de Veselki, près de Kalija, un *umbo* similaire faisait partie d'un complexe à épée, à fourreau de type norique, et avec une fibule proche comme forme des fibules des *Boïoi* (Werner 1977, fig.13). Dans notre cas, *umbo* a été trouvé avec l'épée, décrite plus haut, du type romain ancien, ce qui nous permet d'attribuer le complexe de la tombe no. 128 aux premières décennies de n.è.

Les limites temporelles des tombes nos. 13, 106, 118, 123 sont liées à l'horizon des fibules A 68 (fig. 52/26). Elles représentent les indices principaux des phases B I b - B I c et se placent entre les années 40-70 de n.è. (Kolnik 1971, 514-518). Dans une période encore plus restreinte est datée la tombe no. 121. Dans le cadre du complexe, avec la fibule A 68, il y a des pièces en bronze à bouts zoomorphes appartenant à une garniture de ceinture norico-pannonique (fig. 52/24). Sa reconstitution et son analyse ont été faites par J. Garbsch (1965, 106, fig. 58) et, selon lui, les pièces peuvent être attribuées au type E 3 a. D'habitude, les chercheurs datent ce type aux premières décennies de n.è. (Kolnik 1971, 513, fig. 12/12). Nous considérons que la présence dans ce complexe de la fibule A 68 permet d'attribuer ces fermetures et la tombe no. 121 à un horizon ancien.

Parmi les autres indices chronologiques de la phase B 1, nous signalons la fibule très profilée qui occupe une position intermédiaire entre les types A 67 et A 68. Cette fermeture, à pied raccourci, conservant les rudiments des ajours caractérisques pour le type A 67 (fig. 52/21), date des années 20-40 de n.è. (Ščukin, 1991, p. 102).

À la même période doit être rapportée aussi la boucle de ceinture formée de deux parties, en fil, de forme prolongée. Le bord se rétrécit vers la partie ovale de devant pourvue de prolongements comme une sorte de crochets. Faite en fer, elle a une longueur de 9,1 cm (fig. 52/25). Elle appartient au type "C", selon K. Raddatz (1957, p. 27) qui considère que le prototype de ces boucles de ceinture était importé d'Italie dans les contrées germaniques. T. Kolnik (1971, 517) et M.B. Ščukin (1991, fig. 7, 8) attribuent de telles boucles aux pièces caractéristiques à la phase B 1b.

La phase B 1 est représentée premièrement par les objets d'importation de Malaja Kopanja. L'anse d'une tasse en bronze de type Eggers 140/141 (fig. 52/28) est datée à partir des analogies des tombes nos. 19, 36 et 58 de la nécropole germanique de Kostolna, près du Danube (Kolnik, 1980, p. 102, 111, 118). Les fragments d'une phiale en verre,à surface canelée (fig. 52/29). De telles pièces étaient réalisées dans la tehnique *millefiori* dans les ateliers de Campania (Fremersdorf, 1958, p. 3 pl. 3).

En tant qu'indice chronologique se présente aussi la fibule "à ailerons" (fig. 52/27). Leurs prototypes apparaissent à la fin du Ier s.av.n.è. sur le territoire italique, et, au début de notre ère, ont commencé à être réalisées en Noricum et en Pannonie (Filip, 1956, p. 119). L'exemplaire de la tombe no. 16 de Zemplin est plus proche de la variante A 238 de Garbsch (1965, fig. 41) qui est datée entre les années 40-80 de n.è..

Pour ce qui est des armes, caractéristique pour la phase B 1c'est un umbo de forme conique, à bords étroits (fig. 52, 30). Des détails similaires des boucliers sont connus à partir des tombes de la nécropole de Kostolna, près du Danube, où ceux-ci se trouvent dans des complexes

avec des fibules A 68, des manches à figures de boucliers et des vases de type Eggers 140 (Kolnik, 1980, p. 87-98, 106-107, 111).

L'étape finale de l'existence de la culture dace de la contrée de la Haute-Tisza dispose d'un nombre réduit d'indices chronologiques. Il s'agit de deux fibules trés profilées (fig. 52, 31, 32). La première, de type A 69, est d'habitude datée de la deuxiéme moitié du Ier s.-début du IIe s. de n.è. (Ambroz, 1986, 31-38; Dabrowska, 1973, p. 208). En principal, la série de pareilles fibules est connue à partir des complexes de la culture de Lipitza (Kossak,1985, p. 38). La période d'evolution des fibules de type A 69 est mieux définie par M.B. Ščukin, qui a mis en discussion les matériels du campement de Kempten et qui tire la conclusion qu'elles ont prédominé dans la couche correspondant aux reconstructions de l'époque de Domitien (Ščukin, 1991, p. 81-86, 95). On peut supposer que l'utilisation de pareilles fibules a continué dans le milieu barbare pour une période plus tardive, jusqu'au début du IIe s. de n.è. aussi.

La deuxième fibule fait partie de la série des soi-disant pièces tubulaires. Elle a une petite tête massive à entailles sur les bords. Au lieu d'un pliage graduel, elle présente une perle et le pied est droit (fig. 52/32). De pareilles fibules sont considérées comme spécifiques aux pièces romaines anciennes.Elles apparaissent au début du Ier s. de n.è. et devienent assez répandues au cours du siècle suivant (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, 289). Elles sont attestées dans les aires des cultures de Przeworsk et de Lipitza (Kozak 1984, 32; 1985, 38).

L'analyse des indicateurs chronologiques permet d'aboutir à des conclusions sur les étapes de développement de la culture dace de la contrée de la Haute-Tisza et sur la dinamique de la pénétration, jusqu'à cet endroit, des marchandises importées.

L'étape ancienne des complexes daces se définit par la série des fibules de "construction" La Tène moyen, dont une partie ont un diapason chronologique appréciable, jusqu'à la phase LT C 1b. La possibilité de sa limitation jusqu'à la phase LT D 2 est confirmée tant par la collection de monnaies celto-daces de type Vel'ky Bysterec et de type Zemplin que par les fibules de type légionnaire et Nauheim.

À ce point, il convient de souligner encore une fois que sans exclure l'apparition des Daces dans la zone de la Haute-Tisza jusqu'à la bataille principale avec les Celtes, quand même la date choisie - 60 av.n.è. - représente néanmoins le repère principal pour le début de l'étape suivante de la culture nord-thrace de la région et elle est liée concrètement tant aux changements d'ordre ethnique qu'à la situation politique de l'aire des Carpates.

La période de transition, depuis La Tène jusqu'à la période romaine, en principal, correspond aux années du règne de l'empereur Augustus (27 av.n.è. - 14 de n.è.), et est représentée par une quantité réduite de pièces (fig. 52/11-13), dont seules la fibule A 238 a et la boucle de ceinture Garbsch Ia peuvent être considérées comme produits d'importation.

L'étape suivante correspond aux phases B Ia - B I c. Elle est caractérisée par une vague de produits d'importation, comportant surtout des pièces de type norico-pannonique et par la diffusion de fibules à profil accentué. Dans le cadre des complexes céramiques, on conserve les traditions de la poterie celtique avec la prédominance des vases de type dacique. Avec ceux-ci apparaissent des formes de vases isolés, réalisés d'après les prototypes romains.

L'étape finale correspond au dernier quart du Ier s. - début du IIe s. de n.è.. Elle se caractèrise par une quantité insignifiante d'indicateurs chronologiques et par l'absence totale de produits d'importation.

Cette situation reflète la destabilisation politique de la Dacie, en connexion avec la série des guerres daco-romaines qui ont commencé à l'époque de Domitien (81-96 de n.è.) et qui ont pris fin en 106 avec une totale défaite et l'occupation du pays.

L'agression romaine a mené à la chute de la prédominance politique des Daces dans la zone de la Haute-Tisza, à la rupture des relations interrégionales préétablies et des liaisons avec le territoire principal de la Dacie, "taillé" par le *limes* du nord de la province. Les contacts avec les Romains, qui ont appauvi et ont occupé la Dacie, n'ont pas été continués, les premières années, par la population de la zone de la Haute-Tisza. Cette conclusion est confirmée par la statistique des produits d'importation romains, dont le renouvellement date du milieu du IIe s. de n.è., augmentant après la fin des guerres marcomaniques.

La réduction acceentuée des produits d'importation et l'absence d'objets datés avec exactitude dans la première moitié du IIe s. de n.è. ne permet pas d'établir avec précision la limite supérieure de l'existence de la culture dacique. C'est pourquoi le problème de sa phase finale reste une question ouverte. On peut supposer que dans la première moitié du IIe s. de n.è. se développait le processus de transformation qui s'est acompli par la formation de la culture des tumuli carpatiques - la dernière étape de l'évolution de la culture des Thraces nordiques de la region.

CULTURES DE LA PÉRIODE ROMAINE

L'histoire des tribus de la région de la Haute-Tisza après l'organisation de la province de la Dacie (107) se caractérise par l'entrée en contact avec la civilisation romaine qui a influencé d'une manière appréciable le niveau social et économique de la population autochtone.

Le stade actuel de l'étude des antiquités de la période romaine permet de resoudre une série de problèmes concernant la provenance, l'attribution ethnique, la chronologie et la périodisation des monuments de cette région. On peut également établir le niveau socio-économique de l'évolution de la population.

1. MONUMENTS

En tout, sur le territoire de la Haute-Tisza on connait environ 400 monuments des Ier - IVe s. de n.è., représentées par des habitats, des centres de production, des nécropoles et des trésors (fig. 53).

a) Habitats

Les habitats étaient situés sur les terrasses inférieures des quelques petits ruisseaux, qui sont des affluents des rivières de Hornad, Topla, Laborca, Borzava, Latorica, Uja, Someş. Seulement dans des cas particuliers, les habitats étaient situés sur des dunes et dans les prés inondables des rivières.

Les habitats étaient soit isolés, soit groupés deux par 2 à 5 et situés à des distances de 3 à 5 km l'un par rapport à l'autre (fig. 54). La superficie des habitats variait entre 2-3 ha et dans de rares cas entre 10-15 ha. À la suite des recherches de longue durée, on a découvert plus de 100 habitations, des centaines de constructions ménagères et de fosses et environ 140 foyers à l'exterieur des habitations.

Les habitations étaient de surface ou semi-enterrées. Les habitations de surface avaient un plan de forme rectangulaire ou ovale aux parois construites de poteaux, de verges et d'argile (Šebastovce, Prešov, Seňa III, Beregsurány, Petrovo I, Gorbki, Matievo). Pour la construction

des habitations on utilisait entre 4 et 12 poteaux. Au milieu de l'habitation, d'habitude au niveau du plancher, il y avait le foyer. Les habitations avaient 12 à 26 m^2 de superficie. Le second type, plus caractéristique des habitats des IIe - IVe s., est représenté par des habitations de forme rectangulaire ou irregulière, à diverses orientations. Elles avaient entre 12-22 m^2 de superficie.La hauteur des parois enfouies ne dépassait pas 0,3 à 0.5 m. Dans quelques cas, les habitations avaient les parois construites en poutres (Peder, Olesnik, Buča). Les autres composants des constructions avaient probablement les parois en poutres, situées à l'extérieur de la fosse habitée. Les habitations étaient chauffées par des foyers creusés dans le plancher ou, plus rarement, par une sorte de four en argile (fig. 55-59).

À coté des habitations il y avait les constructions ménagères: des remises, des fosses à provisions ou ménagères, des fontaines, des foyers à l'extérieur des constructions (fig. 56, 59-60, 62-63, 65, 70).

b) Centres artisanaux et constructions secondaires

Dans la plupart des cas, les constructions de production se trouvaient près des habitations. Compte tenu de la découverte partout de scories en fer, il en résulte qu'il s'agit de fours métallurgiques. Dans l'habitat de Matievo, on a découvert un atelier de forge qui se trouvait dans une construction de surface dotée de deux fours (fig. 72). En même temps, on constate l'existence d'un réseau d'ateliers de potier ruraux: Prešov, Šebatovce, Ostrovany (Lamiová Schmiedlová, Tomášova 1988, 89-93), Satu Mare (Lazin 1980, 133-142), Malé Ratkovce, Csoma et d'autres points (fig. 73). Il y avait en fonction également le centre de poterie de Blažice-Bogdanovce (Iurečko 1981, 169) et le centre métallurgique de Vovčanskoe pas loin de celui de Botar (fig.71).

Le plus grand centre de production céramique était situé dans le bassin de la rivière de Mic (fig. 74). Sur une longueur de 4-5 km depuis la ville de Beregi jusqu'à Beregsurány, on y a découvert 119 fours. Au cours de la fouille des complexes de production ou d'habitation, mais aussi des constructions secondaires et des puits on a mis au jour plus de 60.000 fragments céramiques, des dizaines de vases complets, 58 matrices en argile, des fibules, des boucles de ceinture, des perles, des bracelets, des meules, des fusaïoles et des deniers romains des IIe - IVe s. de n.è. (fig. 75-97).

Par leur construction, les fours appartiennent à la catégorie des fours à deux chambres, dont l'une est pour le feu et l'autre pour la cuisson des vases. Les chambres étaient séparées par une plaque à perforations. Les deux chambres, à l'exception de la partie supérieure de la cupole munie d'un orifice pour extraire les vases cuits, étaient creusées dans la terre. À l'interieur, les parois des deux chambres étaient couvertes avec une couche d'argile. L'ouverture du four se prolongeait avec une partie abaissée à l'intérieur de l'atelier. D'habitude on aménageait des fours doubles, ce qui impliquait un accroissement de la production; plus rarement, il y avait des ateliers à trois fours (Beregsurány, Lužanka). Conformément à la classification de I. Henning (1977), les fours du bassin de la rivière de Mic se divisent en deux variantes: A - fours à un pilier de soutien au centre de la chambre pour le feu (variante prédominante); B - fours à une parois au milieu de la chambre pour le feu. Plus anciennes s'avèrent être dans la zone de la Haute-Tisza les fours de la variante B qui sont apparus en même temps que l'occupation de ces territoires par les Celtes. Les fours de la variante A sont plus récents. Dans les centres de production céramique de la Dacie voisine on a utilisé exclusivement jusqu'aux IIe - IIIe s. de n.è., les fours de la

variante A qui, selon I. Henning (1977, 193-194) proviennent des centres grecques où ce système de construction était adopté depuis l'antiquité.

c) Complexes funéraires et de culte

Cette catégorie d'antiquités se divise en 5 groupes. Le premier est représenté par les nécropoles de la culture des tumuli carpatiques de Iza, Lipce, Russkoe Pole I, Kalinik, Ključarki, Liskovoe, Pačkaneo et de Novo-Barovo. On a pu obtenir à la suite de l'investigation complète de la nécropole de Iza (Kotigoroško 1980) une image plus detaillée du rituel funéraire local. La base du rituel était l'incinération du défunt sur le lieu d'enterrement (dominante) ou dans un autre endroit. Les restes de l'incinération étaient introduits soit dans une urne grossière soit dans une petite fosse ou étaient déposés en tas sur le niveau ancien du sol. À côté on déposait les vases d'offrande et les objets individuels. Durant le processus d'incineration, quelques vases étaient brisés rituellement. Après l'enterrement, on érigeait au-dessus un tertre en terre à 5-12 m de diamètre. Pour le IIe s., le dépôt des restes de l'incinération en urnes, en petites fosses ou sur la surface du sol est caractéristique. Dans la période romaine tardive, on constate l'unification des types d'enterrement, comme il résulte de la prédominance des tombes en urnes.

Dans le deuxième groupe on inclue les tombes planes de la culture de Przeworsk de 22 points de la région (Godlowski 1984, fig. 2). Au même groupe appartiennent aussi 6 tombes de la nécropole de Zemplin (Budinský Krička, Lamiová Schmiedlová 1990, pl. 3) et de la nécropole de Medieșu Aurit (Dumitrașcu 1993, 104-108). Le trait caractéristique de ce groupe est constitué par l'incinération suivie par le dépôt des restes dans une urne qui était déposée dans une fosse. La majorité des tombes isolées contenait des armes (des épées, des pointes de lance, des accessoires du bouclier). En plus, dans certaines tombes on déposait aussi des éperons, divers accessoires vestimentaires, des ciseaux à arc et des vases à offrande. Les armes sont, en partie, fléchies.

Le troisième groupe se compose des tombes daces de la nécropole de Medieșu Aurit (Dumitrașcu, Bader 1967, 43-48). Le rituel consistait dans l'incinération suivie par le dépôt des restes en urnes déposées ultérieurement dans des fosses.

Les tombes à inhumation sont inclues dans la quatrième groupe des complexes funéraires. Du point de vue ethnique, elles sont attribuées aux antiquités germaniques. Bon nombre de celles-ci (environ 30 points) ont été découvertes dans la partie Ouest, près de la rivière de Tisza, dans la zone Szabolcs-Szatmár (Bona 1986, 66-67, VI). Parmi les tombes à inhumation se remarquent par leur richesse les tombes "princières" de Cejkov (Beninger 1931) et de Ostrovany (Reinach 1894, 394-404).

Le cinquième groupe est représenté par les tombes à rituel mélangé, poliethniques. On y inclue le tumulus no. 2 de Zemplin (Budinský Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, 249-261, fig. 5 a), le tumulus no. 3 de Lesné (Budinský Krička 1967, 307-310) et le tumulus de Bratovo (Kotigoroško 1978). Pour ces tombes la coutume funéraire autochtone d'enterrement (incinération sur place ou dans le voisinage, suivie par l'enterrement sous un tertre funéraire) et l'inventaire du type Przeworsk (armes, urnes) est caractéristique.

À la pratique du culte se lie un aménagement unique - une place de sacrifice découverte à Soloncy, district de Užgorod (Kotigoroško 1987), représentée par une plate-forme rectangulaire (22,8 x 16,5 m) entourée par un fossé (fig. 106). Sur cette surface on a cueilli plus de 16.000 fragments céramiques, dont la plupart appartennaient à la céramique grise, des parures et des pièces ordinaires (fig. 107-111).

d) Trésors et trouvailles monétaires isolées

Dans la région de la Haute-Tisza on connait 21 trésors et on mentionne 147 points òu l'on a trouvé des monnaies romaines isolées (Kotigoroško 1991, 155-156). Au total, il y a plus de 4000 monnaies, dont 50 en or, 140-150 en cuivre ou en bronze, 4 en billon et le reste en argent (95% du total des monnaies).

D'après leur composition, les trésors se divisent en monétaires, monétaires + objets et d'objets. Du premier groupe font partie les trésors de Nankovo, Russkoe Pole, Gajdoš, Vinogradovo, Prešov I, II, Slovenské Novè Mesto, Maramureș, Satu Mare, Tyukod et Csenger. Le plus grand est le trésor de Nankovo (1000 deniers en argent dont 30 disparus; 2620,5 g.). Le trésor comprend des monnaies à partir de Domitianus (81-96) jusqu'à Septimius Severus (193-211). La plupart de deniers (897 exemplaires) a été frappée durant la règne d'Antoninus Pius (138-161), de Marcus Aurelius(160-180) et durant la vie des membres de leurs familles (Faustina Maior et Minor, Lucius Verus). On a constaté une répartition analogue des monnaies pour la plupart des trésors monétaires. Tous ces trésors ont été accumulés dans des périodes courtes et ont été enfouis à la fin du IIe s. et au début du IIIe s. de n.è. (à l'exception des trésors de Slanec et de Maramureș, de la fin du IIIe s. et de Krivoštany de la fin du IVe s.). Les monnaies qui composaient ces trésors ont été retirées assez vite de la circulation étant accumulées par quelques-uns.

Du deuxième groupe font partie les trésors composés de monnaies et d'objets, découverts à la fin du XIXe s, à Brestov, district de Munkačevo et à Beregovo III (Lehóczky 1892, 64-65, 113-117). Par son richesse se remarque le trésor de Brestov qui se compose de 25 monnaies en or, depuis Sabinus (113-138) et jusqu'à Valens (364-378), de lingots en or et de fragments de chaînette. Le poids du trésor est de 490 g. Les trésors composés de monnaies et d'objets sont formés dans une période courte, comme il résulte de leur caractère. Un trésor formé dans une période plus longue est celui de Brestov (Kropotkin 1961, 20). Mais, compte tenu du contenu du trésor, composé de monnaies utilisées (19 sur 25) et de fragments en or, celui-ci semble avoir appartenu plutôt à un bijoutier. À côté de diverses parures, ce bijoutier faisait aussi des pendentifs à partir de monnaies qui sont arrivées dans ses mains, probablement, dans une période assez courte. Le fait est confirmé par l'utilisation de quelques monnaies tardives tout comme anciennes.

Dans le troisième groupe de trésors s'inscrivent ceux de Beregovo III et de Verchnjaja Vyznica, district de Munkačevo (Bernjakovič 1957, 438). Le premier contenait des anneaux et des pendentifs en or et le second une épée et deux faux (fig. 112/1-3).

2. ANALYSE DE LA CULTURE MATÉRIELLE

Les principales trouvailles de complexes de l'époque romaine dans la région de la Haute-Tisza sont représentées par la céramique faite à la main et tournée. La catégorie de la céramique faite à la main est assez modeste. Elle comprend principalement des pots, des écuelles et, dans une plus petite mesure, des vases en miniature qui imitent des formes de vases, des écuelles et des couvercles. Dans les complexes céramiques, cette catégorie représente 20 à 40 % (fig. 113-115).

La céramique tournée, qui, dans la période romaine tardive, est arrivée à être utilisée partout, est mieux représentée par la collection du centre de production du bassin de la rivière de Mic. Seul à Lužanka on a mis à jour des dizaines de vases complets et des miliers de fragments

provenant des centaines de vases brisés. Vu leur fonction, les vases se divisent en trois catégories: céramique vaisselle, céramique ménagère et céramique pour les provisions (A, B et C) (fig. 117-121).

Les potiers du bassin de Mic se sont spécialisés dans la réalisation de vases gris de qualité supérieure. Leur caractéristique principale est l'utilisation largement répandue d'une décoration estampillée (fig. 118). En cherchant les analogies et le centre originaire de ce type de vase, nous l'avons localisé dans la Dacie. Là, dans la partie nord, dans les ateliers de poterie de Porolissum du IIe s. de n.è., on a commencé la production de la céramique grise estampillée (Gudea 1980).

À côté de la céramique, les habitats et les nécropoles ont livré différentes pièces en fer, en bronze, en argent, en or, en verre et en pierre. Il s'agit des outils ménagers ruraux (des socs, des faucilles, des faux, des ciseaux à arc), des instruments pour la forge et pour la menuiserie (fig. 132). De la catégorie d'objets d'usage commun font partie des couteaux, des poinçons, des perforateurs, des clous, des clefs et des crochets anciens. Il convient de mentionner surtout les moulins ronds à bras qui ont remplacé, dans la région de la Haute-Tisza, au début de notre ère, les moulins simples. Les armes de combat sont représentées par des épées, des pointes de lance et de flèche, des accessoires du bouclier (umbones, manches), des couteaux et par des éperons (fig. 124).

Parmi les parures, on trouve des perles, des pendentifs, des anneaux en verre, en carnéole, en fer, en bronze, en argent et en or. On connait des perles de 7 types, où prédominant celles à 14 facettes, en carnéole. Plus nombreux sont les pendentifs, surtout les pendentifs-corbillon (fig. 110). Une catégorie importante d'objets est représentée par les fibules et les boucles de ceinture (fig. 125). Dans le cadre des complexes romains anciens de la région de la Haute-Tisza, une diffusion tout à fait remarquable ont connu les fibules fortement profilées et leurs variantes. Aux IIIe - IVe s. de n.è., les plus répandues étaient les fibules à liaison par dessous, surtout celles faites d'une seule entité.

Un groupe important de pièces est aussi représenté par les marchandises d'importation. Celles-ci étaient constituées des métaux colorés, des vases en verre et en argile cuite et par un groupe nombreux de monnaies. Pour la plupart, les objets d'importation proviennent des tombes germaniques de la fin du IIIe s et du IVe s. de n.è. des territoires de la Slovaquie et de la Hongrie (Krekovič 1987, 260-261, 268; Bona 1986, 63, 67-68). Du bronze et de l'or on faisait des soupières, des cruches, des coupes, des passoires, des bracelets, des fibules. Une trouvaille rare est représentée par un trépied en bronze de la tombe de Ostrovany. Les vases en bronze sont considérés par I. Kraskovska (1976, 430-436) de production italique. Ceux-ci étaient apportés en Slovaquie de l'Aquileia par la Pannonie d'Ouest où Carnuntum servait en tant que station intermédiaire pour les échanges avec les Romains. Les vases en verre des IIe - IVe s. de n.è. ont été réalisés pour la plupart dans les ateliers de la zone du Rhin d'où ils arrivaient dans les zones barbares, le plus souvent, sous la forme de dons pour les chefs (Kraskovska 1980, 390-392). I. Bona (1986, 7)incline à croire qu'une partie des marchandises d'importation de la région arrivaient plutôt de la Dacie voisine.

La céramique d'importation de la région de la Haute-Tisza est connue à partir de collection des fragments de vases du type Raetia et Pannonia et à partir des trouvailles de terra sigilata. Cette dernière est documentée dans 25 points situés principalement sur le territoire de l'Est de la Slovaquie (Kuzmová, Roth 1987) et de la Hongrie du Nord-Est (Gabler, Vaday 1986). La plupart de la terra sigilata appartient au type Dragendorf 37. La premiére sigilata apparait au cours du regne des empereurs Domitianus - Hadrianus, c'est à dire à la fin du Ier s. et au début du IIe s. de n.è.. Il s'agit d'un fragment de vase de l'habitat de Trstené pri Hornáde

(Dragendorf 33), fait dans la Gaule du Sud. À la production de la Gaule Centrale et Orientale sont liés quelques exemplaires plus tardifs datant du regne des empereurs Antoninus Pius-Marcus Aurelius (Kuzmová, Roth 1988, 67, 75, 113) (pl. I).

La diffusion de la terra sigilata s'est beaucoup amplifiée avec le début de l'activité des ateliers de Reinzabern (la seconde moitié du IIe s. - première moitié du III[e]s. de.n.è.) et de leurs filiales de Westerndorf (Raetia). L'importation de la terra sigilata de la première moitié du III[e]s. de n.è. a augmenté grace à la production des ateliers de Praffengor, situés non loin de ceux de Westerndorf (Kuzmová, Roth 1988, 149). L'interruption de l'importation de la céramique s'explique par la complication de la situation politique dans la zone du limes du Moyen Danube. Ce fait est dû à la croissance de la pression des peuples germaniques, durant la regne de l'emperreur Gallienus (253-268), terminée avec l'occupation par les Marcomanes de la Pannonie Supérieure (Aurel. Victor, Epit., 33, I)

En tant qu'indices chronologiques pour la période romaine on se sert des fibules, des peignes, de quelques types d'armes et les objets d'importation (fig. 125).

Les limites anciennes s'établissent à partir de fibules tubulaires, des peignes du type Tomas B L, d'un seau (Eggers 40) et d'une série d'autres objets. La période de la fin du II[e]s. - IVe s. de n.è. se termine par une série de fibules à un seul ressort, liées par dessous, dans quelques variantes, par des boucles de ceinture faites de deux parties et par des vases d'importation.

Pour encadrer chronologiquement la plupart des habitats qui ne comprennent pas de matériel datable, on a utilisé la céramique grise estampillée, difusée dans la région de la Haute-Tisza à la limite des IIe-III[e]s.de n.è. Quelques habitats ont été datés à partir de l'existence de terra sigilata.

La plus grande diffusion des marchandises d'importation s'est produite au III[e]s.de n.è. Vers le milieu du siècle suivant on assiste à la diminuation des éléments d'importation et à sa fin on constate la diminution du nombre d'habitants dans la région de la Haute-Tisza.

ÉCONOMIE, ORGANISATION SOCIALE ET VIE SPIRITUELLE

Au cours de la période La Téne, la base de l'économie de la population de la région de la Haute-Tisza a été constituée par l'agriculture et l'élevage. Le haut niveau de développement de l'agriculture résulte avant tout de la découverte des dizaines de socs en fer. La variété des types est une preuve du processus de perfectionnement des outils agricoles. Dans la série des socs les plus primitifs s'incluent ceux à la zone de fixation plus large et au tranchant étroit. Une charrue au soc ayant le tranchant étroit ne pouvait pas silloner à vrai dire, car elle sectionnait la terre. Un pas en avant dans la technique agricole a été franchi lors de l'apparition du soc à tranchant large qui taillait la terre en direction horizontale, en sectionnant le système des racines des herbes. Devant le soc on mettait un couteau de charrue, comme on l'observe sur la trouvaille de Petneháza, ce qui améliorait le rendement de la charrue. D'après les chercheurs, à partir du II[e]s. av.n.è., dans la zone de l'arc carpatique on utilisait la charrue dace lourde, à soc long, et à partie active triangulaire (Crişan 1977, 392-393).

En même temps avec l'apparition de la charue à soc à tranchant large, on a commencé à pratiquer le système biannuel. Les nouvelles surfaces nécessaires pour l'agriculture étaient défrichées à l'aide de haches de type celte, aux des formes et dimensions différentes. Le travail

de défrichement était difficile et c'est pourquoi seulement la participation de toute la communauté menait à l'effet escompté. On cultivait le blé, l'orge, le siegle et l'avoine. On n'exclue pas la possibilité de l'utilisation des engrais (Mongajt 1974, 253).

La récolte s'effectuait à l'aide de faucilles. Les grains étaient conservés dans des fosses et dans des grands vases à provisions. La mouture des céréales se faisait à l'aide des moulins primitfs ou des moulins à bras.

L'élevage avait un rôle important surtout dans la zone montagneuse de la Haute-Tisza, riche en paturages. L'analyse ostéologique a permis d'établir la composition des troupeaux (bêtes à grandes et petits cornes, chevaux, porcs). La grand développement des ovinés résulte aussi de nombreux ciseaux à arc livrés par chaque habitat. La chase, la pêche et la cueillette complétaient les ressources de nourriture.

Le développement de l'agriculture a été stimulé par l'activité métallurgique. Les centaines d'outils à grande productivité et d'armes mises au jour, l'existence des centres de production prouvent que la population de la région de la Haute-Tisza a dépassé graduellement le stade de la production simple, à caractère ménager, les métiers se séparant de l'agriculture.

Le plus grand centre régional métallurgique de dernier quart du I[er]mil.av.n.è. est situé dans la zone entre Botar et Tur. En tant que matière première, on utilisait le minerai de marécage, mais on n'exclue pas l'utilisation de gisements de surface de la zone montagneuse. À ce propos, il convient de mentioner les anciennes exploitations de la pente du mont situé dans le village de Onokevcev (périphérie de la ville de Užgorod), connues sous le nom de "trous Galierskie". La réduction des minerais s'effectuait dans des fours à aération simple, bien connus dans la zone de l'arc carpatique (Crişan 1977, 387-390). Environ 27 points de la zone des villages de Novo Klinovo et Černa pouvaient assurer le fer pour toute la région. Il est évident que pour le fonctionnement normal de tous ces ateliers, surtout ceux de Novo Klinovo, il faillait des centaines de tonnes de minerais et de charbon et, par conséquent, il était nécessaire d'avoir un nombre appréciable d'hommes. Selon V.T. Bidzilja (1971, 134), dans la zone de Novo Klinovo il y avait une division interne du travail, c'est à dire des mineurs, des charbonniers et des métallurgistes.

A côté des grands centres métallurgiques fonctionnaient aussi des ateliers plus petits. Dans cette catégorie on inclut les restes de production rencontrés sur la zone près de montagnes (de Hmelnic et de Steblivka).

Des centaines d'outils divers en fer et d'outils de forgeron nous permettent d'évaluer le niveau de l'usinage des métaux. L'assortiment des outils de forgeron est assez varié et il est mieux représenté par la collection de Galliš-Lovački. Il s'agit des marteaux (masses), des marteaux de mineur, de grandes et petites enclumes, des pinces, des pierres à polir, des ciseaux, des perforateurs, des limes. Ces instruments, techniquement évolués, permettaient à l'artisan d'effectuer quelques opérations assez complexes, comme le suggère les pièces réalisées (haches, ciseaux, socs, pinces, herminettes, perçoirs, pointes de lance et de flèche, épées, poignards, ceintures en métal, anneaux, chaines, cadenas) (fig. 9-10). Conformément aux analyses métallographiques, les forgerons celtes connaissaient divers types d'acier à composante différente en carbon. L'étude technologique des 97 pièces réalisées par des forgerons (outils, armes) de Galliš-Lovački ont prouvé qu'elles ont été réalisées en fer ou en acier doux (Bidzilja, Voaznesenskaja et al. 1983, 87-90). Le métal était d'abord spécialement usiné, ce qui augmentait ses qualités mécaniques (la cémentation) et son paquettage (la soudure des bandes de fer et

d'acier). Un tiers des produits de forge a été soumis à l'endurcissement. En principe, des méthodes techonologiques simples permettaient aux artisans de Galliš-Lovački de réaliser une production convenable et dans une quantité appréciable pour un marché large.

Parallèlement avec l'usinage du fer, l'usinage du bronze et de l'argent a connu une grande diffusion. Pour des bijoux (fibules, petites chaines pour ceintures, anneaux, bracelets pour mains et pieds) on utilisait diverses méthods pour incruster, mettre en relief, dorer ou argenter. Les outils du bijoutier sont représentés par des marteaux et de petites enclumes, des creusets, de petites matrices pour la fonte et par des balances (Bidzilija 1971, 39). Aux produits des bijoutiers on ajoute également ceux en verre, les bracelets pour mains et pieds, les perles, les fibules, les ceintures qui, d'habitude, se trouvent dans des tombes (fig. 11-12).

Au cours du II^e^s.av.n.è., dans les communautés de l'Europe Centrale s'est imposé le tour de potier. On connaît de nombreux ateliers et même des villages de potiers qui assuraient des vases de choix pour les zones environnantes. Dans la contrée de la Haute-Tisza, de tels ateliers ont été fouillés à Andrid, Acâş et Dobra. Les fours étaient du type à deux chambres.

L'existence du tour de potier et des fours spéciaux pour la cuisson ont assuré une bonne qualité à la céramique de La Tène. La surface des vases étaient en partie polie, de couleur noire ou marron. Les formes principales sont représentées par des pots, des vases, des vases amphoroïdaux, des écuelles, des cruches, des vases à provisions. Nous mentionnons séparement la céramique graphitée qui constitue un de traits caractéristiques de la culture de La Tène.

La production artisanale qui a atteint un si haut niveau aux IIe-Ier s. av.n.è. ne pouvait pas satisfaire toutes les nécessités de la population locale. C'est pourquoi, beaucoup de produits (vêtements, chaussure, vases et beaucoup d'autres objets ménagers) étaient réalisés dans la vie domestique.

L'existence de quelques métiers évolués et de quelques grands centres de production qui réalisaient des produits pour un vaste marché nous fait supposer l'existence d'un système de commerce. La réalisation de la production ne se faisait pas sur la voie de l'échange. L'essor économique que l'on constate au II^e^s.av.n.è. a conduit à la nécessité de frapper une monnaie propre. En ce temps-là, dans une grande partie du monde celte on frappait des monnaies locales en or, en argent et, plus rarement, en cuivre et en bronze qui imitaient les monnaies macédoniennes et grecques. À la fin du IV^e^s.av.n.è. et au IIIe s. av.n.é., dans cette région sont apparues des monnaies frappées par les Géto-Daces. Il y avait de nombreux lieux où l'on frappait des monnaies qui différraient entre elles quant au poids ou à la qualité. Dans la région de la Haute-Tisza on a frappé des monnaies dans le village de Galliš-Lovačka, où on a découvert quelques matrices (Bidzilija 1971, 140). D'après quelques chercheurs, les monnaies frappées dans cette contrée servaient en premier lieu d'argent tribal et avaient un caractère interne, tandis que le commerce extérieur restait toujours un commerce d'échange (Szabó 1971, 43). D'autres considèrent que les monnaies servaient principalement au commerce extérieur (Mongajt 1974, 250). Ce fait résulte de la grande quantité de balances pour le pesage de l'argent, évalué à partir du poids, mises au jour dans des cités, y compris à Galliš-Lovačka.

Sur le marché interne arrivaient les produits de l'économie rurale, ceux en métal, les pièces réalisées par les artisans. On exportait très probablement du bétail, de la laine, des peaux et du fer. On peut parler avec une grande dose de probabilité de l'existence de quelques intermédiaires dans les opérations commerciales et d'échange avec les acheteurs.

Le développement de l'économie rurale, des métiers et des relations commerciales fondées sur des monnaies ont contribué à la dissolution de l'organisation de la commune primitive et à l'accentuation de la différenciation sociale. Avant tout, ce fait a été provoqué par la pénétration dans cette contrée des Celtes, dont l'organisation économique et sociale étaient située à un niveau assez elevé par rapport à celle des tribus de la Haute-Tisza. Caesar distinguait dans la société celte trois rangs: les druides, les cavaliers et le peuple qui se trouvait dans une situation d'esclavagisme. Les druides s'occupaient de la religion et en même temps jouaient un rôle important dans la vie sociale de la tribu. Les cavaliers constituaient l'aristocratie tribale. Parmi les armes des Celtes, il convient de mentionner l'épée à deux tranchants, ayant jusqu'à 1 m de longeur, pendue sur la coté droite d'une ceinture métallique; les lances à pointe longue à une nervure bien profilée; la flèche et le couteau de combat. En tant qu'arme de défence on se servait de grand bouclier, de forme ovale ou à six cotés, en bois. Il était muni d'un umbo en fer et de bords métalliques. La tête était couverte d'une casque. Mais de telles pièces dans l'arc carpatique sont très rares, car on a mis au jour seulement quelques exemplaires. Deux exemplaires proviennent de la région de la Haute-Tisza, dont l'un de Újkenéz (Makkay 1960) et le second de la nécropole de Ciumeşti, dans un complexe à carquois et éperons (Crişan 1971).

La stratification sociale de la société celte décrite par Caesar et par d'autres écrivains est confirmée par le matériel mis à jour dans des nécropoles. Les tombes celtes analysées se divisent en trois groupes, dont chacun est sousdivisé, en fonction de l'inventaire funéraire, en deux groupes. Sous-groupe I a - tombes de combattants à armement complet (épée, lance, bouclier et, souvent, couteau de combat); Sous-groupe I b - tombes riches de femmes (séries de bracelets pour mains et pour pieds, ceintures, fibules, anneaux); II b - tombes pauvres (2-3 fibules, couteau, ceinture, quelques vases). Dans cette catégorie on inclue aussi la tombe à ciste en pierres de Galliš; III a - tombes à lance, plus rarement à épée et à vase; III b - tombes à quelques objets (1-3).

Un nombre appréciable de tombes (sous-groupes I a, II a, III a), c'est-à-dire 55,8 % du total des tombes appartient aux combattants, ce qui correspond aux sources écrites sur les Celtes comme peuple de combattants, organisé sous la forme des quelques communautés militaires. Le groupe I représente le cercle privilégié de la culture de La Tène, appellé par Caesar (IV, 15) la classe des cavaliers. Parmi celles-ci, on distingue surtout les tombes à deux épées de Felsö Méra et Rozvady. La haute position sociale du défunt de Balsa (tombe 2) résulte de la découverte dans la tombe des restes d'un char et à Újkenéz d'un casque. À la catégorie de l'aristocratie tribale se réfère aussi le sous-groupe I b qui attire l'attentiom par la richesse et la variété de l'inventaire. Pour ce groupe est caractéristique non seulement la richesse de l'inventaire, mais aussi le nombre réduit des inhumés parmi les tombes des combattants (13,6 %) et leur absence totale dans le série des tombes des femmes.

Le deuxième groupe de tombes, plus nombreux (42,6 %) appartenait au principal pouvoir productif de la société celte - le peuple. Celui-ci se composait des combattants, des artisans, des commercants, des agriculteurs et des éleveurs. Leur niveau de vie peut être expliqué par leur enrichissement dans la période d'expansion et de conquête des nouveaux territoires et par le développement économique du II[e]s.av.n.è.

Le troisième groupe représente la couche de la société La Tène qui se trouvait à un niveau plus bas et qui constituait, il faut le souligner, une partie insignifiante de la population celte de la région de la Haute-Tisza (21,3 %).

L'existence de l'inégalité de richesse est confirmée par les trésors monétaires ou les objets riches,qui ont appartenu aux dirigeants de la société, et par les objets de luxe. Le matériel des complexes suggère le fait que les Celtes ont constitué dans le cadre de la société de la Haute-Tisza la couche correspondante aux éléments dirigeants et privilégiés. Ils possédaient des connaissances appréciables dans la sphère de la production et de l'économie et disposaient de ressources matérielles appréciables. Compte tenu du fait que l'habitat des Celtes n'avait pas un caractère isolé, car ils étaient dans un contact continu avec la population autochtone, on peut conclure que le développement des forces de production et les relations commerciales et monétaires ont contribué à la dissolution de l'organisation de la commune primitive de la population de la région de la Haute-Tisza et à la consolidation de la famille individuelle, en tant que principale composante de la société, du point de vue économique et social.

En ce qui concerne les croyances et la conception du monde des Celtes les complexes funéraires temoignent surtout de l'importance du culte des morts et le culte des ancêtres. Les Celtes croyaient dans l'immortalité de l'âme qui, selon la doctrine des druides, passe d'un corps à l'autre (Caesar VI, 14). Au culte des morts était lié le sanglier. La découverte de quelques représentations du sanglier sous la forme de quelques petites plaques et statuettes sont bien connues dans le bassin Tisza-Danube, y compris dans la zone de la Haute-Tisza. Le coutume de déposer dans des tombes des parties du sanglier était assez fréquente (Filip 1956, 508). Il est intéressant de signaler le cas de la tombe du sanglier de Sopron-Bécsidomb (Szabó 1971, 68) où l'enterrement a été fait dans une ciste, avec des vases et des ciseaux à arc.

Ils adoraient les dieux dont ils avaient peur. On leurs offraient des sacrifices, y compris humains. Cette coutume est connue chez les Thraces (Herodote IV, 94) et chez les Celtes. Caesar (VI, 16) mentionne le grand nombre des divinités de ces deux peuples. Quelques tribus celtes construisaient d'énormes "simulacra" remplies ultérieurement avec des hommes vivants, incendiées à la fin. Parmi les divinités, ils adoraient principalement Teutates - Mercur.

La défaite des Celtes n'a eu comme conséquence ni la destruction de la civilisation de La Tène, ni la chute de l'économie locale. On constate un processus de développement continu des tribus de la région de la Haute-Tisza, expliquable par la diffusion de la culture dace.

Ce phénomène se reflète dans cette contrée par le fait que les Daces ont érigé, sur les principales voies de communication, les cités de Zemplin et de Malaja Kopanja qui deviennent non seulement les plus importants centres de résistance, mais aussi les plus grands centres artisanaux de la Haute-Tisza. Dans la même temps, au délà de la Tisza, dans le bassin de la rivière de Botar (Djakovo) recommence l'activité du centre métallurgique, organisé encore par des Celtes. Il n'est pas exclu que la matière première utilisée à cet endroit arrive aussi à Malaja Kopanja. Le matériel produit et utilisé de son périmètre reflète plus pleinement le caractère de l'usinage des métaux par les Daces dans cette zone. Les forgerons locaux réalisaient des outils, des armes, des pièces d'harnachement, des éperons et d'autres objets différents. Compte tenu de la destination des objets, on utilisait soit le fer soit l'acier.

L'analyse structurelle des objets trempés a montré la haute qualité technique du procédé et le contenu insignifiant de la scorie (Bidzilja, Vosnesenskaja et al. 1983, 100). Cette constatation ne constitue pas seulement la preuve de la haute habileté des forgerons dans le domaine de la trempe à chaud, mais aussi caractèrise même le processus de l'usinage de la croûte de four. Les objets qui nécessitaient par leur destination une qualité particulière et de la dureté étaient trempés. Puis on soudait des bandes en acier et ceux-ci étaient usinés à chaud. À l'occasion de l'analyse

métallurgique et de l'usinage des métaux, on a mis en relief la continuité d'un bon nombre de traditions celtes, en ce qui concerne la technologie de production tout comme la production.

En relation avec la production des forgerons on doit considérer sur certains aspects de la réalisation des bijoux. À l'occasion de l'analyse spectrale des creusets, découverts dans les ateliers (41 exemplaires) de Malaja Kopanja, on a observé la pratique de la fonte du bronze, de l'argent et de l'or. Si des pièces faites en or dans le périmètre de la cité n'ont pas été découvertes, par contre celles en bronze et en argent, comme on l'a déjà remarqué, forment une collection appréciable. La production locale de quelques pièces liées au vestimentaire est illustrée par la trouvaille d'une fibule partiellement ouvragée (inachevée) (fig. 50/35). Dans la zone de l'arc carpatique, des trouvailles similaires sont connues seulement au nord de l'Jugoslavie (Kosević 1980, pl. XLVI-XLVII). Un intérêt à part suscite la construction no. 34 de Malaja Kopanja où, près du four fait de plaques d'andesite, on a trouvé 24 creusets et des scories (fig. 40). Les analyses spectrales effectuées sur une partie de ceux-ci ont prouvé l'existance de verre mélangé avec de l'argile, ce qui permet d'attribuer cette construction à un atelier de verrier. Parmi les autres découvertes sur le territoire de la Dacie, cette trouvaille constitue une nouvelle confirmation de cette rare branche de production pour le monde barbare de l'Europe - le travail du verre.

La présence des gisements de sel - un des éléments les plus importants pour l'alimentation - a joué un rôle très important pour la population de la région de la Haute-Tisza. Le sel constituait une source de richesse et l'un des principaux produits d'exportation. Le fait que le site de Cetatea était située dans la proximité des affleurements de sel montre que cette cité a été un centre où on réalisait l'extraction, le contrôle et le transport du sel.

Une production de marchandises dévéloppée, calculée pour un vaste marché suppose l'existence, parmi les habitants des cités, d'une catégorie particulière, celle des marchands. Cela s'illustre par la découverte de monnaies à Zemplin et à Malaja Kopanja, dans la zone des gisements de sel et dans une série de points de la région. Comme l'on a déjà mentionné, la Haute-Tisza a été une région à vieilles traditions de sphère du commerce à argents. Les monnaies frappées par les Celtes et les Daces sont apparues dans ce territoire à partir du III^e^s.av.n.è. Au I^er^s.av.n.è., surtout dans sa seconde moitié, les monnaies celto-daces qui servaient aux nécessités du commerce interne et intertribale ont été remplacées par les monnaies romaines républicaines et puis impériales qui ont acquis le statut d'argents "universaux". L'utilisation du système monétaire romain est due aux contacts commerciaux avec Rome, auxquels les monnaies locales ne pouvaient pas participer, et à la nécessité de réaliser un système monétaire unifié. Son introduction se basait sur des éléments internes (polarisation de la société, haut niveau du développement économique), dictée par les nécesités du jeune État dace de Burebista.

L'augmentation du commerce intérieur et extérieur nécessitait une quantité toujours plus grande de ressources monétaires qui ne pouvaient plus être assurées par l'apport de L'Empire. Ce fait a provoqué un déficit monétaire, annihilé par Burebista par l'émission des imitations d'après les monnaies romaines. À présent, on connait des milliers de telles monnaies sur le territoire de la Dacie préromaine (Crişan 1977, 176, 427). Leur provenance locale est prouvée par les matrices monétaires mises à jour dans l'habitat de Poiana (Moldavie). Les chercheurs soulignent la maîtrise avec laquelle étaient faits ces deniers qui souvent ne pouvaient pas être distingués des monnaies romaines proprement dites (Fedorov, Polevoj 1973, 150).

On a établi des relations commerciales avec les régions les plus éloignées de l'arc carpatique. La plupart des marchandises d'importation est représentée par les produits du type norico-pannonique (fibules, boucles de ceintures, ceintures) et de provenance italique (vases en bronze et en verre), Les contacts avec les régions de la mer Baltique sont prouvés par la découverte de quelques perles en ambre.

Une image plus compréhensive des relations interrégionales nous est offert par la collection des monnaies (21 exemplaires) de Malaja Kopanja dont font partie des monnaies du type Vel'ký Bysterec (Slovakie du Nord), du type Medieşu Aurit (Transylvanie), du type Sirmium (Jugoslavie du nord) et une série de monnaies romaines républicaines qui comprend aussi des deniers de la colonie de Nemausus (Gaule du Sud), une drachme de Dyrrhachium (Macédoine) et une monnaie, la plus tardive, du règne de Néron.

La production spécialisée des artisans, les relations commerciales à base monétaire et les intenses relations commerciales n'ont pas été interrompues à l'arrivée des Daces. Leur pénétration a constitué un nouveau stimulent pour la suit du développement du commerce et des relations sociales. Les facteurs qui ont contribué à cette évolution sont: l'identité ethnique entre les nouveaux arrivants et les tribus locales (Costoboces ?); la politique unificatrice de Burebista qui se déployait, selon Strabo, sous le drapeau de la revanche, en tant que vengeance contre les Celtes qui avaient occupé les terres daces; le dégré plus élevé du développement économique et de l'organisation sociale des Daces dans le première phase de l'organisation d'État.

La différenciation sociale de la population de la contrée de la Haute-Tisza est reflétée d'abord par le matériel de la nécropole de Zemplin. Sur fond de tombes pauvres on distingue d'une manière claire les tombes à mobilier riche, y compris les objets d'importation. On remarque surtout la tombe 78 du tumulus 3 où à côté d'une épée romaine ancienne, il y avait une chemise de cottes de mailles (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová 1990, 255). Au dire de l'écrivain romain du I^{er}s.av.n.è., Terentius Varro (**De lingua latina**, V, 24, 16), les chemises en cotes de mailles étaient faites en Europe par les Celtes. Depuis les zones celtes, celles-ci pouvaient arriver en Dacie par l'intermèdiaire du commerce ou au cours des incidents militaires. Comme elles étaient assez chères, nous pouvons supposer qu'elles étaient recherchées par la seule noblesse. Ce fait résulte aussi de la richesse du mobilier funéraire des tombes de Dacie associé avec les chemises en cottes de mailles (Vulpe 1976, 201, 203).

En ce qui concerne la différenciation de la noblesse et la stratification sociale chez les Daces on dispose d'informations fournies par Jordanes (40, 71-72). Les couches supérieures d'où on récrutait les rois et le clergé sont nommées **pilleati** et le reste de la population capilati. Strabo (VII, 3, 3) mentionne l'existence des prêtres appelés **theosebei** et **kapnobatai**. Donc, à partir des informations de Strabo et de Jordanes on peut parler de l'existence chez les Daces de trois catégories sociales: la noblesse, le clergé et la plèbe.

Dans la région de la Haute-Tisza, en tant que résidences pour les couches supérieures de la société ont servi, très probablement, les cités de Zemplin et de Malaja Kopanja - centres artisanaux et politiques des Daces. On peut supposer qu'à la noblesse dace et aux prêtres ont appartenu quatre constructions à abside (Nos. 7, 28, 36, 38) découvertes à Malaja Kopanja. Par rapport aux autres habitations, elles différaient non seulement par la forme, mais aussi par des dimensions plus importantes (jusqu'à 176 m^2).

En même temps avec la diffusion des Daces dans la région, on constate le développement sans interruption des métiers et du commerce, l'apparition de nouveaux éléments quant aux

constructions d'habitations et partout l'utilisation de la céramique dace. Le nivellement culturel qui a duré un siècle et demi n'a pas touché le rite funéraire qui avait ses racines dans la culture de Kuštanovica, fait qui indique de fortes traditions locales.

À cette diffusion assez rapide de la culture dace ont contribué non seulement le système de parenté des tribus, mais aussi la fixation d'un contigent assez nombreux de Daces qui s'est effectuée au cours de plusieurs étapes. La première étape date, comme on l'a déjà vu, de l'époque de Burebista; la deuxième est liée à la pénétration au milieu du I^er^s.av.n.è. des tribus sarmates dans les contrées situées entre le Danube et la Tisza. Au dire de l'historien romain Pline l'Ancien (Hist. nat. IV, 25), les Jazyges ont poussé les Daces vers le Nord, dans les zones montagneuses, c'est-à-dire dans la région de la Haute-Tisza. Ce déplacement de population a été si massif qu'il a atteint quelques zones éloignées du Nord de la Slovaquie où l'arrivée de la nouvelle vague de Daces est attribuée aux complexes de la culture de Púchov (Pieta 1982, 307). La dernière étape correspond à la fin du I^er^s. - le début du II^e^s.de n.è. et est caractérisée par les guerres daco-romaines de l'époque de Domitien et de Trajan (101-106). La vague de dislocation atteint son apogée dans la dernière phase de la guerre (105-106), fait confirmé par Dio Cassius dans son passage sur le déplacement vers le Nord des soi-disant "Daces libres" qui n'ont pas voulu rester sous la domination étrangère (Dio Cass. LXII, 3, 3; LXXVIII, 27, 5).

Le déplacement des Daces vers le nord de l'aire carpatique a impliqué la réduction graduelle du territoire contrôlé par ceux-ci. Après la mort de Burebista, les zones situées le long de la rive ouest du Pont Euxine se sont détachées, puis les contrées basses du Nistru et du Danube où, à la fin du I^er^s.av.n.è., ont pénétrés les Sarmates (Dio Cass. LI, 24, 7). Au milieu du I^er^s. de n.è. ils sont déjà connus par Tacite (Annales I, XII, 29, 30) et Pline (Hist. nat., IV, 80). La pénétration des Sarmates dans les territoires compris entre le Tisza et le Danube est clairement démontrée par les trouvailles archéologiques (Bona 1986, 58-60). En même temps, avait lieu l'occupation par les tribus germaniques des Quades, des territoires de la zone du Moyen Danube (Sud-Ouest de la Slovaquie) (Pelikan 1960, 246-247).

Avec la destruction du royaume de Décébale (106), au Nord reste libre seulement de la région de Maramureș. Dans la région de la Haute-Tisza, le vie cesse dans les cités de Zemplin, Solotvina, Cetatea et Oncești-Cetățeaua, abandonnées par leurs habitants par cause du danger d'être attaqués par les Romains. Malaja Kopanja a connu un destin un peu différent. Représentant le centre le plus puissant des Daces au Nord, cette cité pouvait devenir le centre de la résistance. On peut suppposer que justement cette situation a obligé les Romains à organiser une expédition dans la région de la Haute-Tisza. Au cours des recherches entreprises à l'intérieur de la cité, on a découvert des couches d'incendie massives, des portions de terre cuite rouge couvertes de cendre et de charbon, des habitations détruites par le feu et ayant tout leur mobilier en place et une grande quantité de matériel. Très probablement, Malaja Kopanja a eu le même sort que les cités de Transylvanie tombées sous l'épée des légionaires de Marcus Ulpius Traianus.

À la fin des guerres, sur le territoire principal de la Dacie on a organisé une province romaine. La région de la Haute-Tisza s'est trouvée dans une situation de contact direct avec l'Empire Romain.

L'agression romaine a provoqué d'une part la chute du pouvoir des Daces dans la région de la Haute-Tisza et, d'autre part, la rupture des relations interrégionales et de celles avec le territoire principal de la Dacie, taillée par le limes nord de la province. Au début, la population

de la Haute-Tisza n'a pas eu de contacts avec les Romains qui ont dévasté et ont occupé la Dacie, comme le montre l'étude statistique des objets d'importation romains (en premier lieu terra sigilata et deniers). La reprise de leur présence s'observe vers le milieu du II[e]s.de n.è. La croissance quantitative des objets d'importation se produit après la fin des guerres marcomanes.

L'histoire ultérieure de la Haute-Tisza a été déterminée en de nombreux aspects par le voisinage territorial avec la civilisation romaine qui a influencé dans une mesure appréciable le niveau socio-économique de la population locale. Au II[e]s. de n.è. les tribus de la région de la Haute-Tisza ont formé la culture des tumuli carpatiques. Le processus de sa formation n'a pas été si simple, comme il le semblerait à première vue. Le stade actuel des recherches nous permet de soutenir l'idée qu'à la base de la formation de cette culture il y avait à la limite de notre ère le substrat local et les tribus daces établies. Nous supposons qu'à sa cristallisation les Vandali-Astingi ont joué un rôle considérable. Leur pénétration dans cette région a été mentionnée par les historiens (Dio Cass., LXXI, 12, 1; Paus., X, 24, 5,), et confirmée par toute une série de tombes planes contenant des armes et par les habitats du substrat dont les complexes céramiques contenaient la céramique grossière de type Przeworsk (Kotigoroško 1986, 233, 234). Pour compléter ces données, il convient de mentionner la découverte en 1982, près des villages de Buča et de Močala dans la zone du district de Beregi de la région de Transcarpatie, d'un habitat de la culture de Przeworsk, inconnue jusqu'à cette époque dans la région. La pénétration d'un groupe peu nombreux d'hommes bien organisé militairement a conduit à la soumission de la population autochtone et à la création de quelques structures sociales et économiques.

Le nombre relativement réduit de nouveaux arrivants a été assez vite assimilé par ce milieu ethnique unitaire. Ce phénomène est prouvé par le changement du rite funéraire reflété par les inhumations des corps (Zemplin, Bravoto, Lesné). Déjà vers la phase C 2, la culture de Przeworsk change de sorte que ses éléments caracteristiques deviennent à peine observables.

La stabilisation politique à la fin des guerres marcomaniques (166-180) a contribué à un nouvel essor économique. Les métiers continuent à se développer. La métallurgie, l'usinage des métaux et la poterie prédominaient. À côté des ateliers ruraux, le centre métallurgique de Botar, fondé par les Celtes, continue à produire.

Quant à la production de forge, elle est attestée par de nombreuses pièces en fer, par des outils et par les restes d'une installation de forge mis à jour sur l'habitat de Matievo. À partir de l'analyse métallographique on a établi que la matière première principale était constituée de fer et d'acier. Parmi les opérations de forge on mentionne la cémentation et la trempe. La trempe était de haute qualité (Bidzilja, Voznesenskaja et al. 1983, 100).

Dans la période romaine tardive, la poterie a connu une grande diffusion. On a constitué toute une série d'ateliers locaux, un centre de poterie à Blažice-Bogdanovce et une zone de production dans le bassin de la rivière de Mic. La production des ateliers est caractérisée par des formes standard: des écuelles, des cruches, de grands brocs, des pithoi, des pots, des tasses, des coupes (fig. 117). Leur comparaison par pourcentage indique l'existence d'une spécialisation étroite.

À Beregovo VI on réalisait principalement des écuelles et des cruches à décoration estampillée et de grands brocs; à Lužanka, à côté des écuelles et des cruches (pour la plupart sans décoration estampillée), on produisait des pots à surface gaufrée, des coupes et des tasses; à Beregsurany on faisait des écuelles, des cruches, des tasses et de grands brocs.

La plupart de la production était destinée à la population de la Haute-Tisza. Mais il y a une exception: les pots à surface gaufrée, les coupes entaillées et les tasses aux parois arquées, modelées d'après les types provinciaux romains. Leur absence dans les collections céramiques des habitats nous fait supposer qu'elles étaient commandées par des provinces avoisinantes où elles pouvaient être transportées en même temps que la production rurale ménagère et les matières premières (du fer et du sel). L'apparition de quelques centres commerciaux s'explique par l'existence de quelques gisements de matières premières (des minerais et de l'argile de choix) et par la conservation des traditions de production celtique. On ajoute le fait qu'on disposait d'une contrée de l'arc carpatique assez paisible, éloignée des événements orageux liés aux déplacements des tribus germaniques et sarmatiques et de leurs conflits avec la population locale et avec l'armée romaine.

Les riches ressources en matières premières et le développement de la production de marchandises ont mené à la séparation, dans la région de la Haute-Tisza, de quelques zones économiques. Celles-ci se caractérisent par la concentration des restes de production, par des objets d'importation romains, par un nombre appréciable de trouvailles monétaires et par la densité accrue de la population. La première zone (montagneuse) comprend le territoire entre les cours supérieurs de Hornad et de Torisa; la deuxième (collinaire) comprend la dépression de Košice et le bassin avoisinant de la rivière de Bodrog; la troisième zone (basse) comprend les territoires bas de la rivière Barzava; la quatrième (toujours basse) comprend le bassin des moyens des rivières de Someş et de Tur (fig. 122).

La première et la deuxième zone étaient traversées par une voie de communication importante entre la Dacie et la mer Baltique (Kolnikova 1970, 66). En plus, la première zone était située à proximité du gisement de Spiškovo (fer, cuivre, argent, or) dont l'exploitation a commencé dès la fin du Ier mil.av.n.è. (Pieta 1982, 107) et s'est poursuivie aussi durant la période romaine (Jurečko 1982, 320-321). Sur le territoire de la seconde zone il y avait des affleurements de couches d'argile, de qualité supérieure, ce qui a permis le développement d'une production céramique massive à Blažice-Bogdanovce.

La troisième zone était située non loin de la voie de communication principale de cette contrée - la rivière de Tisza. Cette zone comprend le centre de poterie du bassin de la rivière de Mic et les gisements d'or de Mužievo. À partir des dates C^{14} on a démontré qu'une de nombreuses galeries d'extraction (no. XI) a été utilisée aux IIIe-IV^{e}s.de n.è. À proximité il y avait des roches alunito-quartzeuses (Lazarenko 1979, 42) qui étaient utilisées par les habitants de l'habitat des IIIe-IV^{e}s. de Kvasovo pour produire des meules rotatives.

La quatrième zone, qui s'étendait sur les terres des Daces libres, était située dans la zone de contact avec le limes de la province de Dacie. On y a découvert des ateliers métallurgiques et de potiers des premiers siècles de notre ère. Dans cette zone il y avait les gisements polymétalliques de Baia Mare. Dans le développement économique de ces zones, la Tisza a joué un rôle particulièrement important, définie par l'historien du VIe s. comme un "grand et célèbre fleuve" (Jord. 34) sans oublier les rivières Torisa, Laborec et Latorica. Le long de leurs rives on a observé une importante concentration de monnaies isolées. Les sources de ces cours d'eau se trouvent non loin des chemins des Carpates qui constituaient des voies favorables de passage de la région de la Haute-Tisza vers les contrées voisines. La contrée de Tisza était liée aux provinces danubiennes par la Tisza et à la Dacie par le Someş et l'Iza.

En ce qui concerne la dynamique du commerce des objets d'importation, on a observé une certaine évolution quant à la qualité et l'intensité. Dans la période entre le milieu du I[er]s.av.n.è. au I[er]s.de n.è., ces relations étaient conditionées par l'éloignement des frontières avec Rome. Les marchandises d'importation romaine consistaient surtout en objets isolés et en une grande quantité de monnaies républicaines et impériales. Au début du II[e]s. on constate une diminution des produits importés, fait explicable par le dérèglement de la stabilité politique liè aux guerres daco-romaines (101-106) et par l'éffondrement de l'État de Décébale. Après l'organisation de la province de Dacie (107), la région de la Haute-Tisza se trouve en contact direct avec l'Empire. Au milieu du II[e]s. de n.è., on réalise graduellement des liaisons commerciales entre les populations des deux parties du limes qui sont devenues plus intenses après la cessation des guerres marcomaniques et qui se poursuivent en augumentant au siècle suivant.

Après l'évacuation de la Dacie par les Romains (271), on a intensifié les relations avec la Pannonie d'où l'on importait des objets en bronze, en or et en verre. Le commerce avec l'Empire ne s'interromp pas au IV[e]s., comme le montre les monnaies isolées (41 exemplaires) et les trésors de Brestov (or) et de Krivoštan (bronze). Une quantité assez grande de monnaies (plus de 4000) a été mise à jour dans la région de la Haute-Tisza, ce qui illustre la poursuite du développement des relations commerciales et monétaires établies à l'époque La Tène.

Le développement de la production artisanale et des relations commerciales et monétaires, les contacts avec des civilisations très développées (celtique et romaine), l'assimilation de leurs réalisations culturelles et techniques - tous ces facteurs ont contribué à la stratification sociale de la population de la région de la Haute-Tisza.

La recherche des conceptions idéologiques s'effectue par les données concernant les complexes funéraires, la sémantique des ornements, tout comme les croyances des Géto-Daces. Le rite funéraire local est caractérisé par la combustion des défunts (avec l'enterrement des restes de l'incinération sous un tertre en terre).

Il est difficile d'expliquer d'une seule manière cette coutume. Il s'agit plutôt d'une série d'associations: la peur envers la mort, la croyance dans les vertus purificatrices du feu, l'autre monde et le culte des ancêtres. D'après B.A. Rybakov (1981, 238-284), l'apparition du rite de l'incinération est liée au culte agraire du ciel. La liaison entre les défunts et le ciel, où s'élève la fumée depuis le lieu d'incinération pouvait exister seulement dans les conditions d'une conception qui admettait le corps en tant que support de l'âme et l'âme en tant que souffle qui volait du corps vers le ciel. Selon les anciens, l'âme ne représentait pas une entité immatériale, mais une substance tout à fait matérielle qui a besoin de nourriture et d'objets personnels. C'est pourquoi ils déposaient dans les tombes des vases-offrande avec nourriture et les vêtements qui se trouvaient sur le défunt au moment de l'incinération. Parmi les objets liés à l'alimentation dans l'autre monde on remarque les couteaux. L'idée de l'existence de l'autre monde est prouvée aussi par les clefs de cadenas mises à jour dans les tombes planes et qui servaient en tant que symbole à la liaison entre le défunt et sa maison, avec la famille qui l'habitait (Rikman 1975, 290).

Le culte du soleil et des aubes a connu une large diffusion dans l'espace carpato-danubien. Ceux qui accomplissaient les fonctions cultuelles devenaient des divinités après la mort, divinisés par les Thraces sous la forme d'un cavalier. Les divinités-cavalier assuraient l'immortalité à leurs serviteurs (Kruglikova 1956, 147).

On divinisait aussi la génératrice de la lumière pendant la nuit - la lune. À cette croyance est lié le pendentif-lunule trouvée à Soloncy. Les parures de ce type sont considérées comme des pièces de culte en relation avec la fertilité. La diffusion des cultes ouraniens et, premièrement, du culte du soleil est liée au caractère agricole, aux activités ménagères où la chaleur et l'humidité constituent les sources de la fertilité, Ces croyances sont clairement observables dans la sémantique des ornements sur certains vases où prédominaient les représentations du soleil, de l'éclair et de l'eau. Le soleil était représenté sous forme de rosettes, de petits étoiles, de cercles et de motifs similaires; l'éclair et l'eau sont représenté par des zigzags prolongés, réalisés par lustre, et par des lignes ondulées ou obliques réalisées par des points. La représentation du soleil sur un fragment de vase de Soloncy, ayant au milieu une fleur ou un épi (fig. 108/16) est considérée comme un symbole générateur de vie. Dans la sémantique ornementale, le ciel est représenté par des arques demicirculaires. À l'idée du ciel est lié aussi le culte des montagnes (Rybakov 1981, 343). Il est possible que l'illustration de ce culte soit à chercher dans la représentations de quelques angles aigues munis de rosettes à leurs bouts (fig. 108/34). Chez les habitants des régions montagneuses de Carpates (Slovaques, Tchéques, Polonais) la croyance dans les esprits des montagnes s'est maintenue - les protecteurs des montagnards et gardiens des trésors (Grozdova 1977, 211).

Les données des sources écrites (depuis Hérodote à Jordanes) nous permettent d'affirmer que les Thraces nordiques, longtemps avant Burebista, sont passés de l'idolatrie primitive à la formation d'un panthéon des divinités, caractéristique d'une société à organisation supérieure. En tête du panthéon, il y avait la figure exceptionnelle de Zamolxis - l'homme-dieu. Au début, il a été connu comme propagateur d'un nouveau culte parmi les Thraces et ensuite il s'est transformé en divinité principale dea Gètes et des Daces (Hérodote IV, 94,95; Strabo VI, 3,5). Zamolxis symbolise les vieux mystères et suggère l'immortalité de l'âme, la descente dans le royaume souterrain, la mort rituelle (occultation) suivie par la ressurrection (épiphanie) Crişan 1977, 449-450). L'occultation et l'épiphanie sont connues dans les croyances de beaucoup de peuples, liées à la représentation de la nature qui meurt et ressuscite. A côté de Zamolxis il y avait Gebeleizis - le dieu de l'éclair, le patron de l'aristocratie militaire (Crişan 1977, 453). Hérodote écrit que les mêmes Thraces décochent force flèches contre le tonnerre et les éclairs, en menacant ce dieu qui est, d'après eux, le seul qui existe (Hérodote IV, 94). Très vénéré était aussi le dieu de la guerre Mars (Ares), né dans les terres thraces. À ce propos, Jordanes (40) invoque un vers de l'Enéide "gradivumque patrem, Geticis qui praesidet arvis". Le fait que Ares est né dans le pays des Daces est mentionné aussi par Ovide (Tristia V, 3, 22). À son honneur étaient sacrifiés des prisoniers et on lui dédiait le premier butin qui était quelquefois pendu à des branches d'arbres (Jordanes 41). Des sacrifices humaines étaient également dediés à Zamolxis. Tous le cinq ans, on envoyait à Zamolxis un messager désigné par le sort en le laissent tomber sur des pointes de javelots. S'il en meurt, c'est que le dieu leur est favorable. S'il n'en meurt pas, on s'en prend au messager lui-même, on le traite d'incapable, et on en "expédie" un autre. (Hérodote IV, 94).

D'origine thrace était aussi le dieu de la vigne, Dionysos, qui était si apprécié par les Daces que Burebista a été obligé d'édifier une loi afin de détruire les vignobles (Strabo VI, III, 11). Son symbole, en tant que dieu de la fertilité, était le phallus (*Mythes* ... 1980, 380). On n'exclut pas une relation entre ce culte, la figurine masculine et la perle en terre cuite à forme d'un phallus mises au jour à Malaja Kopanja (fig. 50/55, 59).

La plus vénérée parmi les divinités féminines a été Bendis (Diane), appellée par I.H. Crişan (1986, 363-368) la grande Déesse, la considérant probablement comme l'égale de Cybèle. Son principal attribut, vu les représentations sur phalères et médaillons, était le serpent - symbole de la terre et de la flore.

Donc, au haut niveau de développement socio-économique de la population de la région de la Haute-Tisza correspond une conception particulière du monde. Quant aux croyances, elles sont caractérisées par le polythéisme qui correspond aux principales activités économiques: l'agriculture et l'élevage.

CONCLUSIONS

L'étude des complexes du massif thrace du Iermil.av.n.è. a mis en évidence l'inégalité du rythme de développement des tribus de la zone de l'arc carpatique en dépit de l'existence, semble-t-il, d'une unité de la culture matérielle. En ce qui concerne cette situation, le plus important résultat est la définition de quelques indices culturels qui attestent une évolution ininterrompue du substrat. La périodisation de cette culture se divise en 6 étapes principales qui diffèrent par le niveau de la culture matérielle et par la composante ethnique: Gáva-Holihrady (XIIe-IXes.av.n.è.), préscythique (VIIIes. - milieu du VIers.av.n.è.), Kuštanovica (milieu du VIe s. - IVe s.av.n.è), La Tène (IIIes. - milieu du Iers.av.n.è), dace (le milieu du Iers.av.n.è.-Iers.de n.è.) et la culture des tumuli carpatiques (IIe-IVes.de n.è.).

La formation de la culture dans la période laténienne-romaine est définie, à beaucoup d'égards, par l'inclusion de quelques éléments ethniques étrangers et, dans l'étape finale, par l'expansion romaine dans les contrées carpatiques. Les déplacements massifs de population, les regroupements et les mélanges survenus dans le bassin carpatique, ayant la plus forte densité de popultion à l'époque romaine, ont affecté dans une mesure plus ou moins grande la population de la Haute-Tisza . Ces phénomènes d'expansion ont conduit à l'intégration de la culture matérielle. La destruction de l'organisation archaïque de la sociètè a commencé avec l'arrivée des Celtes. Le nivellement culturel s'est produit si vite que déjà à la fin du IIIes.av.n.è. on peut parler d'une région laténienne à la limite nord-est du massif.

L'arrivée des Daces a donné une nouvelle impulsion aus relations économiques et sociales. Toute une série de facteurs ont agi dans ce sens: l'unité ethnique entre les nouveaux arrivants et les tribus locales, la politique d'unification menée par Burebista, le niveau de développement plus élevè des Daces, tout comme le maintien des traditions technologiques laténiennes.

La déchéance consécutive à la dissolution de la structure économique dans la période des guerres daco-romaines du début du IIes. prend fin assez vite avec un nouveau processus de développement. Ce phénomène est déterminé, à beaucoup d'égards, par la proximité territoriale de l'empire romain, par l'existence de ressources riches en matières premières et par la position géographique. On peut supposer que les porteurs de la culture de Przeworsk (Vandali-Astingi) ont joué un certain rôle de consolidation en pénètrant dans la région de la Haute-Tisza depuis le territoire du Sud de la Pologne à la fin du IIes. de n.è. Organisés en communautés bien armées à structure sociale bien différenciée, ils ont conquis rapidement la région de la Haute-Tisza dont ils sont devenus les dirigeants.

L'histoire de plusieurs siècles des Thraces nordiques de la partie nord-est de l'arc carpatique se termine à la fin du IV^{e}s.de n.è. Cette société s'est poursuivie y compris au début du V^{e}s., mais seulement dans quelques habitats isolés du type Przeworsk. Nous mettons la dissolution de leur culture en relation avec les événements de 378, quand, après la bataille de Adrianopol et la victoire des Goths sur l'Empire, les unités armées des Huns ont déférlé dans la zone de l'arc carpatique (Amm. Marcel. XXXI, 12-16). Leur déplacement vers le Nord est marqué par des dizaines de trésors trouvés sur les deux rives de la Tisza. Dans la région de la Haute-Tisza les trésors de Brestov et de Krisovca datent de cette période avec une dernière émission monétaire de Valens (368-378), tout comme le dépôt d'objets de Gelenes.

La fin de l'occupation des habitats correspond au début de l'époque des Grandes Migrations. Plus précisement, il s'agit du déplacement des tribus germaniques, des Gépides, qui se sont concentrées dans les bassins des rivières de Criş et de Mureş (Jordanes, 114) et dans la région de la Haute-Tisza. La présence des Gépides dans cette région est indiquée par toute une série de tombes planes à inhumation.

On peut seulement supposer ce qui s'est passé en réalité avec la population autochtone dans les années orageuses de la fin du IV^{e}s et du début du V^{e}s.: il est possible qu'une partie se soit enfuie vers les montagnes, zone qui n'est pas du tout explorée archéologiquement et qu'une autre partie ait été détruite et que quelques tribus isolées aient été entrainées par la vague de colonisation. Ces événements doivent être mis, probablement, en relation avec l'apparition à partir de la seconde moitié du IV^{e}s., du groupe des monuments de la culture des tumuli carpatiques dans la zone comprise entre les rivières de Ozana et de Râşca, à l'Est de la Roumanie (Mihăilescu-Bîrliba 1980).

Devenue déserte, la région de la Haute-Tisza se repeuple seulement au début du VI^{e}s.de n.è. avec un nouvel ethnos - les porteurs de l'ancienne culture slave avec qui commence l'histoire du Moyen Âge de cette région.

(Traduction de Marius Alexianu et Olivier Weller)

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Carte de la difusion des monuments de la culture Latène dans la contrée de la Haute Tisza. Objectifs principaux: 1 - Berea ; 2 - Buj ; 3 - Valaliky-Koštany ; 4 - Velikaja Gorazdovka ; 5 - Gáva ; 6 - Galliš-Lovačka ; 7 - Dedovo ; 8 - Ižkovce ; 10 - Královský Chlmec ; 11 - Kuštanovica ; 12 - Malaja Began' ; 13 - Sighetu Marmației ; 14 - Medieșu Aurit ; 15 - Mužievo ; 16 - Petneháza ; 17 - Pișcolt ; 18 - Prešov ; 19 - Ptičie ; 20 - Rozvadi ; 21 - Szabolcs ; 22 - Sanislău ; 23 - Turulung ; 24 - Felső Méra ; 25 - Cejkov ; 26 - Ciumești ;

Fig. 2. Plan des maisons dans les habitats de Dedovo III (1) et Mužievo (2).

Fig. 3. Velikaja Began'. Plans et sections des habitations nos. 1,2.

Fig. 4. Velikaja Began'. Inventaire des habitations no.1 (1-17) et no.2 (18-21).

Fig. 5. Bakta. Inventaire céramique de l'habitation no.1.

Fig. 6. Mužievo. Inventaire de l'habitation no.3 (1-10) et de la construction no.1 (11-16).

Fig. 7. Galliš-Lovačka. Inventaire de la construction no.1.

Fig. 8. Galliš-Lovačka. Inventaire de la construction no.3.

Fig. 9. Principaux types d'outils de la civilisation Latène. 1-2, 4-10, 12-17, 19-22, 24-25 - Galliš-Lovačka; 3,11,18,23 - Petneháza.

Fig. 10. Armes de la civilisation Latène. 1, 14-18,32,37 - Galliš-Lovačka; 2, 4, 29-30, 34, 41-42 - Pișcolt; 3, 22, 27-28, 36 - Felső Méra; 5, 38, 44 - Ciumești; 6, 19 - Sanislău; 7 - Újkenéz; 8, 10-11, 13, 18 A, 23-26, 39, 43, 46-9 - Košice; 12-45 - Bodroghálom; 20 - Rozvadi; 21, 33, 35 - Valaliky - Koštany.

Fig. 11. Pișcolt. Types particuliers de parures et d'accessoires vestimentaires (d'après I. Németi).

Fig. 12. Schéma chronologique et typologique de l'époque Latène dans la contrée de la Haute Tisza.

Fig. 13. Principales formes de vases tournés de la culture Latène. 1 - Ciumești; 2,6 - Pișcolt; 3-Valaliky-Koštany; 4 - Beregi; 5, 15 - Galliš-Lovačka; 7,8,11,13 - Mužievo; 9-10,14 - Bakta; 12 - Vinogradovo.

Fig. 14. Céramique tournée de la culture LaTène. 1, 3, 4, 15, 33-34 - Pișcolt; 2 - Bodroghálom; 3a, 39-40 - Galliš-Lovačka; 5, 7, 16, 18, 19, 21, 24, 31, 38 - Ciumești; 6, 8, 13, 20, 22-23, 26 - Valaliky-Koštany; 9 - Balsa; 10 - Rozvady; 11 - Moftinu Mic; 12, 17 - Ižkovce; 14, 35 - Královský Chlmec; 25 - Mužievo; 27, 29 - Bakta; 30, 37 - Košice; 32 - Vinogradovo II; 36 - Mukačevo.

Fig. 15. Felső Méra. Complexe funéraire (d'après J. Mihalik).

Fig. 16. Rozvady. Complexe de la tombe II (d'après I. Hunyady).

Fig. 17. Bodroghálom. Complexe de la tombe 2 (d'après K. Vég).

Fig. 18. Carte de la diffusion des complexes de la culture dace de la contrée de la Haute Tisza. 1-Adi Endre; 2-Apa; 3-Asis; 4-Benjakovcy; 5-Beșa; 6-Blažice; 7-Bobovoe; 8-Bratovo; 9-Vel'ký Šariš; 10-Gorbok; 11-Gran; 12-Drahňov; 13-Dubrovka; 14-Dumbrava; 15-Djakovo; 16-Žarnov; 17-Zemplin I; 18-Zemplin II; 19-Izvoare-Bahna; 20-Iršava-Beduliv; 21-Kašov; 22-Koprivnica; 23-Korod; 24-Curești; 25-Ladmovce; 26-Lazuri; 27-Malaja Kopanja; 28-Malé Ratkovce I; 29-Malé Raktovce II; 30-Malé Trakany; 31-Nižná Myšl'a; 32-Oredeu; 33-Olešnik; 34-Oncești; 35- Orehovo; 36-Perekrestie; 37-Petrovo; 38-Prešov; 39-Podvinogradovo I; 40-Podvinogradovo II; 41-Seňa; 42-Solotvina; 43-Streda nad Bodrogom; 44-Stretavka; 45-Srednee Vodjanoe; 46-

Strumkovka; 47-48-Trebišov I-II; 49-Tiream; 50-Tyukod; 51-Falkušovce; 52-Užgorod; 53-Kolmok; 54-Ceglovka; 55-Časlovcy; 56-57-Csenger I-II; 58-Šebastovce-Barca.

Fig. 19. Petrovo. Plan et profils stratigraphiques de la surface V. 1-Humus; 2-couche archéologique; 3-sol vierge; 4-foyer; 5-torchis; 6-pierre; 7-charbon. Inventaire de l'habitation no. 8(1-16) et no. 9(17-33).

Fig. 20. Podvinogradovo. Plan et profils stratigraphiques de la surface I.

Fig. 21. Podvinogradovo. Inventaire des complexes de l'habitat.

Fig. 22. Djakovo. Plan de l'emplacement des fours métallurgiques. 1-four; 2-fragments des parois de four; 3-minerais; 4-charbon; Restitution des fours d'après I. Glodariu et E. Iaroslavschi.

Fig. 23. Malaja Kopanja. Plan de la cité.

Fig. 24. Malaja Kopanja. Profil stratigraphique de la section du rempart 1. Inventaire des sections. A-humus; B-couche archéologique; C-sol vierge; D-argile jaune; E-couche de torchis; F-couche de charbon; G-pierres; H-gravier.

Fig. 25. Malaja Kopanja. Complexes mis au jour dans les surfaces III, V-VII, IX (plateau sud).

Fig. 26. Malaja Kopanja. Plan de la surface 19.

Fig. 27. Malaja Kopanja. Plan et profils stratigraphiques des habitations semi-enterrées et des habitations de surface.

Fig. 28. Malaja Kopanja. Plan et profil de l'habitation no. 7.

Fig. 29. Malaja Kopanja. Habitation no. 36. 1-foyer; 2-torchis; 3-pierres; 4-portion du plancher brulé.

Fig. 30. Malaja Kopanja. Céramique de l'habitation no. 36.

Fig. 31. Malaja Kopanja. Céramique de l'habitation no. 36.

Fig. 32. Malaja Kopanja. Objets de l'habitation no. 36. 1-2 - meules; 3 - pointes de lance; 4-8 - poinds coniques; 9 - pierre à aiguiser; 10-12 - "embauchoirs" à repasser; 13 - corne d'une figurine représentant un bouc; 14-18 - objets en bronze; 19 - perles; 20 - couteau.

Fig. 33. Zemplin. Objets mis au jour dans l'habitat fortifié (d'après B. Benadik).

Fig. 34. Malaja Kopanja. Inventaire de l'habitation no. 24.

Fig. 35. Malaja Kopanja. Inventaire de l'habitation no. 24.

Fig. 36. Malaja Kopanja. Habitations semi-entrrées et constructions 1-foyer; 2-sol vierge; 3-base du foyer.

Fig. 37. Malaja Kopanja. Plans et profils des constructions de surface et semi-enterrées.

Fig. 38. Malaja Kopanja. Plans et profils des constructions de surface et semi-enterrées. 1-bûche; 2-pierres; 3-sol vierge.

Fig. 39. Malaja Kopanja. Forge. Plan, profil et inventaire de l'atelier.

Fig. 40. Malaja Kopanja. Plan et profils de l'atélier de production d'objets en verre et de parures.

Fig. 41. Malaja Kopanja. Inventaire de l'atelier de verrerie et de parures.

Fig. 42. Malaja Kopanja. Inventaire de l'atelier d'orfèvrerie (construction no. 73).

Fig. 43. Céramique dace modelée. Sous-groupe A.

Fig. 44. Céramique dace modelée. Sous-groupe A et B.

Fig. 45. Types principaux de céramique dace tournée.

Fig. 46. Outils et objets ménagers daces.

Fig. 47. Meules daces.

Fig. 48. "Embauchoirs" à repasser daces.
Fig. 49. Objets et pièces d'équipement militaire daces.
Fig. 50. Parures, pièces vestimentaires, objets de culte et représentations plastiques; 25, 31-32, 35, 38-39, 41-44, 46-50, 54-64 - Malaja Kopanja. 26-30, 33-34, 36-37, 40, 45, 51-53 - nécropole de Zemplin (d'après V. Budinský-Krička et Lamiová-Schmiedlová).
Fig. 51. Malaja Kopanja. 1-5 - inventaire de l'habitation no. 38; 6-8 - objets de la couche archéologique.
Fig. 52. Schéma chronologique et typologique de la période dace dans la contrée de la Haute Tisza.
Fig. 53. Carte des complexes archéologiques de la période romaine. Complexes principaux: 1-Beregovo I-V; 2-Beregsurány; 3-Blažice-Bogdanovce; 4-Bratovo; 5-Buča; 6-Brestov; 7-Verchnjaja Vyznica; 8-Vinogradovo III; 9-Vovčanskoe; 10-Gajdoš; 11-Dedovo; 12-Zabolotie; 13-Zemplin; 14-Iza; 15-Kvakovce; 16-Kalinov; 17-Kekce; 18-Kisvárda; 19-Krivoštany; 20-Lazuri; 21-Lužanka; 22-Matievo; 23-Maramureş-Sighet; 24-Medieşu Aurit; 25-Močala; 26-Nankovo; 27-Ostrovany; 28-Peder; 29-Petrovo; 30-Prešov; 31-Russkoe Pole; 32-Seňa; 33-Soloncy; 34-Solotvina; 35-Teceu; 36-Čečehov; 37-Cejkov; 38-Šebastovce.
Fig. 54. Plan de situation des complexes archéologiques du village de Petrovo.
Fig. 55. Plans et profils des habitations et des constructions appartenant à la culture des tumuli carpatiques. 1-couche supérieure; 2-sol vierge; 3-four; 4-partie au dessous du four; 5-foyer.
Fig. 56. Palodi Komarovcy. Plan et profils de la surface II. 1-couche supérieure; 2-sol vierge; 3-tranchée moderne de drainage; 4-foyer; 5-torchis; 6-couche de charbons.
Fig. 57. Buča. Plan et profils de la surface I. 1-fossé moderne de drainage; 2-sol vierge.
Fig. 58. Buča. Inventaire céramique de l'habitation no. 2.
Fig. 59. Matievo. Plan et profils de la surface I. 1-couche supérieure; 2-sol vierge; 3-fossé moderne de drainage; 4-four en argile; 5-couche d'incendie; 6-four; 7-torchis de la partie supérieure du four.
Fig. 60. Zabolotie. Habitation no. 1 et son inventaire.
Fig. 61. Korytiany II. Plan et profils de la surface I. Inventaire de l'habitation. A - couche supérieure; B - sol vierge; C - foyer.
Fig. 62. Zastavnoe. Plan et profil d'une fosse à provisions. Matériels de la couche archéologique.
Fig. 63. Dedovo I. Plan et profil de la surface II.
Fig. 64. Palodi Komarovce. Plan supérieure; 2-sol vierge; 3-fossé moderne de drainage.
Fig. 65. Močala I. Plan et profils de la construction no. 2.
Fig. 66. Močala I. Vases tournés de la construction no. 2.
Fig. 67. Močala I. Vases modelés et objets en métal (16-19) de la construction no. 2.
Fig. 68. Zastavnoe. Sépultures dans des fosses à provisions.
Fig. 69. Malye Geevcy. Plan et profils de la surface 1. 1-couche supérieure; 2-sol vierge; 3-parois incendiées; 4-pierres; 5-couche de charbons; 6-fossé moderne de drainage.
Fig. 70. Cioncaş. Plan et profils de la surface I.
Fig. 71. Vovčanskoe. Plan de la disposition spatiale des fours métalurgiques. 1-charbons; 2-scories; 3-couche d'incedie.
Fig. 72. Matievo. Plan, profils et inventaire de la forge.

Fig. 101. Iza I. Plans et profils des tumuli nos. XII-XVII. 1 - couche du tertre; 2 - sol vierge; 3 - bûcher; 4 - portions de sol brûlé; 5 - concentrations d'ossements brûlés; 6 - urne; 7 - petite fosse ă ossements; 8 - charbons.

Fig. 102. Iza II. Plan, profil et l'inventaire du tumulus no. 10. A-humus; B-couche du tertre; C-limite du bûcher; D-portions de sol brûlé; E-charbone; F-urne; G-petite fosse à ossemens; H-petite fosse.

Fig. 103. Iza I. Inventaire des tumuli.

Fig. 104. Bratovo. Plan et profils du tumulus no. 1. 1-couche du tertre; 2-sol vierge; 3-bûcher; 4-portions de sol brûlé; 5-urne; 6-petite fosse á ossements; 7-trou fait par les chercheurs de trésors; 8-limites du bûcher.

Fig. 105. Bratovo. Inventaire des tombes.

Fig. 106. Soloncy. Plan et profils de la plate-forme d'offrande.

Fig. 107. Soloncy. Céramique tournée.

Fig. 108. Soloncy. Principaux motifs ornementaux sur les vases de couleur grise.

Fig. 109. Soloncy. Inventaire provenant de la plate-forme d'offrande.

Fig. 110. Soloncy. Parures.

Fig. 111. Soloncy. Fusaïoles.

Fig. 112. Outils, épée et parures. 1-3 - Verchnjaja Vyznica; 4-5 - Beregovo; 6-7 - Užgorod.

Fig. 113. Formes principales de pots modelés des IIe-IV^{e}s. de n.è.

Fig. 114. Formes principales de vases modelés des IIe-IV^{e}s. de n.è.

Fig. 115. Formes principales de vases modelés des IIe-IV^{e}s. de n.è.

Fig. 116. Tableau typologique et chronologique de la céramique modelée des VI^{e}av.n.è.-IV^{e}s. de n.è.

Fig. 117. Formes principales de la céramique tournée des IIIe-IV^{e}s. de n.è.

Fig. 118. Motifs ornamentaux sur les vases de couleur grise.

Fig. 119. Types principaux d'écuelles de couleur gris des IIIe-IV^{e}s. de n.è.

Fig. 120. Lužanka. Céramique de couleur grise, pithos, ustensiles pour imprimer des motifs ornamentaux (5, 12).

Fig. 121. Vases à provisions (pithoi).

Fig. 122. Carte de la diffusion des objets d'importation romaine et position des zones économiques. 1-Bakta; 2-Bardeev; 3-Beregovo III; 4-Beregsurány; 5-Bratovo; 6-Brestov; 7-Buj; 8-Vinogradovo; 9-Gajdoš; 10-Galoc; 11-Hraničná pri Hornáde; 12-Dubravka; 14-Ždaňa; 15-Zemplin; 16-Iza; 17-Kalinov; 18-Kekce; 19-Kisvárda; 20-Korund; 21-Košice; 22-Košťany; 23-Krasna pri Hornáde; 24-Krivošťany; 25-Maramureș; 26-Medžany; 27-Medieșu Aurit; 28-Nankovo; 29-Nižný Žipov; 30-Nižná Myšl'a; 31-Novosad; 32-Ostrovany; 33-Peder; 34-Prešov I; 35-Prešov II; 36-Prešov; 37-Russkoe Pole; 38-Seňa; 39-Slanec; 40-Slovenské Nové Mesto; 41-Soloncy; 42-Spišske Vlachy; 43-Spišska Nová Ves; 44-Spišska Nová Ves-Smižany; 45-Teceu; 46-Trstené pri Hornáde; 47-Turnianske Podhradie; 48-Tyukod; 49-Cejkov; 50-Csenger; 51-Čečehov; 52-Šebastovce-Barca; 53-Sislovcy; 54-Satu Mare.

Fig. 123. Outils et objets d'usage ménager des complexes des IIe-IV^{e}s. de n.è. 1-1a, 5, 8, 13-16 - Trstené pri Hornáde (d'après I. Jurečko); 2-Ždaňa; 3,6, 9, 12, 30, 32 - Nižná Myšl'a (d'après M. Bereš, M. Lamiová-Schmiedlová); 4-Šebastovce (d'après M. Lamiová-Schmiedlová); 7 - Verbovec; 10, 12, 26-27 - Kvakovce (d'après M. Lamiová-Schmiedlová, P. Mačala); 11-Russkoe Pole III; 17-18 - Bakta; 19, 21 - Zabolotie; 22-25 Beregsurány; 28-29 - Iza; 31 - Beregi; 33 - Vovčanskoe.

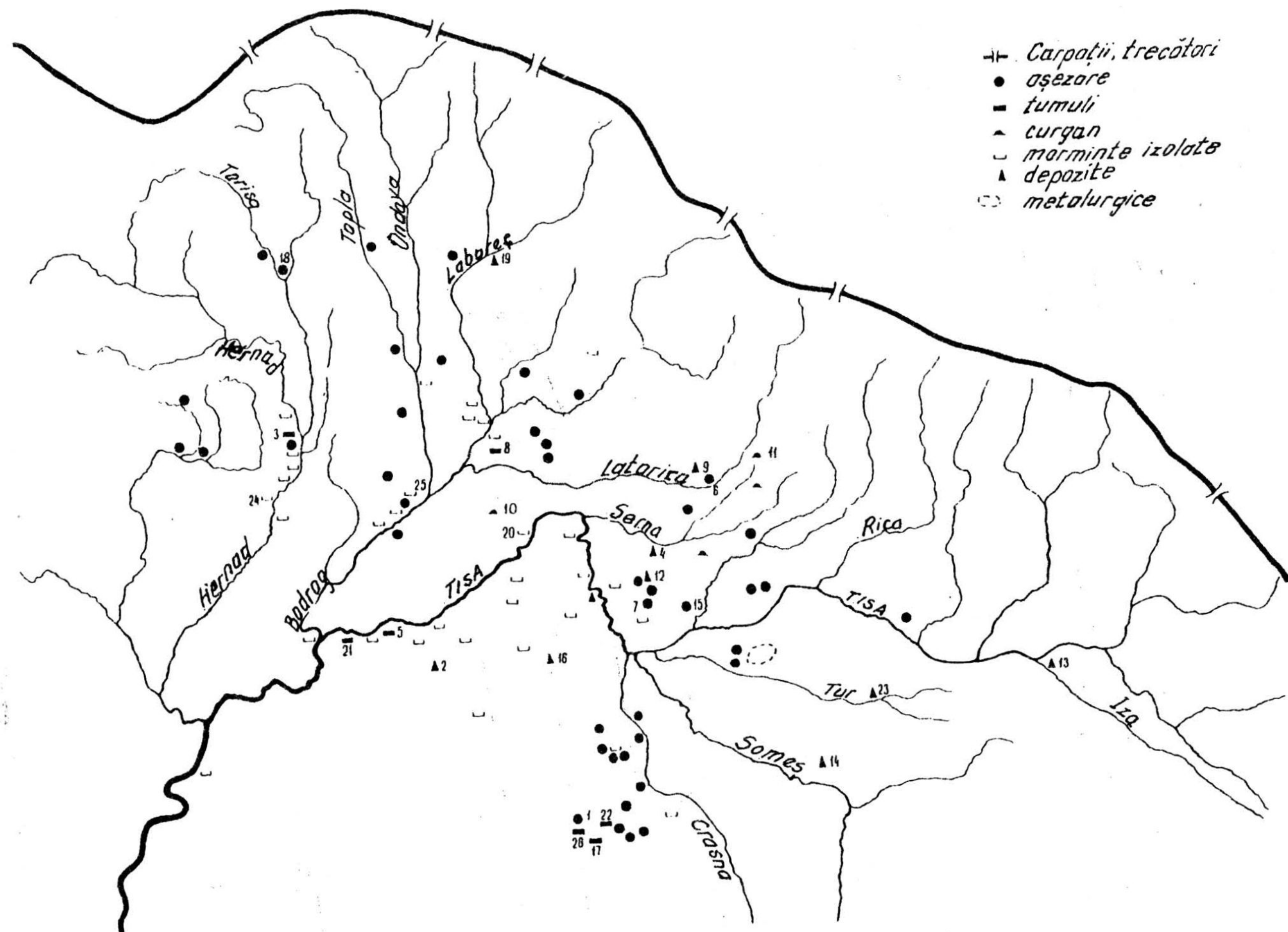
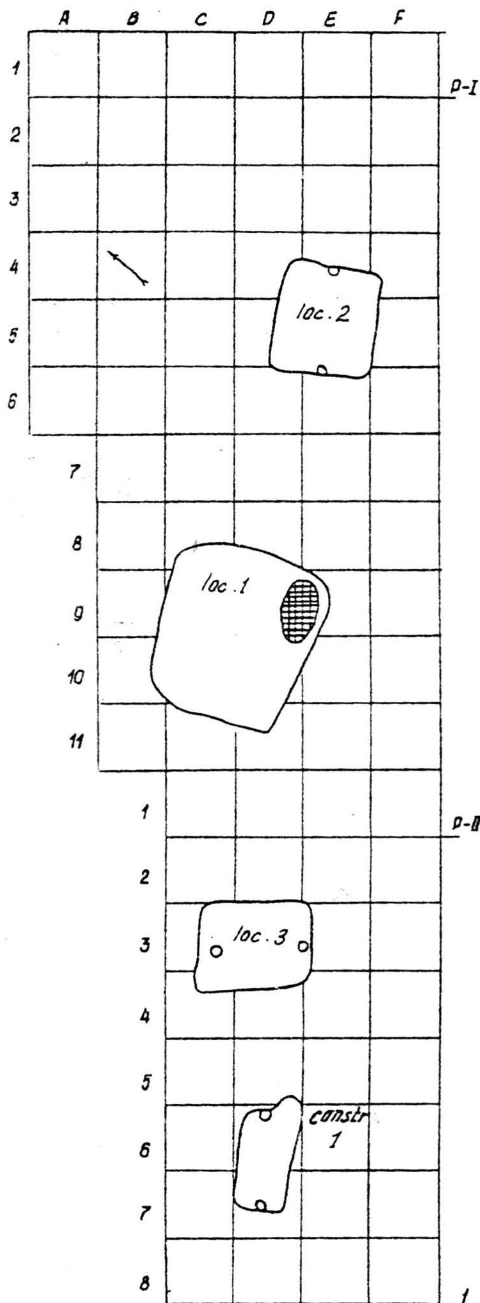

Fig.1.Harta răspândirii complexelor culturii La Tène în zona Tisei superioare. Principalele obiective: 1 - Berea; 2 - Buj; 3 - Valaliky-Koštany; 4 - Velikaja Gorazdovka; 5 - Gáva; 6 - Galliš-Lovačka; 7 - Dedovo; 8 - Ižkovce; 10 - Královský Chlmec; 11 - Kuštanovice; 12 - Malaja Began'; 13 - Sighetu Marmaţiei; 14 - Medieşu Aurit; 15 - Mužievo; 16 - Petneháza; 17 - Pişcolt; 18 - Prešov; 19 - Ptičie; 20 - Rozvady; 21 - Szabolcs; 22 - Sanislău; 23 - Turulung; 24 - Felsö Méra; 25 - Cejkov; 26 - Ciumeşti.

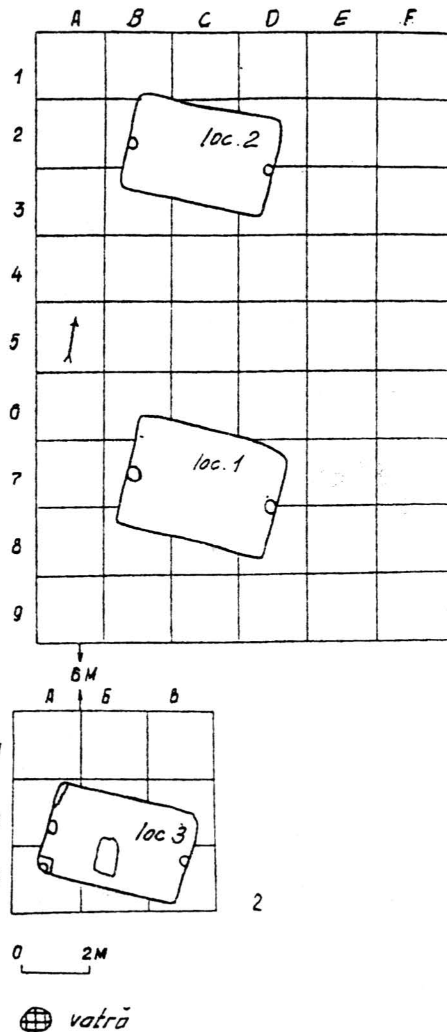

Fig.2. Planul dispunerii locuințelor din așezările de la Dedovo III (1) și Mužievo (2).

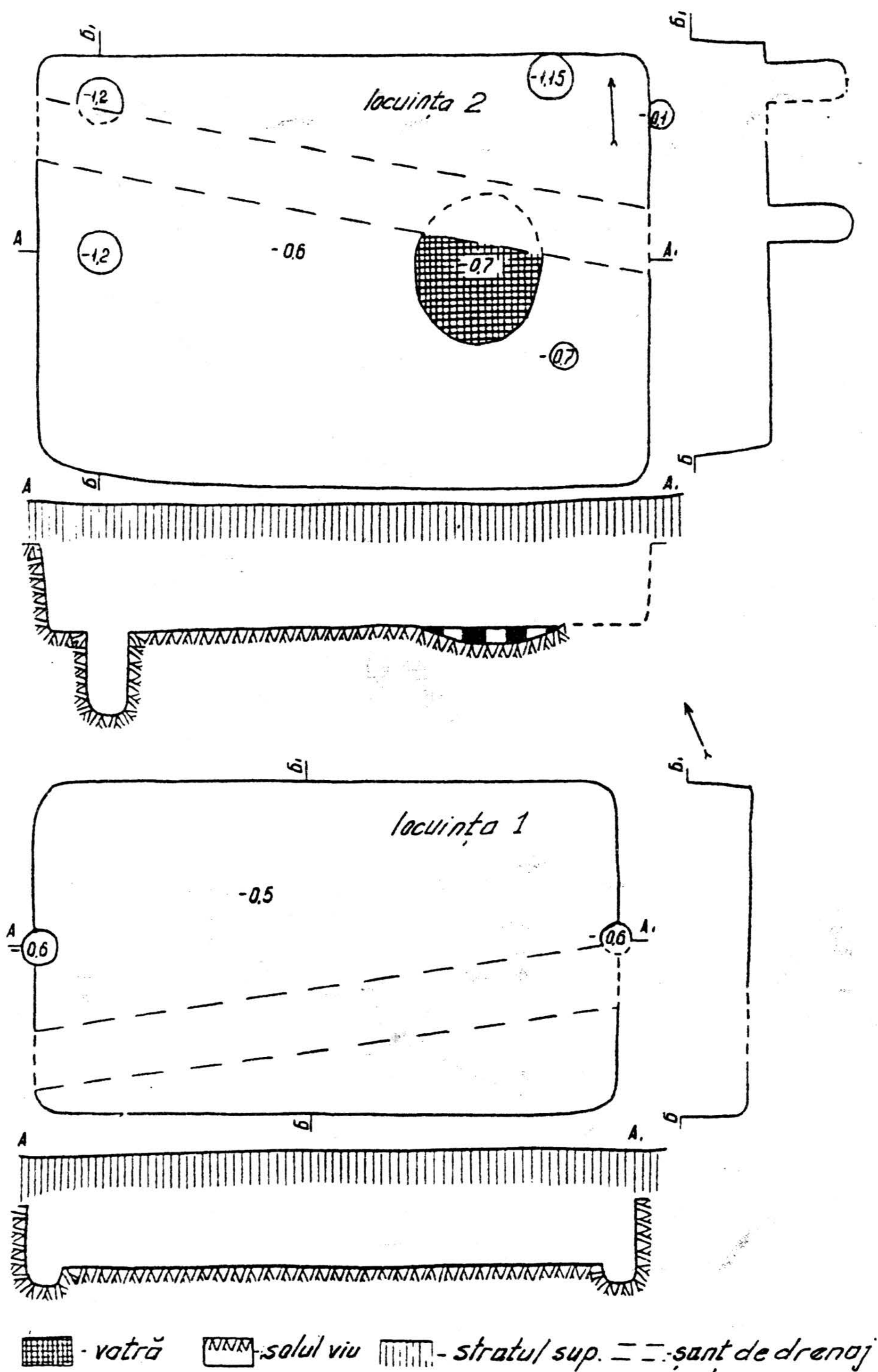

Fig.3. Velikaja Began'. Planurile și secțiunile locuințelor NN 1-2.

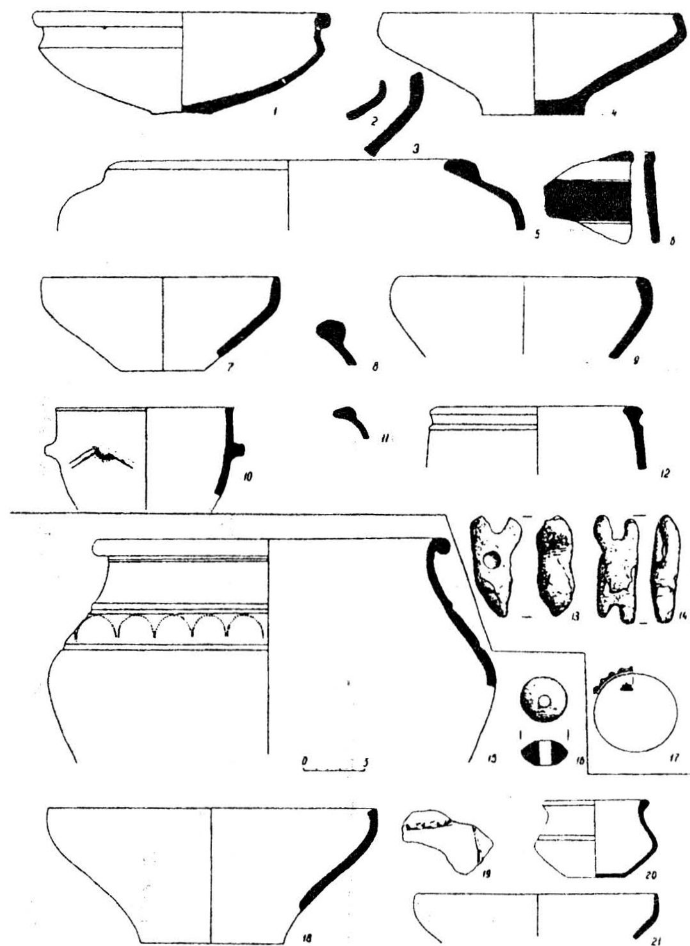

Fig.4. Velikaja Begani. Inventarul locuinţelor N 1 (1-17) şi N 2 (18-21).

Fig.5. Bakta. Inventarul ceramic al locuinţei N 1.

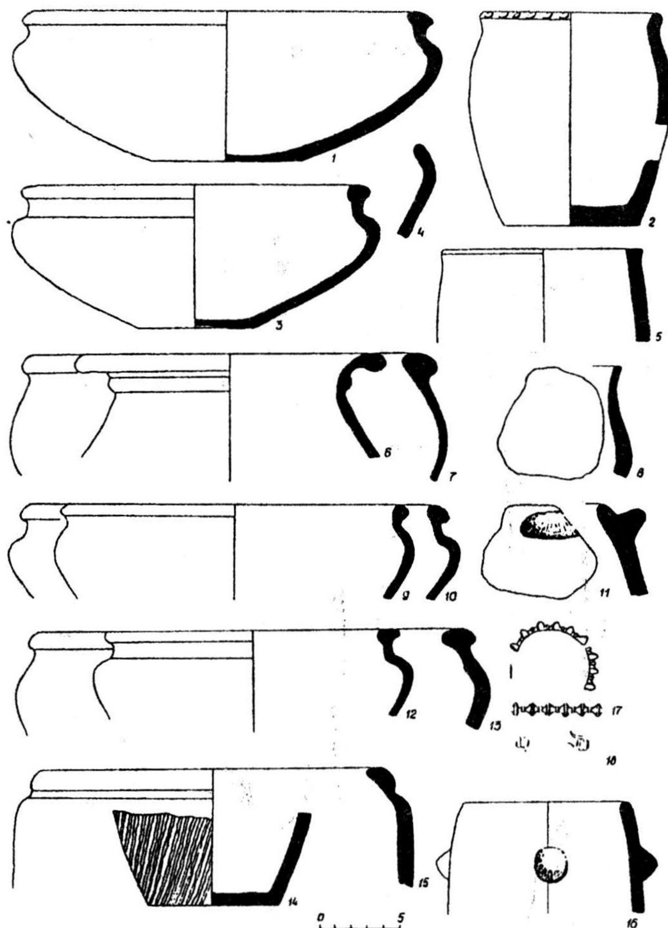

Fig.6. Mužievo. Inventarul locuinței N 3 (1-10) și a construcției 1 (11-16).

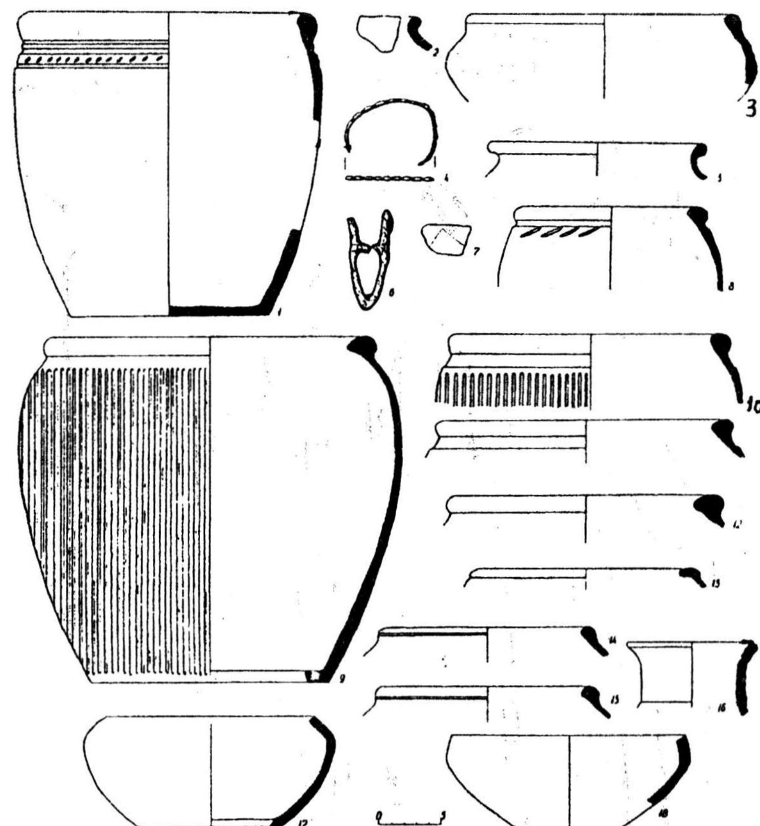

Fig.7. Galliš-Lovačka. Inventarul construcției 1.

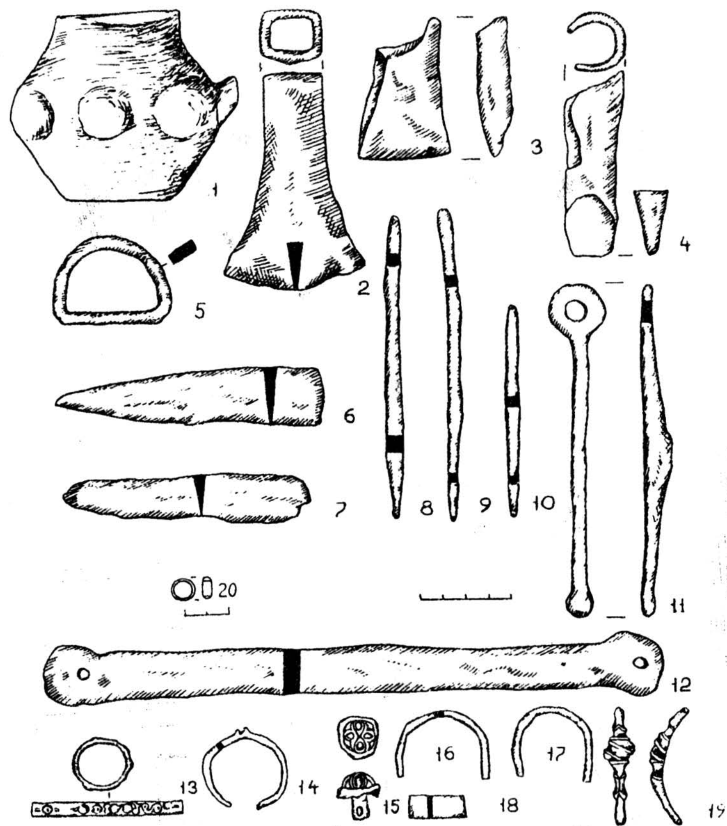

Fig.8. Galliš-Lovačka. Inventarul construcției 3.

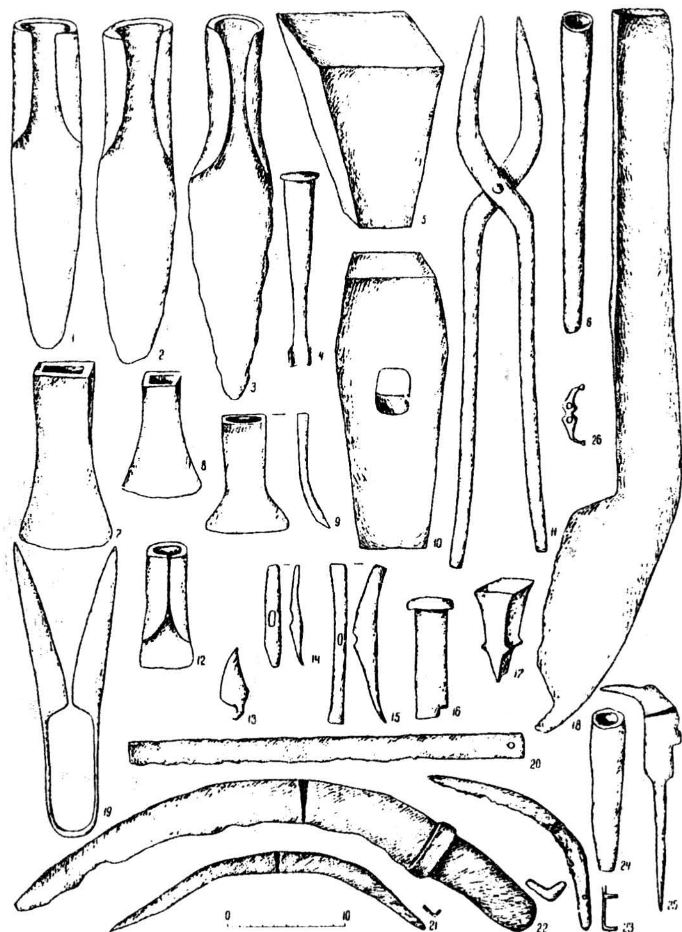

Fig.9. Fig.9.Principalele tipuri de unelte ale civilizației La Tène. 1-2, 4-10, 12-17, 19-22, 24-25 - Galliš-Lovačka; 3, 11, 18, 23 - Petneháza.

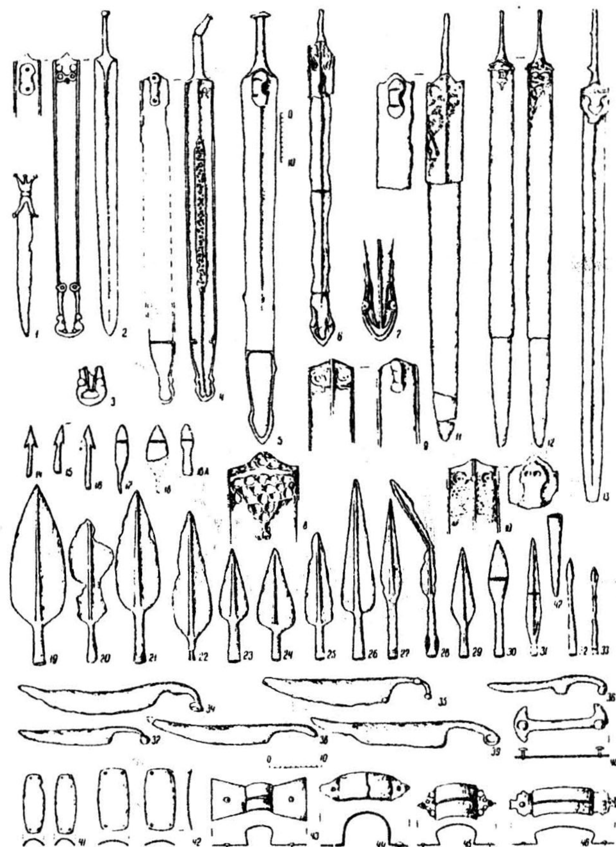

Fig.10.Armele civilizației La Tène. 1, 14-18, 32, 37 - Galliš-Lovačka; 2, 4, 29-30, 34, 41-42 - Pişcolt; 3, 22, 27-28, 36 - Felsö Méra; 5, 38, 44 - Ciumeşti; 6, 19 - Sanislău; 7 - Újkenéz; 8, 10-11, 13, 18A, 23-26, 39, 43, 46 - 9 - Košice; 12, 45 - Bodroghálam; 20 - Rozvady; 21, 33, 35 - Valaliky-Koštany.

Fig.11.Pişcolt. Tipuri deosebite de podoabe şi accesorii vestimentare (după I. Németi).

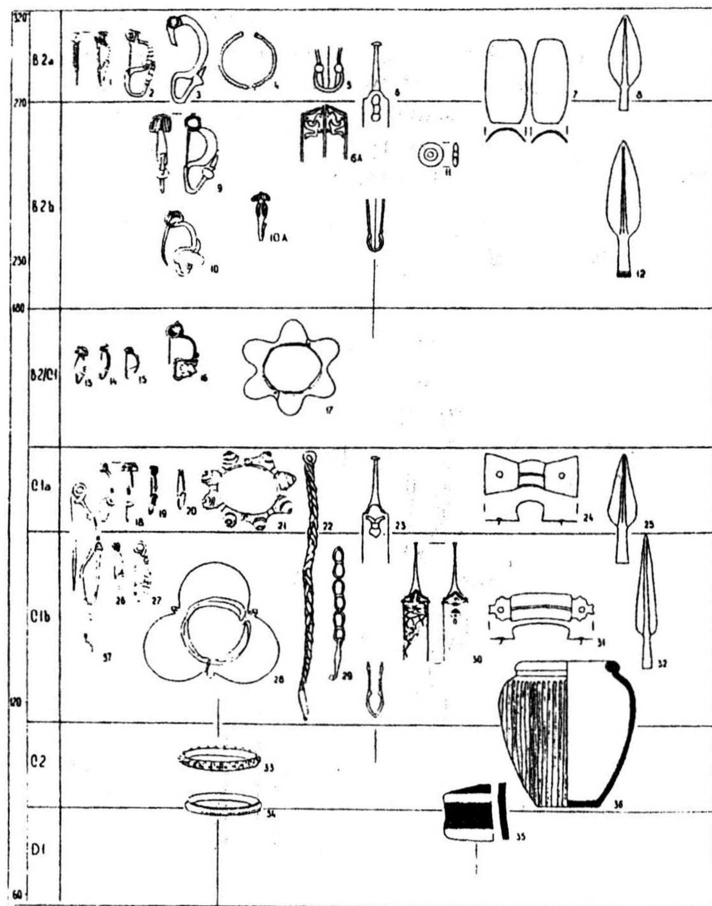

Fig.12.Schema cronologică şi tipologică a epocii La Tène în ţinuturile Tisei superioare.

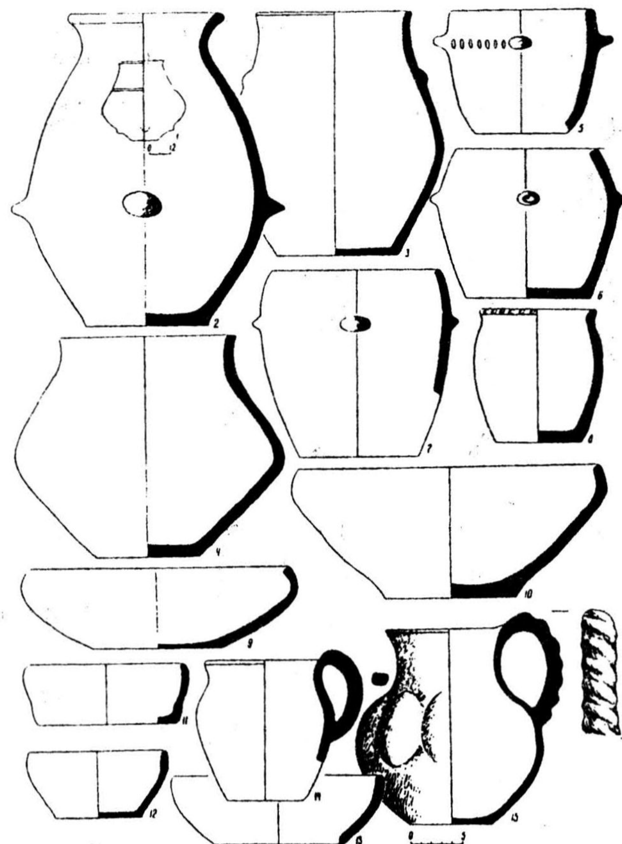

Fig.13.Principalele forme de vase lucrate cu mâna ale culturii La Tène. 1-Ciumeşti; 2, 6-Pişcolt; 3-Valaliky-Košťany; 4 - Beregi; 5, 15 - Galliš-Lovačka; 7, 8, 11, 13 - Mužievo; 9-10, 14 - Bakta; 12 - Vinogradovo.

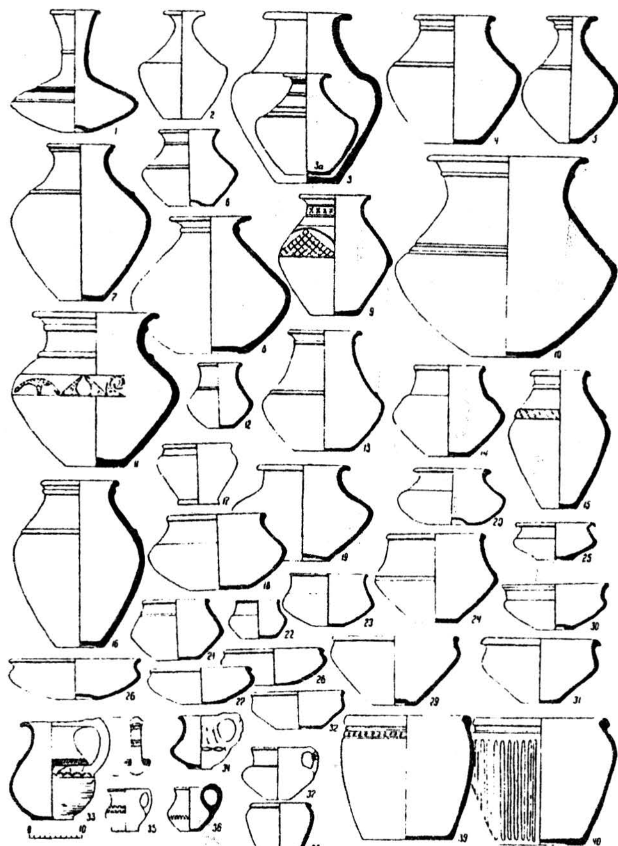

Fig.14.Ceramica modelată la roată a culturii La Tène. 1, 3, 4, 15, 33-34 - Pişcolt; 2 - Bodroghálom; 3a, 39-40 - Galliš-Lovačka; 5, 7, 16, 18, 19, 21, 24, 31, 38 - Ciumeşti; 6, 8, 13, 20, 22-23, 26 - Valaliky-Košťany; 9 - Balsa; 10 - Rozvady; 11 - Moftinu Mic; 12, 17 - Ižkovce; 14, 35 - Královský Chlmec; 25 - Mužievo; 27-29 - Bakta; 30, 37 - Košice; 32 - Vinogradovo II; 36 - Mukačevo.

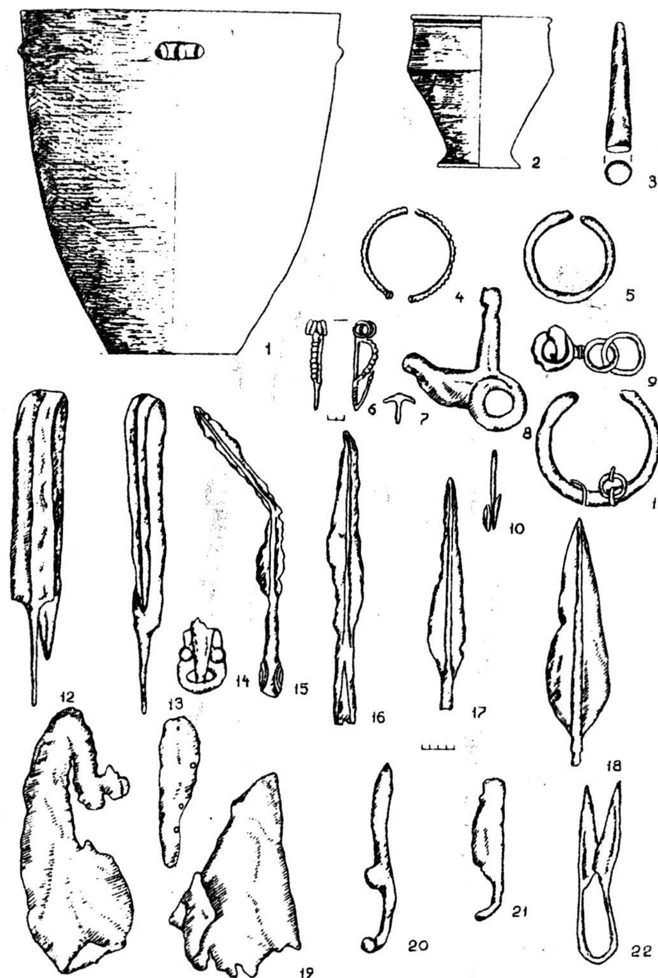

Fig.15.Felsö Méra. Complexul funerar (după J. Mihalik).

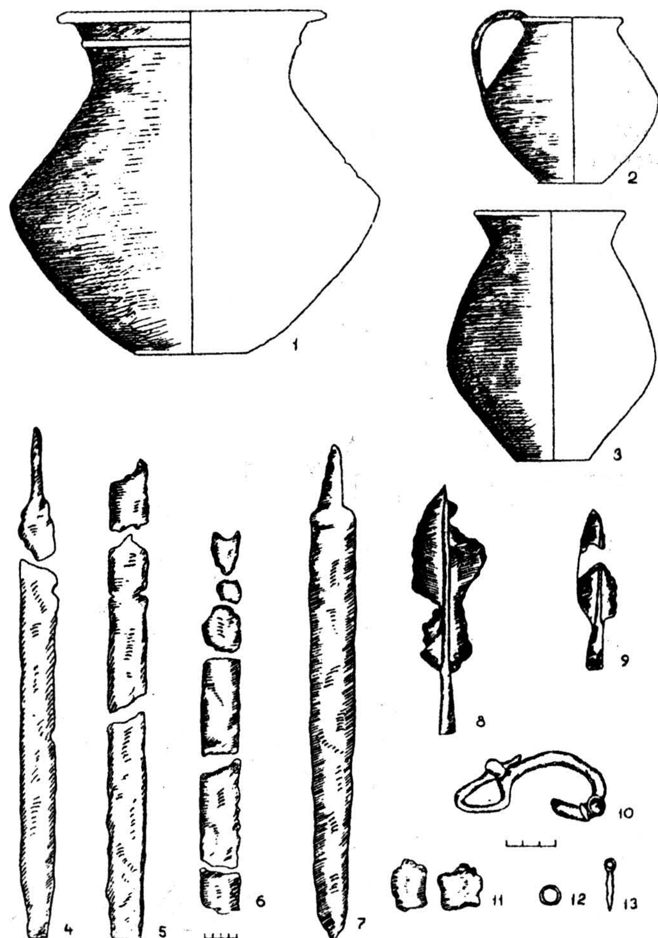

Fig.16.Rozvady. Complexul mormântului II (după I. Hunyady).

Fig.17.Bodroghálom. Complexul mormântului 2 (după K. Vég).

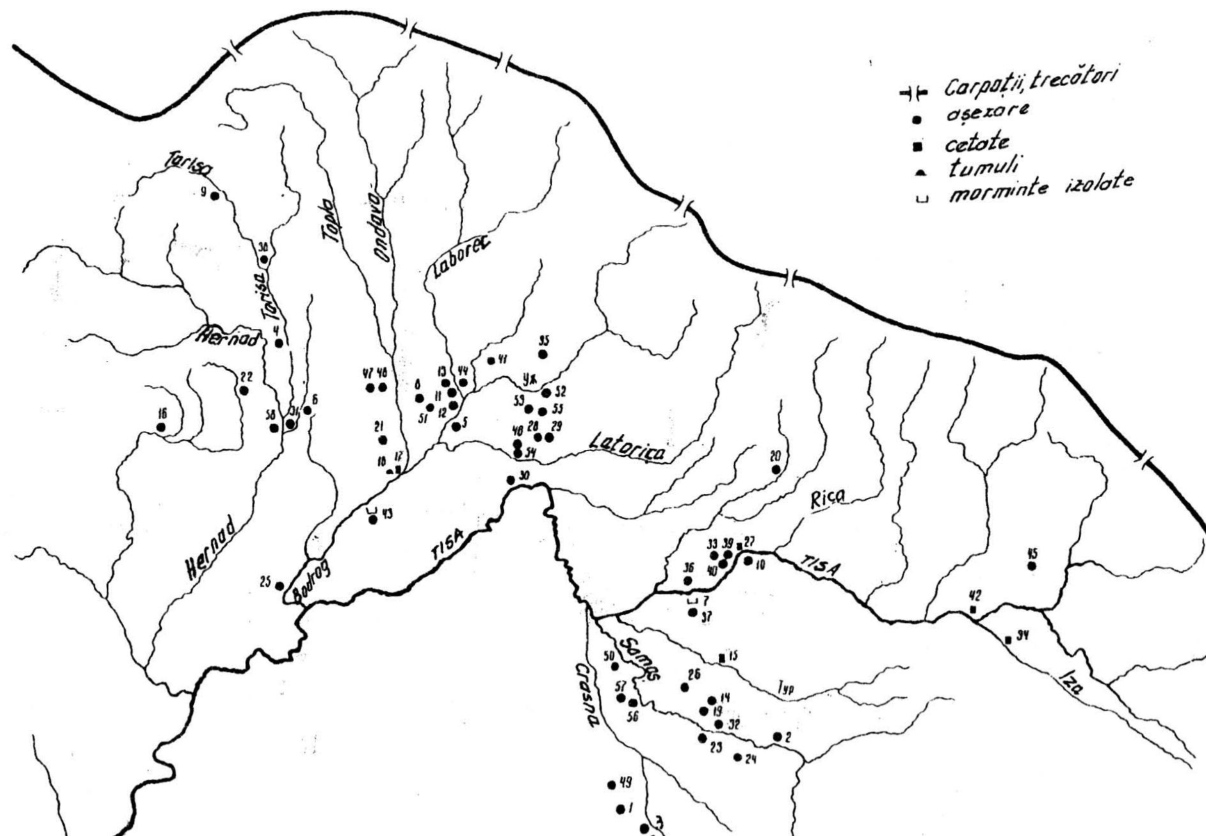

Fig.18. Harta de răspândire a complexelor culturii dacice din zona Tisei superioare. 1-Adi Endre; 2-Apa; 3-Asis; 4-Benjakovcy; 5-Beșa; 6-Blažice; 7-Bobovoe; 8-Bratovo; 9-Vel'ký Šariš; 10-Gorbok; 11-Gran; 12-Drąhňov; 13-Dubrovka; 14-Dumbrava; 15-Djakovo; 16-Žarnov; 17-Zemplin I; 18-Zemplin II; 19-Izvoare-Bahna; 20-Iršava-Beduliv; 21-Kašov; 22-Koprivnica; 23-Korod; 24-Curești; 25-Ladnovce; 26-Lazuri; 27-Malaja Kopanja; 28-Malé Ratkovce I; 29-Malé Ratkovce II; 30-Malé Trakany; 31-Nižná Myšl'a; 32-Oredeu; 33-Olešnik; 34-Oncești; 35-Orehovo; 36-Perekrestie; 37-Petrovo; 38-Prešov; 39-Podvinogradovo I; 40-Podvinogradovo II; 41-Seňa; 42-Solotvina; 43-Streda nad Bodrogom; 44-Stretavka; 45-Strednee Vodjanoe; 46-Strumkovka; 47-48-Trebišov I-II; 49-Tiream; 50-Tyukod; 51-Falkušovce; 52-Užgorod; 53-Kolmok; 54-Ceglovka; 55- Časlovcy; 56-57-Csenger I-II; 58-Šebastovce-Barca.

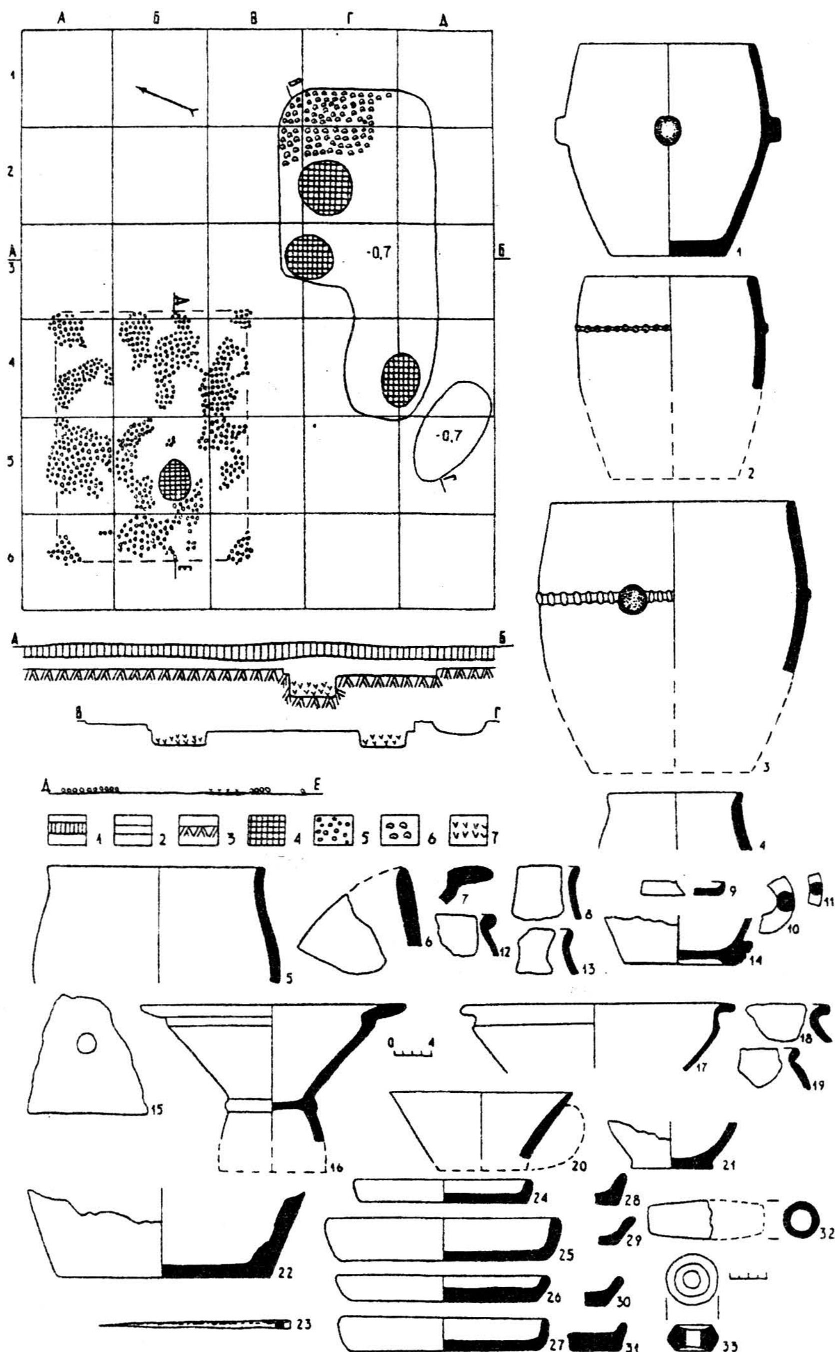

Fig.19. Petrovo. Planul și profilurile suprafeței V. 1-Humus; 2-Stratul de cultură; 3-solul viu; 4-vatră; 5-lipitură; 6-piatră; 7-cărbune. Inventarul locuinței N 8 (1-16) și N 9 (17-33).

Fig.20. Podvinogradovo. Planul şi profilurile suprafeţei I.

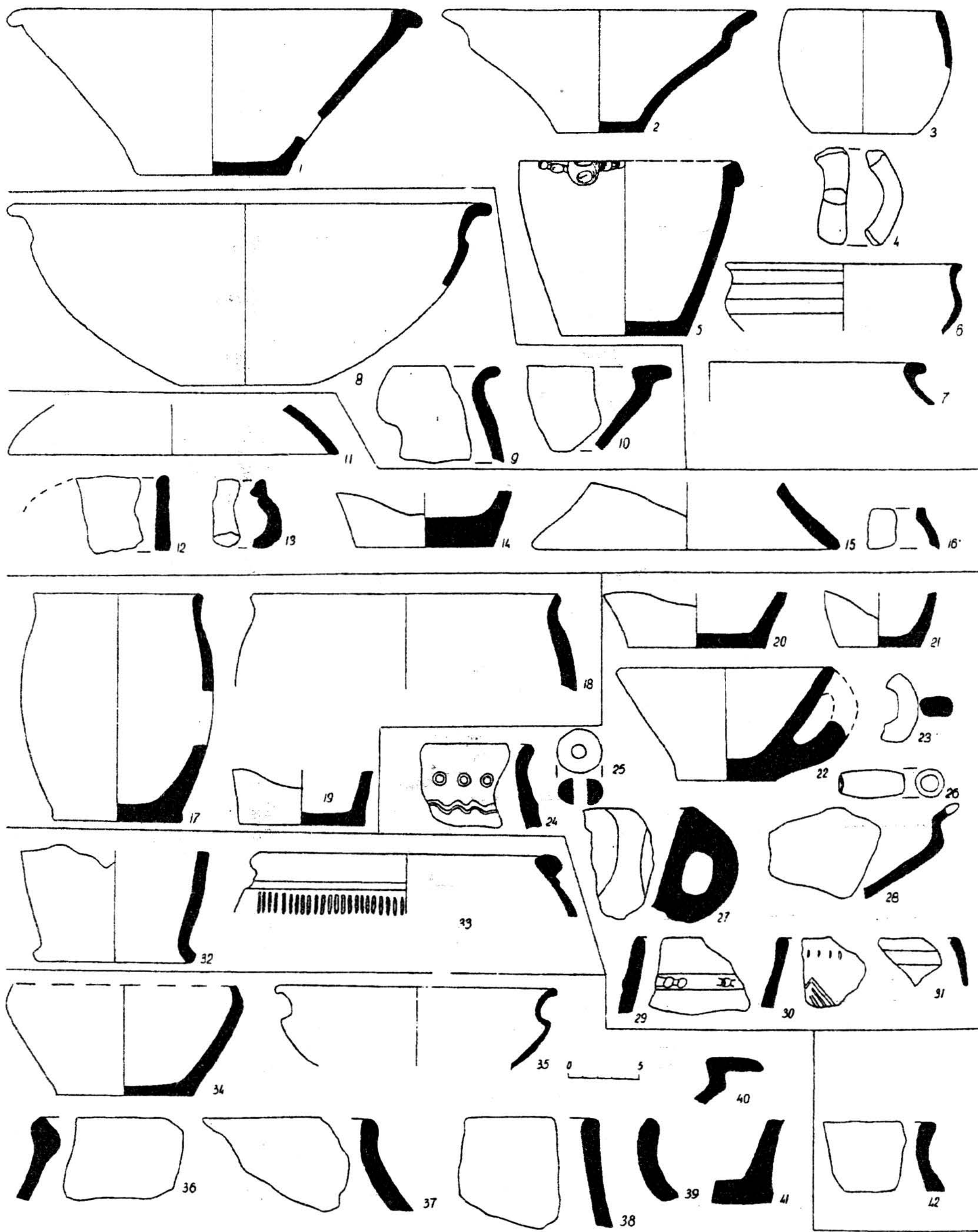

Fig.21. Podvinogradovo. Inventar al complexelor din așezare.

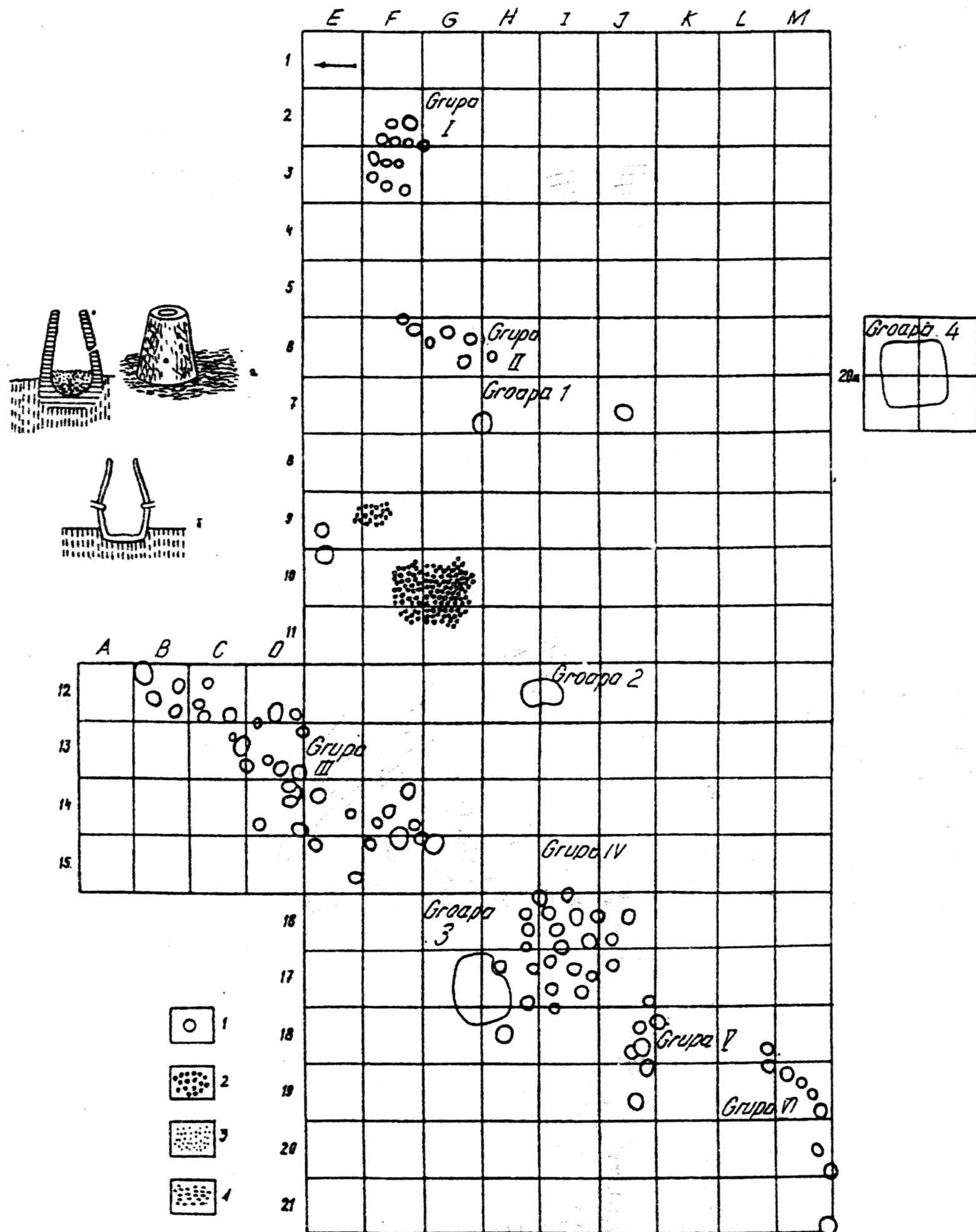

Fig.22. Djakovo. Planul amplasării cuptoarelor metalurgice. 1-cuptor; 2-fragmente din pereții cuptoarelor; 3-minereu; 4-cărbune. Reconstrucția cuptoarelor după I. Glodariu și E. Iaroslavschi.

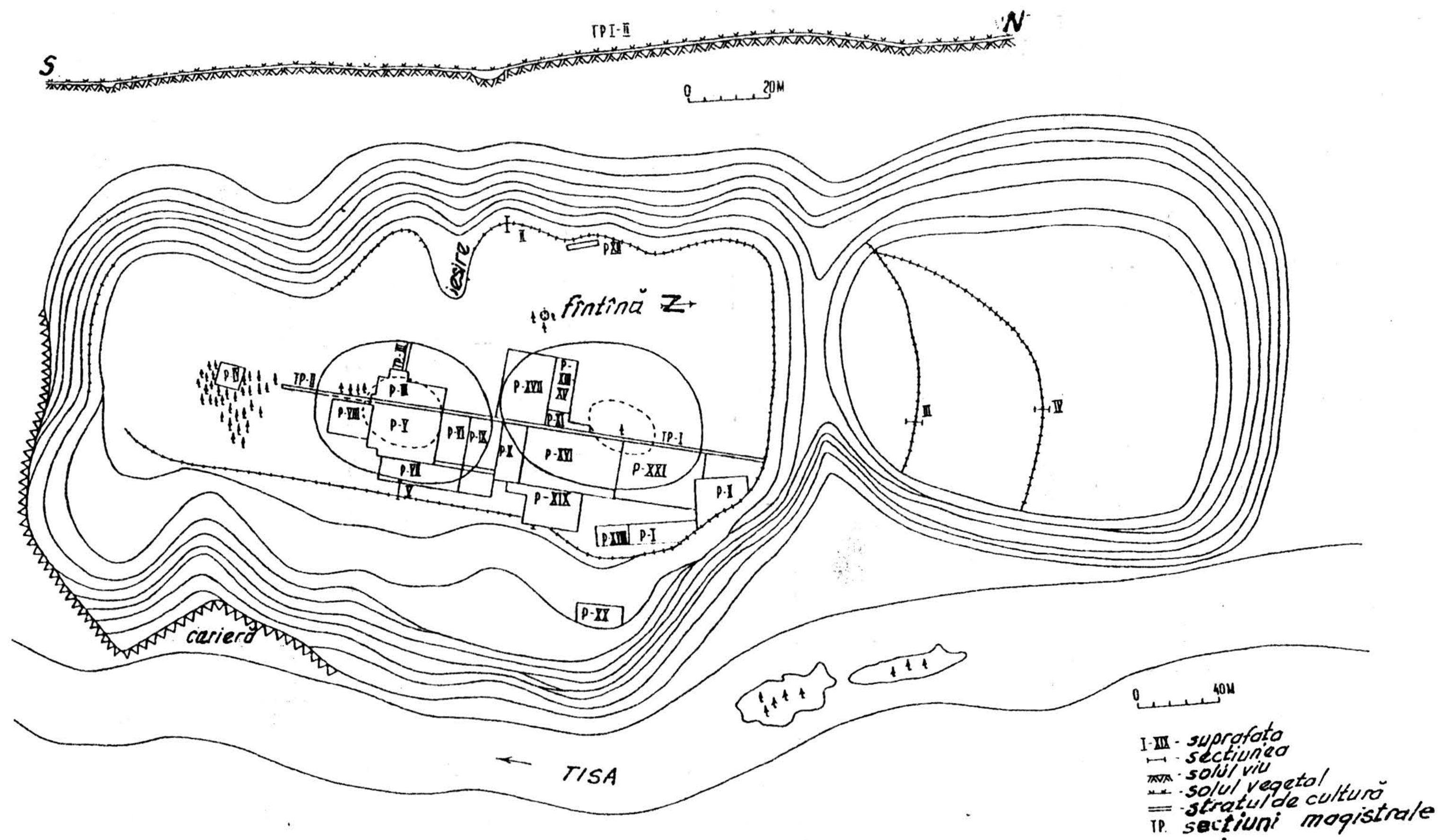

Fig.23. Malaja Kopanja. Planul grădiştii.

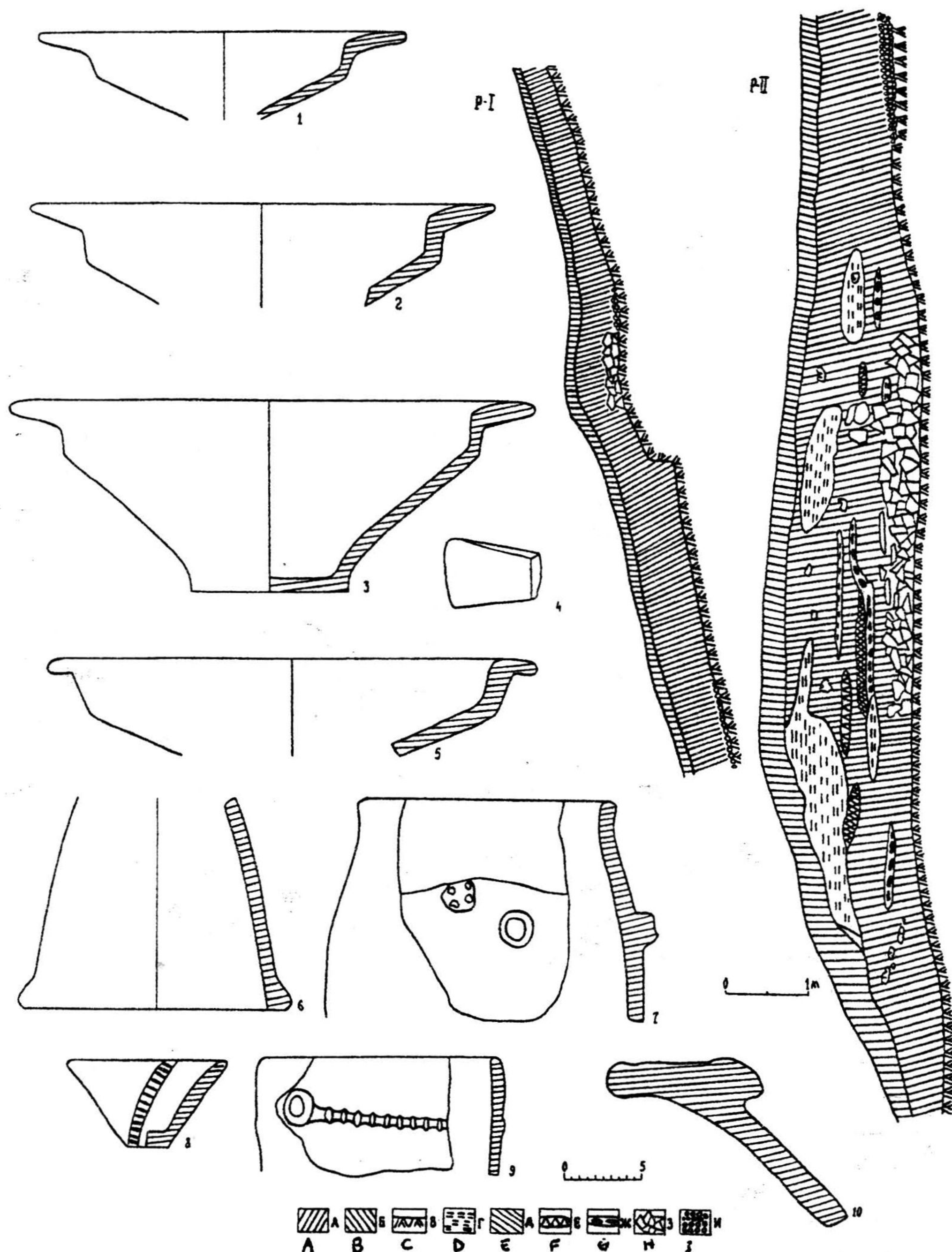

Fig.24. Malaja Kopanja. Profilul secţiunii prin valul 1. Inventarul secţiunilor. A-humus; B-stratul de cultură; C-solul viu; D-lut galben; E-strat de lipitură; F- strat de cărbune; G-pietre; H-pietriş.

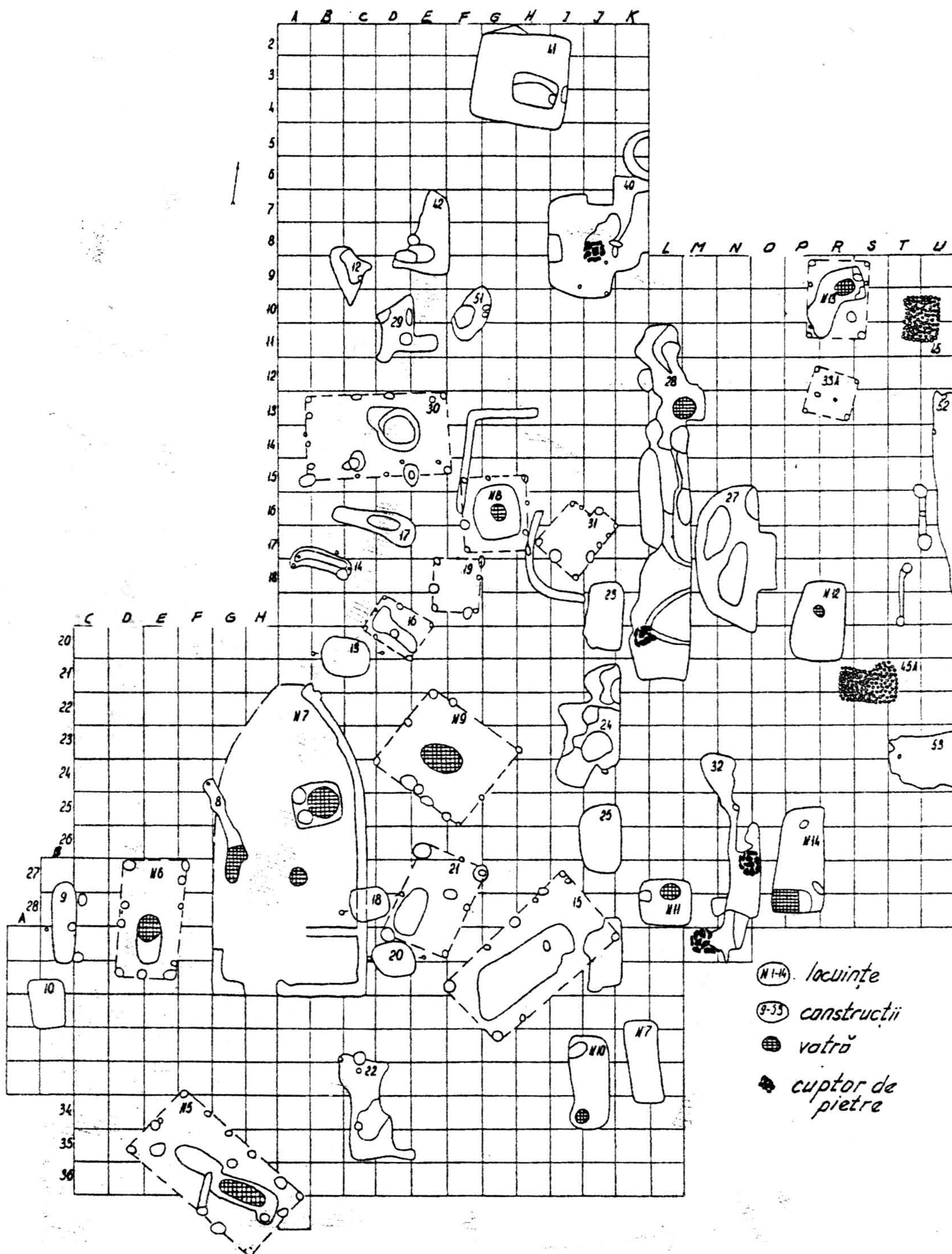

Fig.25. Malaja Kopanja.Distribuția complexelor în cuprinsul suprafețelor III, V-VII, IX (platoul sudic).

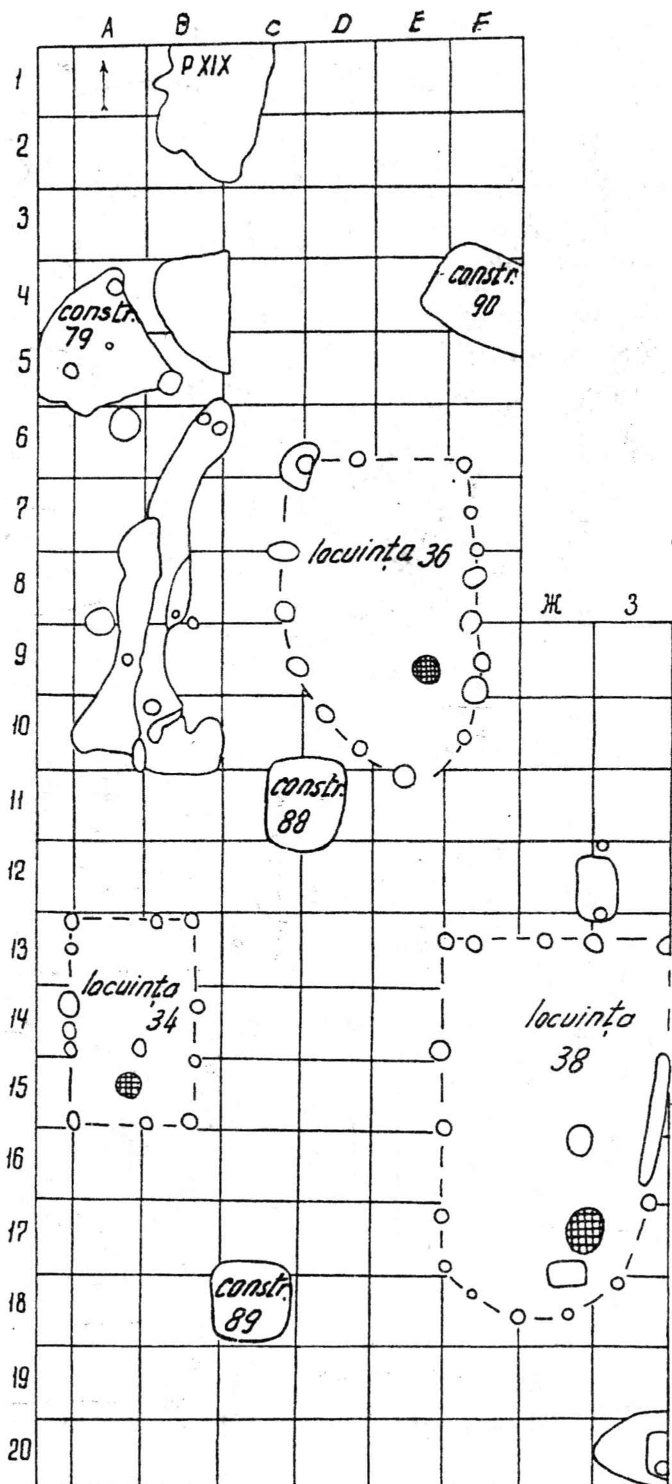

Fig.26. Malaja Kopanja. Planul suprafeței 19.

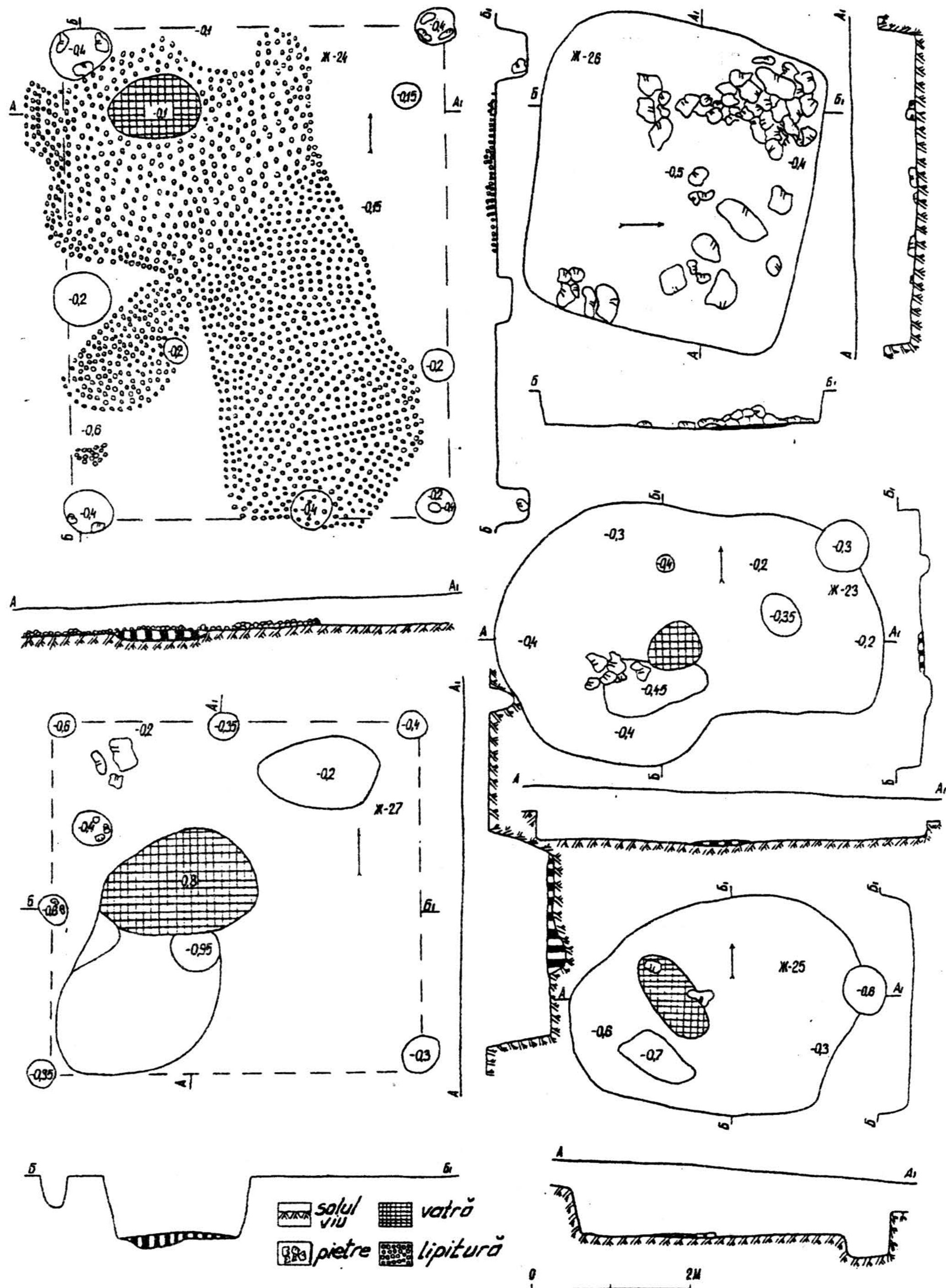

Fig.27. Malaja Kopanja. Planuri şi profiluri ale bordeielor şi locuinţelor de suprafaţă.

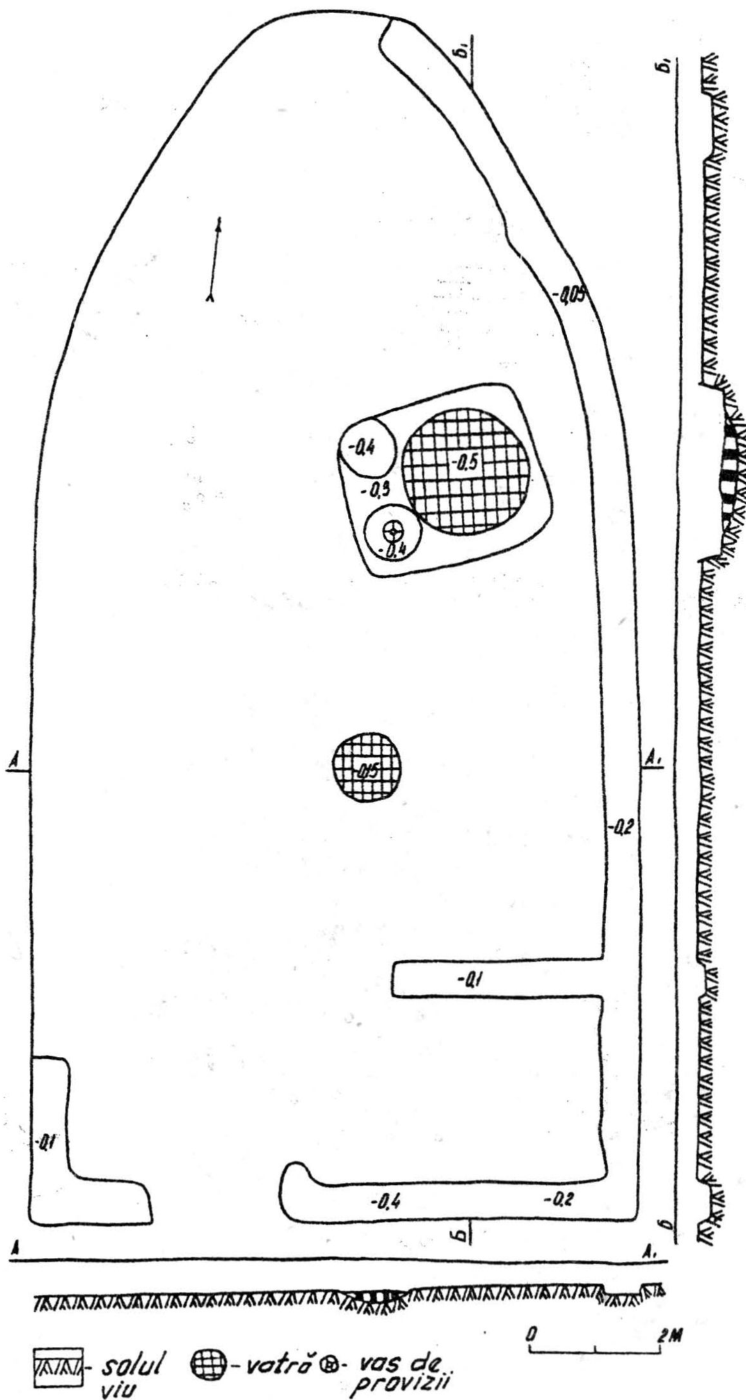

Fig.28. Malaja Kopanja. Planul și profilul locuinței N 7.

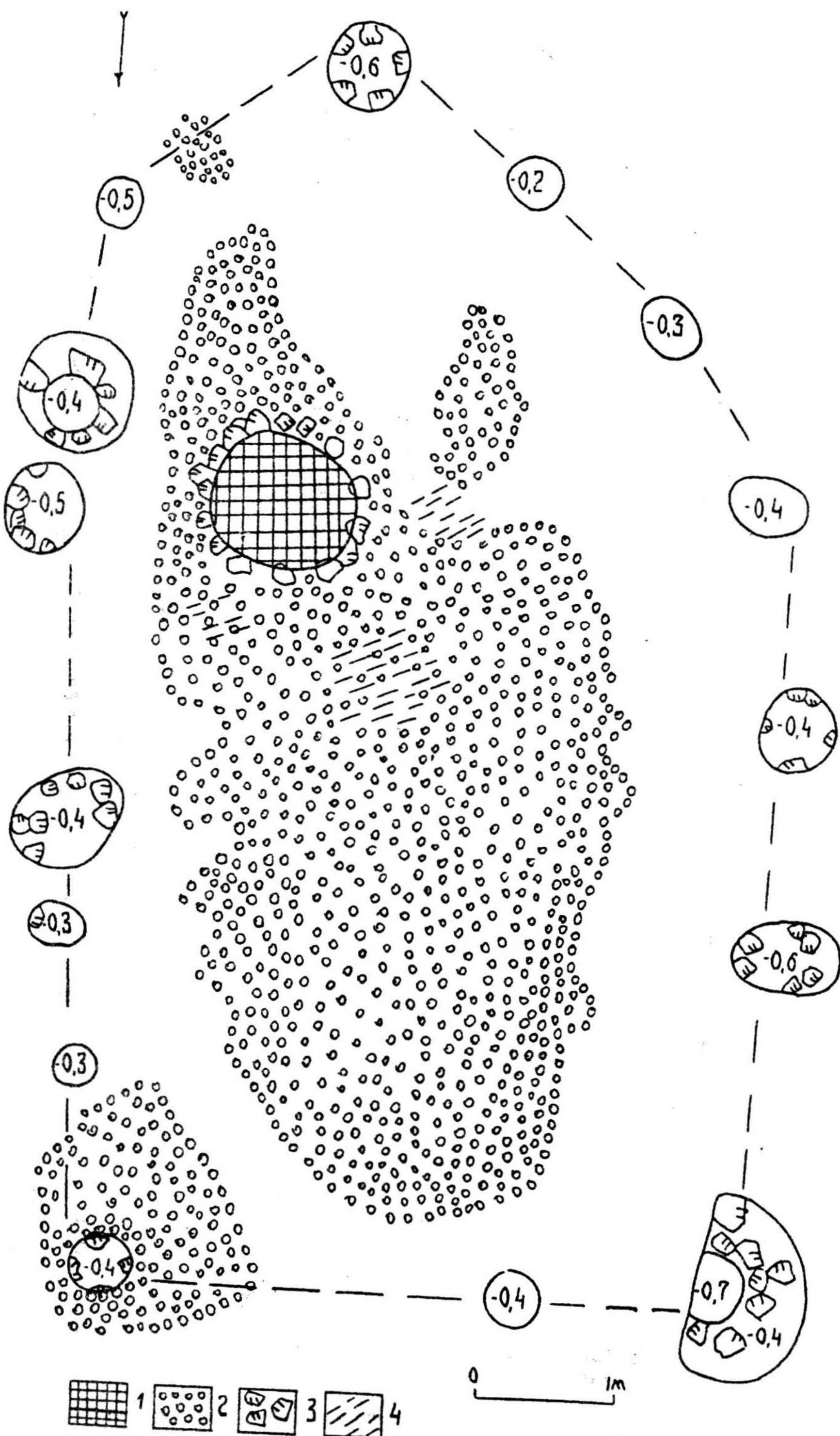

Fig.29. Malaja Kopanja. Locuinţa N 36. 1-vatra; 2-lipitură; 3-pietre; 4-porţiune de podea arsă.

Fig.30. Malaja Kopanja. Ceramica din locuința N 36.

Fig.31. Malaja Kopanja. Ceramica din locuința N 36.

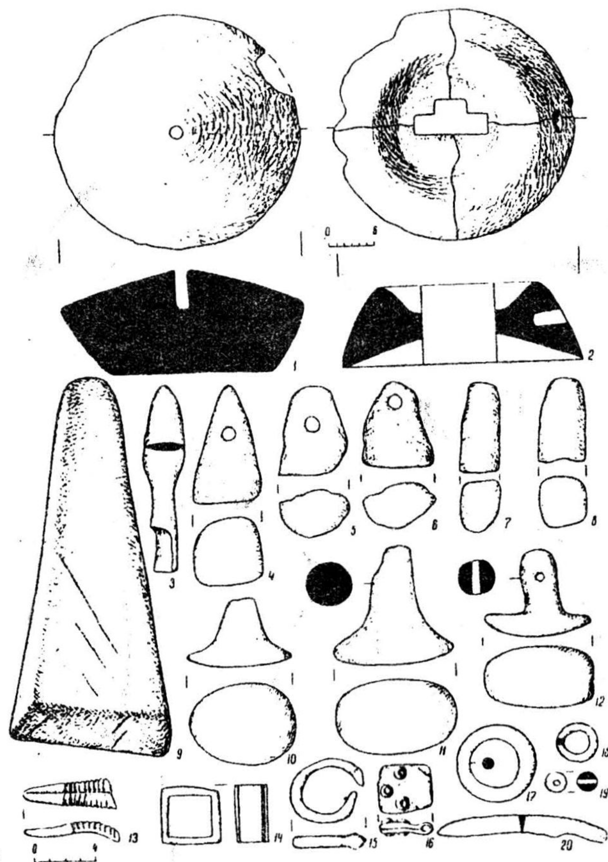

Fig.32. Malaja Kopanja. Diferite obiecte din locuinţa N 36. 1-2 - râşniţe; 3 - vârf de suliţă; 4-8 - greutăţi conice; 9 - piatră de ascuţit; 10-12 - calapoade-"călcătoare"; 13 - cornul unei figurine ce reprezenta un ţap; 14-18 - obiecte din bronz; 19 - mărgele; 20 - cuţit.

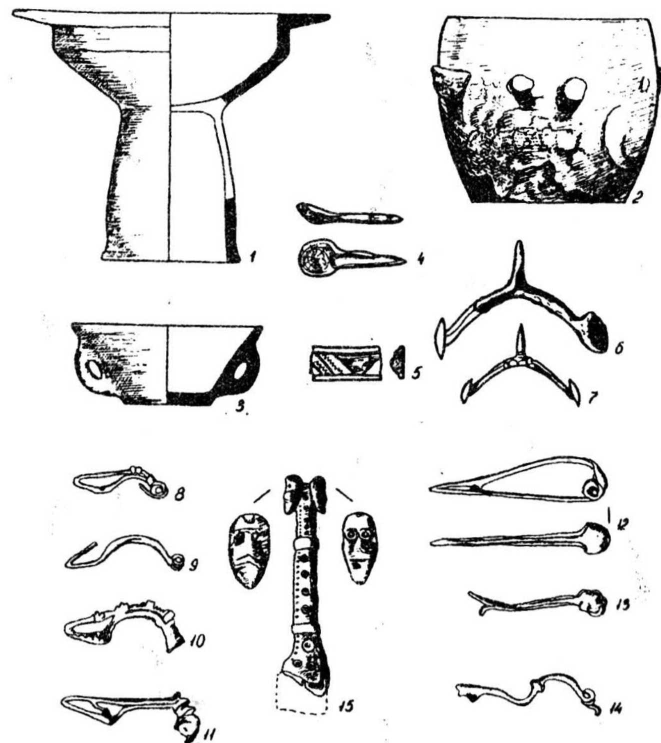

Fig.33. Zemplin. Obiecte descoperite în aşezarea fortificată (după B. Benadik).

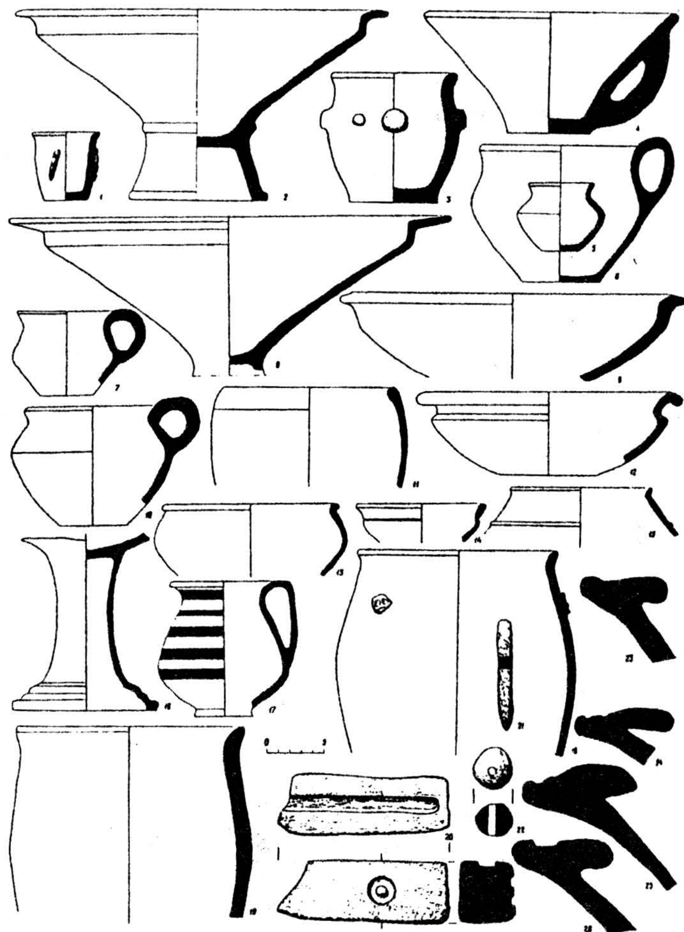
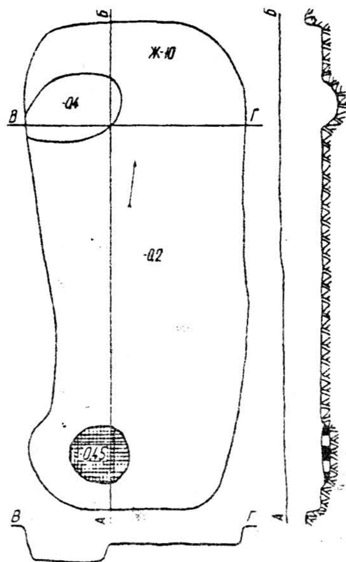
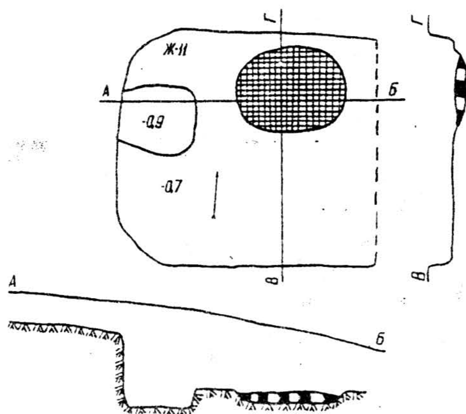
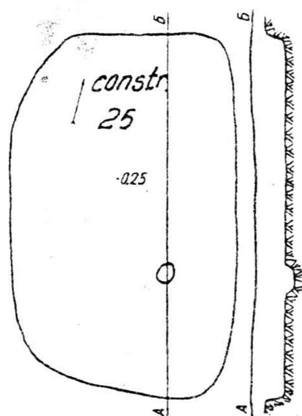

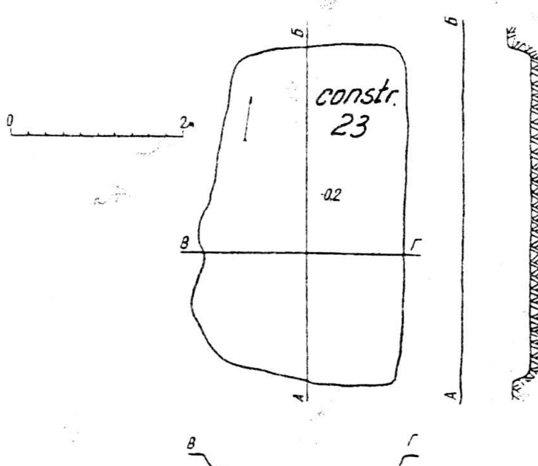
Fig.34. Malaja Kopanja. Inventarul locuinței N 24.

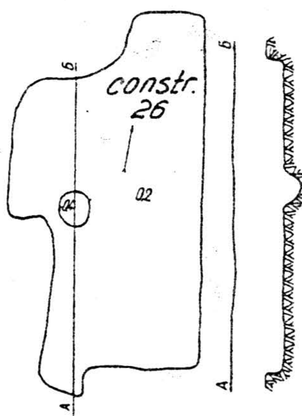
Fig.35. Malaja Kopanja. Inventarul locuinței N 24.

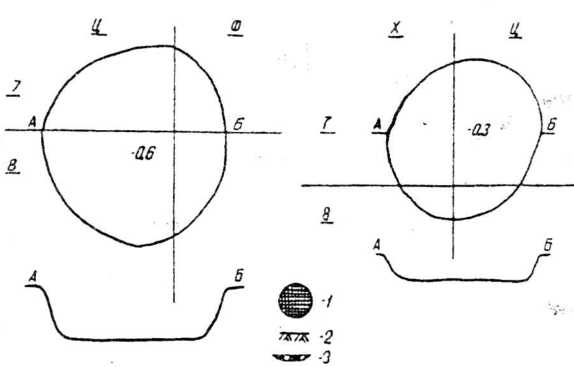

Fig.36. Malaja Kopanja. Locuințele adâncite și construcții. 1-vatră; 2-solul viu; 3-baza vetrei.

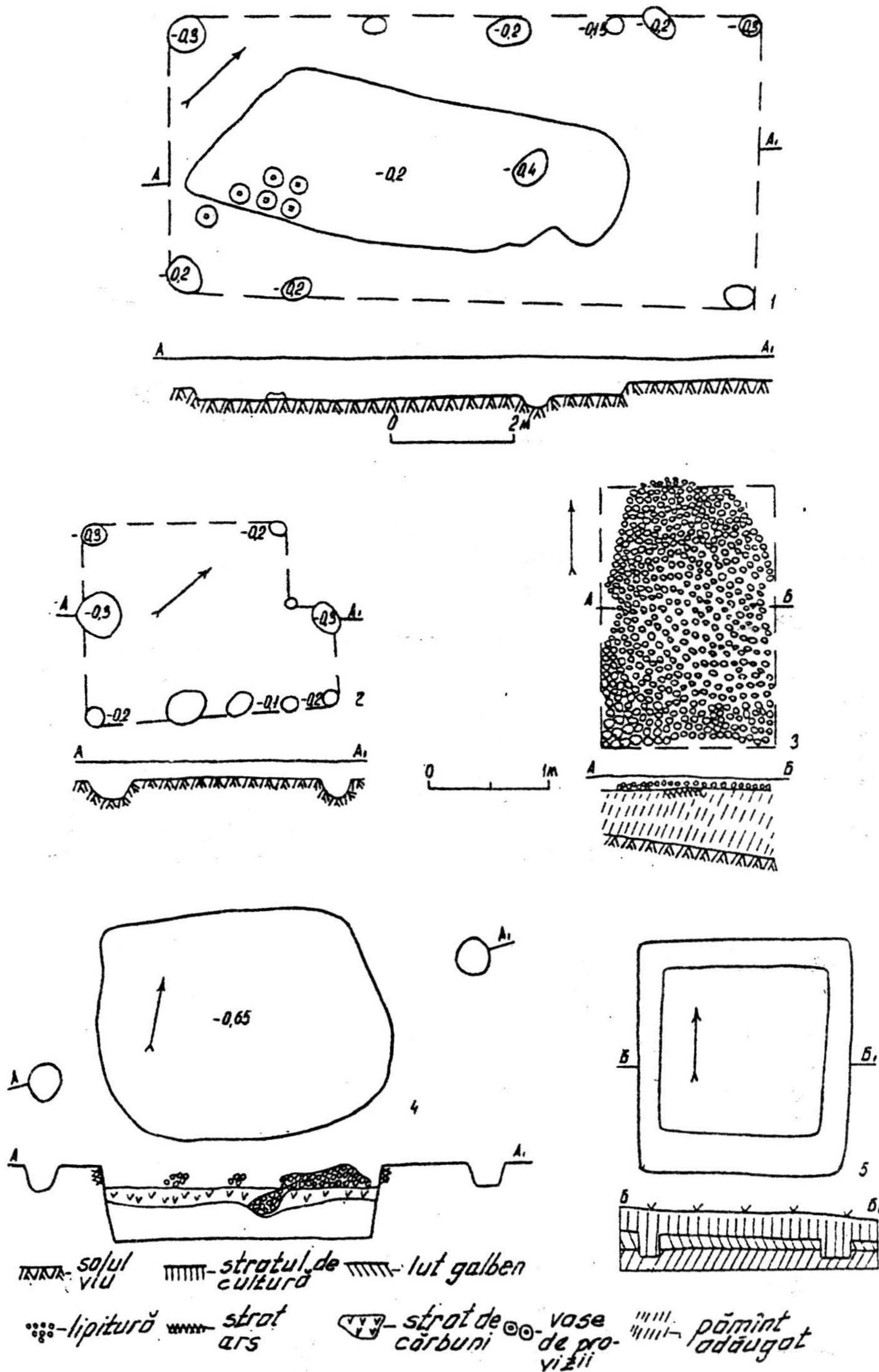

Fig.37. Malaja Kopanja. Planuri şi profiluri ale construcţiilor de suprafaţă şi ale construcţiilor adâncite.

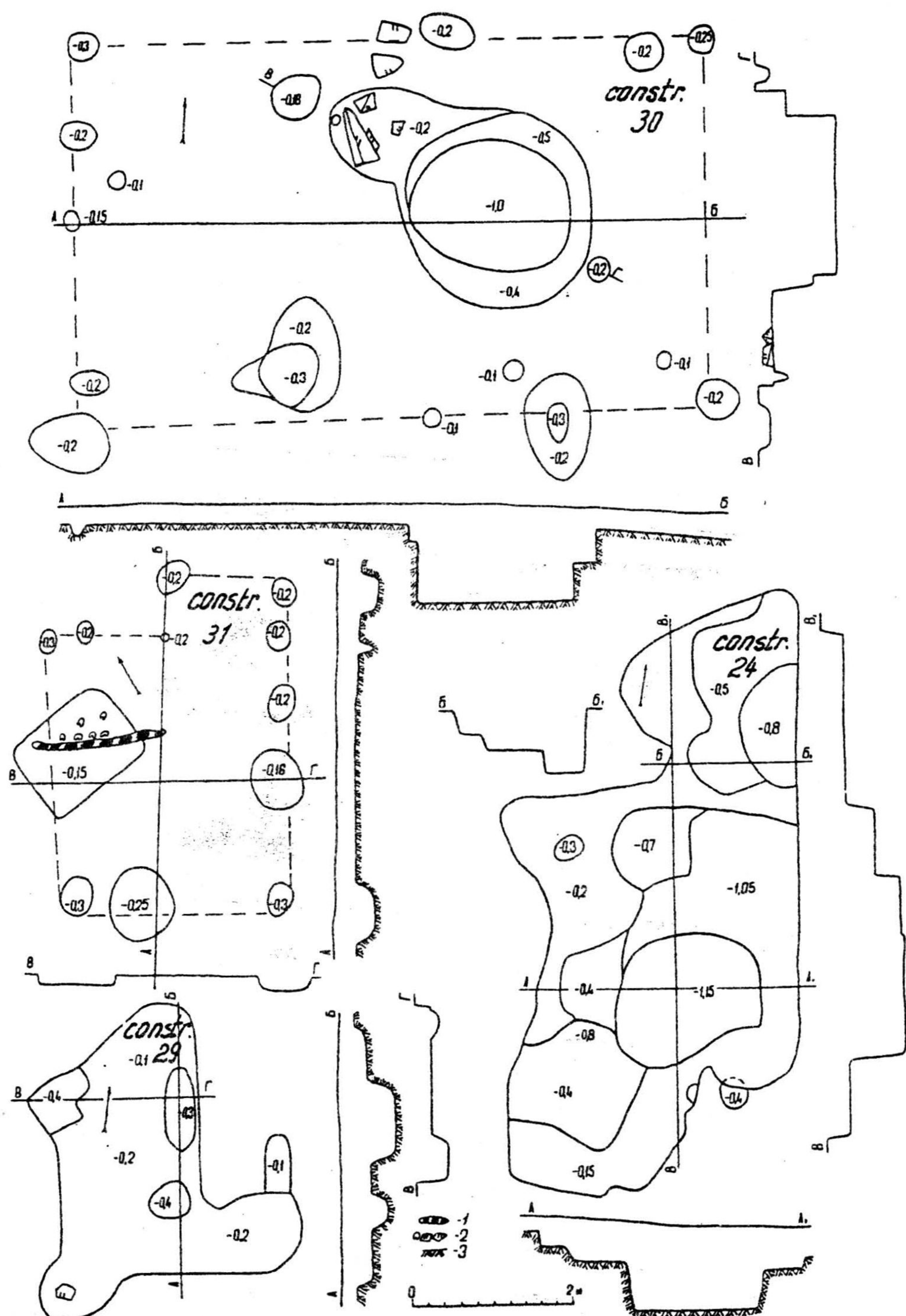

Fig.38. Malaja Kopanja. Planuri și profiluri ale construcțiilor de suprafață și ale construcțiilor adâncite. 1-butuc; 2-pietre; 3-solul viu.

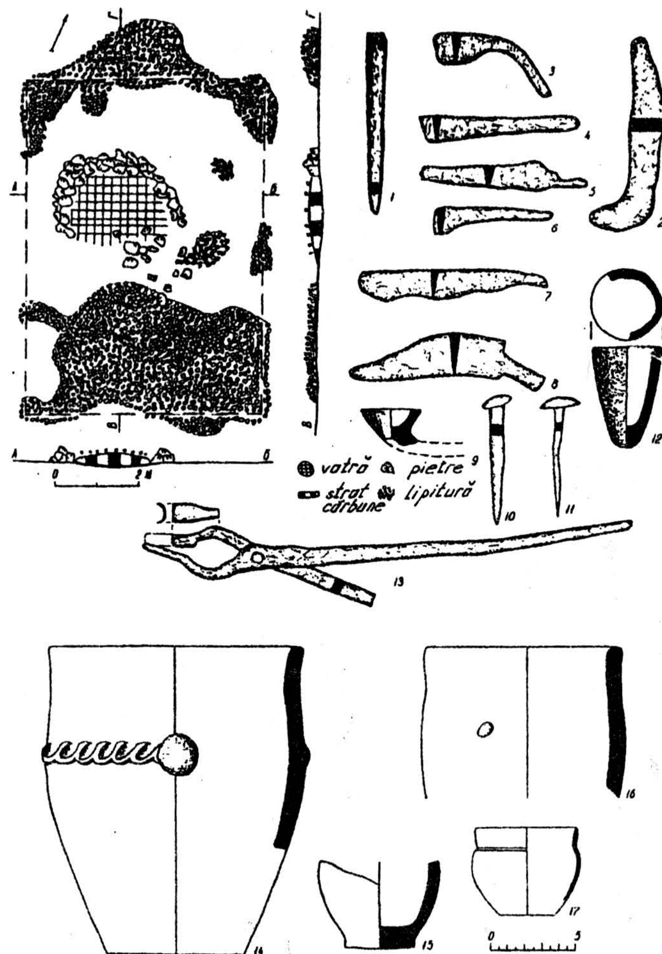

Fig.39. Malaja Kopanja. Fierăria. Planul, profilul şi inventarul atelieului.

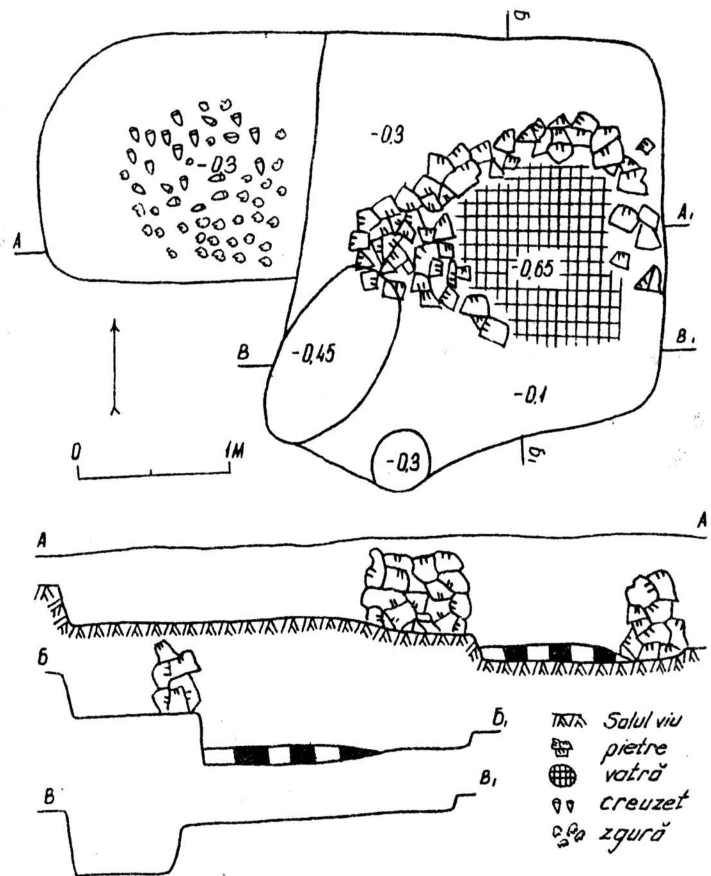

Fig.40. Malaja Kopanja.Planul şi profilurile atelierului în care se confecţionau obiecte de sticlă şi podoabe.

Fig.41. Malaja Kopanja. Inventarul atelierului de sticlărie şi podoabe.

Fig.42. Malaja Kopanja. Inventarul atelierului de orfevrar (construcţia 73).

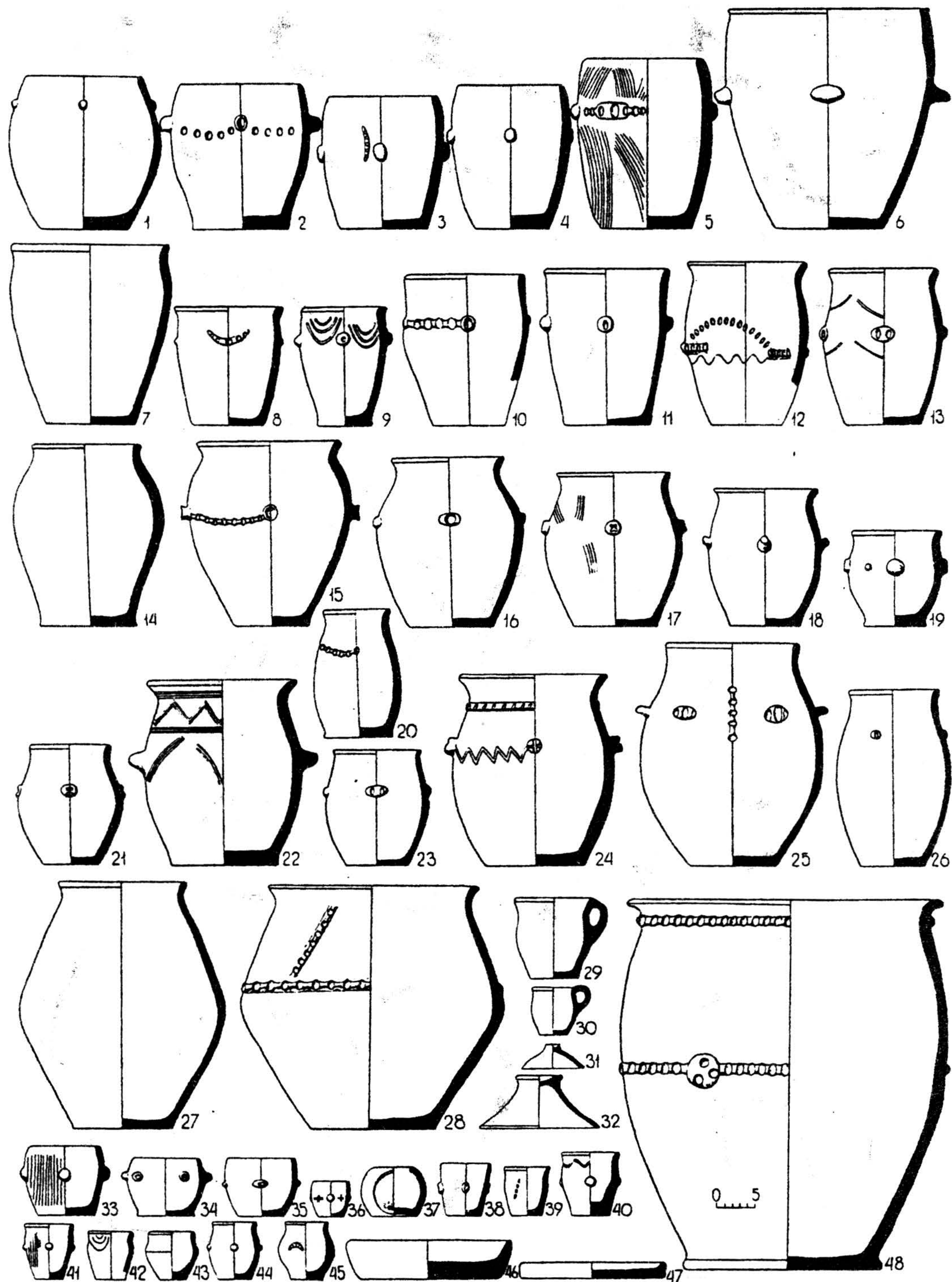

Fig.43. Ceramică dacică lucrată cu mâna. Subgrupa A.

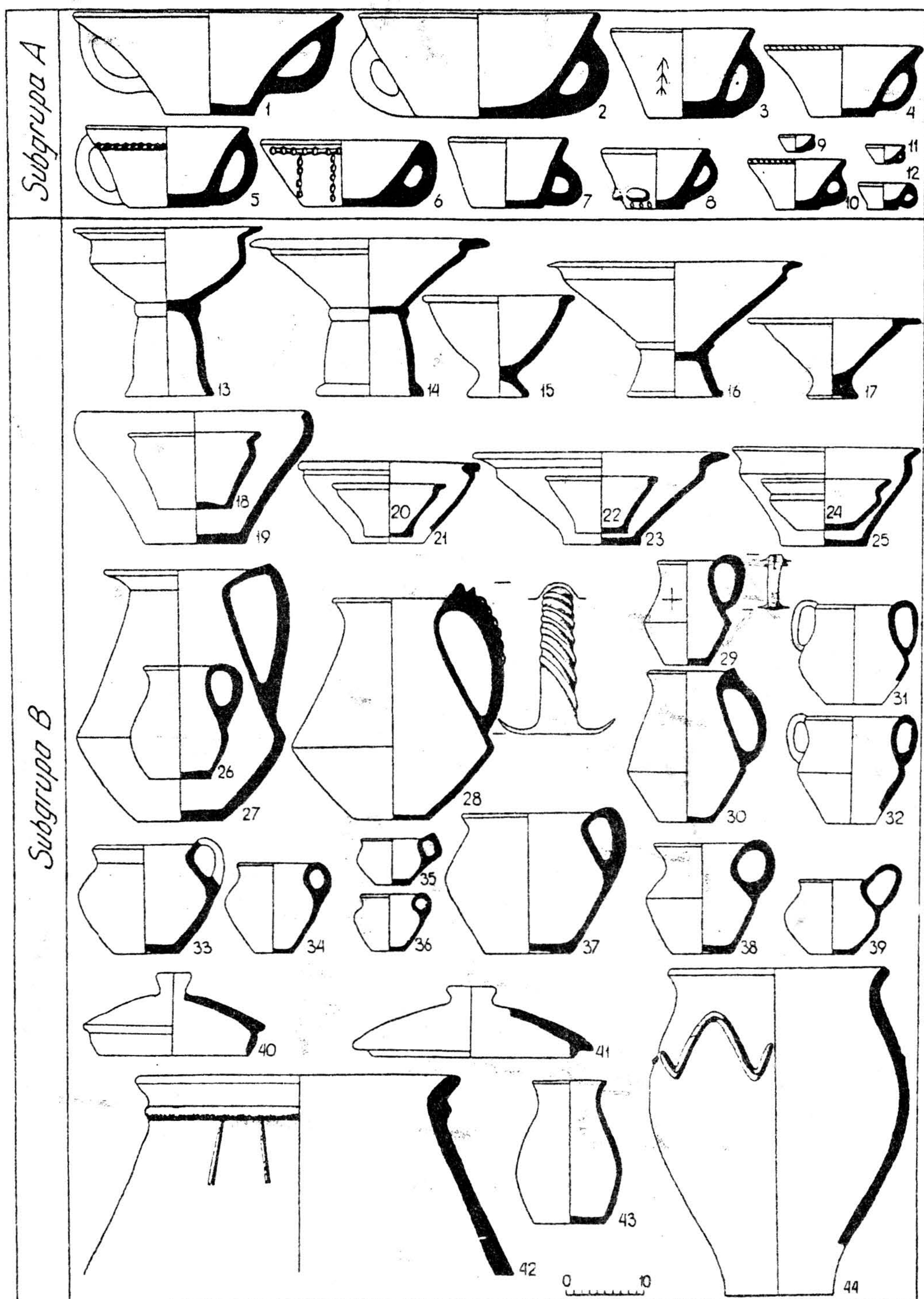

Fig.44. Ceramică dacică lucrată cu mâna. Subgrupele A și B.

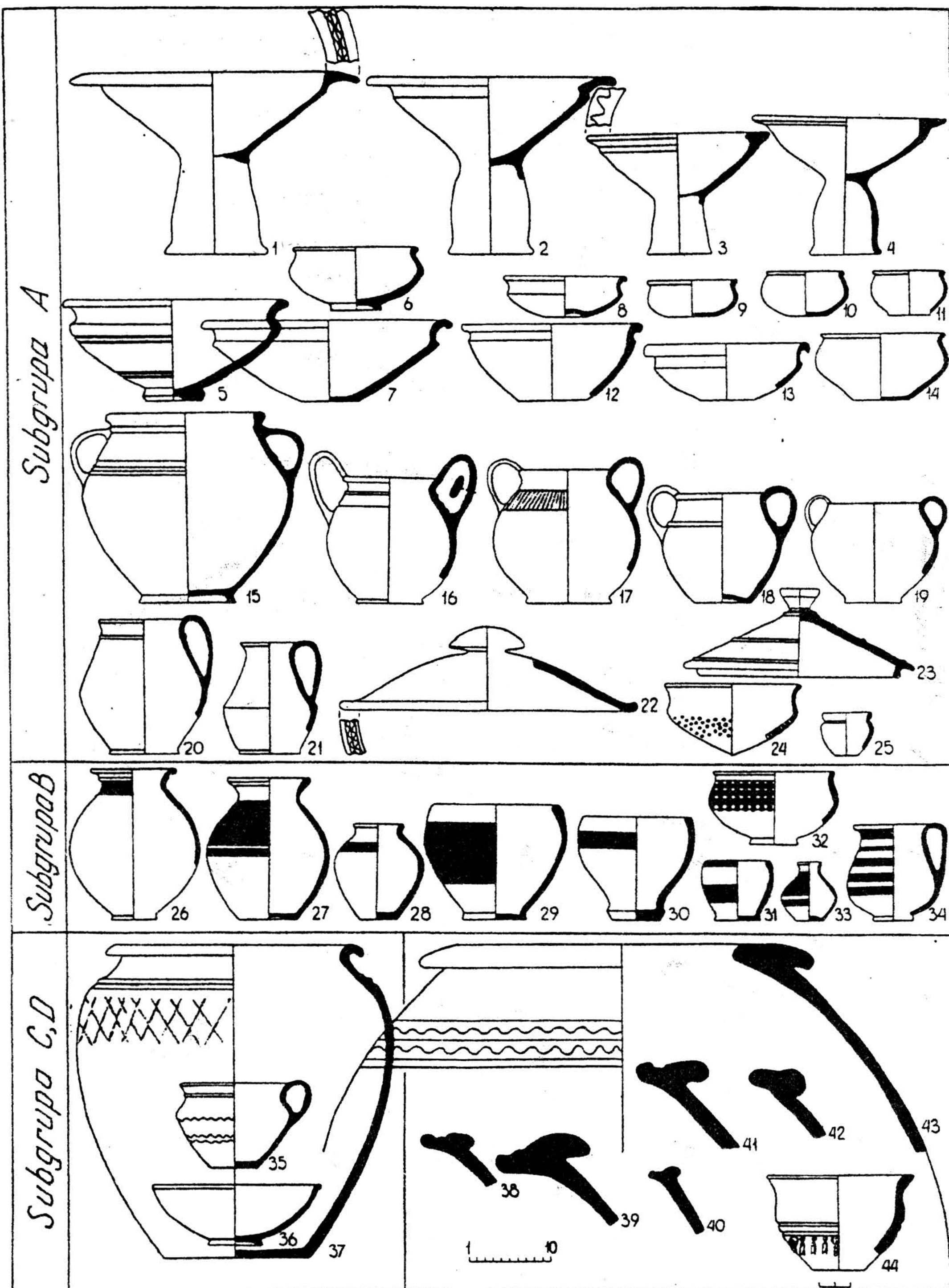

Fig.45. Principalele tipuri de ceramică dacică lucrate la roată.

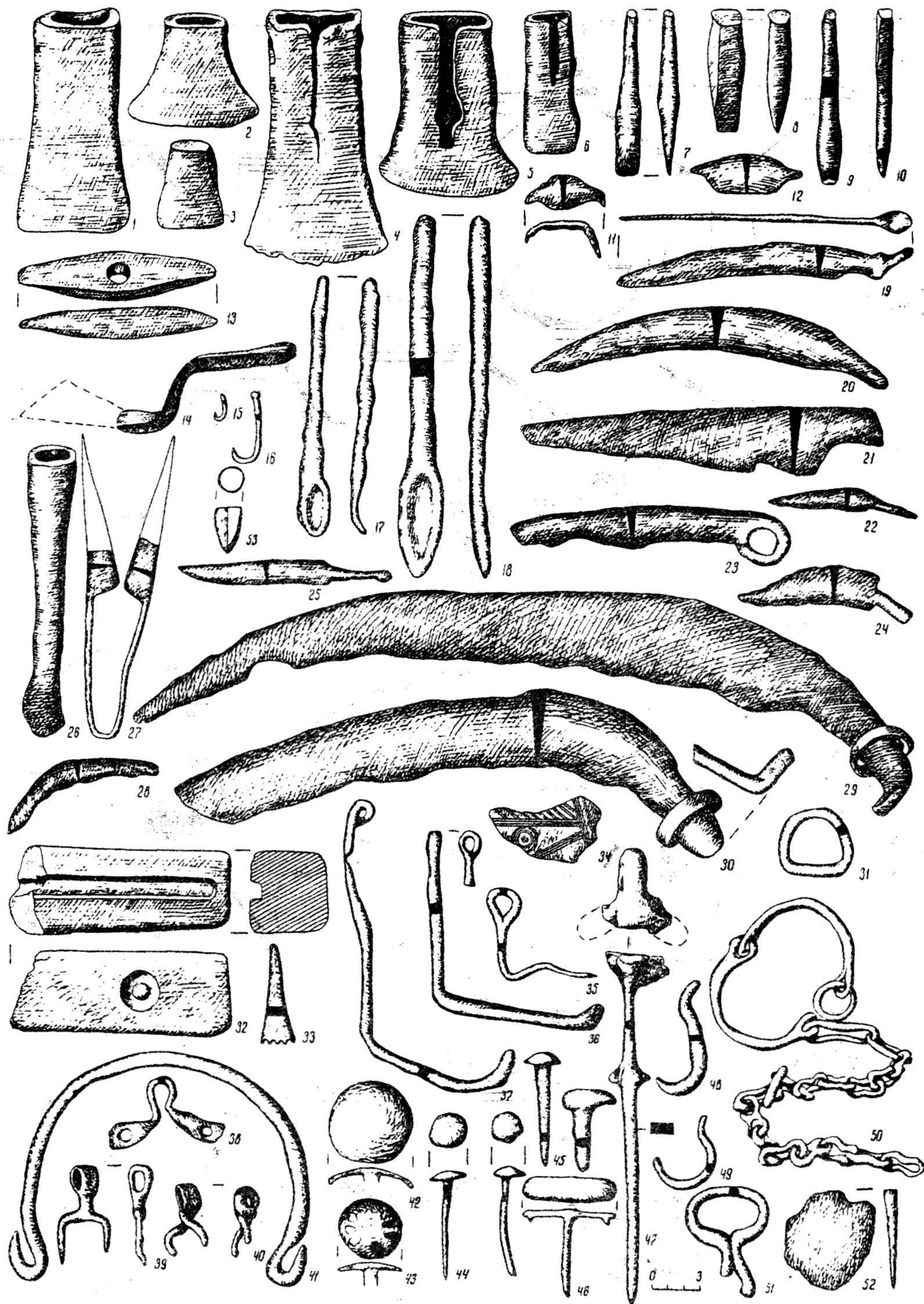

Fig.46. Unelte şi obiecte de uz casnic dacice.

Fig.47. Râşniţe dacice.

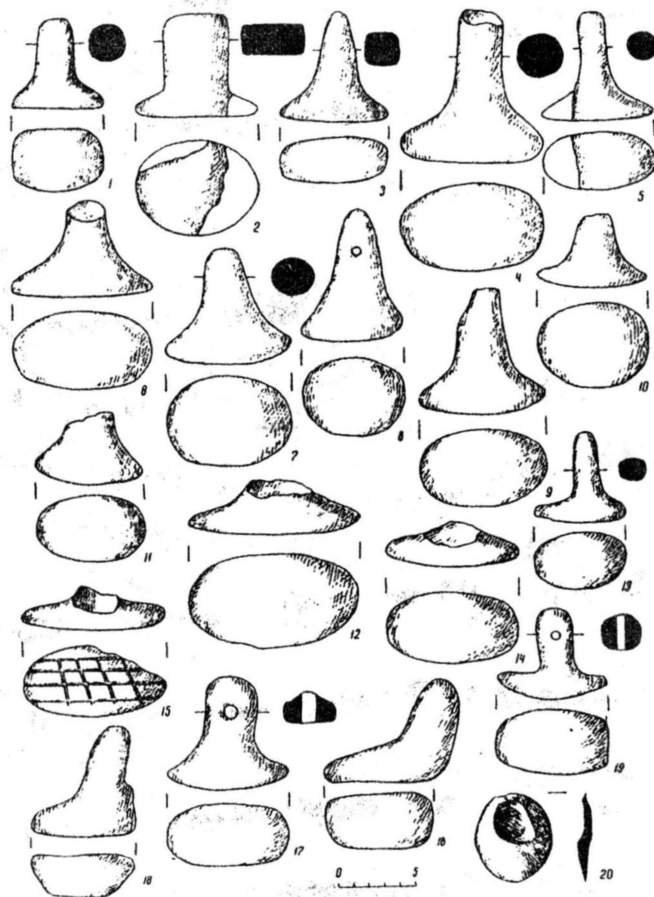

Fig.48. Călcătoare (calapoade) dacice.

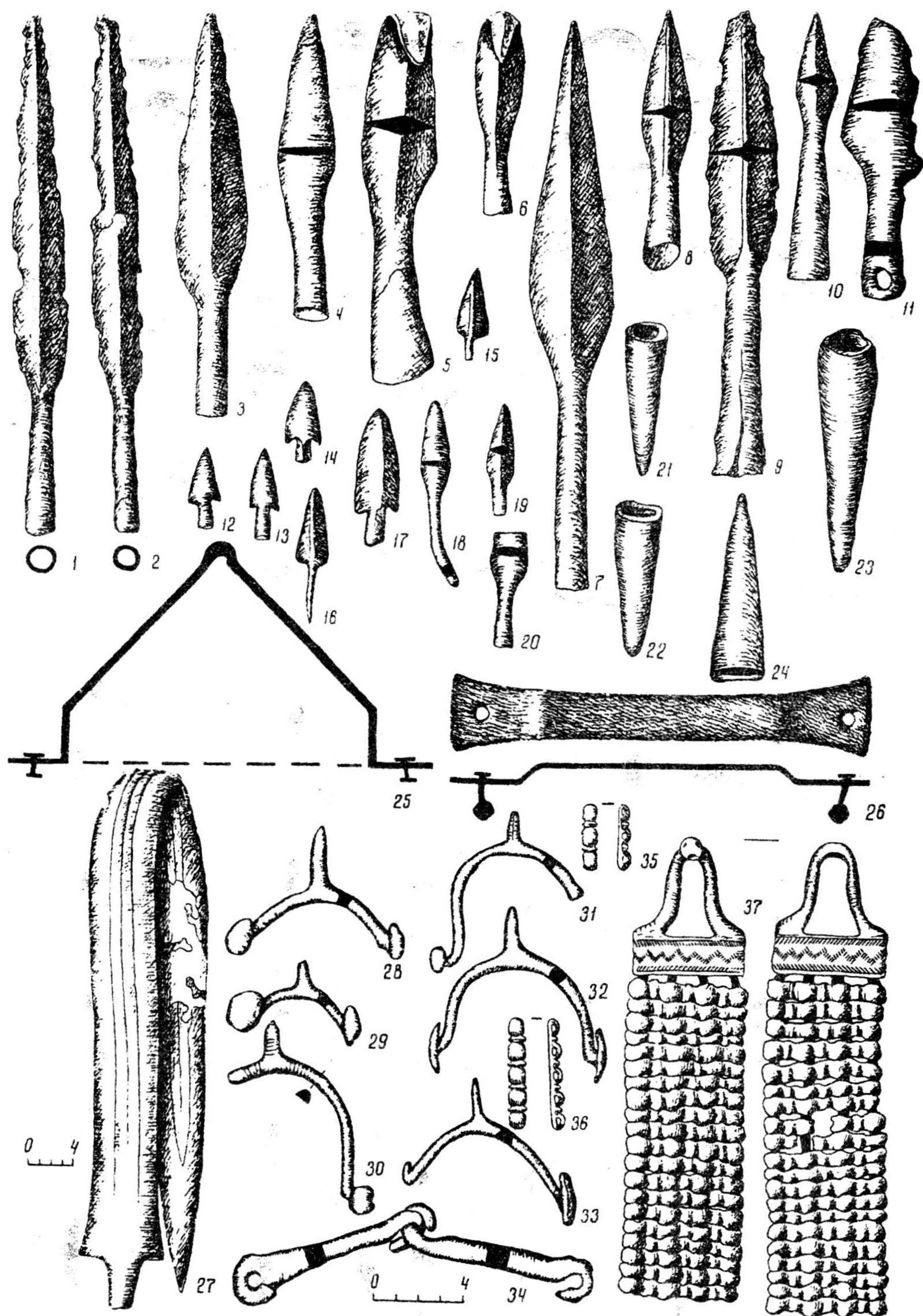

Fig.49. Obiecte și piese de echipament militar dacice.

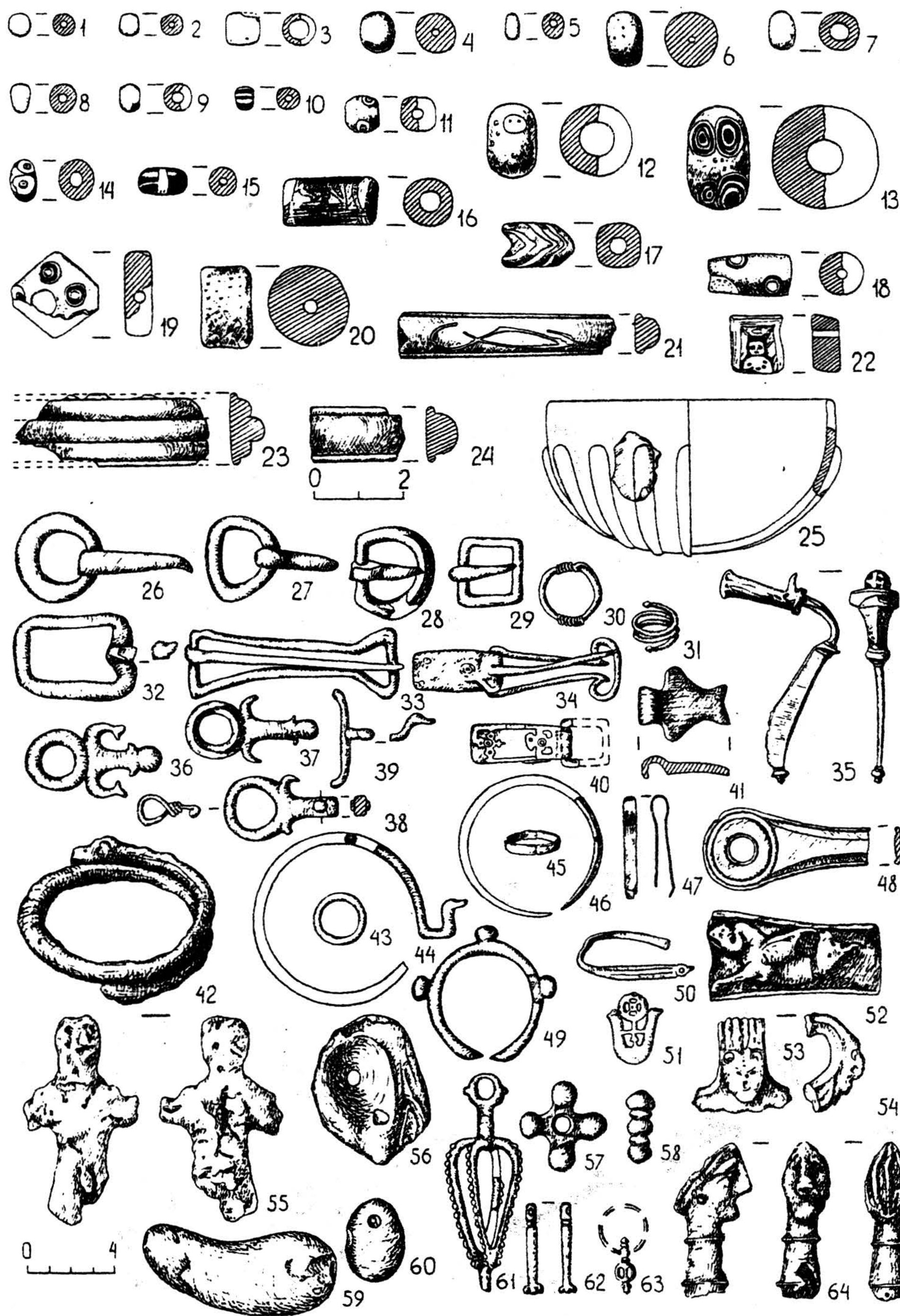

Fig.50. Podoabe, piese de vestimentaţie, obiecte de cult şi plastică. 1-25, 31-32, 35, 38-39, 41-44, 46-50, 54-64 - Malaja Kopanja. 26-30, 33-34, 36-37, 40, 45, 51-53 - necropola de la Zemplin (după V. Budinský-Krička şi Lamiová-Schmiedlová).

Fig.51. Malaja Kopanja. 1-5 - inventar din locuința N 38; 6-8 - obiecte din stratul de cultură.

Fig.52. Schema cronologică și tipologică a perioadei dacice în ținuturile Tisei superioare.

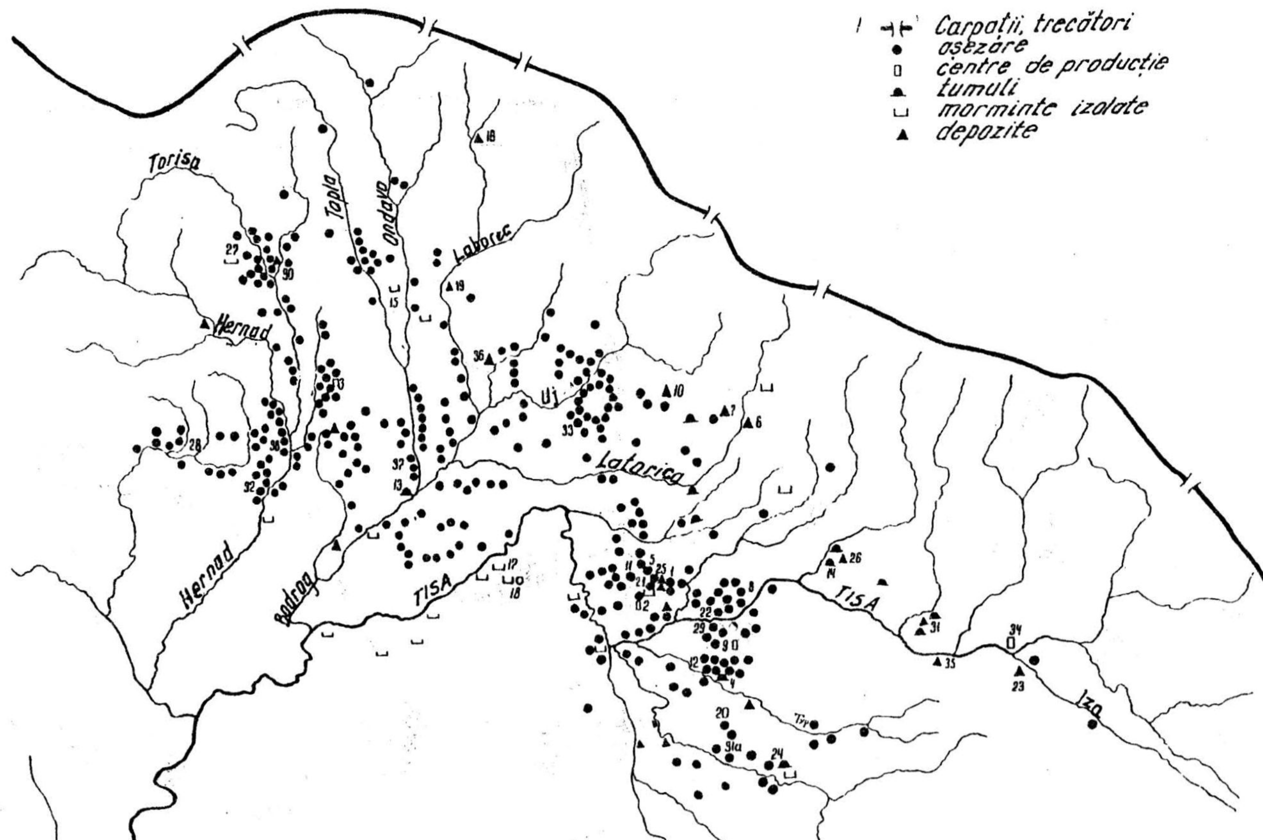

Fig.53. Harta de răspândire a complexelor arheologice din perioada romană. Principalele complexe: 1-Beregovo I-V; 2-Beregsurány; 3-Blažice-Bogdanovce; 4-Bratovo; 5-Bucea; 6-Brestovo; 7-Verhnjaja Vyznica; 8-Vinogradovo III; 9-Vovčanskoe; 10-Gajdoš; 11-Dedovo; 12-Zabolotie; 13-Zemplin; 14-Iza; 15-Kvakovce; 16 -Kalinov; 17-Kekce; 18-Kisvárda; 19-Krivoštany; 20-Lazuri; 21-Lužanka; 22-Matievo; 23-Maramureş-Sighet; 24- Medieşu Aurit; 25-Močala; 26-Nankova; 27-Ostrovany; 28-Peder; 29-Petrovo; 30-Prešov; 31-Russkoe Pole; 32-Seňa; 33-Soloncy; 34 Solotvina; 35-Teceu (Tiacevo); 36-Čečehov; 37-Cejkov; 38-Šebastovce.

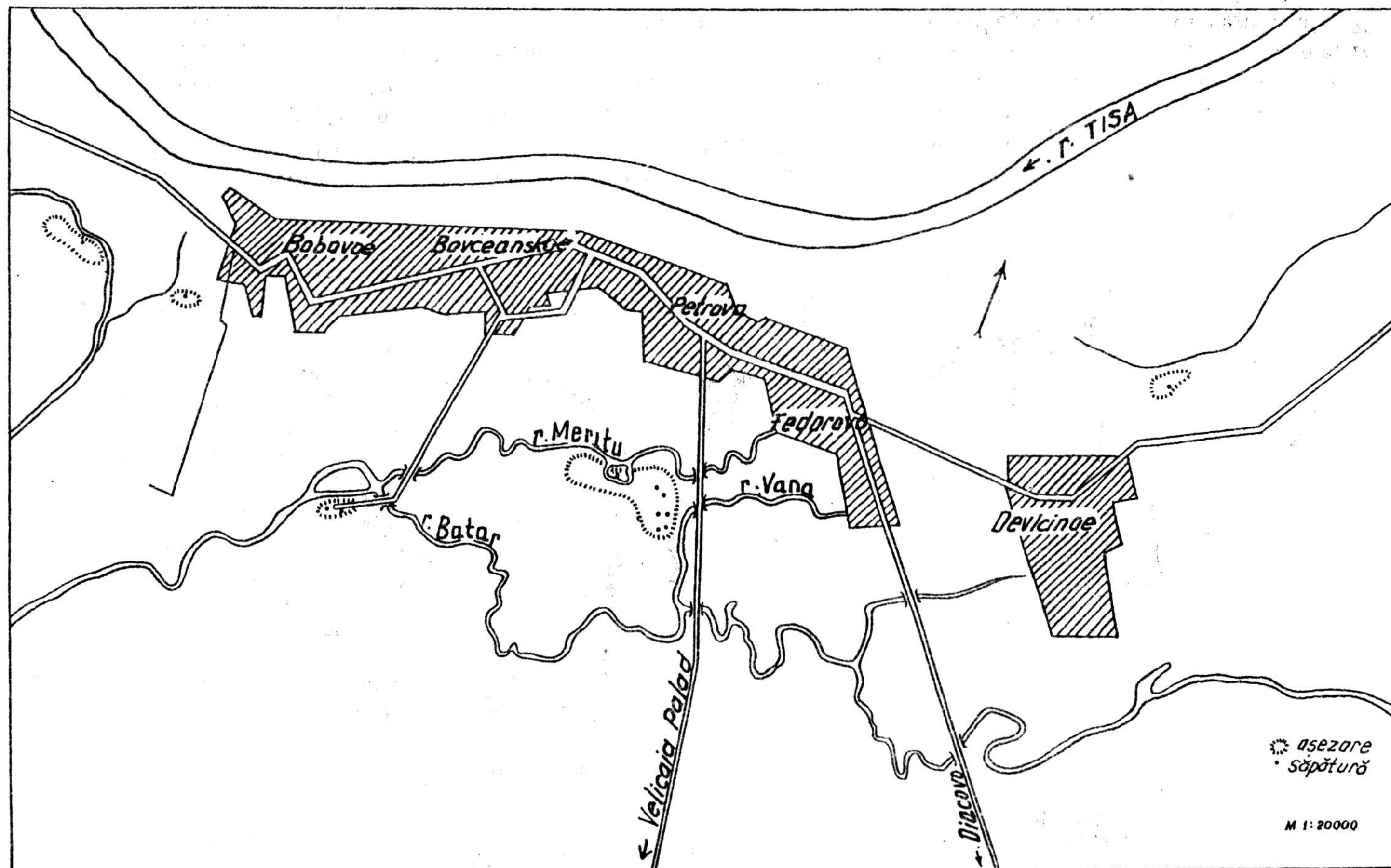

Fig.54. Planul de situaţie al amplasării complexelor arheologice din hotarul satului Petrovo.

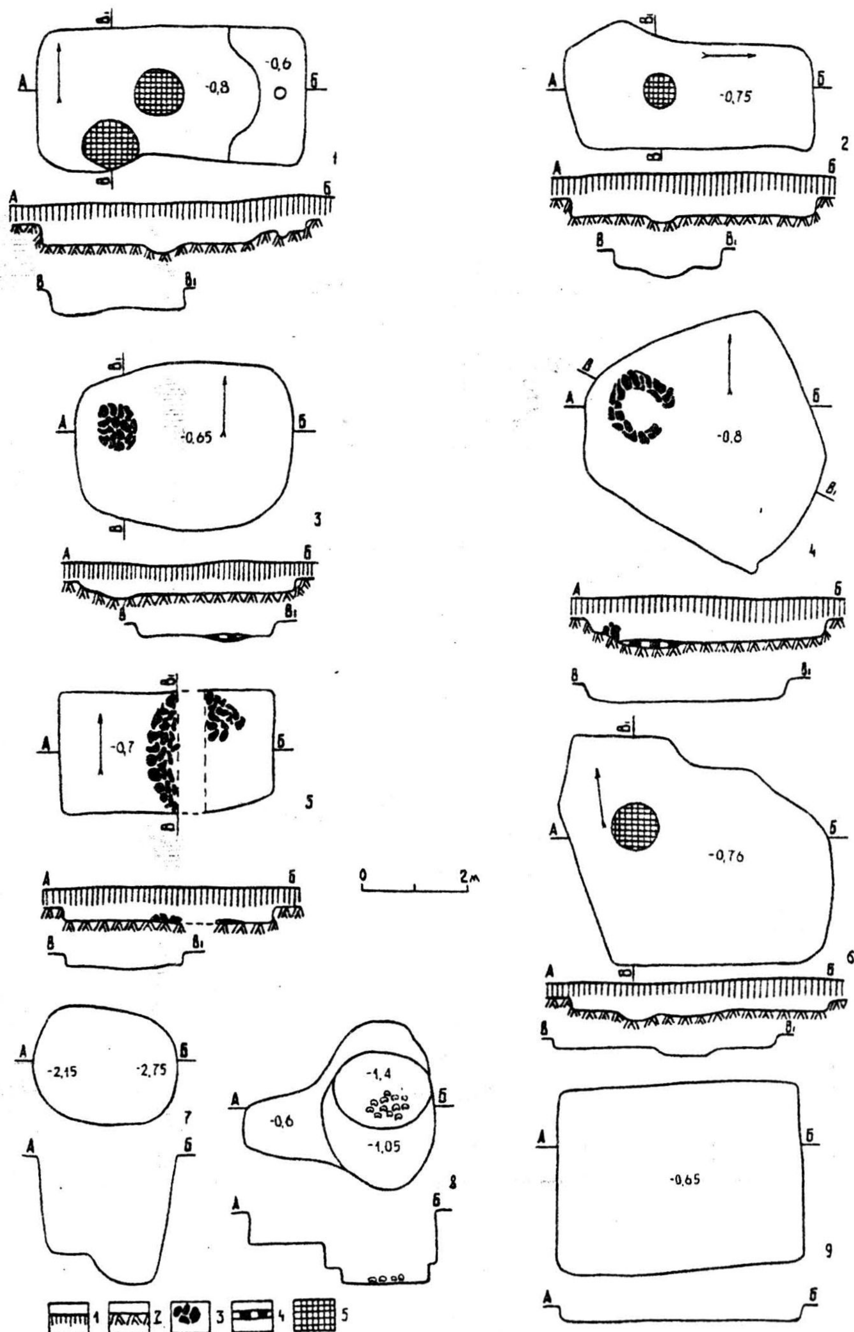

Fig.55. Planurile și profilurile locuințelor și construcțiilor culturii tumulilor carpatici. 1-stratul superior; 2-solul viu; 3-cuptor; 4-partea de sub cuptor; 5-vatră.

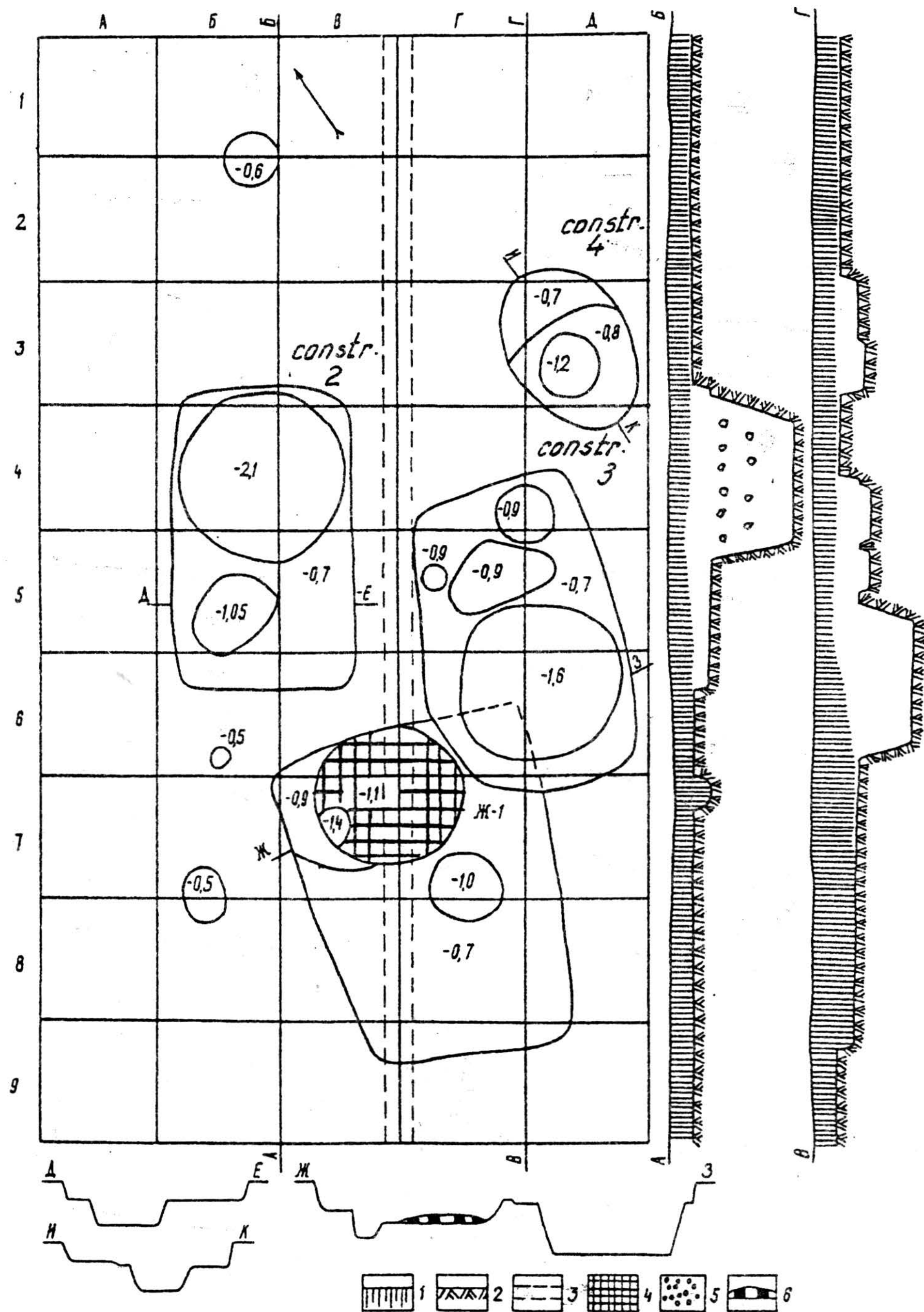

Fig.56. Palodi Komarovcy. Planul şi profilurile suprafeţei II. 1-stratul superior; 2-solul viu; 3-şanţul modern de drenaj; 4-vatră; 5-lipitură; 6-strat de cărbuni.

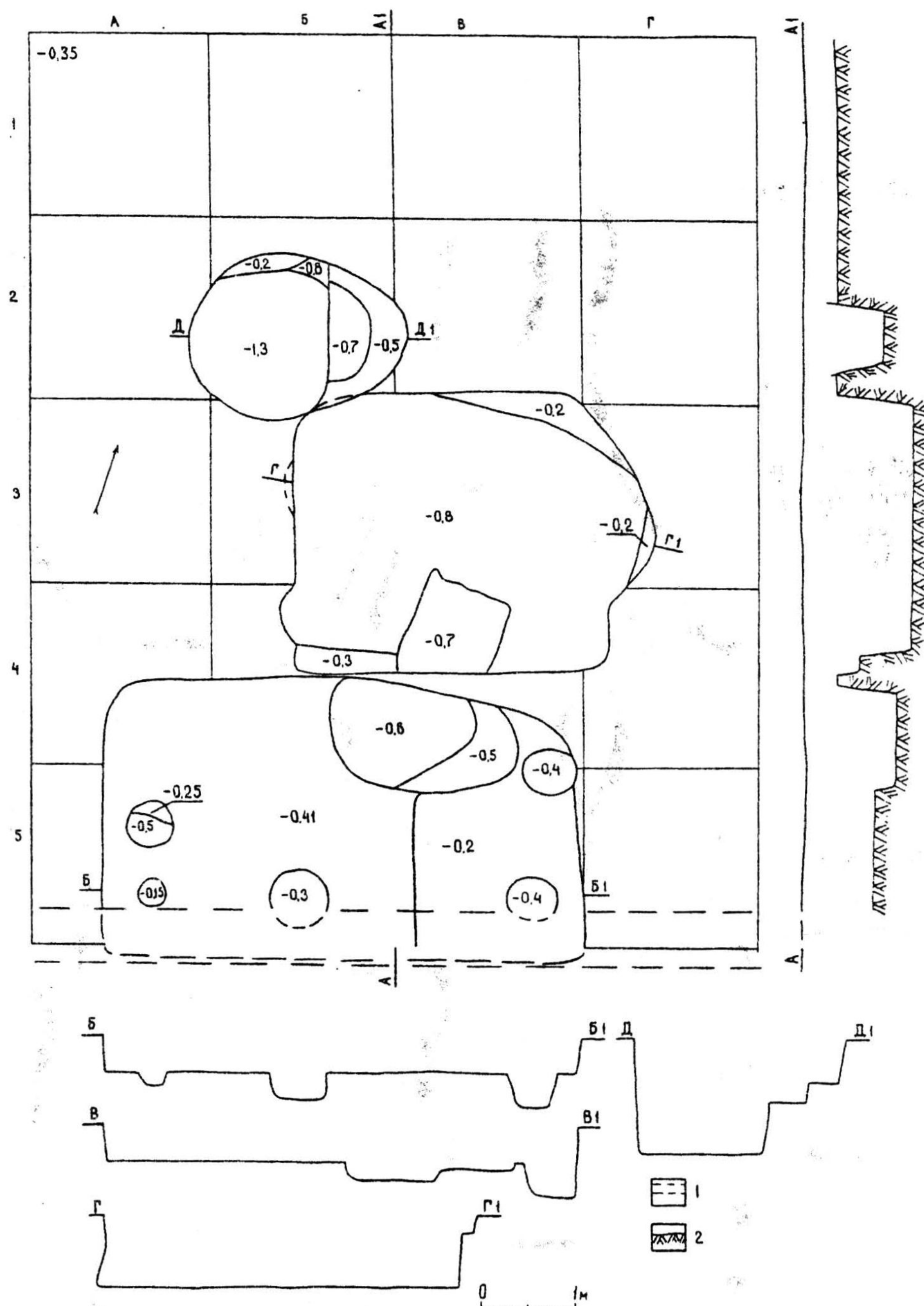

Fig.57. Bucea. Planul și profilurile suprafeței I. 1-șanț modern de drenaj; 2-solul viu.

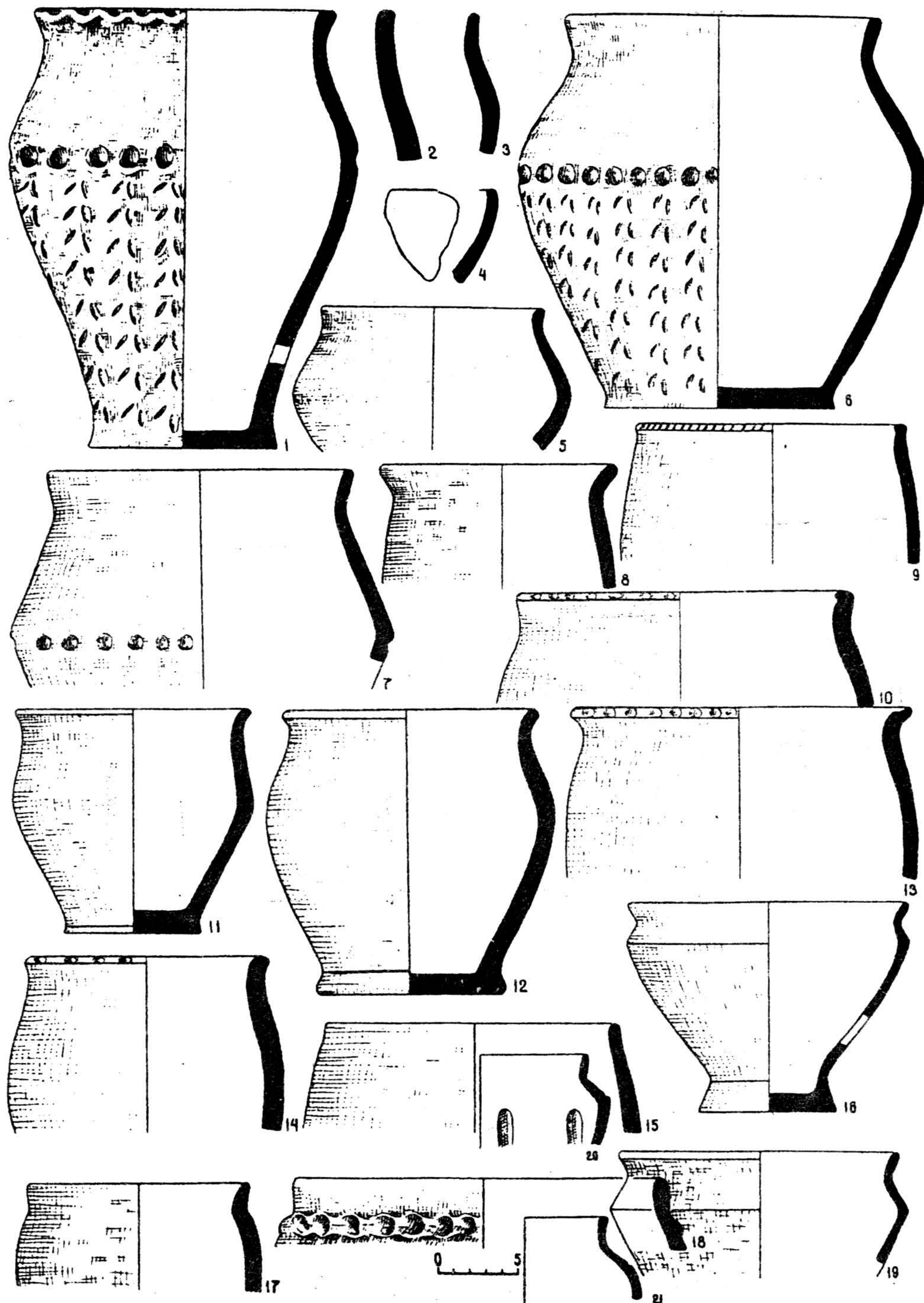

Fig.58. Bucea. Inventarul ceramic al locuinței N 2.

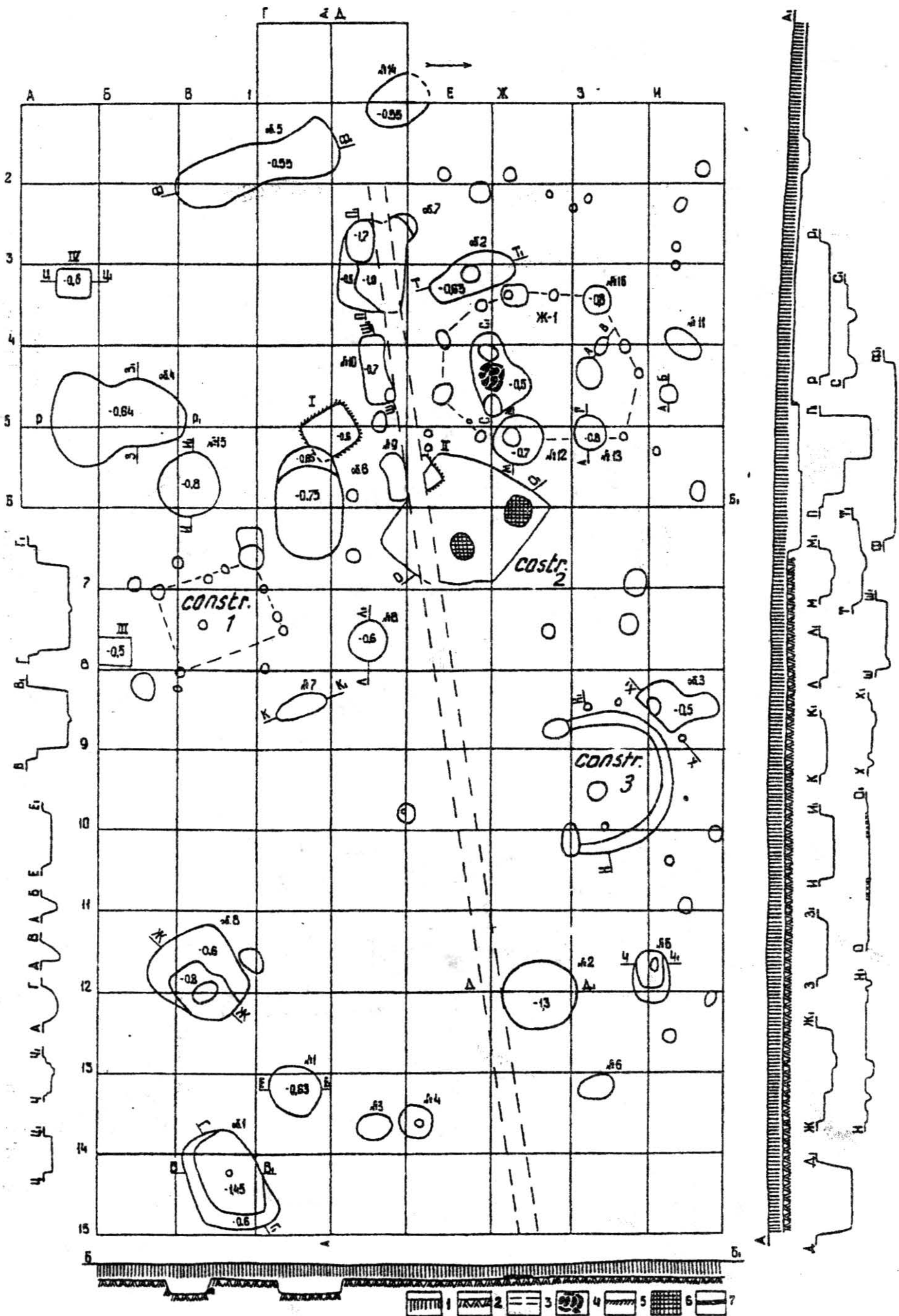

Fig.59. Matievo. Planul și profilurile suprafeței I. 1-stratul superior; 2-solul viu; 3-șanț modern de drenaj; 4-cuptor din lut; 5-strat ars; 6-cuptor; 7-lipitura părții superioare a cuptorului.

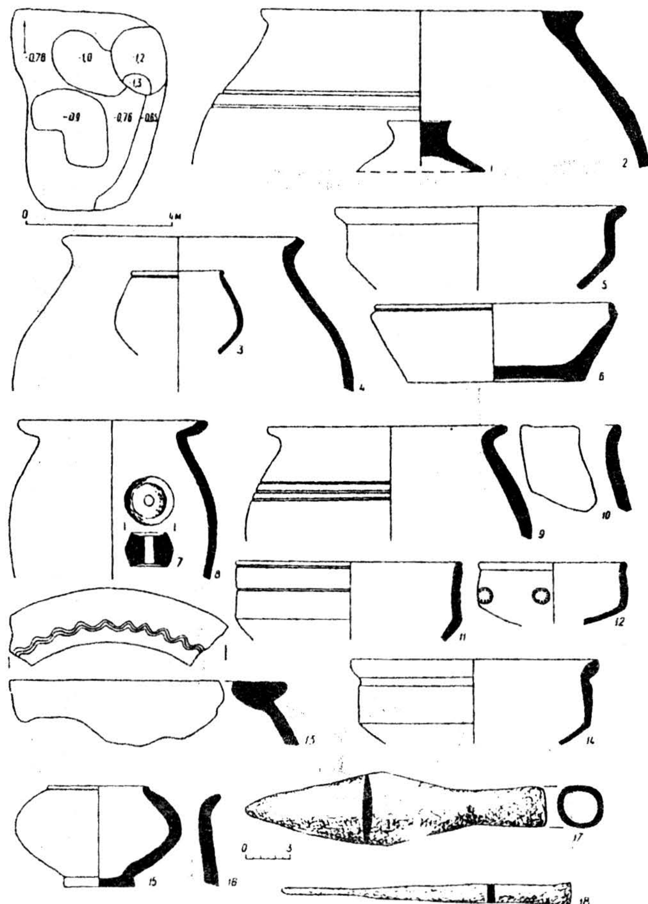

Fig.60. Zabolotie. Locuința N 1 și inventarul ei.

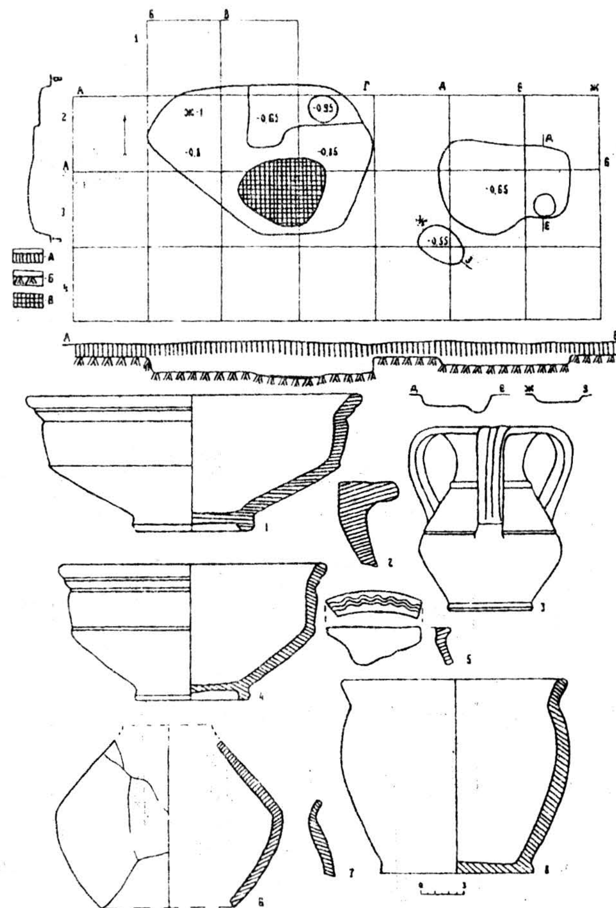

Fig.61. Korytiany II. Planul și profilurile suprafeței I. Inventarul locuinței. A-stratul superior; B-solul viu; C-vatra.

Fig.62. Zastavnoe. Planul şi profilul unei gropi de provizii. Materiale din stratul de cultură.

Fig.63. Dedovo I. Planul și profilul suprafeței II.

Fig.64. Palodi Komarovcy. Planul și profilul construcției I. Inventarul acesteia. 1-stratul superior; 2-solul viu; 3-șanț modern de drenaj.

Fig.65. Močala I. Planul și profilurile construcției 2.

Fig.66. Močala I. Vase lucrate la roată din inventarul constrcției 2.

Fig.67. Močala I. Vase lucrate cu mâna și obiecte din metal (16-19) din construcția 2.

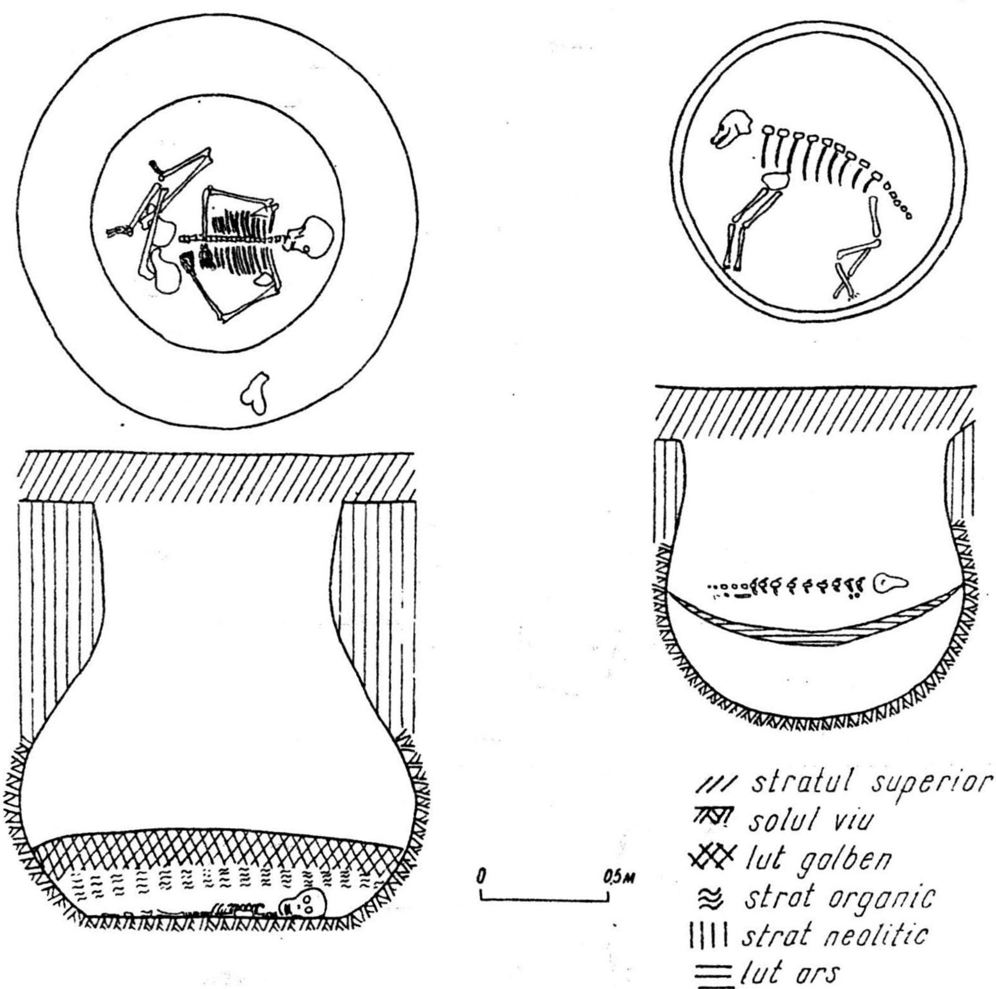

Fig.68. Zastavnoe. Înmormântări în gropi de provizii.

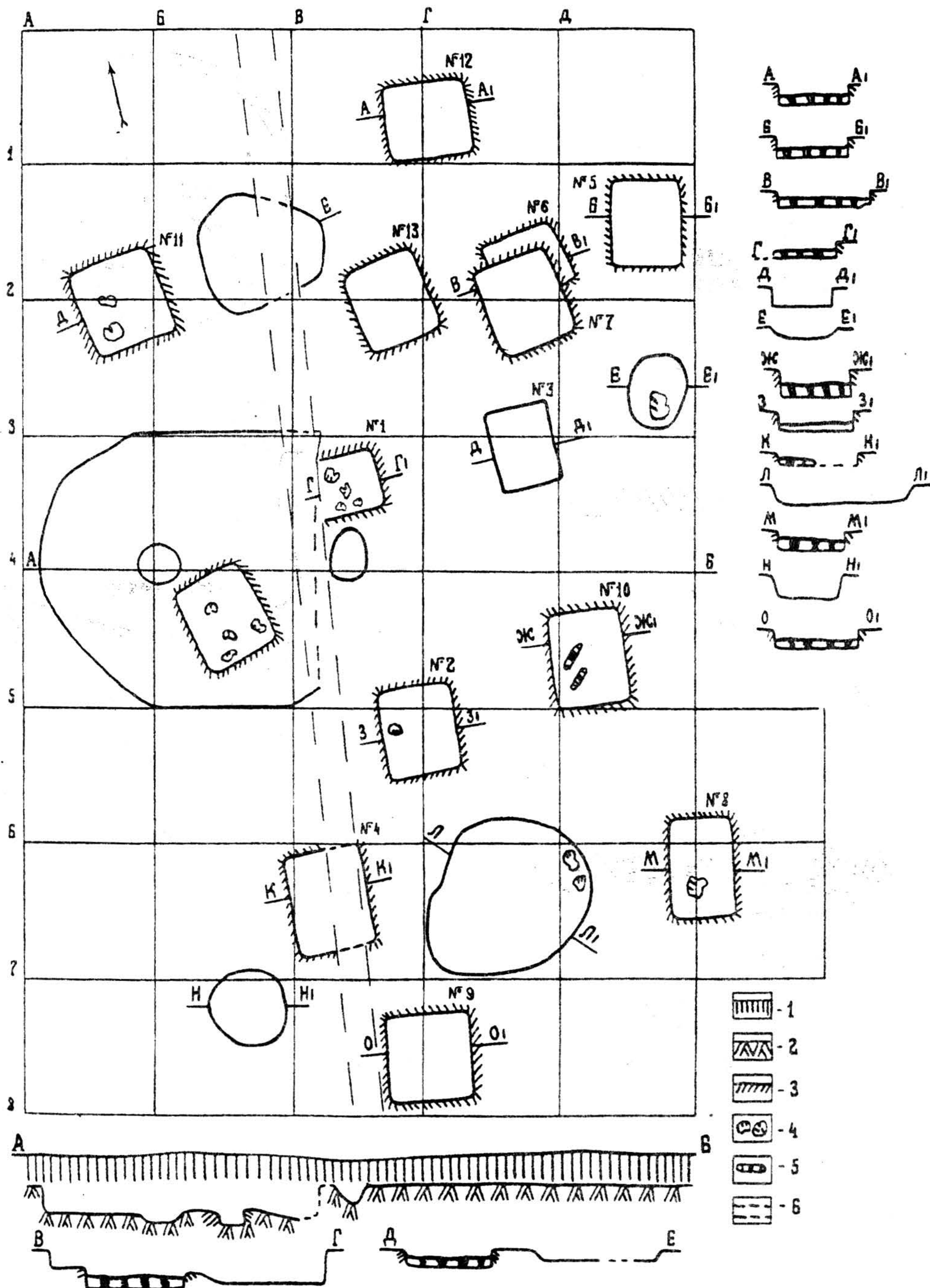

Fig.69. Malye Geevcy. Planul și profilurile suprafeței 1. 1-stratul superior; 2-solul viu; 3-pereți arși; 4-pietre; 5-strat de cărbuni; 6-șanț modern de drenaj.

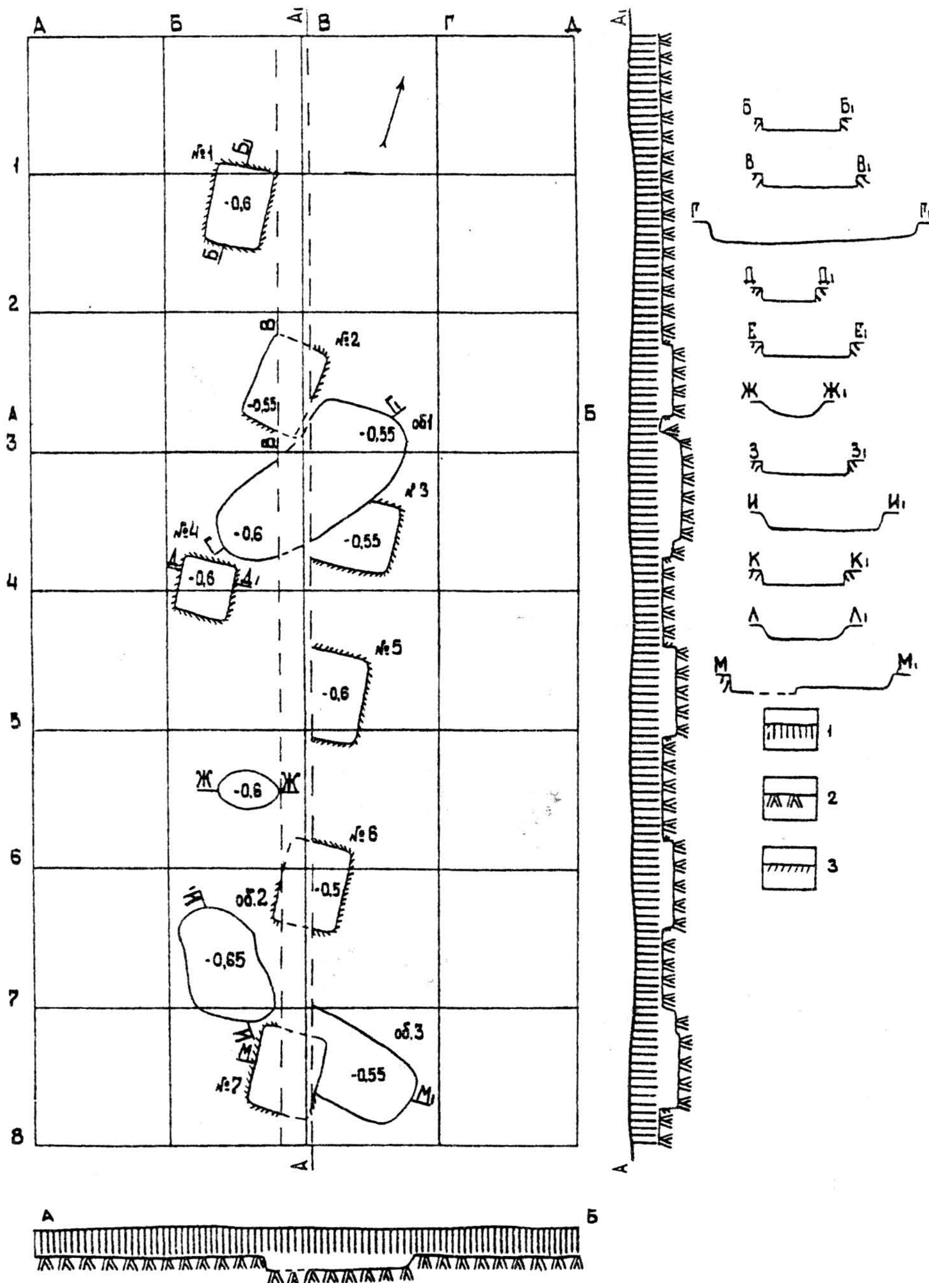

Fig.70. Cioncaș. Planul și profilurile suiprafeței I.

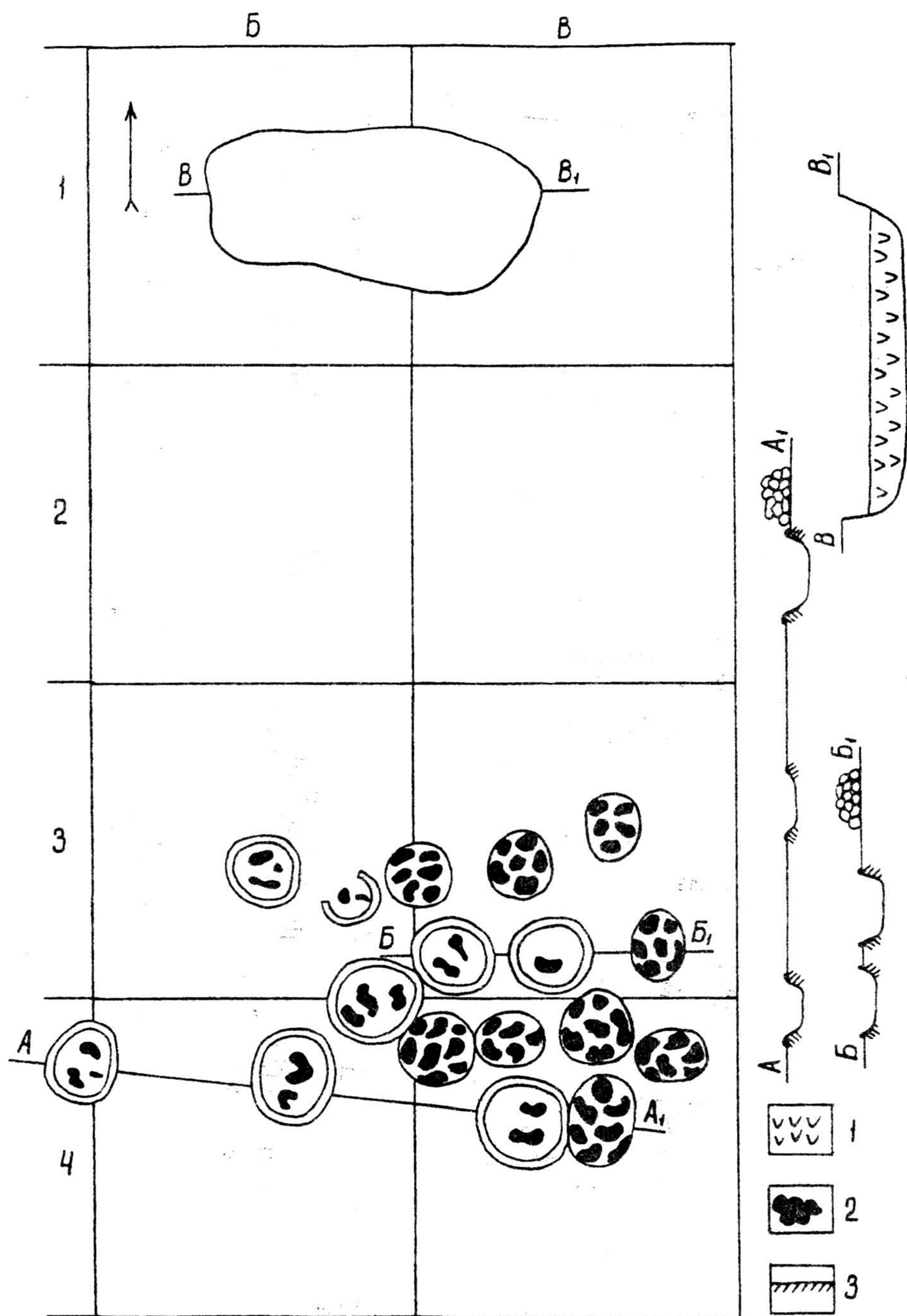

Fig.71. Vovčanskoe. Planul amplasării cuptoarelor metalurgice. 1-cărbune; 2-zgură; 3-strat ars.

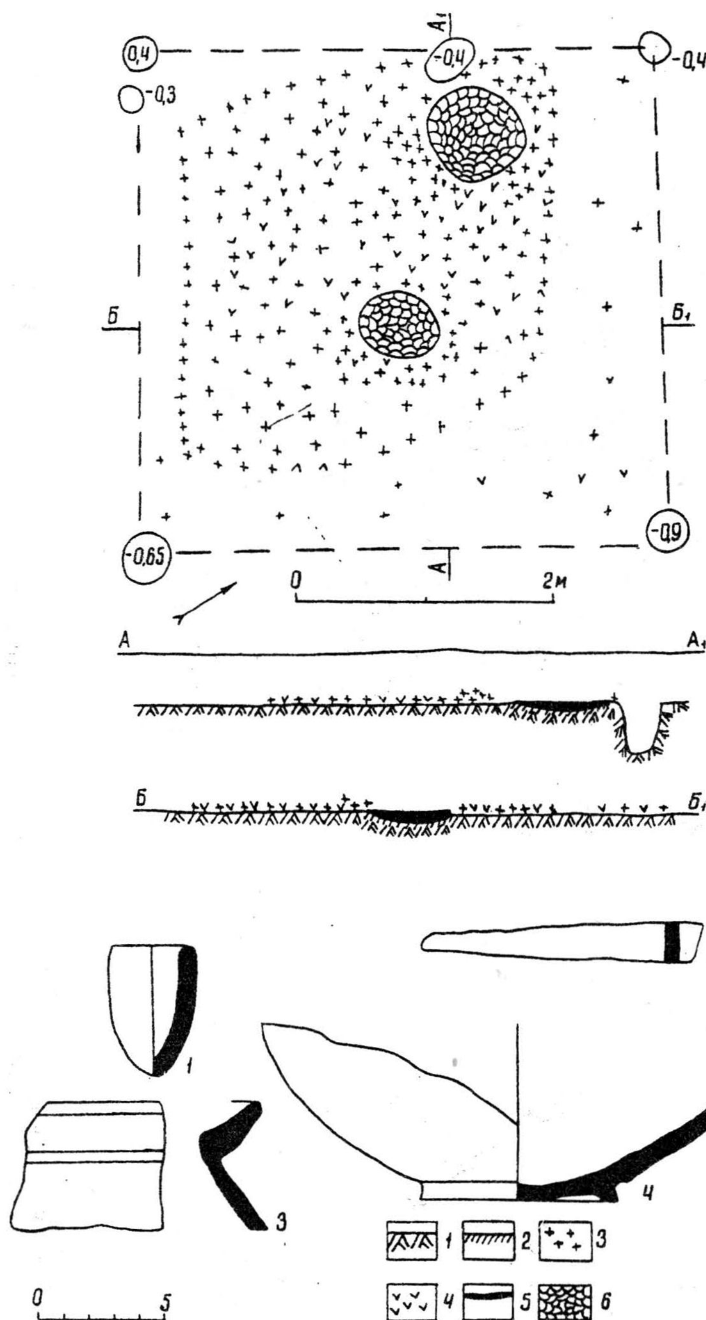

Fig.72. Matievo. Planul, profilurile și inventarul fierăriei.

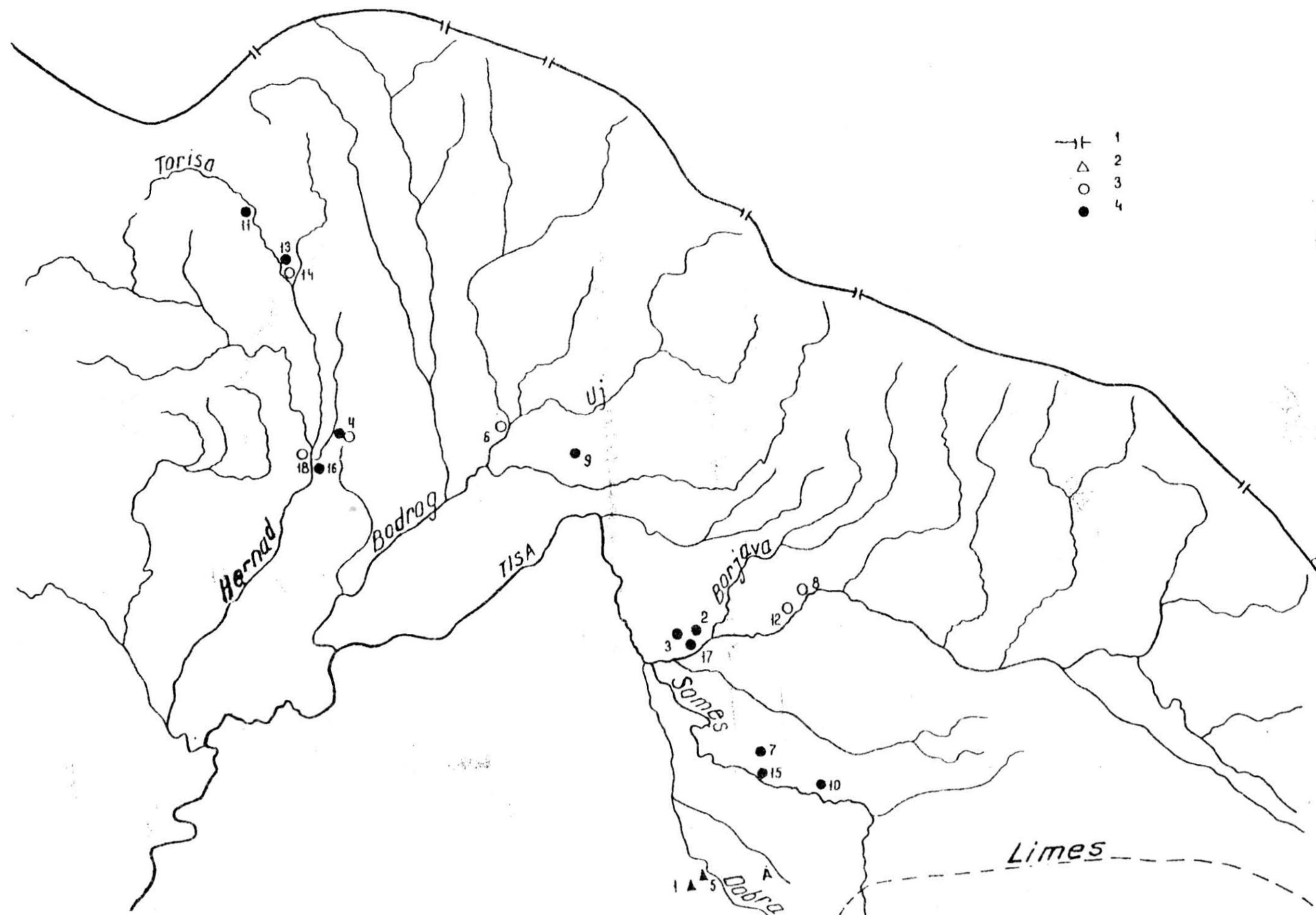

Fig. 73. Răspândirea cuptoarelor de olar din ținuturile Tisei superioare. 1-Carpații (trecători); 2-cuptoare din sec. III-II î.e.n.; 3-cuptoare din sec. I î.e.n. - I e.n.; 4-cuptoare de la sfârșitul sec. II până în sec. IV e.n.. 1-Andrid; 1a-Acâș; 2-Beregovo VI; 3-Beregsurány; 4-Blažice-Bogdanovce; 5-Dobra; 6-Zemplin; 7-Lazuri; 8-Malaja Kopanja; 9-Malé Ratkovce; 10-Medieșu Aurit; 11-Ostrovany; 12-Podvinogradovo; 13-Prešov II; 14-Prešov III; 15-Satu Mare; 16-Trstené pri Hornáde; 17-Csoma; 18-Šebastovce.

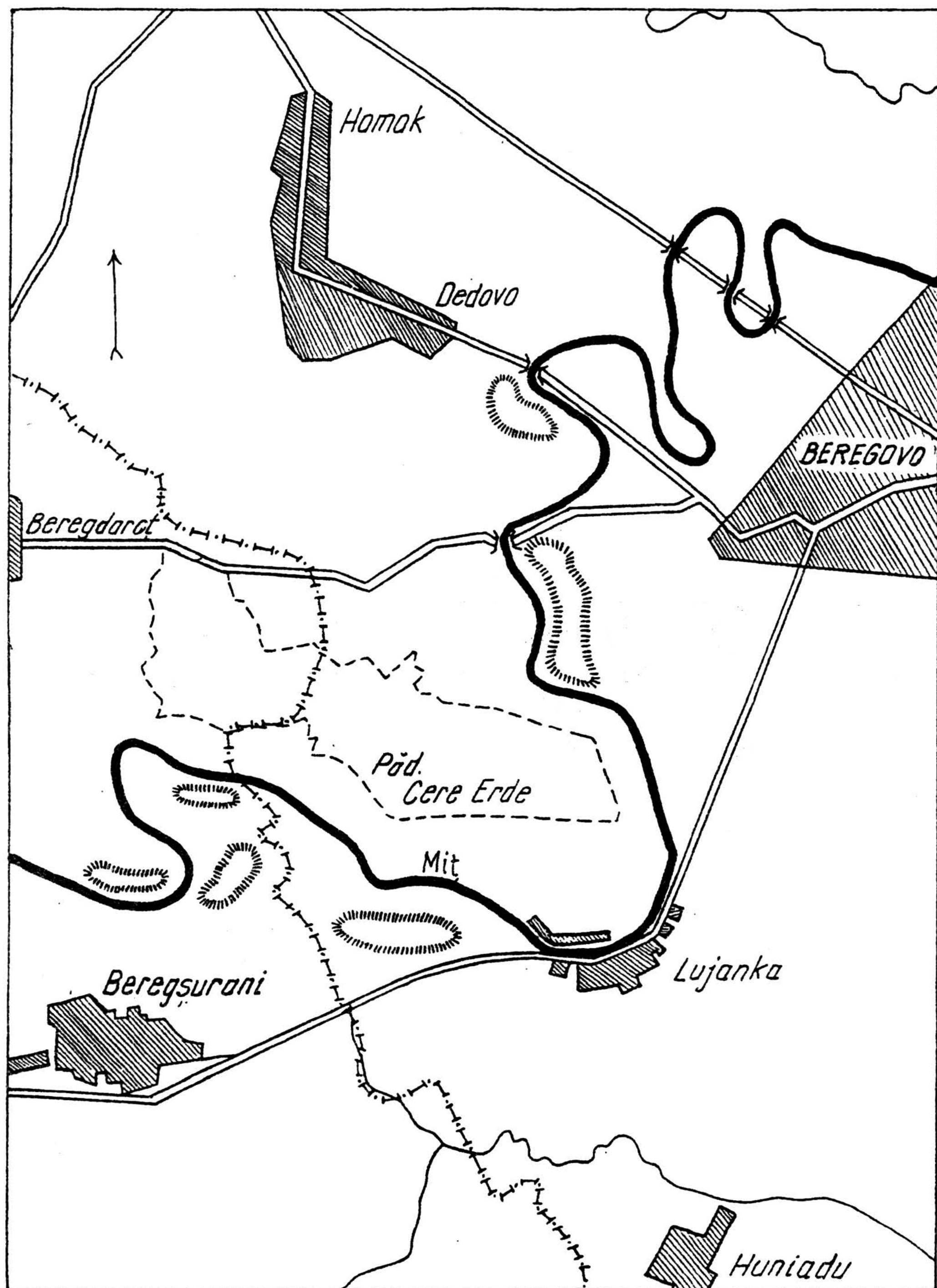

Fig.74. Planul amplasării centrelor ceramice din zona râului Mic.

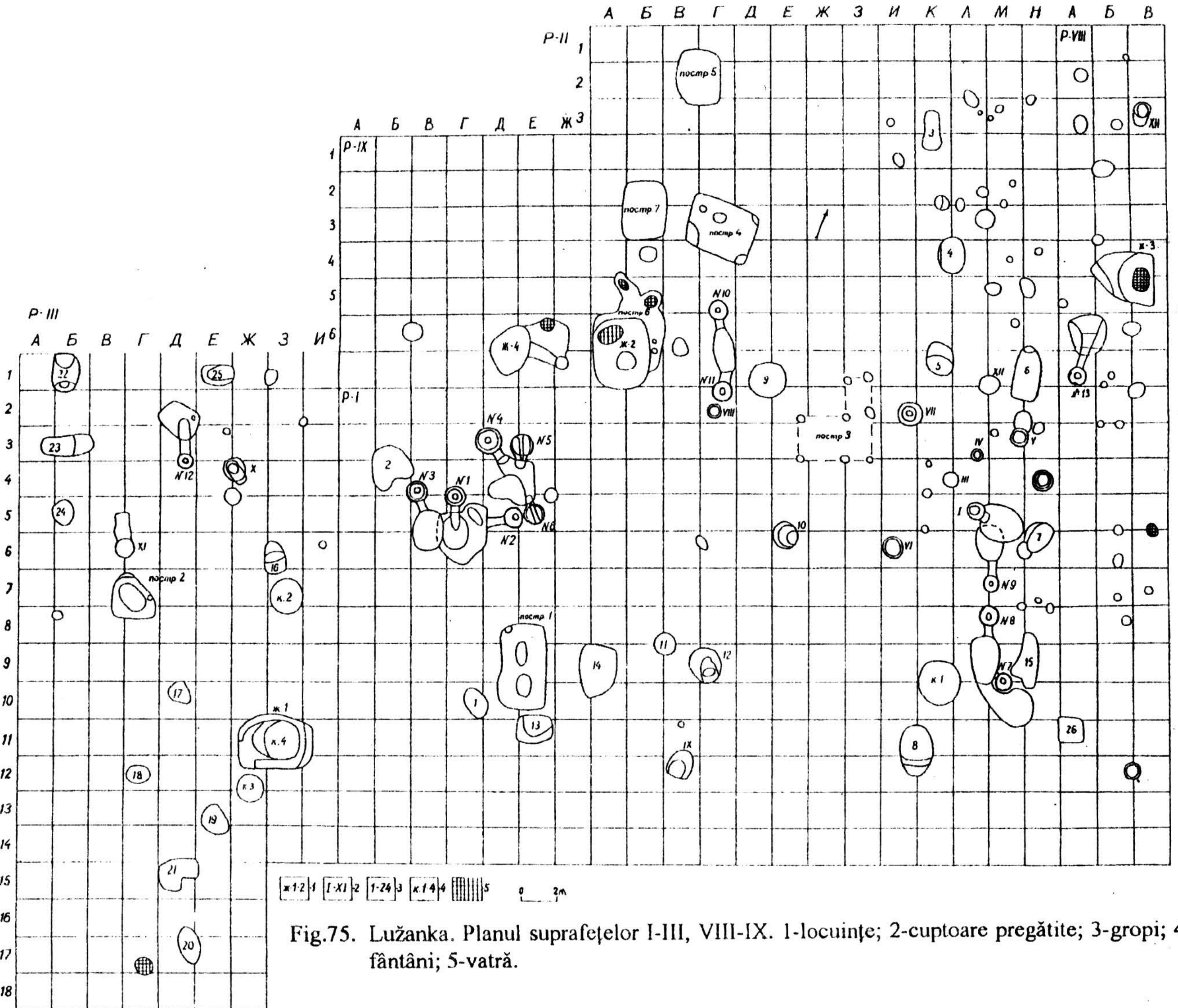

Fig.75. Lužanka. Planul suprafeţelor I-III, VIII-IX. 1-locuinţe; 2-cuptoare pregătite; 3-gropi; 4-fântâni; 5-vatră.

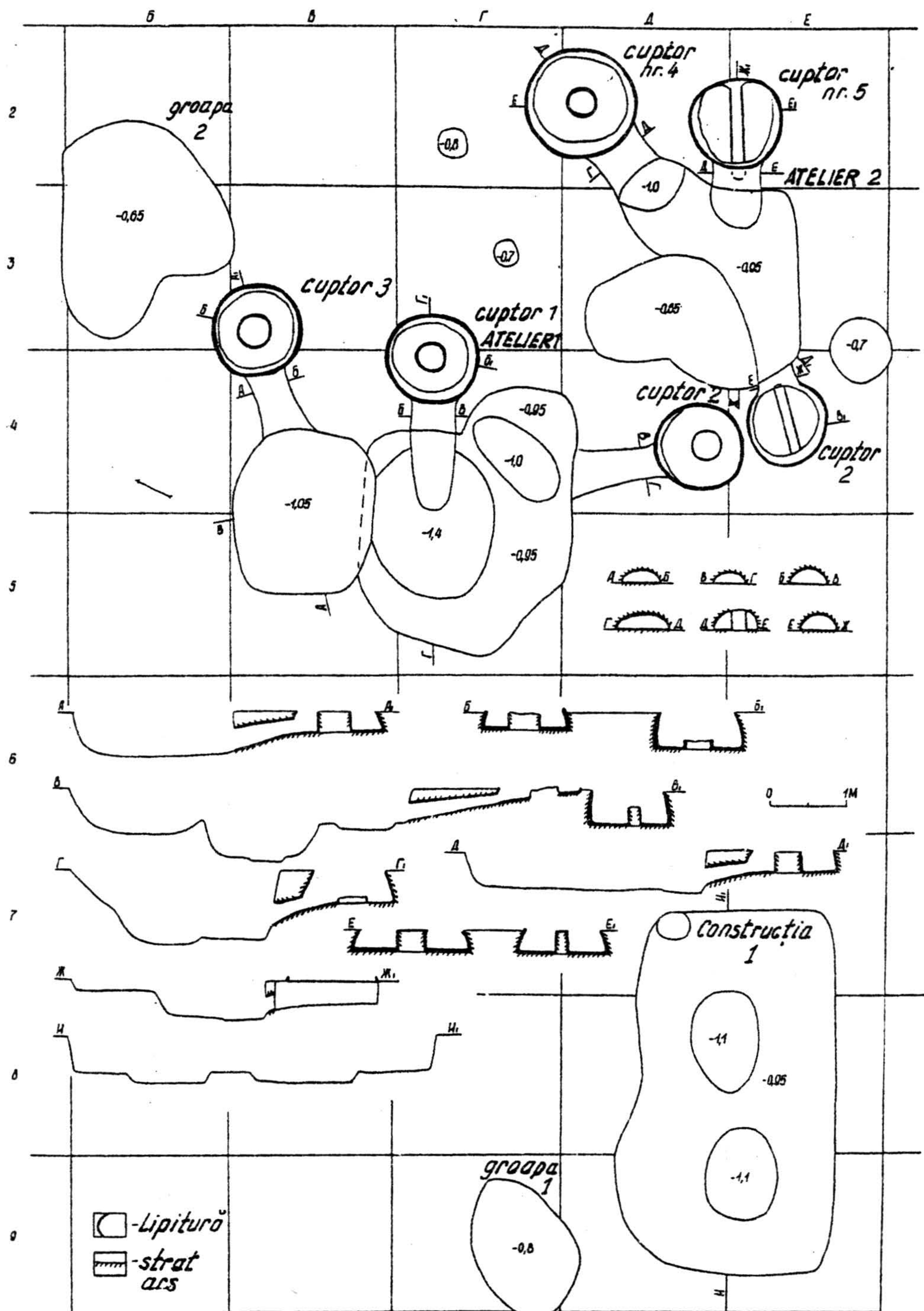

Fig.76. Lužanka. Planul și profilurile cuptoarelor și construcției 1.

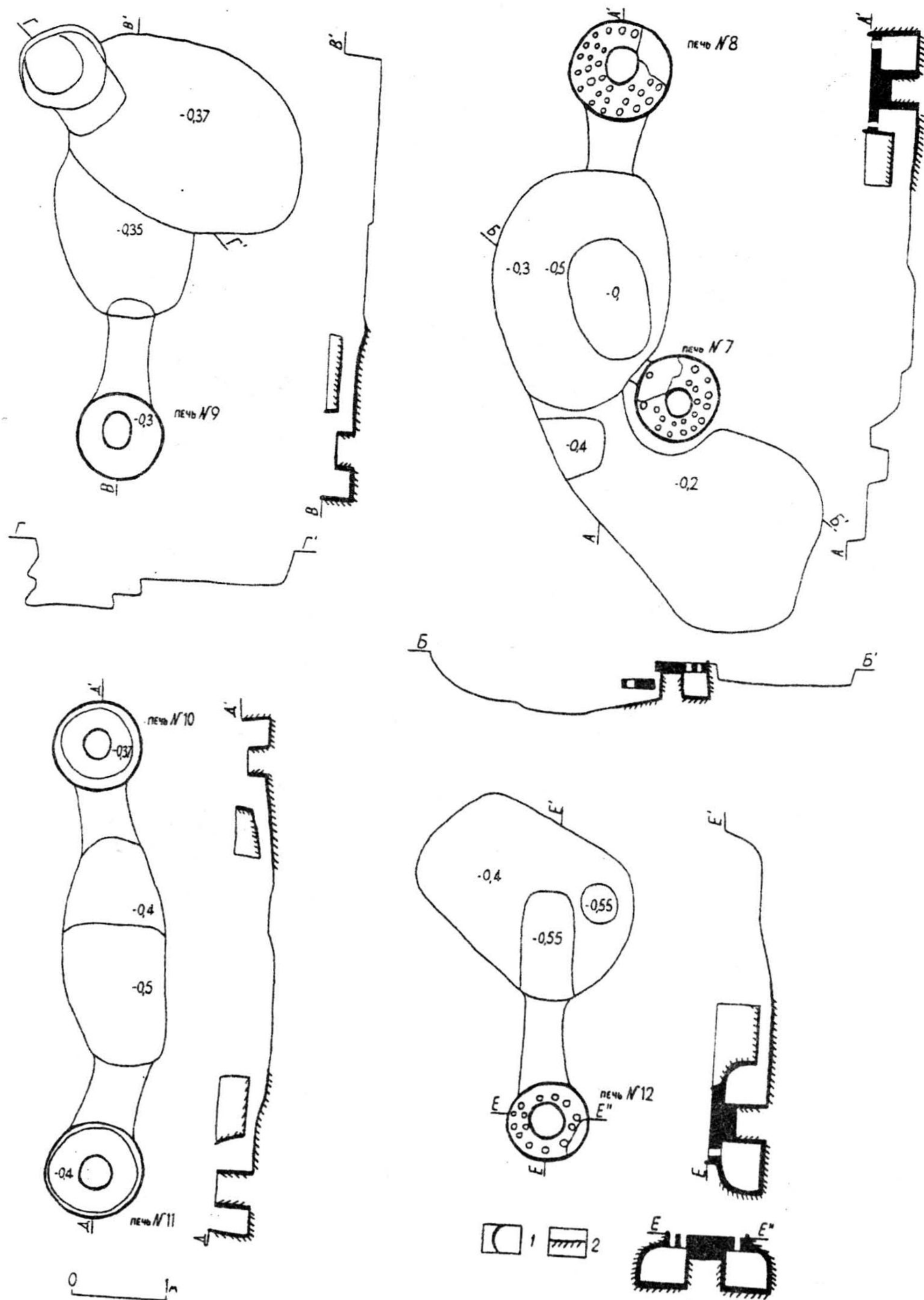

Fig.77. Lužanka. Planul și profilurile cuptoarelor NN 7-10, 12, 1-lipitură de pe pereți; 2-strat ars.

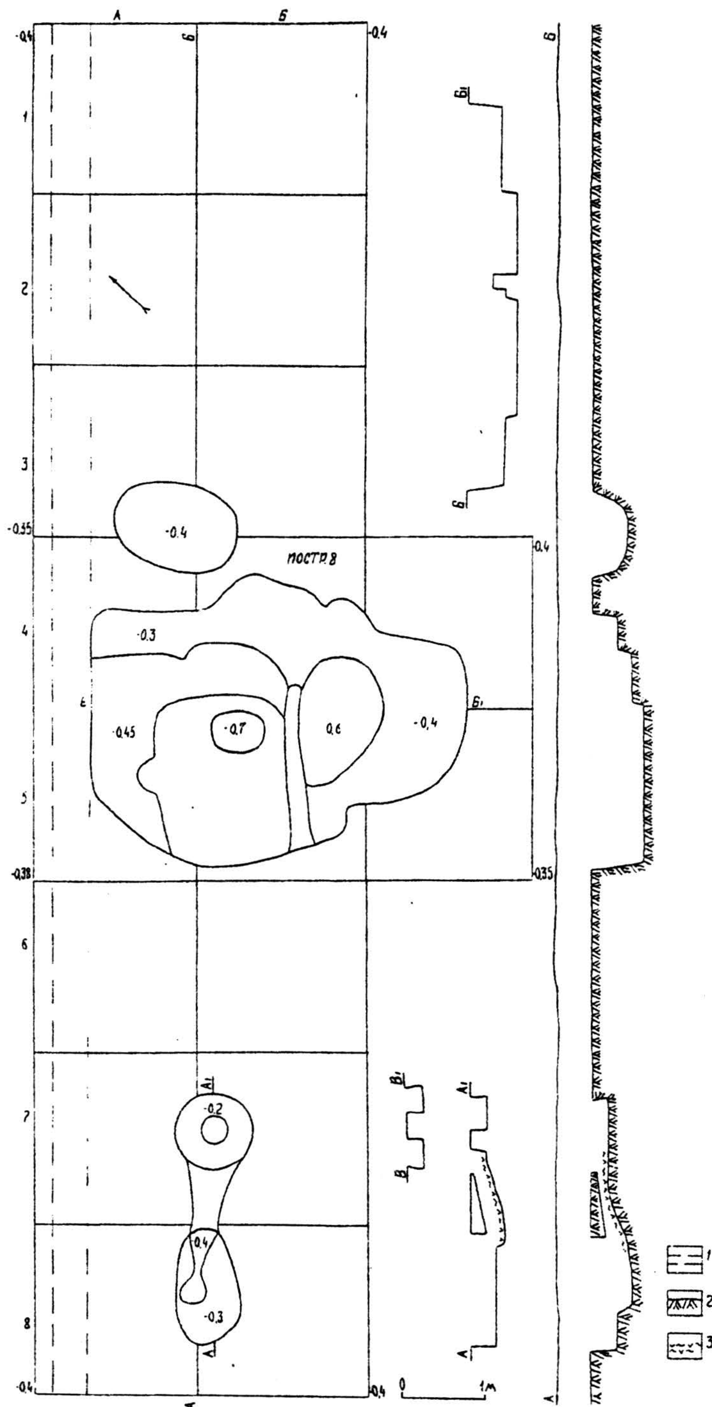

Fig.78. Lužanka. Planul și profilul suprafeței XI. 1-șanț modern de drenaj; 2-solul viu; 3-cenușă.

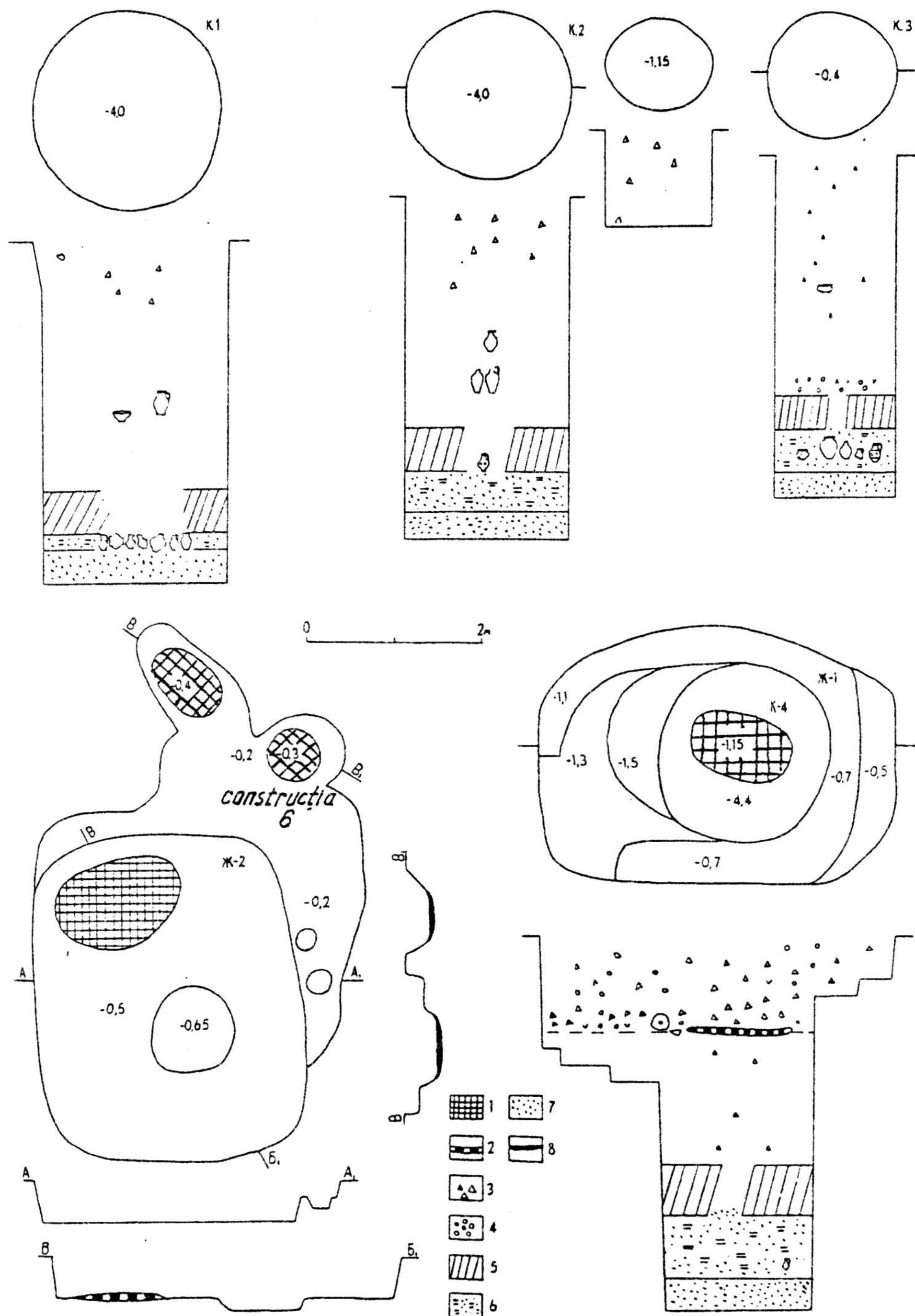

Fig.79. Lužanka. Planuri și profiluri de fântâni și locuințe. 1-vatră; 2-strat de cărbuni; 3-ceramică; 4-lipitură; 5-strat negru de lut; 6-sol nisipos; 7-nisip; 8-suprafața de lipitură a vetrei.

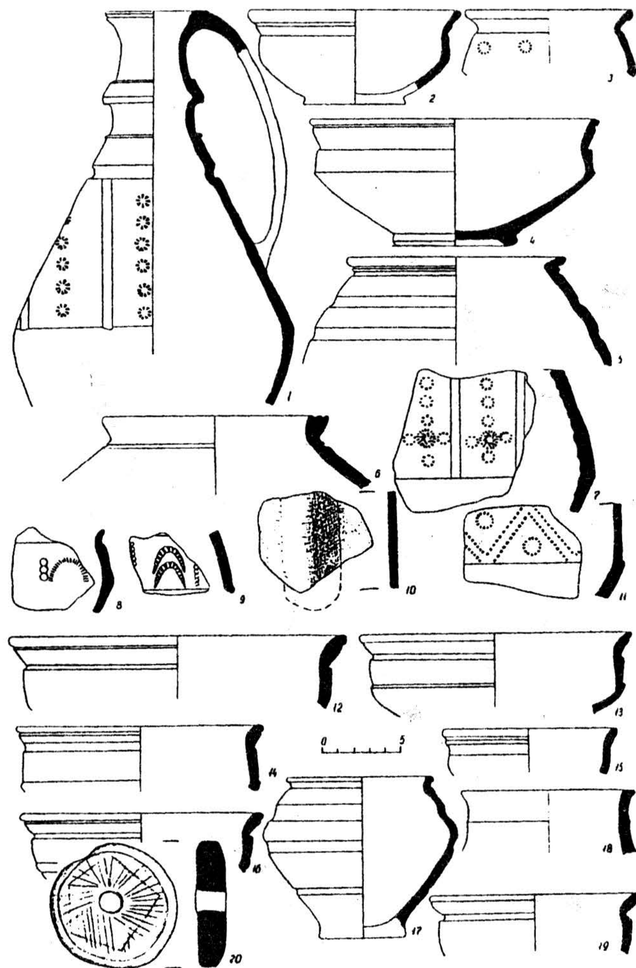

Fig.80. Lužanka. Inventarul ceramic din construcţia 1.

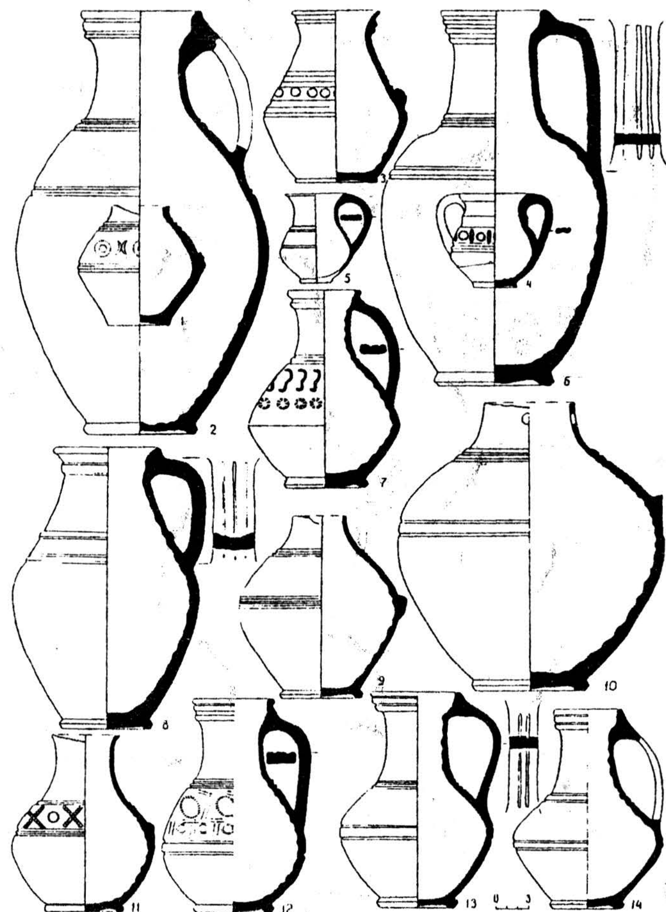

Fig.81. Lužanka. Urcioare.

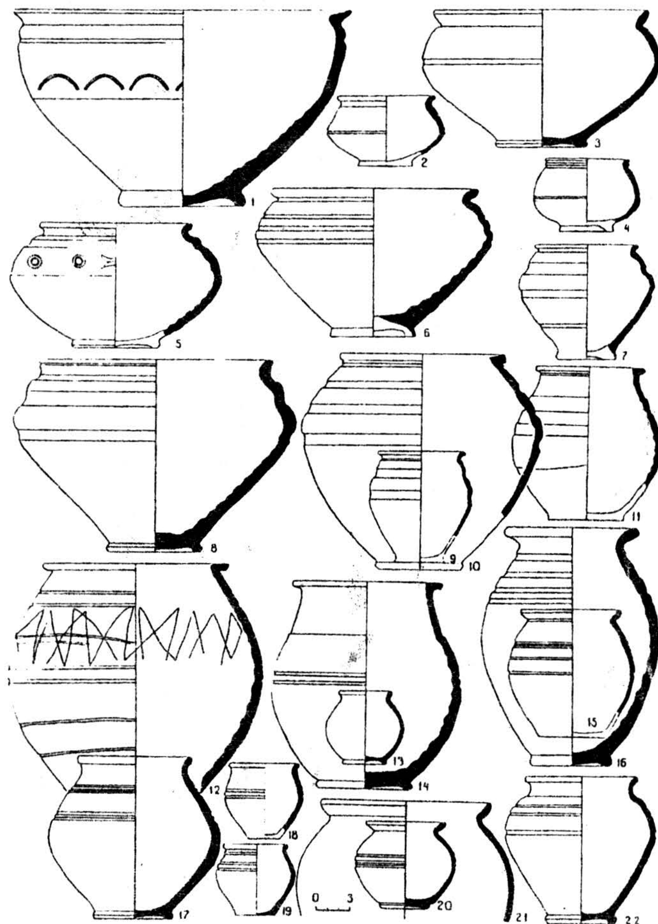

Fig.82. Lužanka. Castroane, oale, căni mari.

Fig.83. Lužanka. Ceramica din atelierul 1.

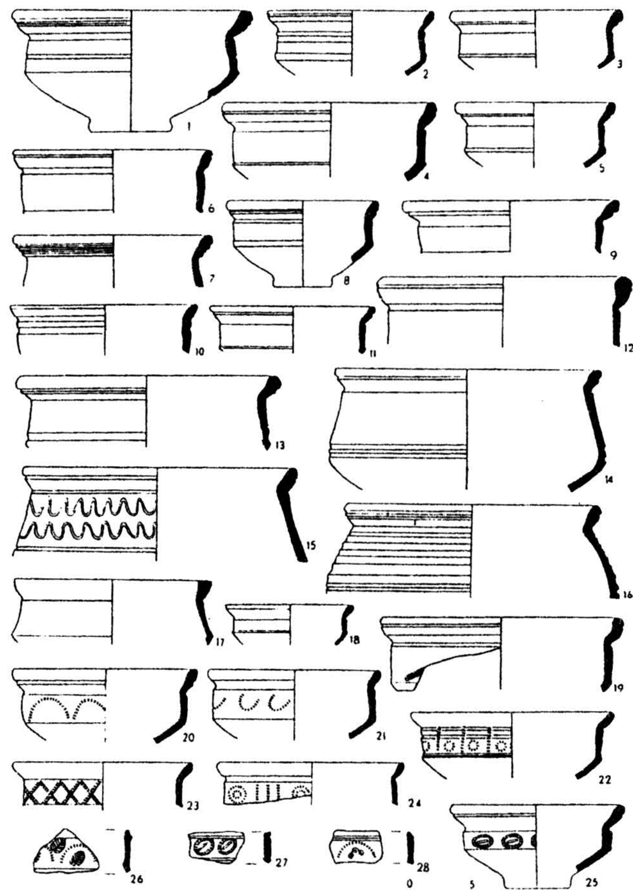

Fig.84. Lužanka. Ceramica din locuinţa N 2.

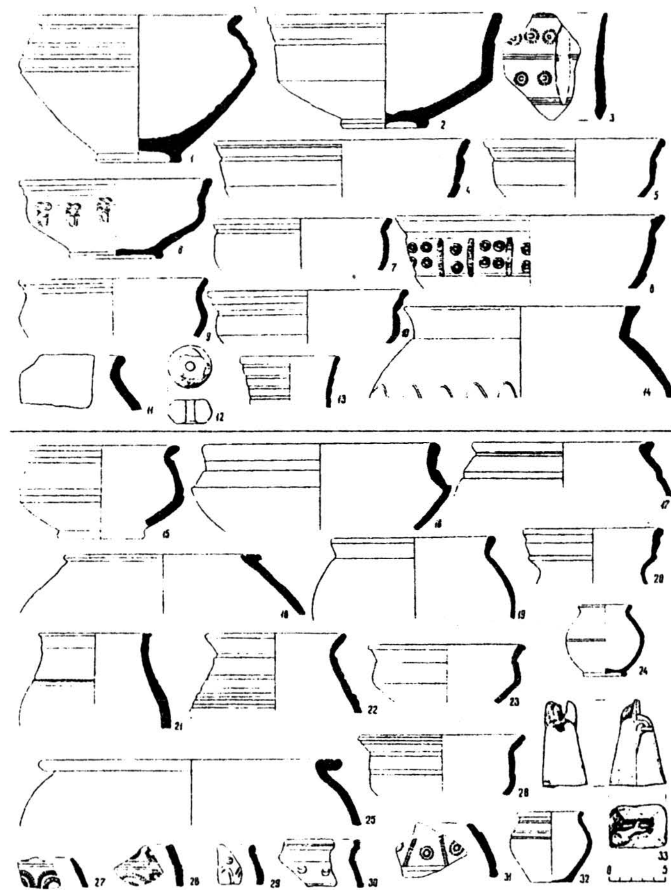

Fig.85. Lužanka. Materiale din locuinţa N 4.

Fig.86. Lužanka. Ceramica din cuptoarele NN 7-8.

Fig.87. Lužanka. Ceramica din cuptorul N 10.

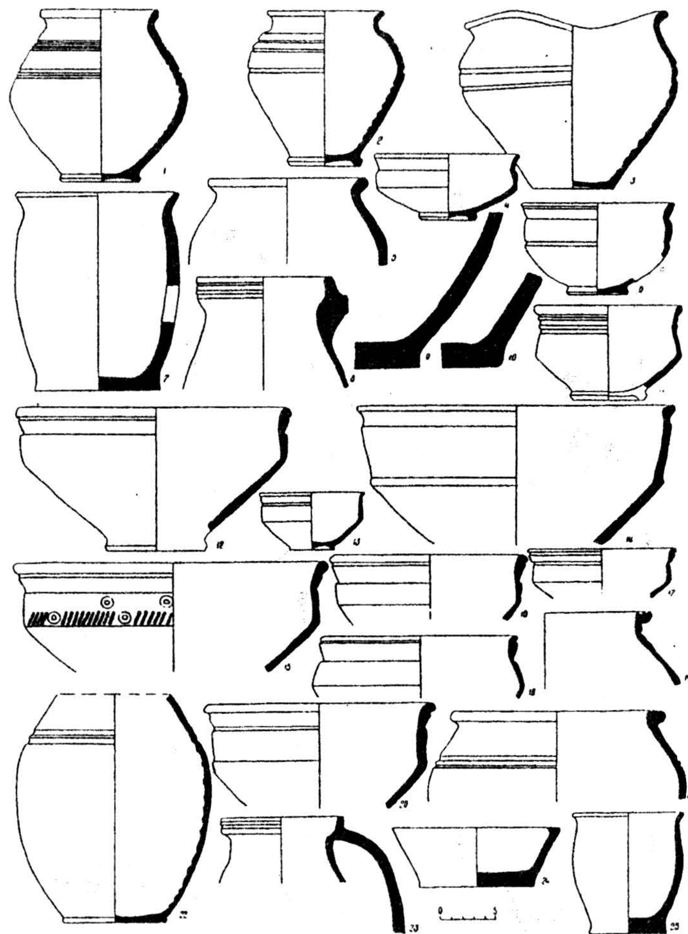

Fig.88. Lužanka. Ceramica din construcţia 8.

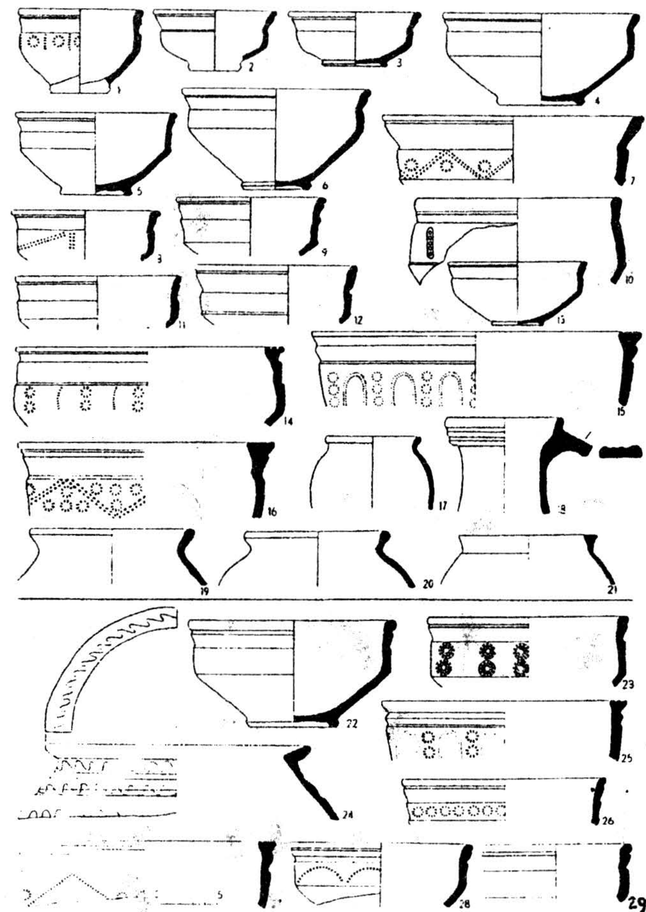

Fig.89. Lužanka. Ceramica din construcţia 10.

Fig.90. Lužanka. Ceramica din cuptorul N 12.

Fig.91. Lužanka. Diferite obiecte.

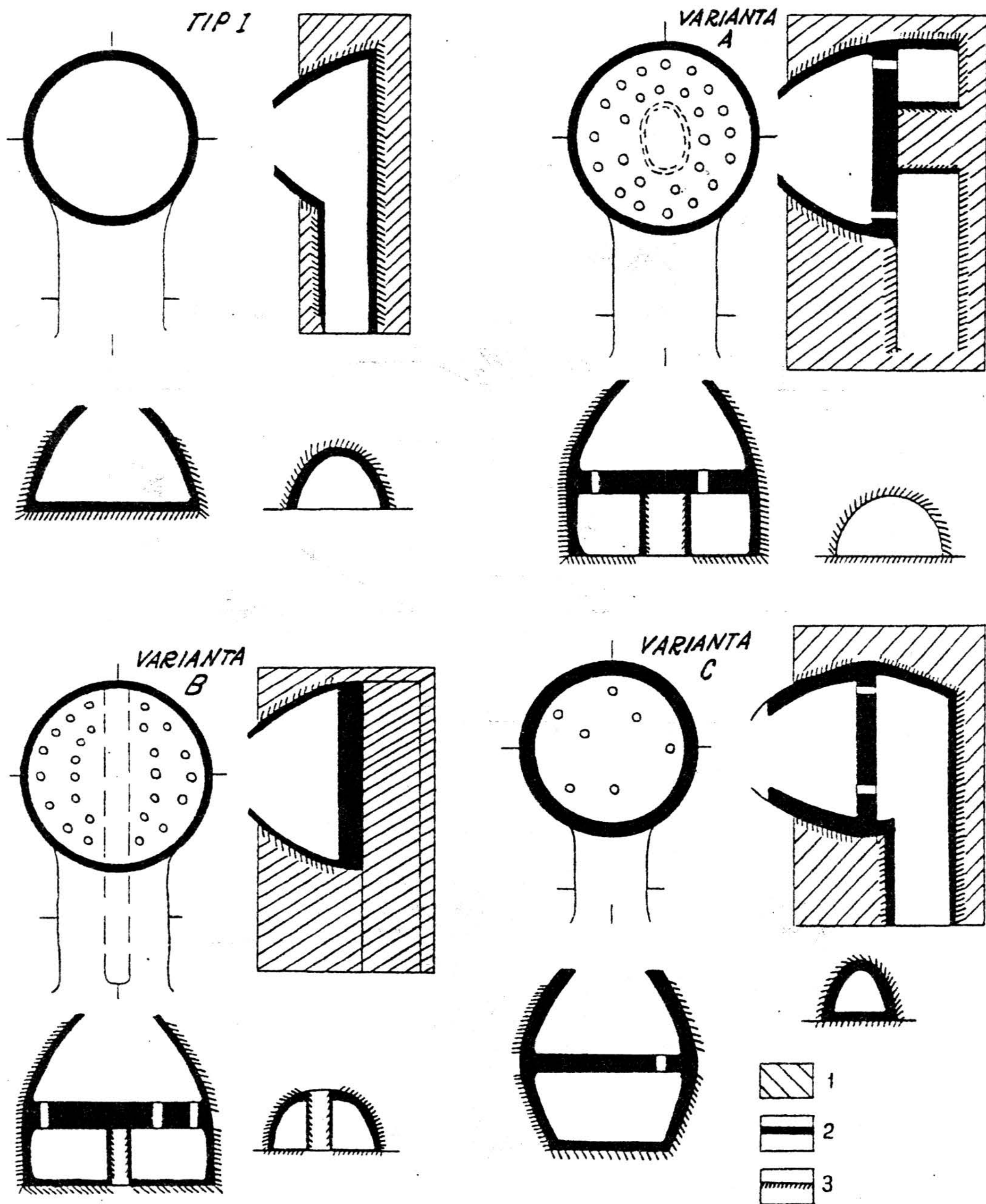

Fig.92. Tipuri și variante de cuptoare de olar din zona Tisei superioare. 1-solul viu; 2-strat de lipitură; 3-partea arsă.

А Б Г В Г Д Е Ж

ATELIERUL Nr. 2

Cuptor nr. 4

cuptor nr. 3

cuptor nr. 2

cuptor nr. 1

ATELIERUL Nr. 1

N3 N1 N2

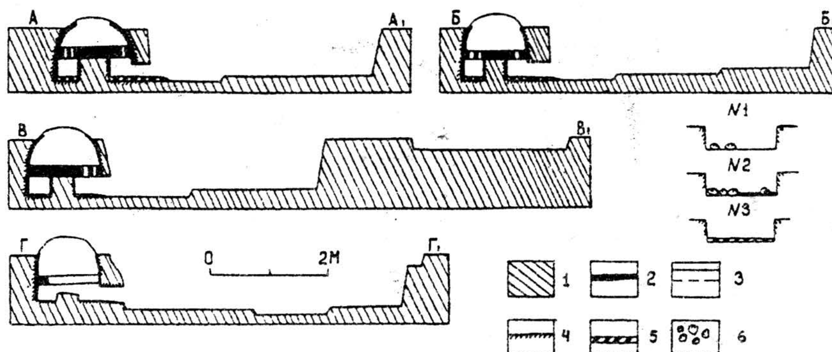

Fig.93. Beregovo VI. Planurile și profilurile atelierelor de olari. 1-solul viu; 2-lipitura pereților; 3-șanț modern de drenaj; 4-strat ars; 5-strat de cărbuni; 6-pietre.

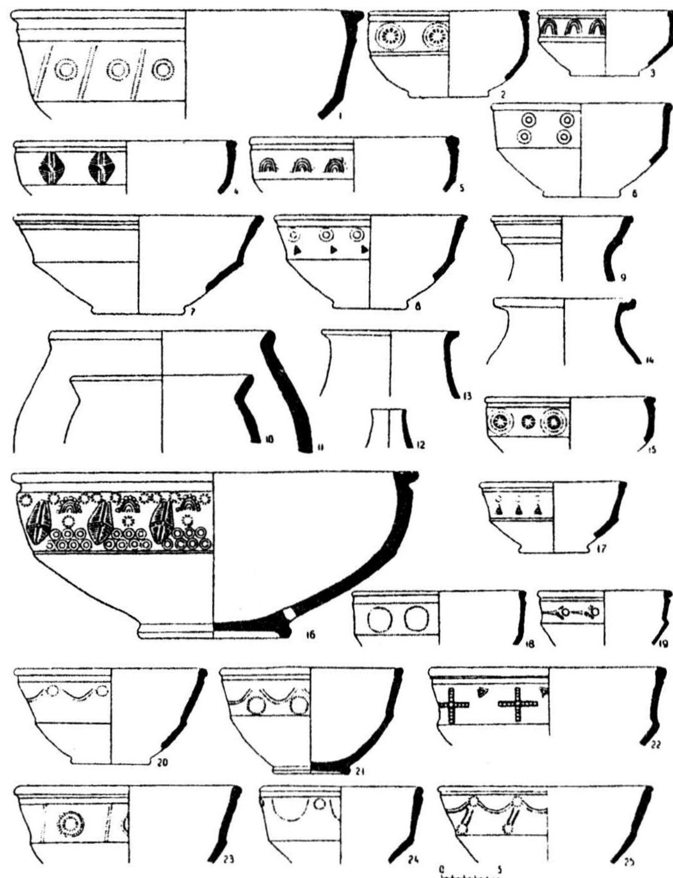

Fig.94. Beregovo VI. Ceramica din atelierul N 1.

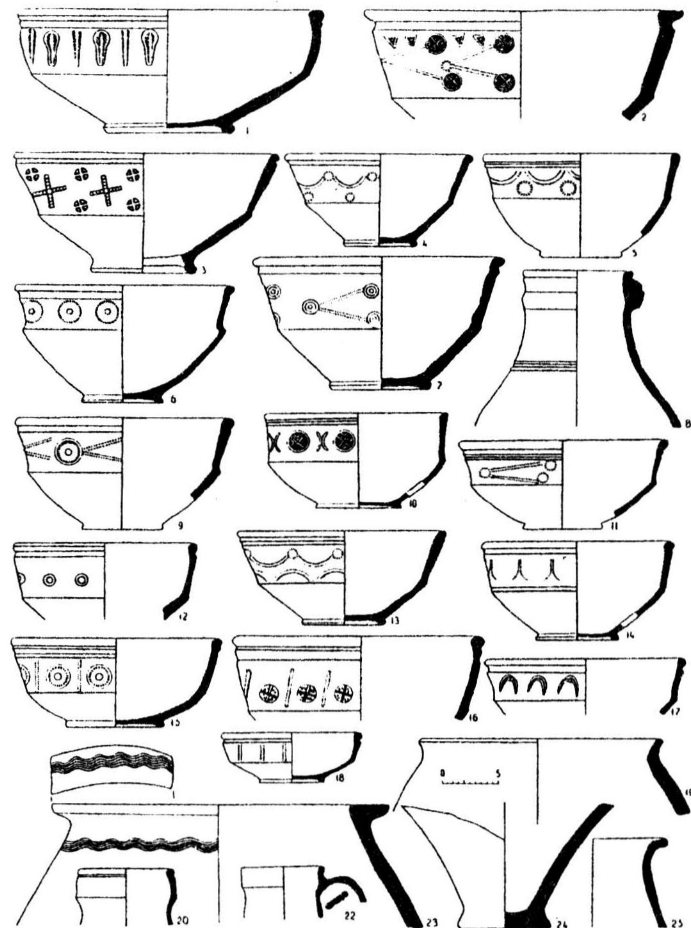

Fig.95. Beregovo VI. Ceramica din atelierul N 2.

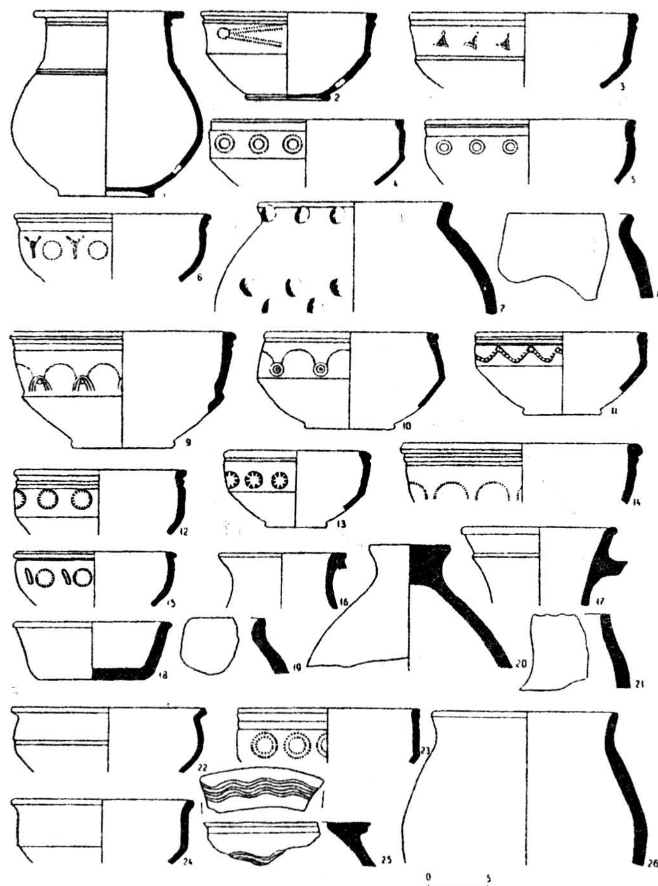

Fig.96. Beregovo VI. Ceramica din atelierul N 2.

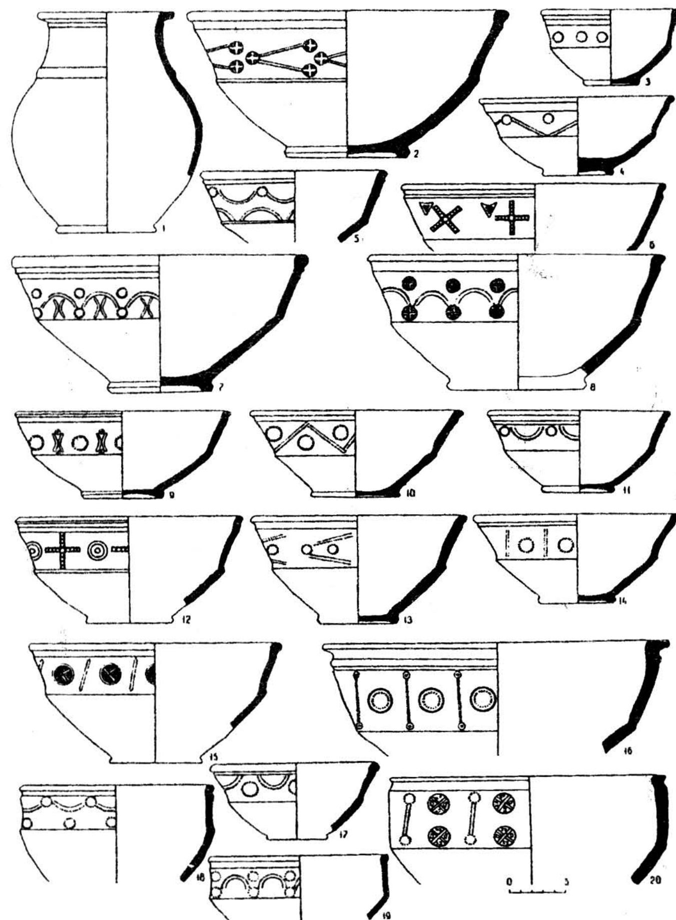

Fig.97. Beregovo VI. Ceramica din atelierul N 2.

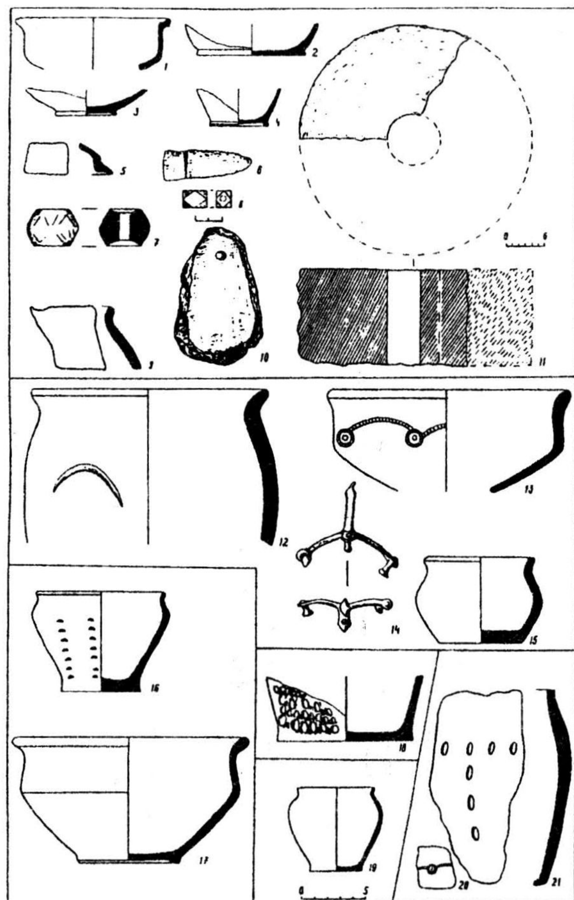

Fig.98. Inventare de obiecte din aşezări şi necropole. 1-11-Kvasovo; 12-15-Užgorod-Goriany; 16-17 - Batevo; 18-Korytnjany; 19-Liskovoe; 20-21 - Osoi.

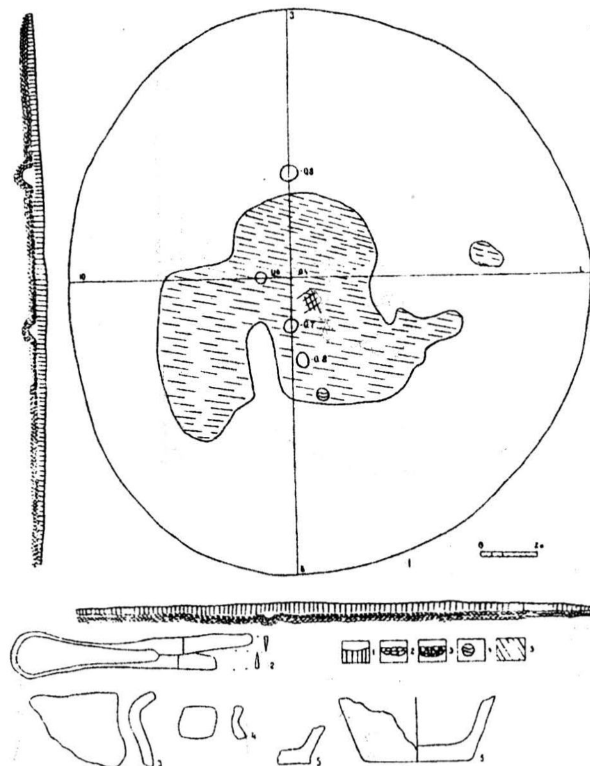

Fig.99. Russkoe Pole. Planul, profilurile şi inventarul turnului N 2. 1-mantaua movilei; 2- prundiş; 3-prundiş ars. 4-gropiţa cu oase; 5-locul rugului.

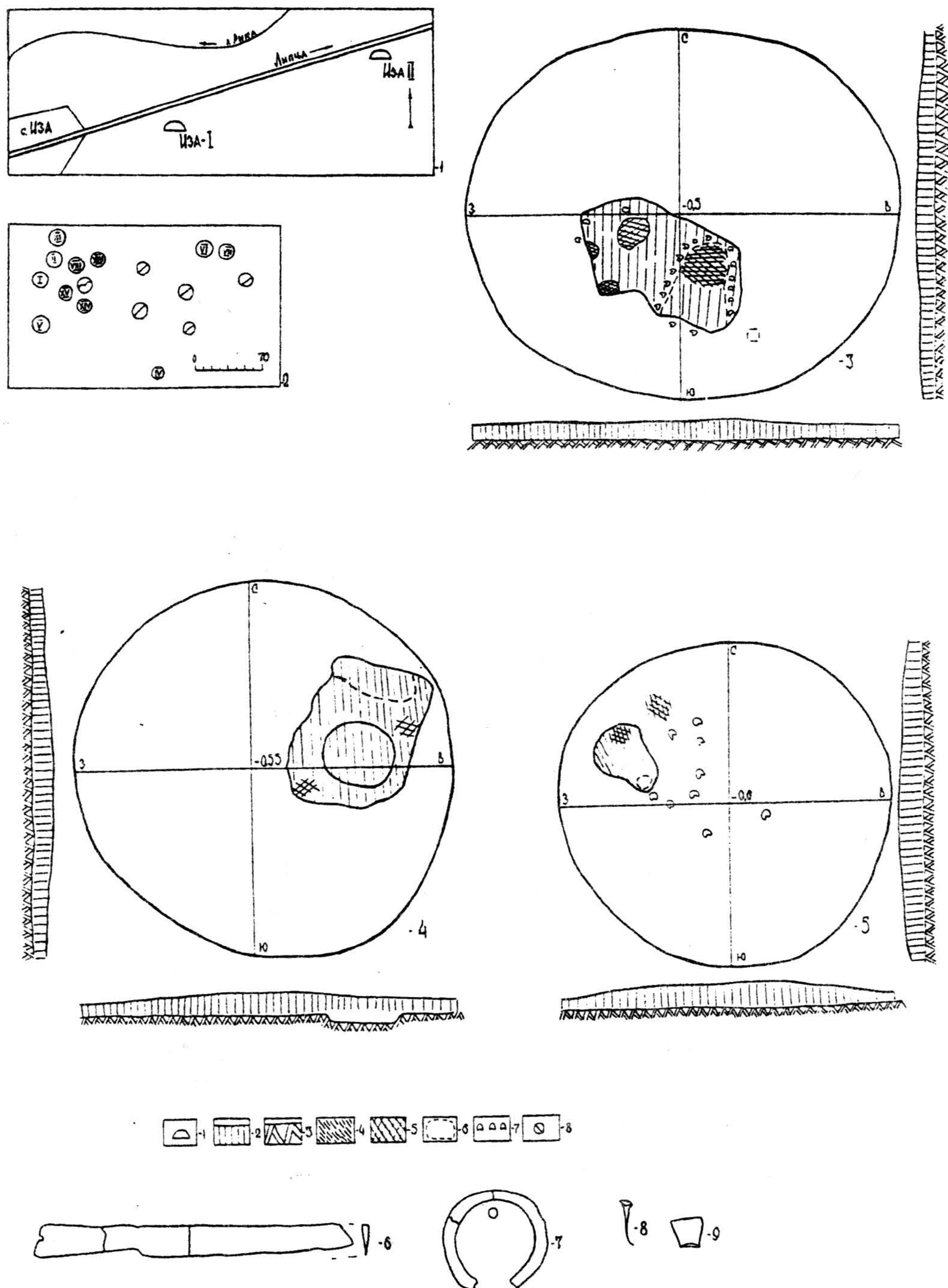

Fig.100. Planul de situaţie al necropolei de la Iza (1). Planul amplasării tumulilor de la Iza II (2). 1-grup de tumuli; 2-mantaua movilelor; 3-solul viu; 4-locul rugului; 5-porţiuni de pământ ars; 6- limita mormântului; 7 - pietre; 8-tumuli cercetaţi în anii 1984 şi 1960.

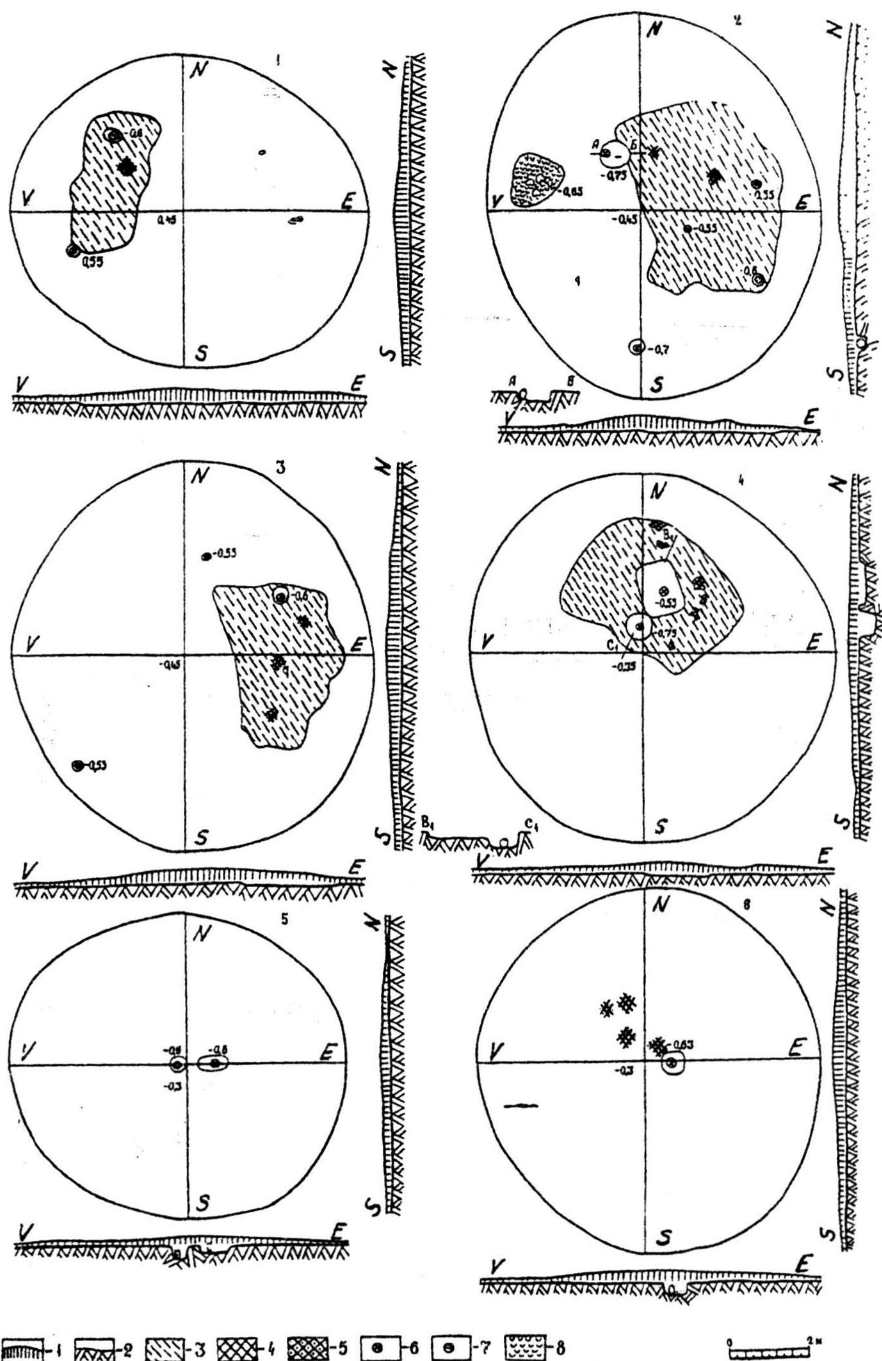

Fig.101. Iza I. Planurile și profilurile tumulilor NN XII-XVII. 1- mantaua movilei; 2-solul viu; 3-rugul; 4-porțiuni de pământ ars; 5-aglomerare de oase arse; 6-urna; 7-gropiță cu oase; 8-cărbuni.

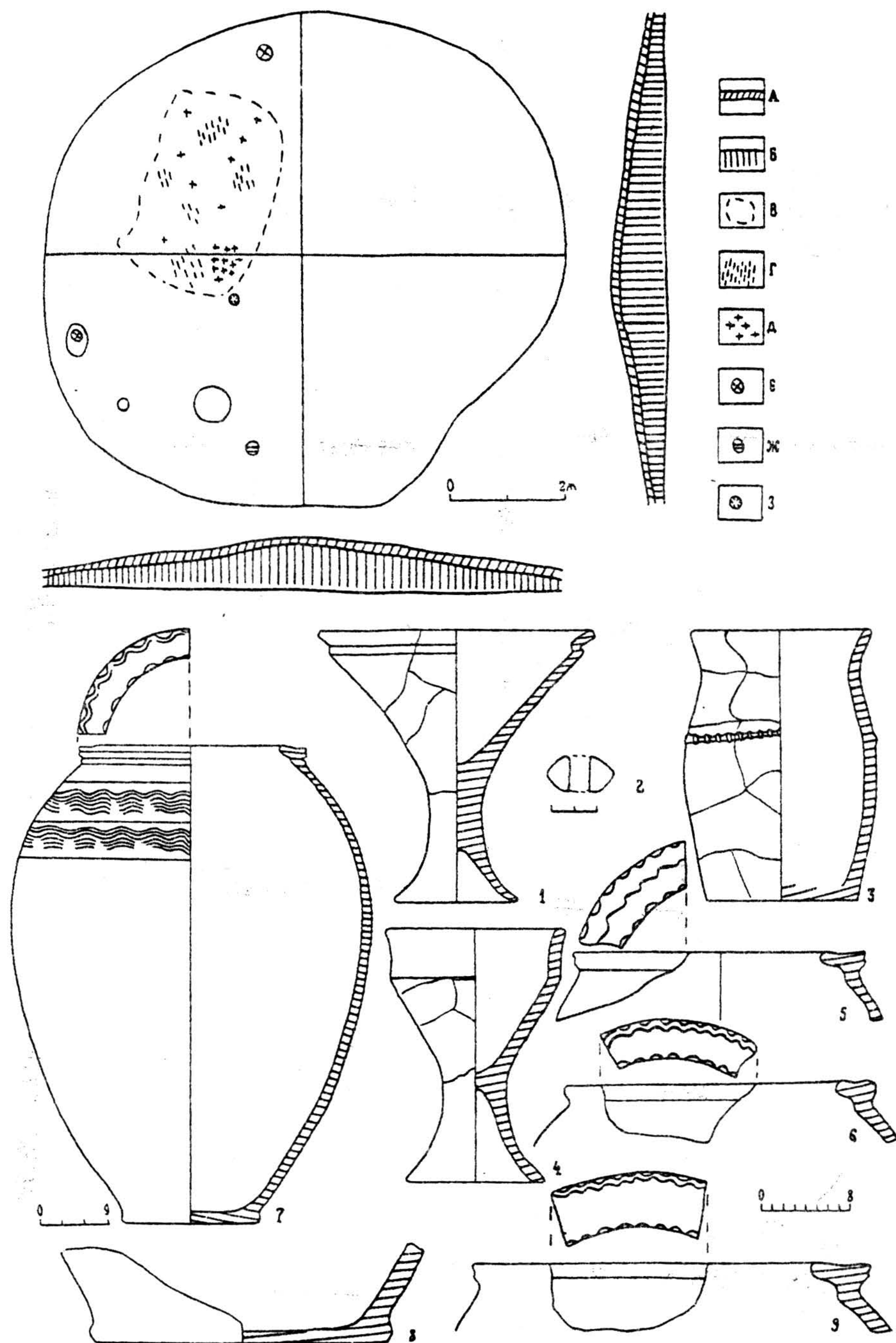

Fig.102. Iza II. Planul, profilul și inventarul tumulului N 10. A-Humus; B-mantaua movilei; C-limitele rugului; D-porțiuni de pământ ars; E-cărbuni; F-urna; G-gropiță cu oase; H-gropiță.

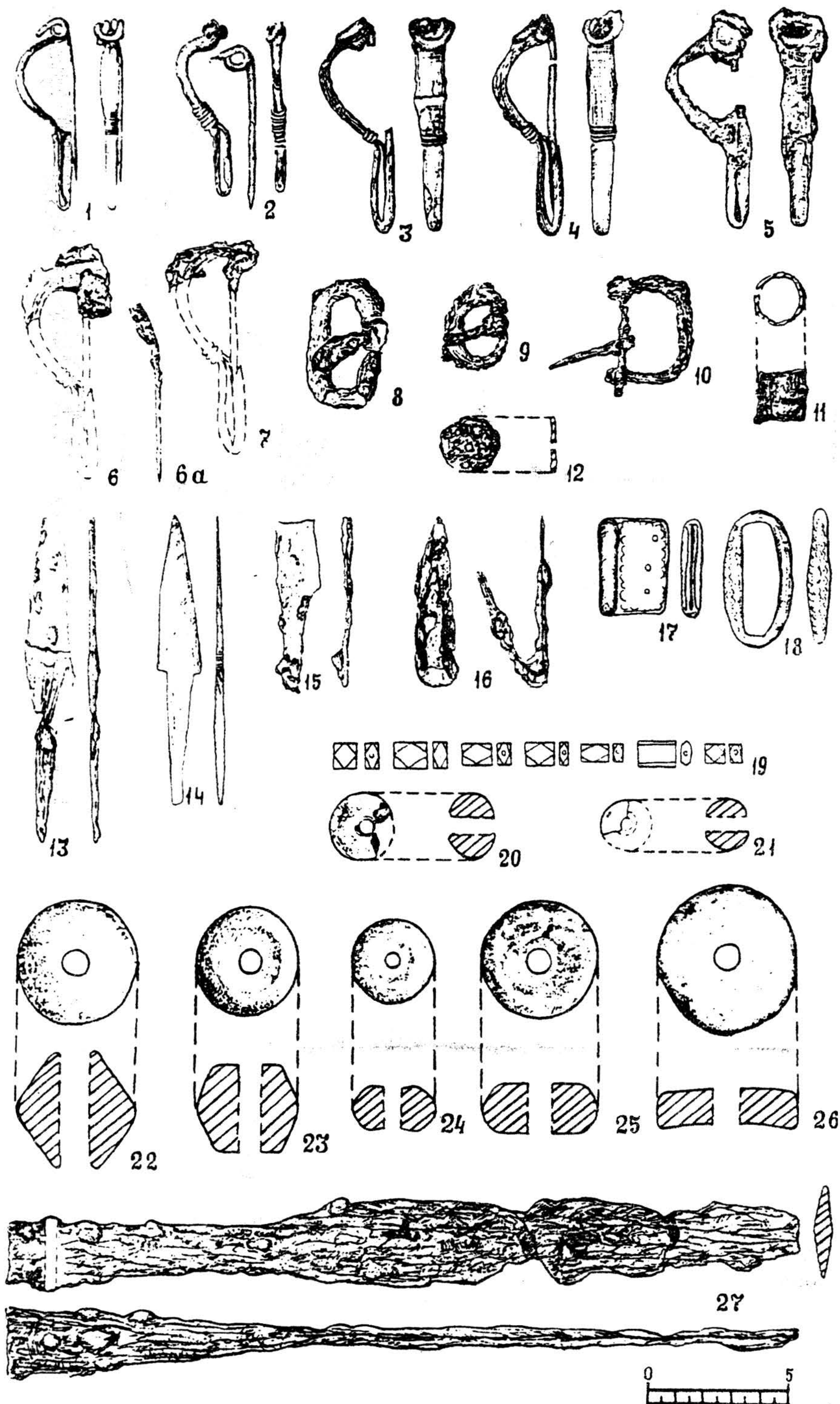

Fig.103. Iza I. Inventarul funerar din tumuli.

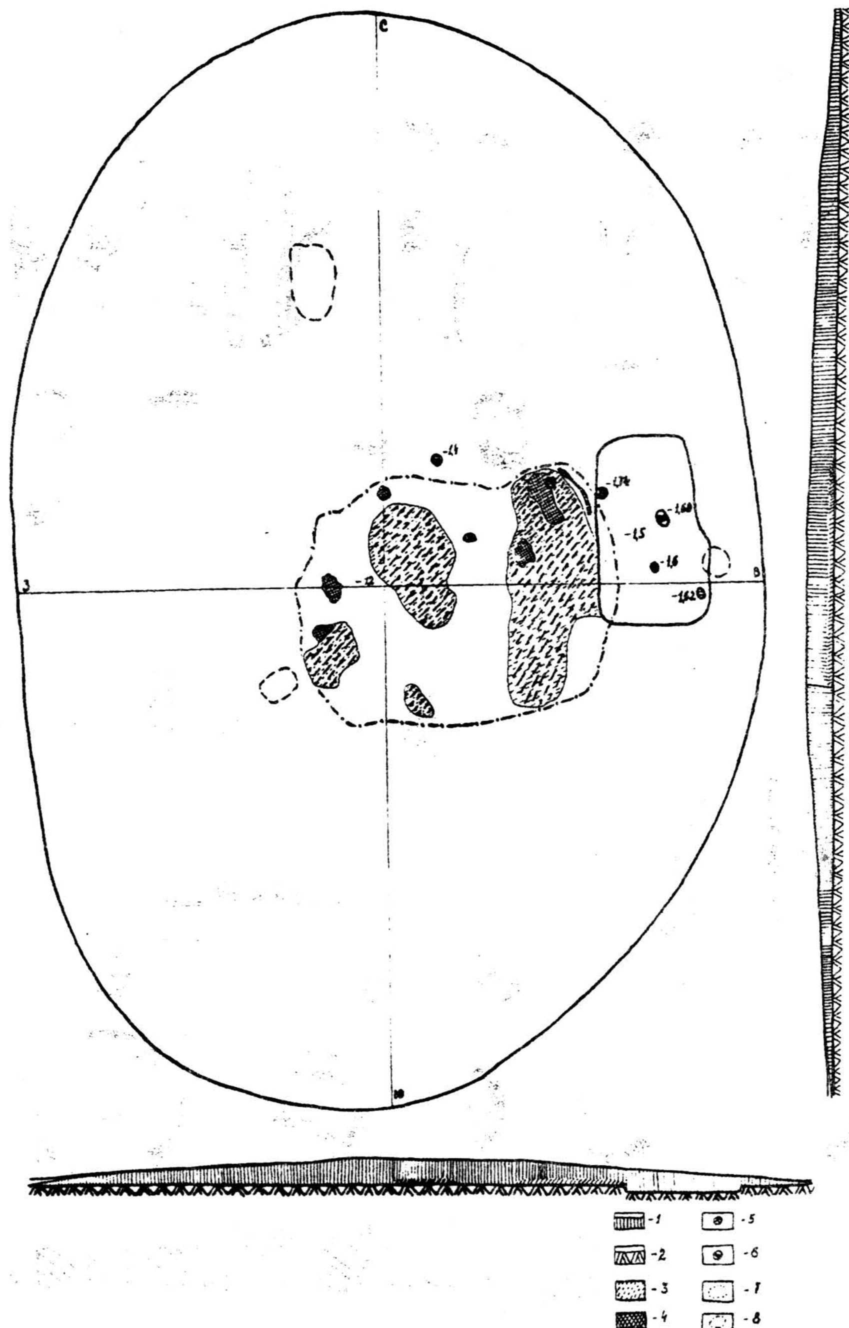

Fig.104. Bratovo. Planul şi profilurile tumulului N 1. 1- mantaua movilei; 2-solul viu; 3-rugul; 4-porţiuni de pământ ars; 5-urna; 6-gropiţă cu oase; 7-groapă făcută de căutătorii de comori; 8-limitele rugului.

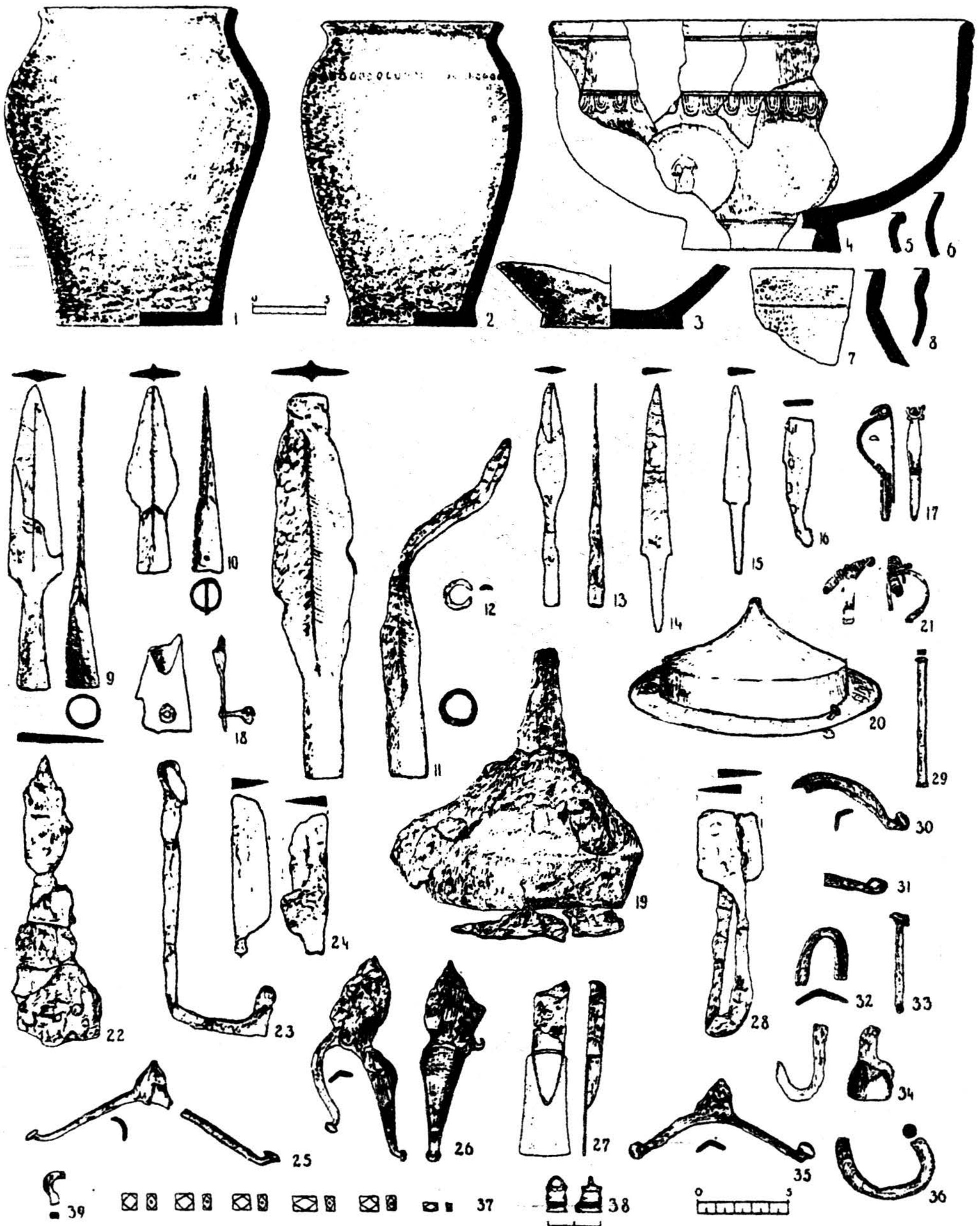

Fig. 105. Bratovo. Inventar din morminte.

ББВ - solul viu ⊓⊓⊓ - stratul sup. ⁄⁄⁄ - porțiuni arse

Fig.106. Soloncy. Planul și profilurile platformei de jertfă.

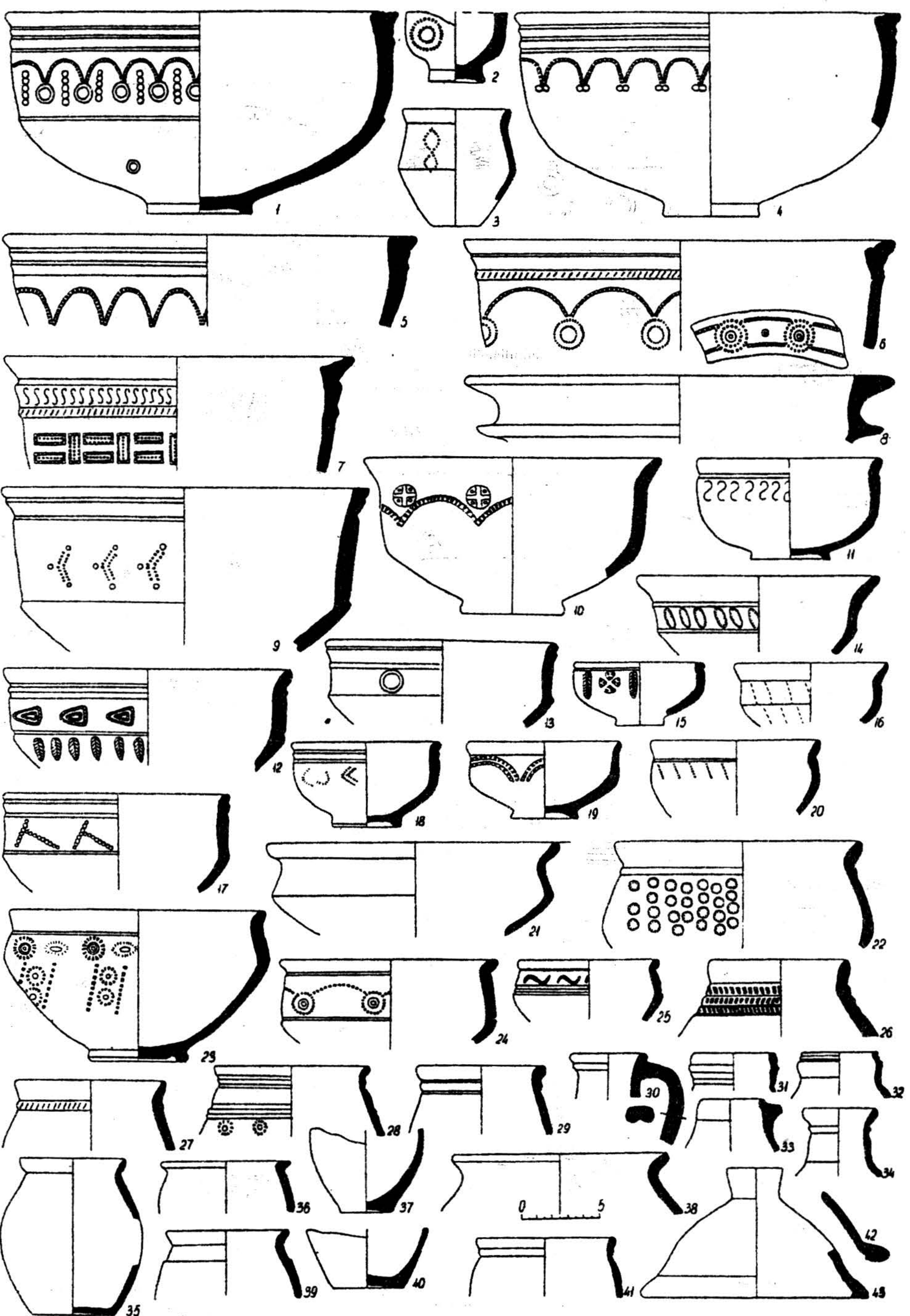

Fig.107. Soloncy. Ceramică lucrată la roată.

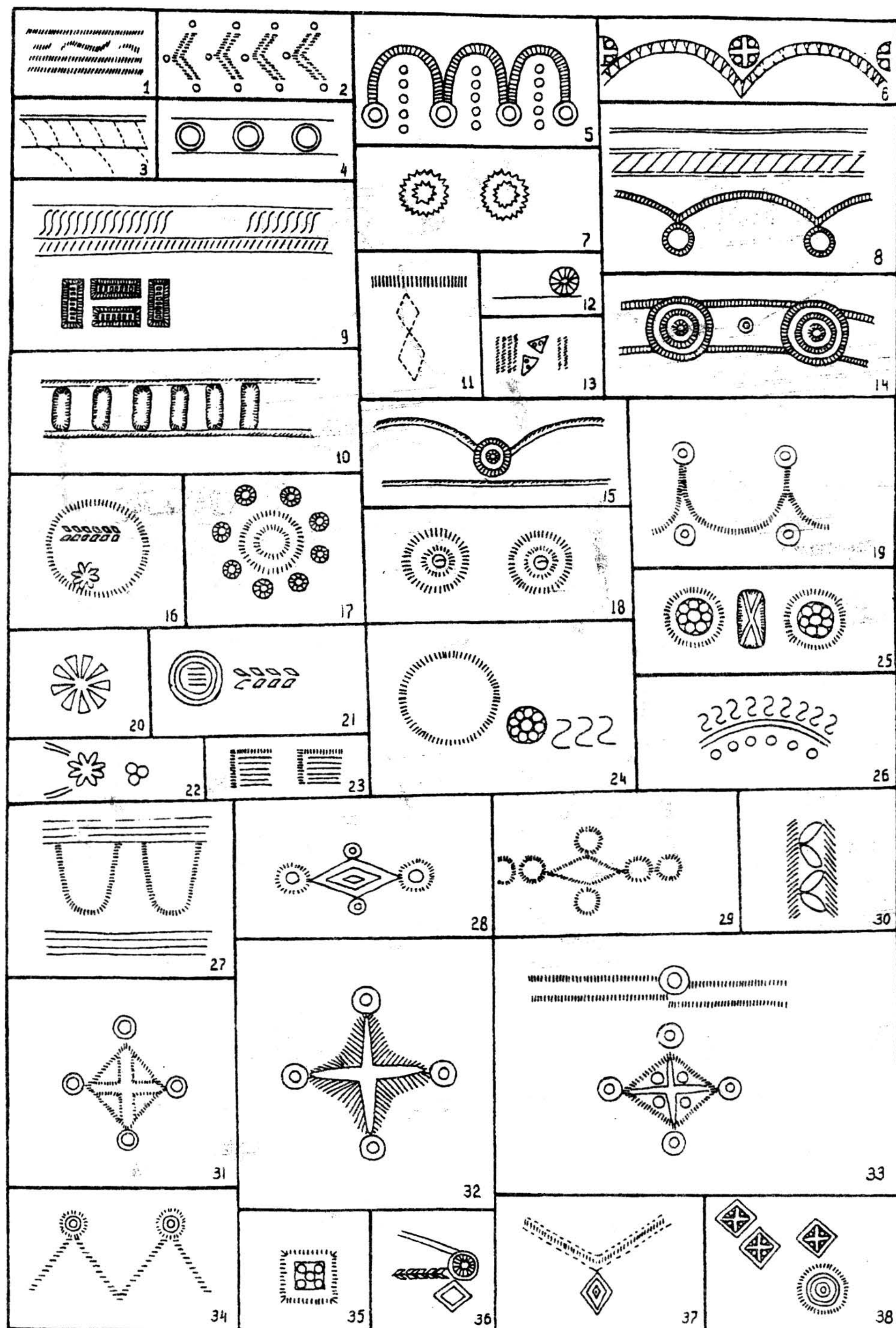

Fig.108. Soloncy. Principalele motive oramentate de pe vasele cenușii.

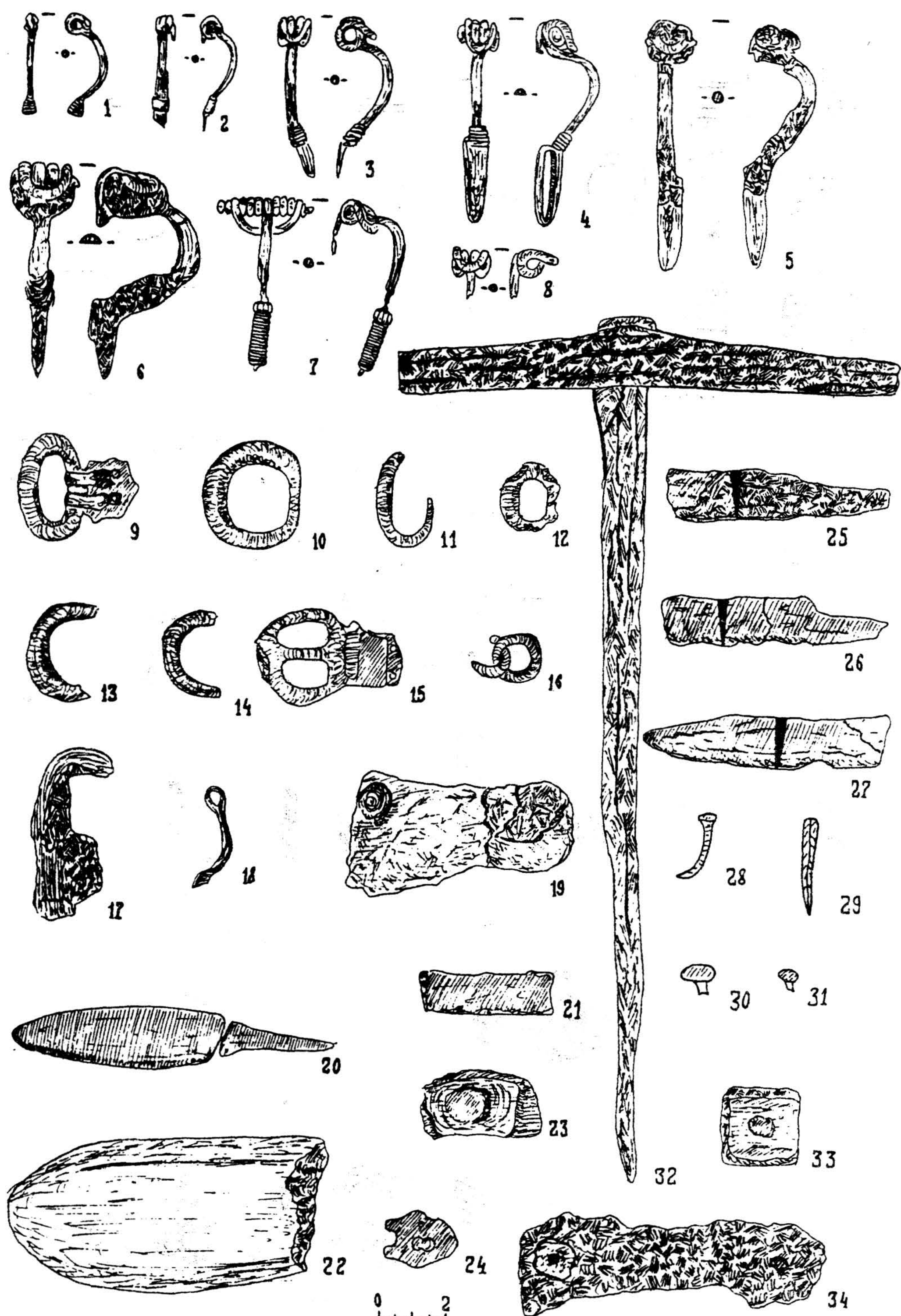

Fig.109. Solоncy. Inventar de pe platforma de jertfă.

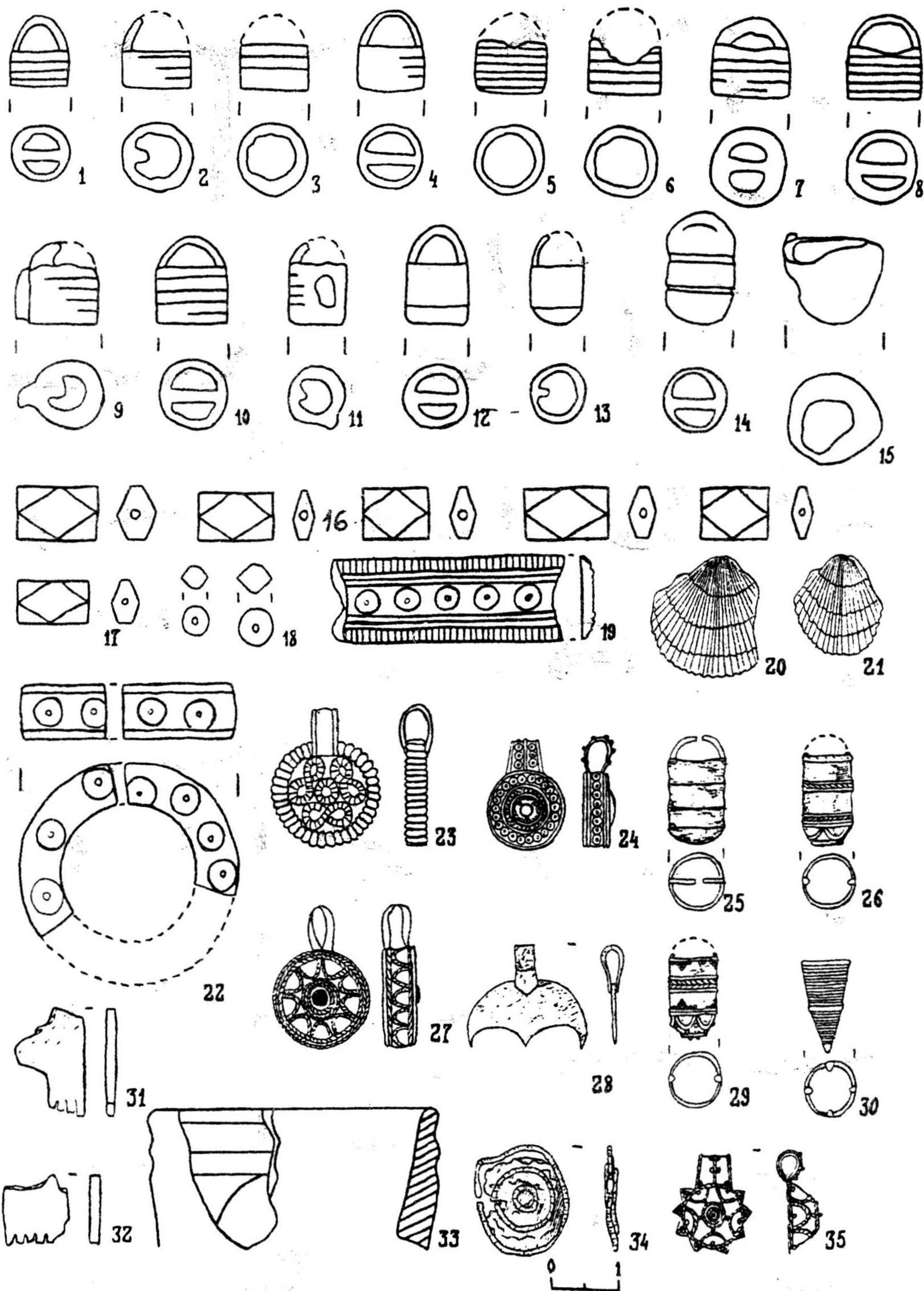

Fig.110. Soloncy. Podoabe.

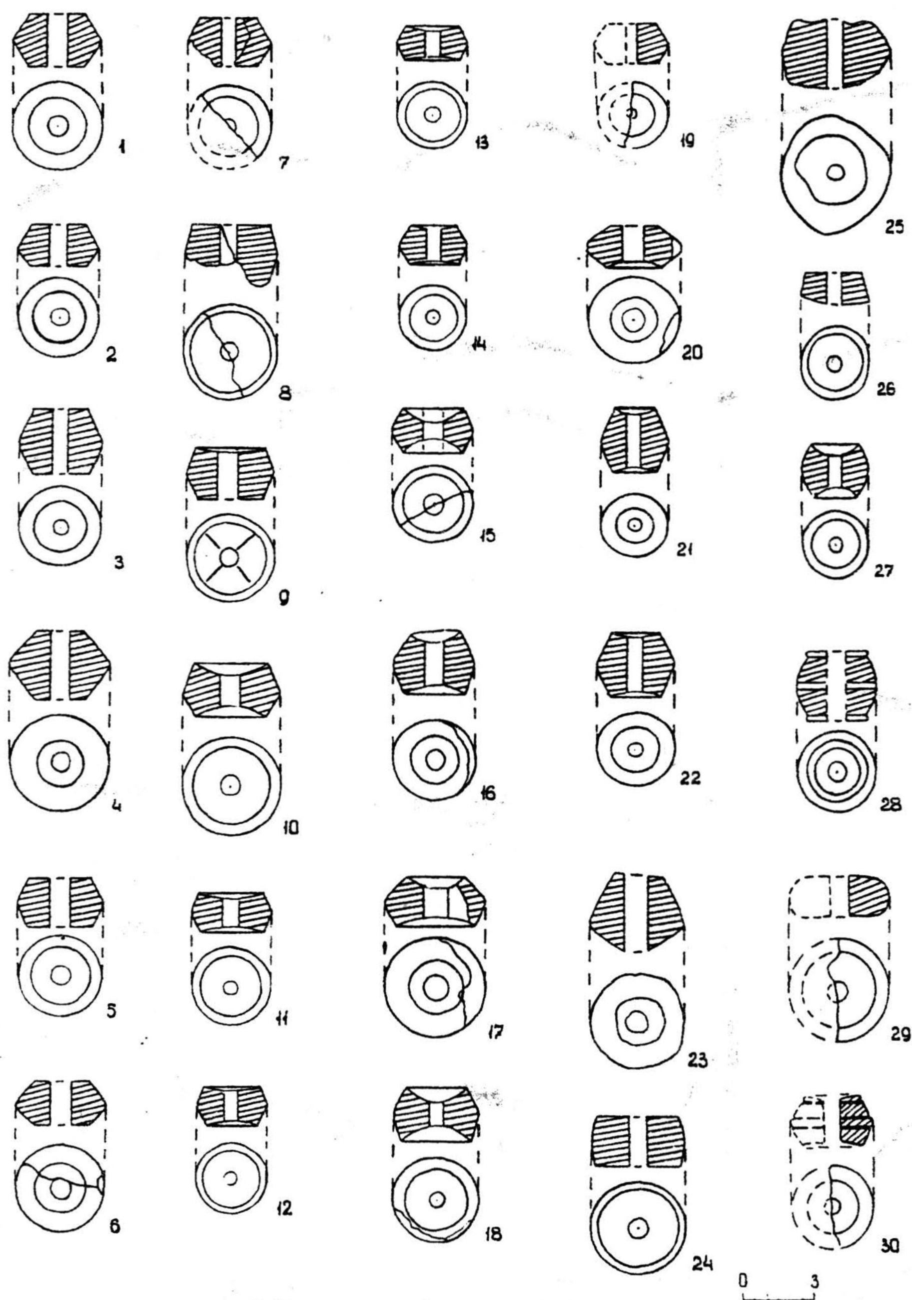

Fig.111. Soloncy. Fusaiole.

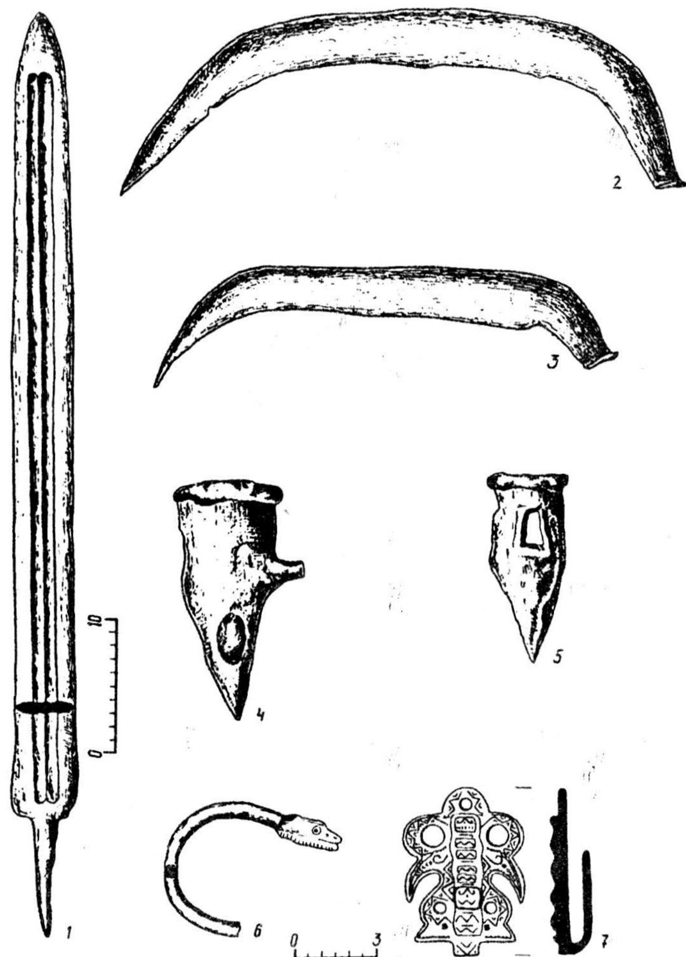

Fig.112. Unelte, sabie şi podoabe. 1-3 - Verhnjaja Vyznica; 4-5 - Beregovo; 6-7 - Užgorod.

Fig.113. Principalele forme de vase borcan lucrate cu mâna din sec. II-IV e.n..

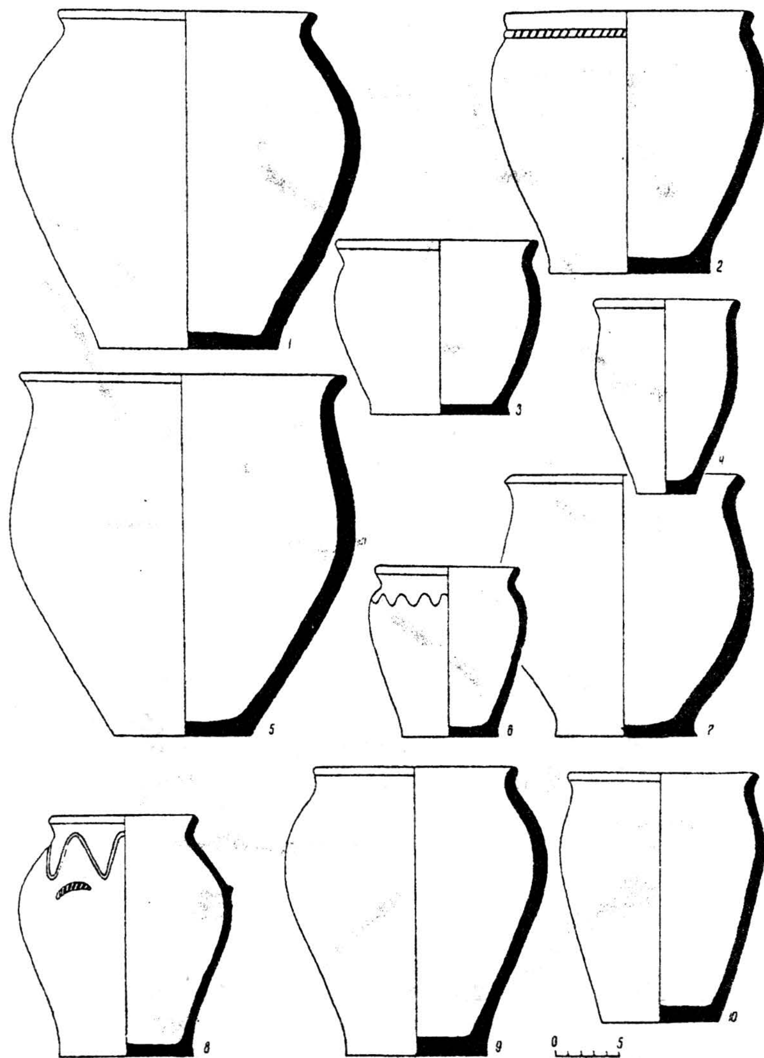

Fig.114. Principalele forme de vase lucrate cu mâna din sec. II-IV e.n..

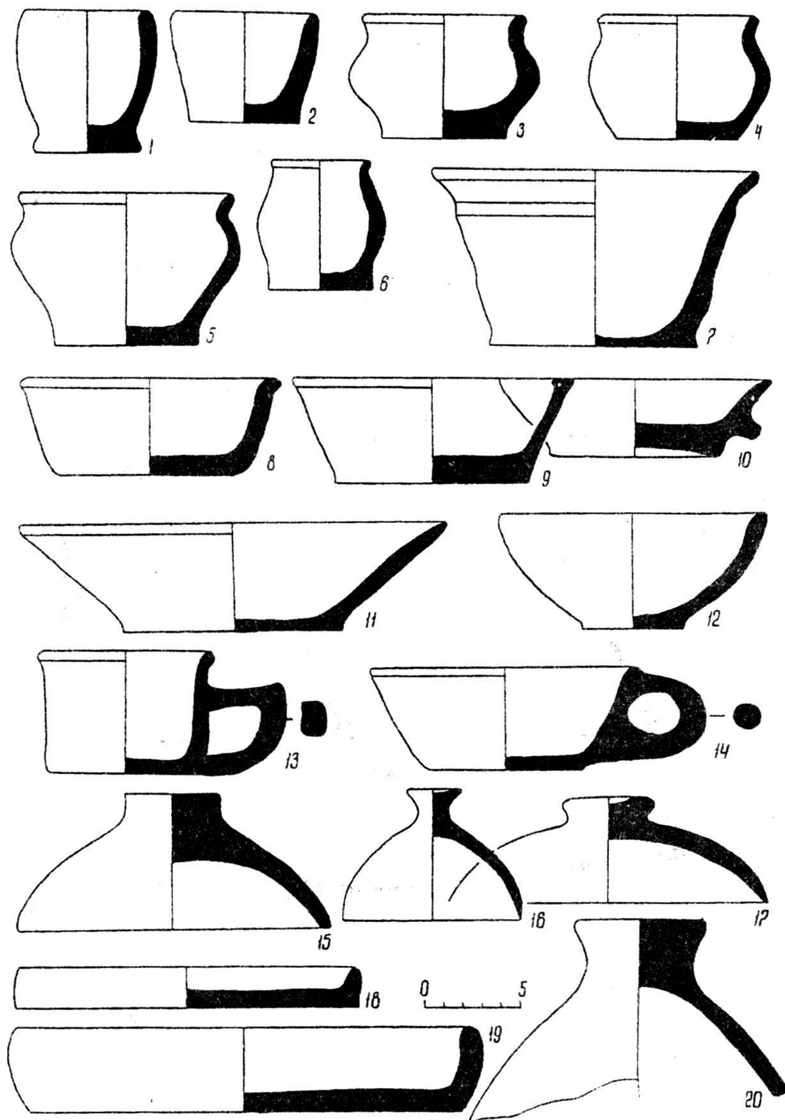

Fig.115. Principalele forme de vase borcan lucrate cu mâna din sec. II-IV e.n..

VI-IV î.e.n.	III-mijl. I î.e.n	mijl. I î.e.n. - înc. II e.n.	II-IV e.n.
1, 2	3, 4	5, 6	
7	8	9	10, 11
		12, 13	14, 15
		16	17
18	19	20	21, 22
23	24	25	
26		27	28
29	30	31	32
33	34	35	
36		37, 38	39
40	41	42	
43, 44	45	46, 47	48, 49

Fig.116. Tabel tipologic și cronologic al ceramicii lucrate cu mâna din sec. VI î.e.n. - IV e.n..

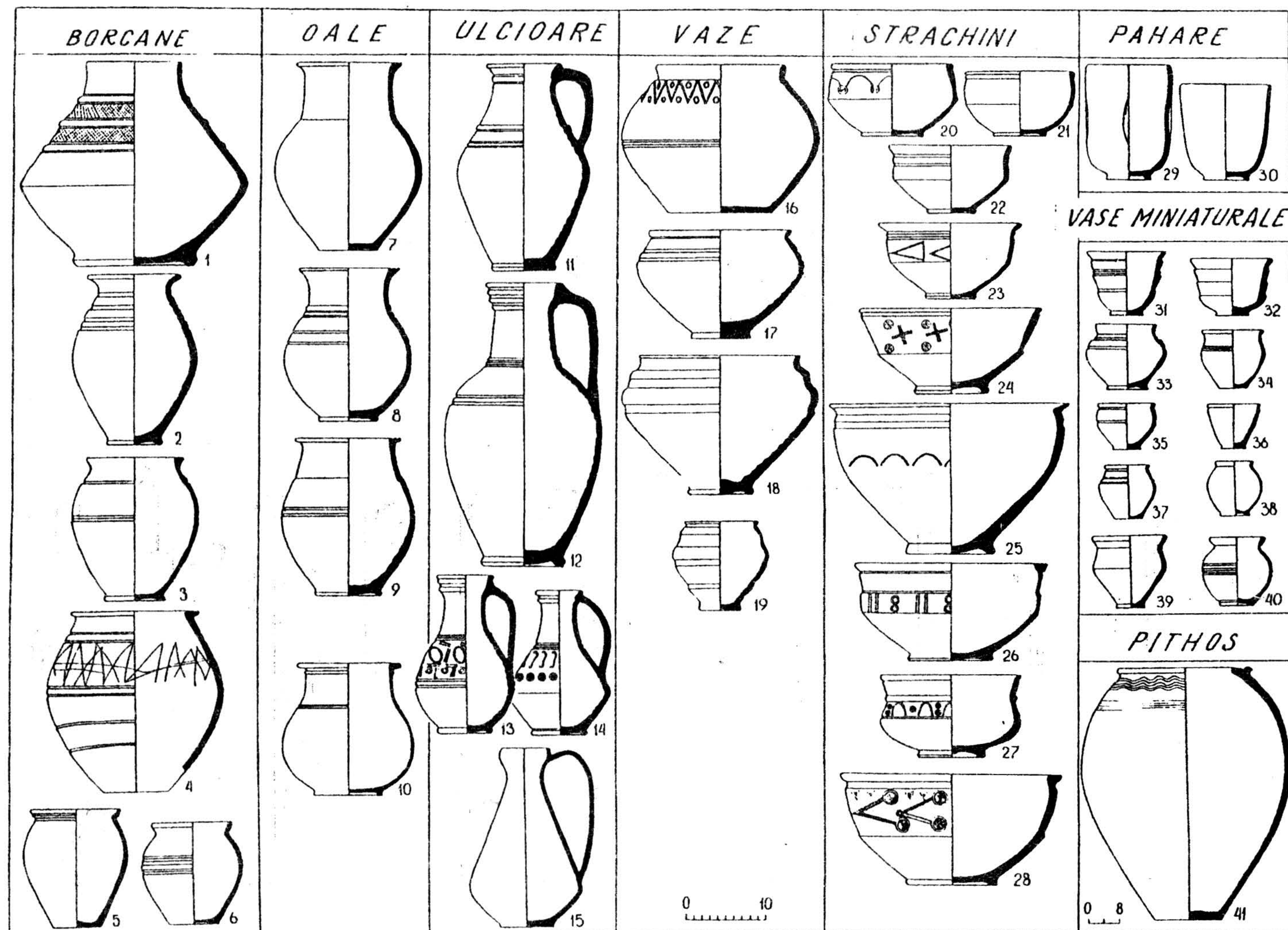

Fig.117. Principalele forme de vase borcan lucrate la roată din sec. II-IV e.n..

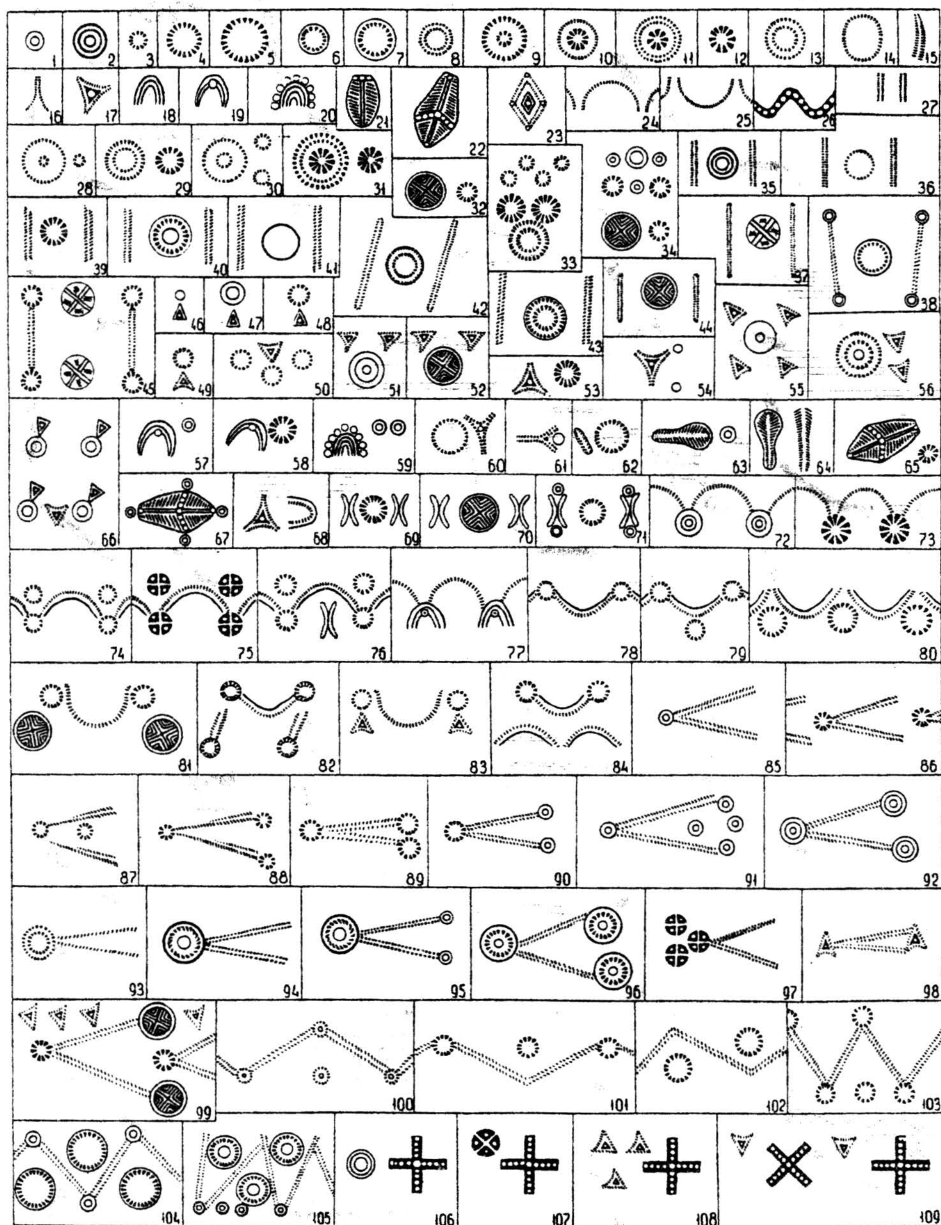

Fig.118. Motivele ornamentale de pe vasele cenușii.

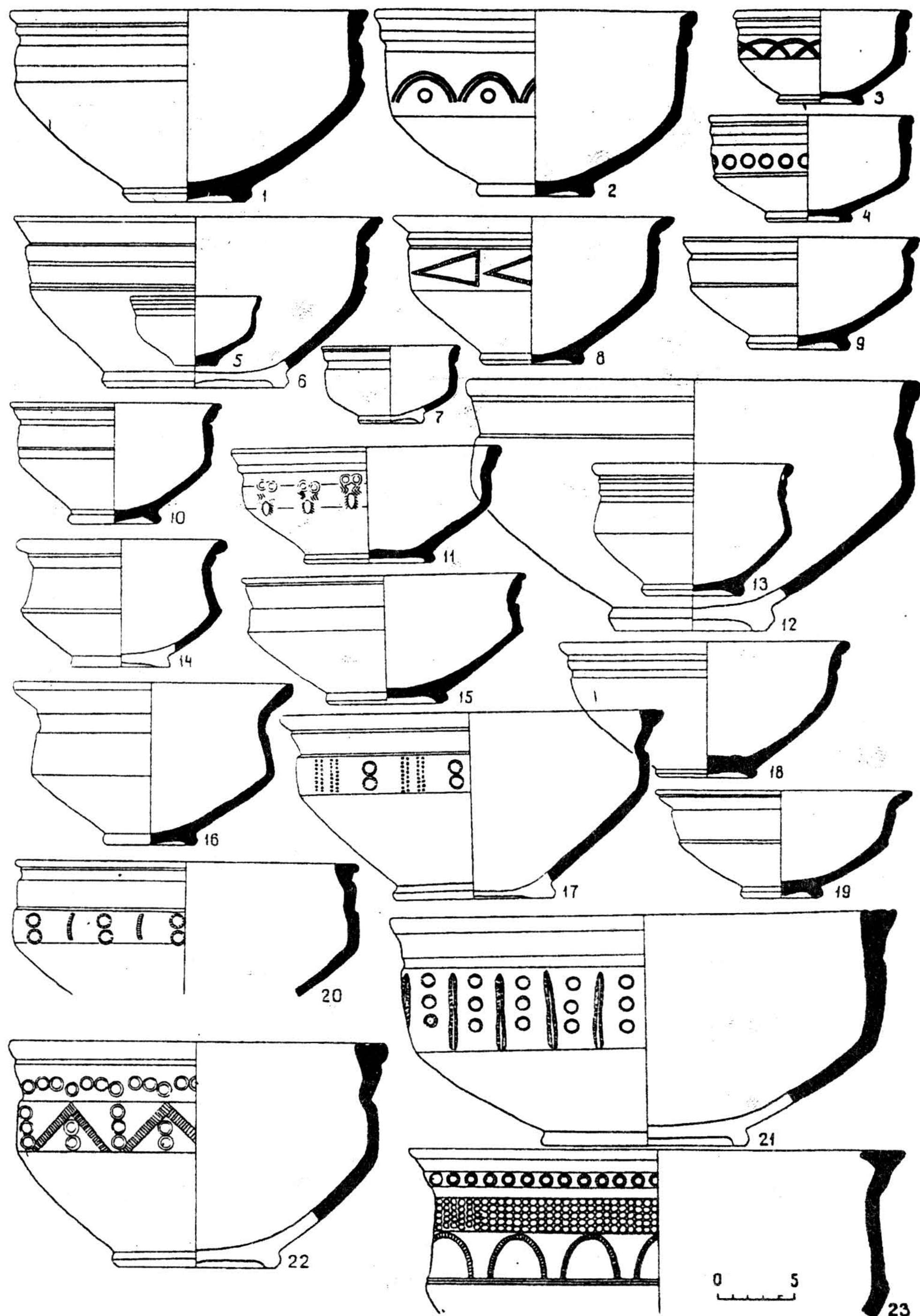

Fig.119. Principalele tipuri de străchini cenușii din sec. III-IV e.n..

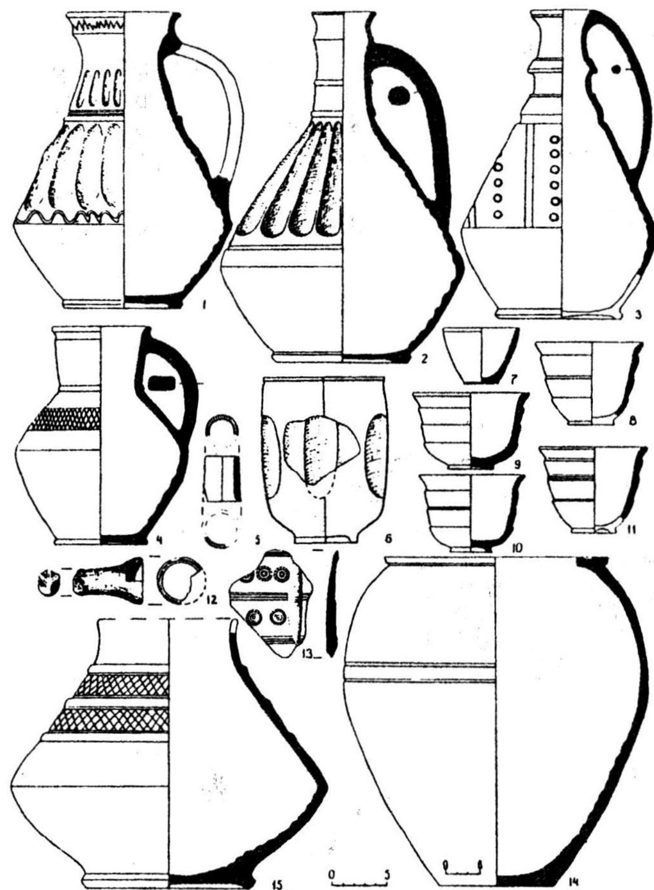

Fig.120. Lužanka. Ceramică cenușie, pithos, ustensile pentru imprimat motive ornamentale, (5, 12).

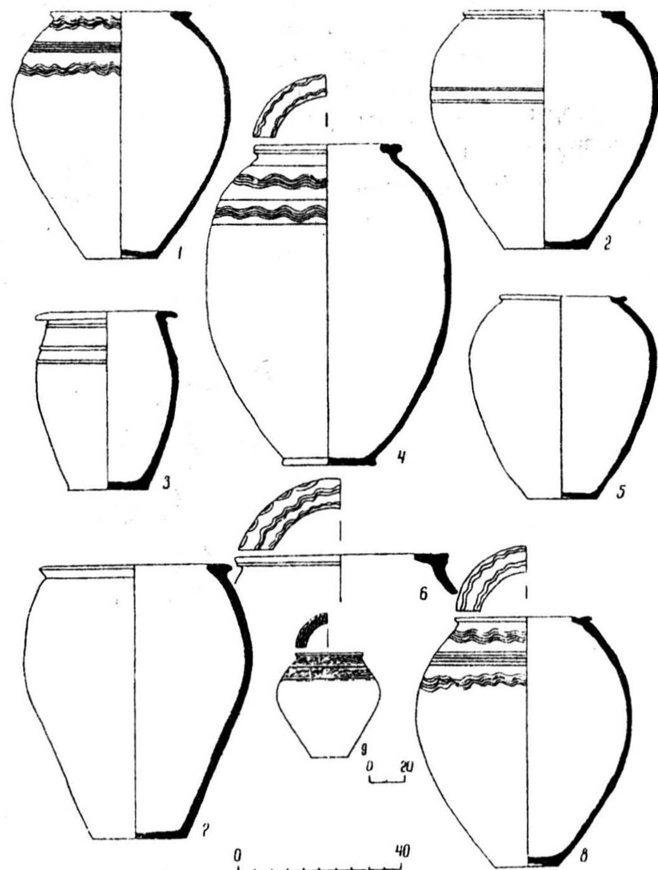

Fig.121. Vase pentru păstrarea proviziilor (pithoi).

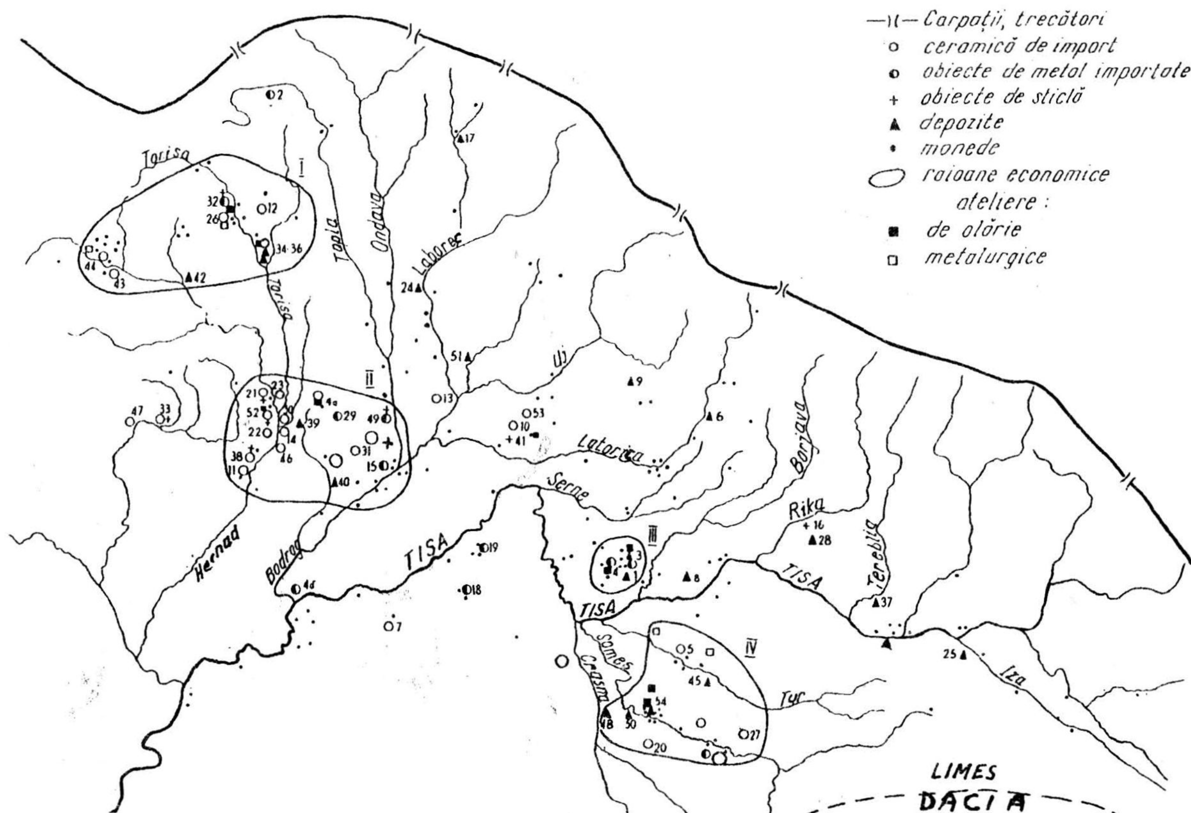

Fig. 122. Harta răspândirii importurilor romane și poziția zonelor economice. 1-Batka; 2-Bardeev; 3-Beregovo III; 4-Beregsurány; 5- Bratovo; 6-Brestovo; 7-Buj; 8-Vinogradovo; 9-Gajdoš; 10-Galoc; 11-Hraničná pri Hornáde; 12-Dubravka; 14- Ždaňa; 15-Zemplin; 16-Iza; 17-Kalinov; 18-Kekce; 19-Kisvárda; 20-Korund; 21-Košice; 22-Košťany; 23-Krasna pri Hornáde; 24-Krivošťany; 25-Maramureș; 26-Medžany; 27-Medieșu Aurit; 28-Nankovo; 29-Nižný Žipov; 30-Nižná Myšl'a; 31-Novosad; 32-Ostrovany; 33-Peder; 34-Prešov; 35-Prešov II; 36-Prešov; 37-Russkoe Pole; 38-Seňa; 39-Slanec; 40-Slovenské Nové Mesto; 41-Soloncy; 42-Spišske Vlachy; 43-Spišske Nová Ves; 44-Spišske Nová Ves - Smižany; 45-Teceu; 46-Trstené pri Hornáde; 47-Turnianske Podhradie; 48-Tyukod; 49-Cejkov; 50-Csenger; 51-Čečehov; 52-Šebastovce-Barca; 53-Sislovcy; 54-Satu Mare.

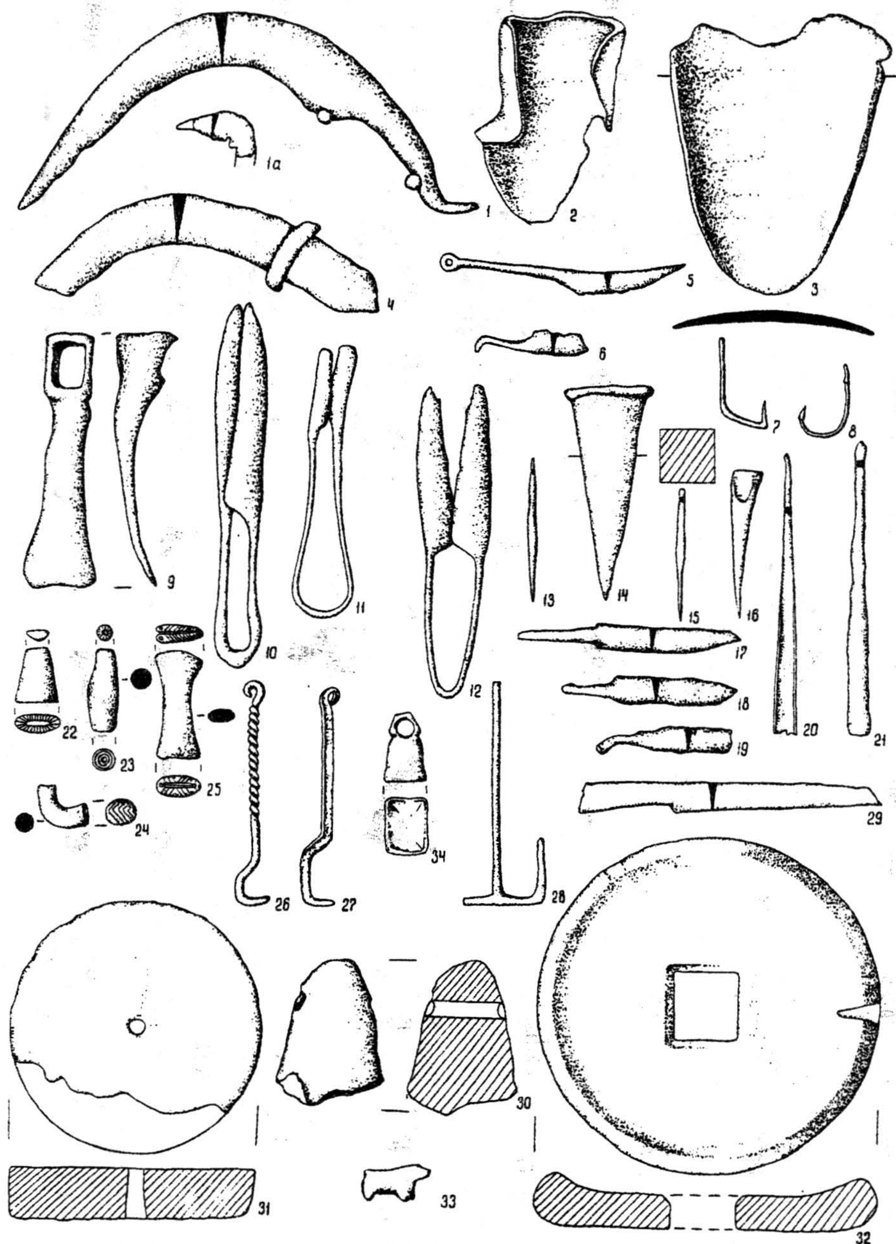

Fig.123. Unelte şi obiecte de uz casnic din complexele sec. II-IV e.n.. 1-1a, 5, 8, 13-16 - Trstené pri Hornáde (după I. Jurečko); 2-Ždaňa; 3,6, 9, 12, 30, 32 - Nižná Myšl'a (după M. Bereš, M. Lamiová-Schmiedlová); 4-Šebastovce (după M. Lamiová-Schmiedlová); 7 - Verbovec; 10, 12, 26-27 - Kvakovce (după M. Lamiová-Schmiedlová, P. Mačala); 11-Russkoe Pole III; 17-18 - Bakta; 19, 21 - Zabolotie; 22-25 Beregsurány; 28-29 - Iza; 31 - Beregi; 33 - Vovčanskoe.

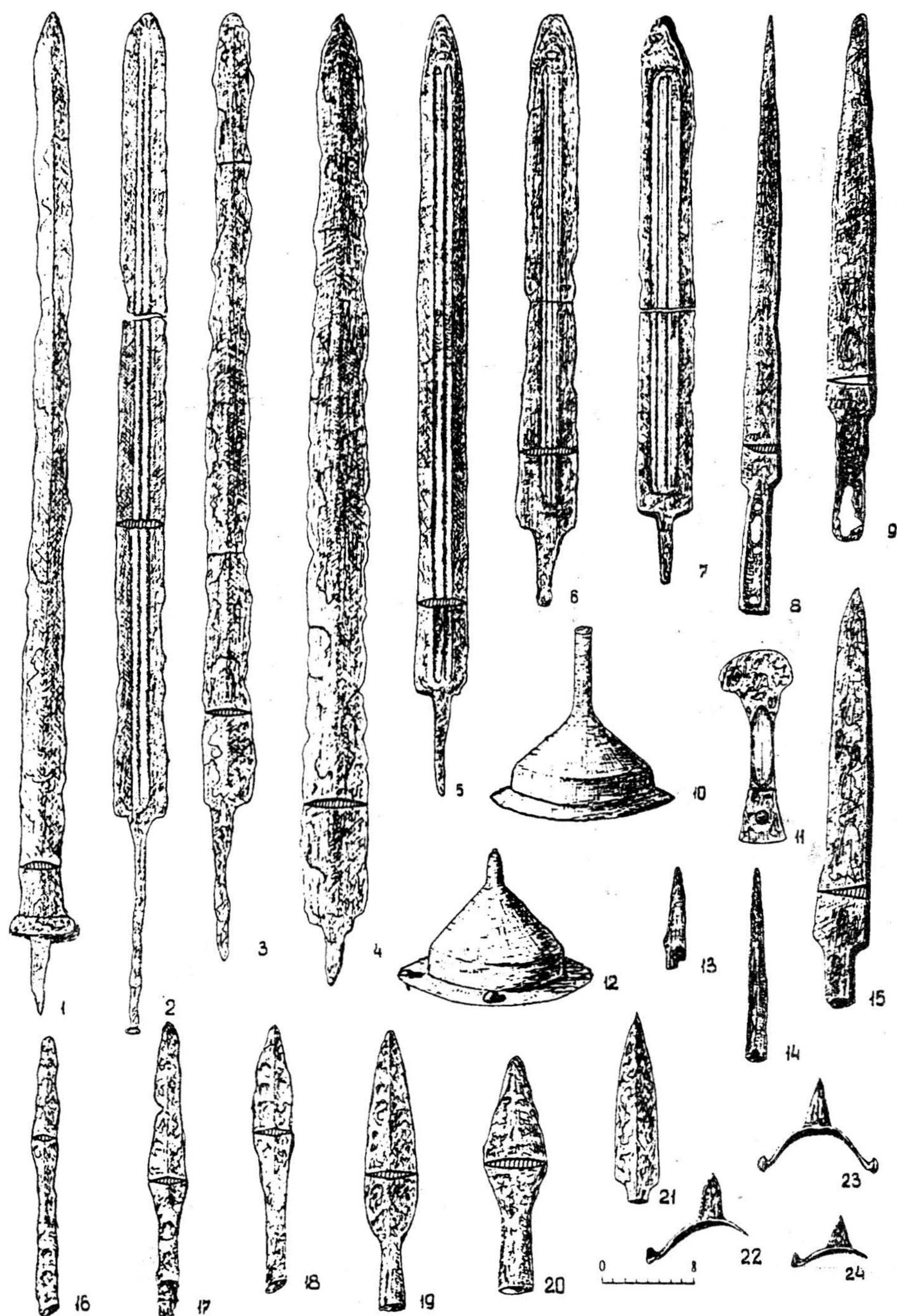

Fig.124. Arme și pinteni, sec. II-IVe.n.. 1-3, 10-12, 15-17, 19, 22-24 - Ardanovo; Malé Lucki; 5 - Verchnjaja Vyznica; 6, 18 - Svaljava; 7, 21 - Galliš-Lovačka; 8-9 - Beregovo; 13, 20 - Zabolotie; 14 - Malye Geevcy.

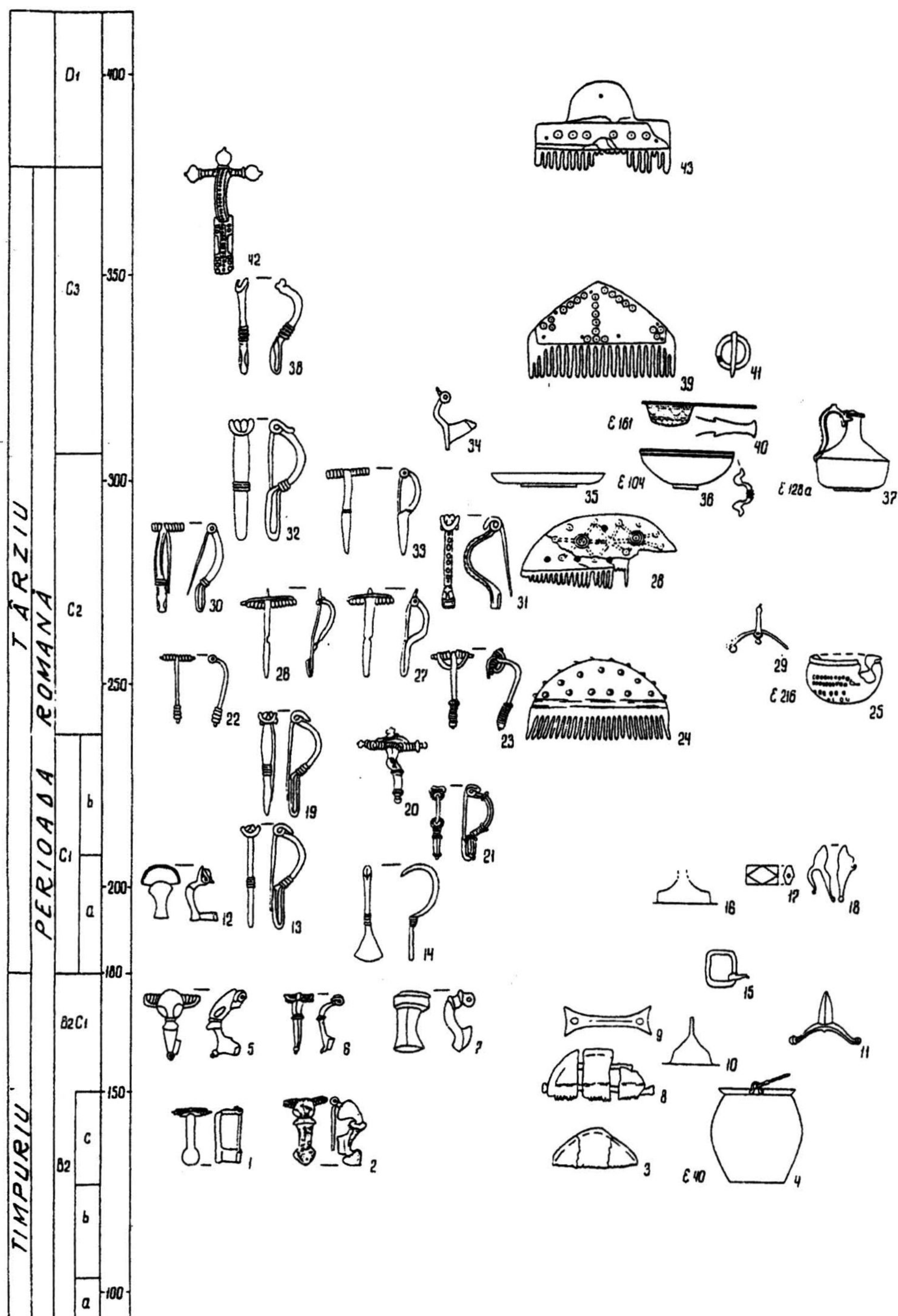

Fig.125. Schema cronologică şi tipologică a perioadei romane (sec. II-IV e.n.) în ţinuturile Tisei superioare.

Fig. 126 Grădiştea Malaja Kopanja.

Fig. 127 Malaja Kopanja. Locuința N 5.

Fig. 128 Cioncaș. Suprafața I, vetre rectangulare.

Fig. 129 Vovcanskoe. Cuptoare metalurgice din sec. II e.n.

Fig. 130 Bakta. Signa militare.

Fig. 131 Beregovo VI. Ateliere de olărie.

Fig. 132 Luzanka. Cuptor de olărie în curs de amenajare.

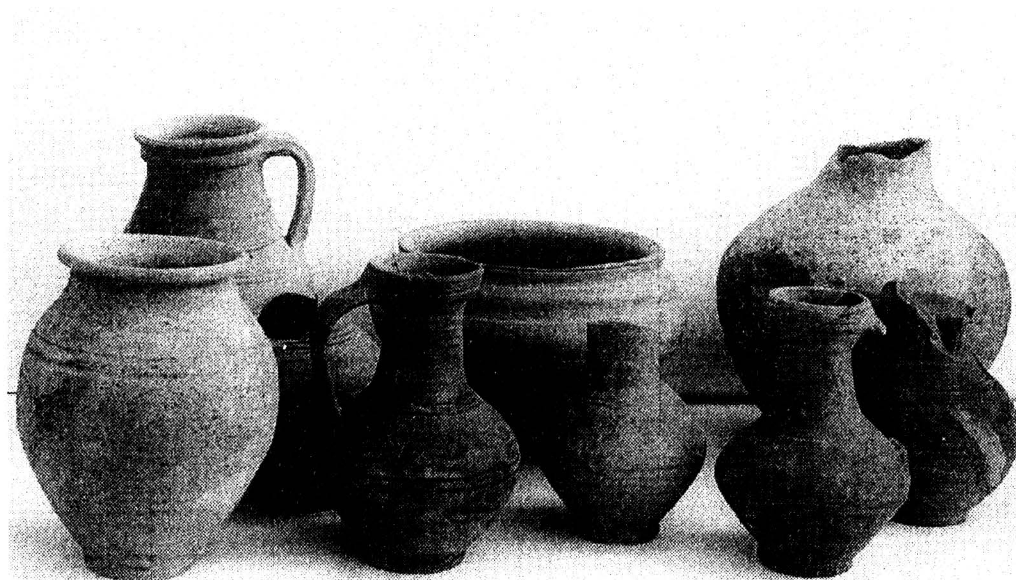

Fig. 133 Luzanka. Vase din fântâna 1.

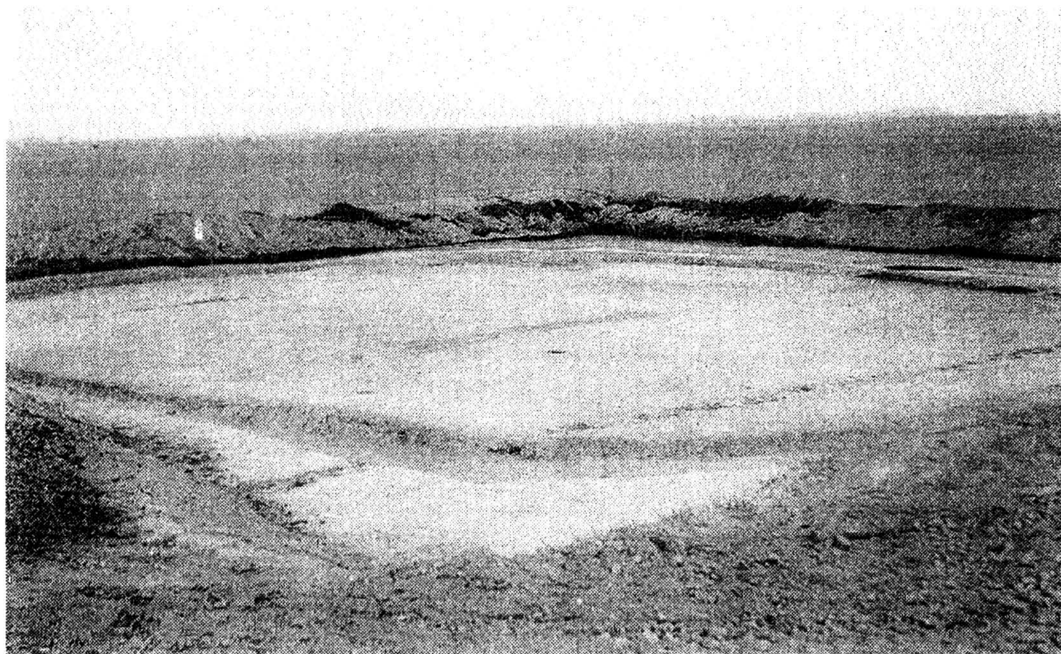

Fig. 134 Soloncy. Platforma de jertfă.

Monografii apărute în colecția
BIBLIOTHECA THRACOLOGICA

I: Adrian C. FLORESCU, ***Repertoriul culturii Noua-Coslogeni din România***, Călăraşi 1991 (Premiul "Vasile Pârvan" al Academiei Române).

II: Ioan ANDRIŢOIU, ***Civilizația tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului***, Bucureşti 1992 (Premiul "N. Bălcescu" al Academiei Române).

III: Eugen COMŞA, ***Bibliografia referitoare la a doua epocă a fierului de pe teritoriul României***, Bucureşti 1993.

IV: Marian GUMĂ, ***Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul României***, Bucureşti 1994.

V: Mihai SÎMPETRU, ***Orașe și cetăți romane târzii la Dunărea de Jos***, București 1994.

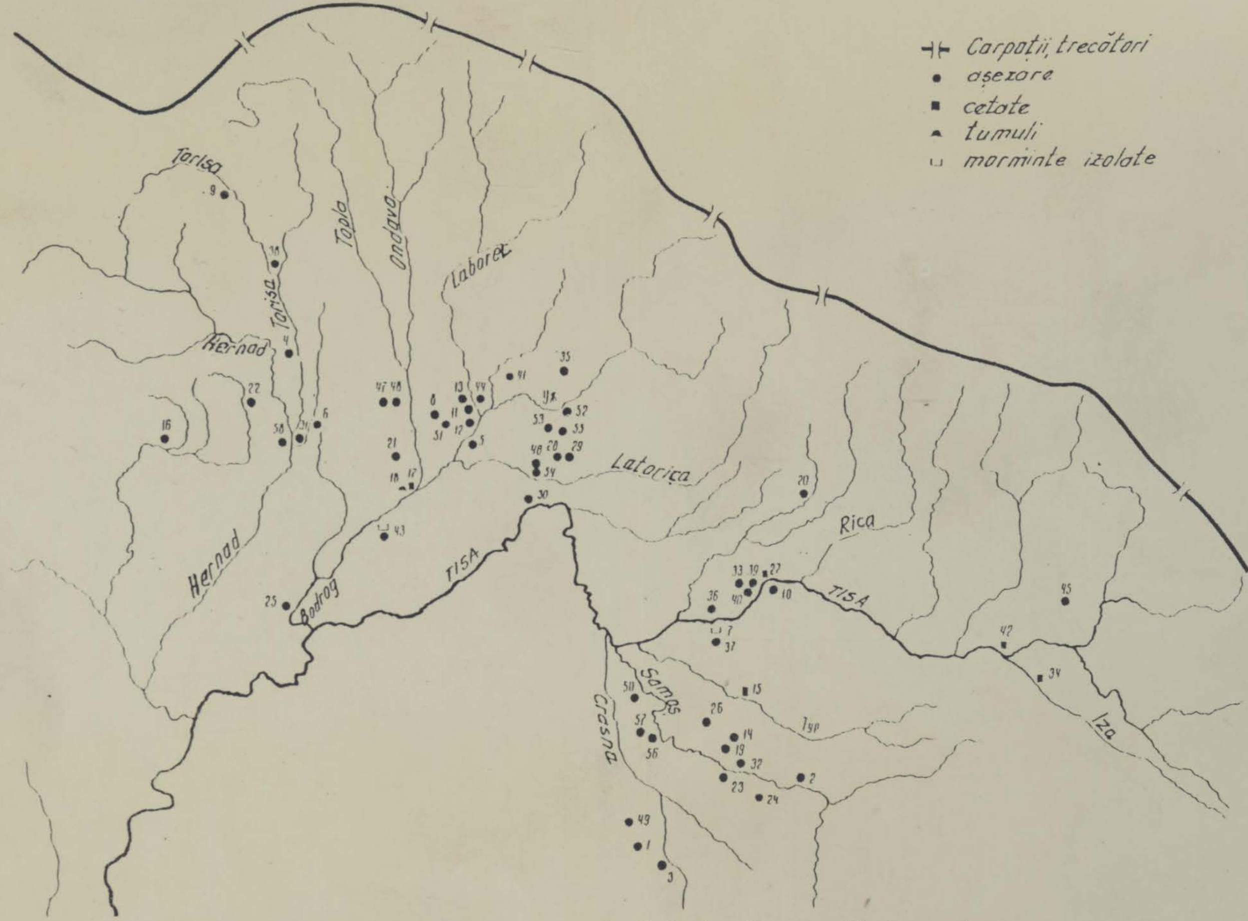
VI: Attila LÁSZLÓ, ***Începuturile epocii fierului la est de Carpați***, Bucureşti 1994.

VII: Oleg LEVIŢKI, ***Cultura hallstattului canelat la răsărit de Carpați***, Bucureşti 1994.

VIII: Grigore BRÂNCUŞ, ***Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române***, Bucureşti 1995.

IX: Adrian PORUCIUC, ***Archaeolinguistica***, Bucureşti 1995.

X: Vasile URSACHI, ***Zargidava - cetatea dacică de la Brad***, Bucureşti 1995.

Harta de răspândire a complexelor culturii dacice din zona Tisei superioare.